

નિવેદન

(પહેલી આવૃત્તિનું)

‘ નળાખ્યાન ’ મધ્યકાલીન કવિશિરોમણિ પ્રેમાનંદની આખ્યાન-
કલા અને કાવ્યસિદ્ધિનું એક જીવું ચિખર છે. પ્રેમાનંદની બધી
વિશિષ્ટતાઓ અને મર્યાદાઓનું એમાં એકત્ર દર્શન થાય છે. પ્રેમાનંદની
પ્રતિભાની પિછાળ માટે સાહિત્યના ઉચ્ચ દરના વિદ્યાર્થીઓને તેમજ
સાહિત્યભોગી સામાન્ય વાચકોને જેના અભ્યાસની ભલામણ કરી શકાય
એવું આસ્વાદ્ય અને અભ્યાસક્ષમ એ આખ્યાન છે. સરકારી તેમજ
‘ ગુજરાતી ’ પ્રેસનાં કાવ્યદોહને એ ઊપી પ્રાપ્તને માટે મુદ્રણ બનાવ્યું
ત્યારપછી અલગ પુસ્તક રૂપે પણ તે અવારનવાર ઊપાયાં થયું છે.
એનાં કેટલાંક દર્યાં વિદ્યાર્થીઓએ ટીકાટિપ્પણો સાથે પણ પ્રગટ
થયાં છે. પણ સમગ્ર આખ્યાનનું સાહિત્યદૃષ્ટિએ લખાયેલાં ઉપોદ્ધાન
અને વિવરણ સાથે કોઈ સંપાદન પ્રાપ્ય નહિ હોવાથી અત્ર તેવો
પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.*

એમાં આખ્યાનનો પાઠ મોટે ભાગે ગુજરાતી પ્રેસના ‘ જુદ-
ત્કાવ્યદોહન ’ વાળા રાખ્યો છે જ્યાં બીજા મુદ્રણ પ્રતિબોના પાઠમંચે
રસદૃષ્ટિએ પસંદગી પણ કરી છે. કેટલાંક વિચારવા જેવાં પાઠાન્તરો
પાછળ વિવરણમાં જરૂર જણાઈ ત્યાં અર્થ અને ચર્ચા સાથે આપવામાં
આયાં છે. વિવરણમાં દૃષ્ટિ દુનિનું દારૂ અને કવિની પ્રતિભા સમગ્રતા
મધ્યના રસલક્ષી વિવેચનની રાખી છે. મદાભારતના ‘ નતોપાખ્યાન ’
તથા પુરોગામી નળાખ્યાનો સાથેનાં સામ્યભેદ અને તેમની અસરનું
પ્રમાણ વિચારવા મદાભારતકથા અને ભાસજી અને નાકરનાં નળાખ્યાન-

આ સંપાદન પ્રગટ થયા પછી ત્રણેક મહિનામાં રજવાડાં વિદ્યાર્થી તરફથી
એવું એક સંપાદન પ્રગટ થયું હતું. (સંપાદક, ૧૯૫૩)

તોમાથી જરૂર પ્રમાણે ઉતારા પણ તેમાં આપવામાં આવ્યા છે. ઉપોદ્ધાતમાં કૃતિના અભ્યાસ માટે જરૂરી એવો આખ્યાનના મધ્યકાલીન દાવ્યપ્રકારનો તથા આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદનો પરિચય આપી 'નળાખ્યાન'ને અગે વિવરણની પૂર્તિરૂપ બને એટલી ચર્ચા કરવામાં આવી છે એમાં પ્રેમાનંદનાં જીવન, સમય અને કૃતિઓ વિશે લખવાની રૂઢ પ્રથાને, એ માહિતી અન્યત્ર સુલભ હોય છે જ તેથી, તેમ કૃતિના અભ્યાસમાં એની અનિવાર્ય અગત્ય ન હોવાથી, હું અનુસર્યો નથી. અભ્યાસીઓની જરૂરત બંધી લક્ષમાં રાખી છે જ. પ્રથમ ઉપોદ્ધાત વાંચી, પછી વિવરણ સાથે આખ્યાન ઝીણવટથી વાંચી, અતે ઉપોદ્ધાતના અંતમાં સૂચવેલા મુદ્દા વિવરણની મદદથી તેમ સ્વતંત્ર રીતે વિચારી જવાથી અભ્યાસીઓ 'નળાખ્યાન'નો પૂરો આસ્વાદ કરી એનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરી શકશે એવી આશા છે.]

પુસ્તકના મુદ્રણ અને પ્રકાશન માટે શ્રી ગુર્જર અંધરતન 'કાર્યાલય'નો હું ધણો આભારી છું.

જુલાઈ, ૧૯૫૧

અનંતરાય મ. રાવળ

(બીજી આવૃત્તિનું)

પહેલી આવૃત્તિ વેળા ઉતાવળને કારણે જે ઘર્ષ સકયું ન હતું, પ્રાપ્ય હસ્તપ્રતો જોઈ જઈ 'નળાખ્યાન'ની સકય તેટલી જૂની સાધાર વાચના આપવાનું, તે આ આવૃત્તિ વેળા કરી લીધું છે. નવી વાચનાને અનુસરતાં, વિવરણમાં અહીં તહીં થોડો ફેરફાર કર્યો છે. ઉપોદ્ધાતમાં બીજા ખંડમાં પ્રેમાનંદના જીવન અને કવન વિશે જરૂરી નોંધ ઉમેરી ત્રીજા ખંડમાં પણ થોડો વધારો અતે કર્યો છે. પાઠાંતરો દરેક પૃષ્ઠ નીચે નહિ મૂકતાં આખ્યાનને અંતે એક સાથે આપ્યાં છે. પુસ્તકએ કારણે દૃઢમાં થોડું વધ્યું છે. અભ્યાસીઓને એ ઉપયોગી બનશે તો મને અતોષ થશે.

પ્રતો અને સંજ્ઞાઓ

.જાખ્યાન'ની આ આવૃત્તિની વાચના અને પાઠન છાપેલાં પાદાન્તરો માટે કામ લાગેલ પ્રતોની માહિતી અને તેમને આપેલી સંજ્ઞાઓ નીચે મુજબ છે :—

હસ્તપ્રતો

ગુ. ૧—ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદની હસ્તલિખિત પોથી નં. ૬૫૫. ઊધર્ધ વડે અસંત ખતાર્ધ મથેલા આ ચોપડામાં 'શ્કિમણી હરણ' (દેવીદાસ), 'મેતા નરસિંહસુતનો વેહેવા', 'સુરેખાહરણ', 'ઉપાહરણ' (નરસિંહ નવલ), 'વિરાટપર્વ', 'અભિમન્યુ આખ્યાન' અને 'શુકદેવજીનું આખ્યાન' એટલી કૃતિઓ સાથે 'રાજા નલનું આખ્યાન' લખાયેલું છે. 'નજાખ્યાન'ની લઢિયાએ આપેલી લખ્યા—સાલ સં. ૧૭૫૬ હોવાથી (ખીજી કૃતિઓમાં કાઠની સં. ૧૭૫૪ ને કાઠની ૧૭૫૫ છે) પ્રેમાનંદના જ જીવનકાળમાં લખાયેલી અને પ્રાપ્ત પ્રતોમાં સૌથી જૂની પ્રત આ છે. એમાં 'નજાખ્યાન'નાં કડવાં ૬૫ છે, તે આખ્યાનનું રચનાવર્ષ સં. ૧૭૪૨ આપ્યું છે. આ પ્રતની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં સંસ્કૃત શબ્દો બરાબર લખાયા છે (ઉદા. 'વિનય', 'નૈવેદ્ય', જે ખીજી પ્રતોમાં 'વીને'ને 'નિવેદન' તરીકે લખાયા દેખાય છે). 'નાપી' માટે 'લાપી' એવી સૂરતી ઉચ્ચારની જોડણી બતાવતી આ પ્રત રેફ આગળ લખે છે, (ઉદા. 'યુ' માટે 'યુ' એમ) એ આજના લિપિસુધારકોએ જાણવા જેવું છે.

ગુ. ૨—ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ,ની હસ્તપોથી નં. ૧૯૪. દવે પ્રાણનાથના આ ચોપડામાં 'નજાખ્યાન' ઉપરાંત 'સુરેખાહરણ', 'અભિમન્યુ આખ્યાન', 'વિરાટપર્વ' (નાકર), 'દંસાવતીની કથા' (મધુસૂદન વ્યાસ), 'રસગીતા' અને 'સુદામાચરિત્ર' મોટા સુવાચ્ય

અક્ષરમાં ઉતારાયેલાં છે. ૬૪ કડવાના એમાંના 'નળાખ્યાન'ની રચના સાલ સં. ૧૭૬૨ આપવામાં આવી છે, અને લખ્યા-સાલ સં. ૧૭૮૬ છે.

ગુ. ૩—ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, હસ્તપોથી નં. ૧૫૩૧. અક્ષર મરોડદાર ને મુંદર. બીજી સામગ્રી—'સ્વર્ગારોહણ', 'વિરાટપર્વ' (નાકર), 'એકાદશી-ઉત્પત્તિ', 'શિવરાત્રિની કથા' (મૃગશી સંવાદ), 'હરપાર્વતી સંવાદ', 'સુખદેવનું આખ્યાન', 'રૂદ્રમણીહરણ', 'સ્વરોદય'. 'નળાખ્યાન' ઉતાર્યાની સાલ સં. ૧૮૨૭ છે. 'નળાખ્યાન' ૬૪ કડવાનું છે અને તેનું રચનાવર્ષ સં. ૧૭૬૨ છે.

ગુ. ૪—ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, પોથી નં. ૧૯૯૫. આમાં એકલું 'નલાખ્યાન' જ છે. પ્રત સં. ૧૮૪૫ માં લખાયેલ છે. 'નળાખ્યાન'ની લખાયાં છે ૬૪ કડવાં, પણ ૬૨ નો આકરો બે વાર આવે છે તેથી કડવાં-સંખ્યા વસ્તુતઃ ૬૫ ની છે. આખ્યાનનું રચના વર્ષ સં. ૧૭૪૨ આપ્યું છે.

ગુ. ૫—ઉપરની જ સંસ્થાના સંગ્રહની પોથી નં. ૮૮૧. આખ્યાન ઉતારું દર્શાવ્યું છે સં. ૧૮૭૩ માં.

ગુ. ૬—ઉપરની જ સંસ્થાના સંગ્રહની પોથી નં. ૧૨૮૪. ઉતાર્યા-સાલ દેખાતી નથી.

ફા. ૧—ફાર્જસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈની હસ્તપોથી. લખ્યા-સાલ સં. ૧૭૬૮. પ્રાપ્ય પ્રતોમાં જૂનાપણાની દૃષ્ટિએ ગુ. ૧ પછી આવેલો નંબર આવે.

ફા. ૨—ઉપરની સંસ્થાના સંગ્રહની પોથી. લખ્યા-સાલ સં. ૧૭૭૯. જૂનાપણામાં આ ત્રીજી.

મુદ્રિત પ્રતો

નં—કવિ નર્મદાચંદ્રે હસ્તપ્રતોને આધારે તૈયાર કરેલી, ગુજરાતી પ્રેસવાળી.

કાં—ગુજરાતી પ્રેસના ‘જૃહતકવ્યદોહન’, ભા. ૧માં છપાયેલ.

મ૦—દામુભાર્ષ મહેતા અને છગનલાલ મોદીનું ૧-૨૫ કડવાનું સ્ટીક સંપાદન.

ન૦ તથા મ૦ ની પ્રસ્તાવનામાં ખતાવેલી જુદી જુદી સાલની (સં. ૧૭૫૫, ૧૮૦૬, ૧૮૨૧, ૧૮૩૬, ૧૮૫૬, ૧૮૮૧, ૧૮૯૨, ૧૯૦૭ ની) હસ્તપ્રતો, નર્મદની હાથની લખેલી પ્રત, સરકારી કામ્ય-દોહન, નર્મદની છાપેલી સરકારી પ્રત, શ્રી. મંજુલાલ મજુમદારનું કેટલાંક કડવાનું સ્ટીક સંપાદન, એ બધાની પણ પાઠવિચાર માટે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે: (કૌંસમાંની સાલો વાળા પ્રતોનો અલગત તેમાંના જે પાઠ ન૦ ને મ૦ માં પાદરીપોમાં નિર્દેશાયા છે તે દ્વારા જ).

‘નળાખ્યાન’ની વાચના તૈયાર કરવામાં હસ્તપ્રતોને મુદ્રિત પ્રતો કરતાં પ્રમાણભૂત ગણી છે. જોડાક્ષર તથા અનુસ્વારની બાબતમાં થોડી અતંત્રતા, પાઠોની વિવિધતા, અક્ષરો શબ્દો તથા પંક્તિઓનો લલિયા-શાર્ષ વિસ્મૃતિ-સોપ, અને ક્યારેક અક્ષરોની ક્રૃતવાચ્યતા બંધી હસ્તપ્રતોનાં દૂષણ છે. એમાં સૌથી જૂની ગુ. ૧ને વિશેષ પ્રમાણભૂત માની અનુકાલીન પ્રતોની બહુમતિ સામે એના પાઠની પસંદગી કરી છે. આખ્યાનનાં કડવાં ૬૫ થયાં છે તે ગુ. ૧ ને અનુસરવાથી. પાઠાંતરો પર નજર નાખવાથી કંઈ કંઈ હસ્તપ્રતો એક કુટુંબ કે થડની છે એ તરત જણાઈ આવશે જૂજ ઠેકાણે અર્થ ને ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ. ગુ. ૧ ના પાઠને છોડી પછીની પ્રતોના કોઈ પાઠને પણ પસંદ કરેલ છે. કોઈ હસ્તપ્રતનો ટેકા ન હોય એવો એક શબ્દ પણ ‘નળાખ્યાન’ની આ બીજી આવૃત્તિની વાચનામાં જોવાશે નહિ. જોડણી શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં જૂની ગણવવા ચત્ત કર્યો છે, એ હેતુથી કે તે સમયનાં ઉચ્ચારણ અને લેખનનો આજના વાચકોને કંઈક પરિચય મળે.

અનુક્રમ

૧ નિવેદન	૧-૪
૨ પ્રતો અને સંજ્ઞાઓ	૫-૭
૩ ઉપોદ્ગ્રધાત	૧-૩૨
૪ નળાખ્યાન	૧-૧૪૦
૫ પાઠાન્તરો	૧૪૧-૨૩૩
૬ વિવરણ	૨૩૪-૩૫૫

ઉપોદ્ધાત

૧

મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાન

આખ્યાન મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો એક ધણો લોક-પ્રિય કાવ્યપ્રકાર છે. સંસ્કૃતના અનલિપ્ત લોકસમાજને તેની જ ભાષામાં ગાઈ શકાય કે ગવાતી સંભળી શકાય એવી રાગરામણીની કપિનામાં પુરાણકથાઓ તથા ભક્તચરિત્રોની ભેટ ધરનાર આ કાવ્યપ્રકાર તેને વાતનો, સંગીતનો અને કવચિત્ આખ્યાનકારના નાટ્યાભિનયનોય આનંદ આપી તે સાથે ધર્મલાભ પણ કરાવતો, કંઈક ભક્તિપોષક ધર્મકથા સાંભળ્યાનો સતોષ અનુભવાવતો.

આપણા ધર્મગ્રંથોમાં પ્રમુખત્વ સુધી પહોંચવામાં ફાવનાર છે ‘મહાભારત’, ‘રામાયણ’ અને પુરાણો. એમની લોકપ્રિયતા દોઢેક હજાર વર્ષ જેટલી જૂની છે. સંસ્કૃત ભાષાની ભાષા તરીકે બંધ થનાં સંસ્કૃતનો એ વારસો લોકભાષામાં જીનરે એ સ્વાભાવિક હતું. પોતાની ધાર્મિક કથાઓ લોકભાષામાં રાસા-પ્રમથોમાં પદ્યમાં ઉતારના જૈન સાધુઓની સફળતાએ બાહ્યજીવનને તેનું અનુસરણ કરવા પ્રેર્યો. પંદરમા અને સોળમા શતકમાં લોકહૃદયની ભૂમિને પરિવ્રાવિત કરતાં દેસભરમાં ફરી વળેલાં વૈષ્ણવ ભક્તધર્મનાં મોજાંએ એને માટે અનુકૂળ હવા ઊભી કરી. ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’, ‘શ્રીમદ્ ભગવત’ આદિના કથાશ્રવણની માગ વધતી ચાલતાં એ પુરાણોને લોકભાષામાં

ઉત્તરવાની પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ. આપણી ભાષા અપભ્રંશોત્તર કાળની ગર્ભદશા પૂરી કરી જન્મી ચૂકી હતી અને ભાષાક્રિયાઓએ ચાલતી થઈ હતી, તે કાળે તેના ખેડાણમાં સદાયક નીવડે એવો આ સંજોગ હતો. પ્રથમ પુરાણો સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદરૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ઊતરવા લાગ્યાં, પણ એાધુ સંસ્કૃત જળજળ પરંતુ ખીજ રીતે કથનકથાપ્રસીદ્ધ બ્રાહ્મણોએ પુરાણોત્તર ઉપાખ્યાનો અને કથાઓની તેમાં પોતાની કલ્પના ઉમેરીને તથા પોતાનો કવિતાકસબ વાપરીને બનાવેલી સ્વતંત્ર ગુજરાતી રચનાઓ વિશેષ લોકપ્રિય બનનાં તેનું સર્જન વિશેષ થવા લાગ્યું. આ રચનાઓ તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાનો.

આ આખ્યાનોએ તેમના ઉદયકાળે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરીને ઉભી થતી આપણી ભાષાને સારા પ્રમાણમાં ખેડી અને રિક્તસાતી છે. પણ ભાષા-સાહિત્ય-સેવા કરતાં ગુજરાતની સંસ્કારસેવા તેમને હાથે વિશેષ થઈ છે. આપણાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંશોને અને તેનાં સારતત્ત્વોને મિત્ર માફક ઉપદેશ કરતી કથા-આખ્યાયિકાઓ દ્વારા જનના મુંધી પહોંચાડી જે કાર્ય જૂના સમયમાં પુરાણોએ બજાવ્યું હતું તેનું જ કાર્ય બજાવી મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાનોએ આપણી પ્રગતના ધર્મસંસ્કાર તથા ભક્તિભાવના જાગતાં રાખ્યાં અને પોધ્યાં છે. શાસન મુસલમાનોનું હતું છતાં લોકોની ધર્મભાવના, આચાર-વિચાર, જીવનપ્રણાલી, એમનાં વ્રતો, ઉત્સવો, કથાઓ એનાં એ જ રહ્યાં એનો પ્રણેતા જશ આખ્યાનકારોનેય જાણ. શ્રી. કૃત્યાસાસ મુનશી-એ પ્રેમાનંદને ગુજરાતની નાનકડી રંગભૂમિ પરનો વ્યાસ કહી, એ જે વર્ણનો પ્રતિનિધિ હતો તે વર્ણની ધર્મસંસ્કરણ અને સંસ્કારસાતત્યની સેવાને જ સલામી આપી છે.

કાવ્યપ્રકાર તરીકે આખ્યાન કડવાગદ અપભ્રંશ-અપભ્રંશોત્તર કાવ્ય-પ્રખ્યાનોનું સાતત્ય સાચવે છે. જૈન સાધુઓ પોતાની પુરાણકથાઓ અને ધાર્મિક પુરુષોનાં ચરિત્રોના રાસા-પ્રખ્યાનો એ કાવ્યોમાં લખના, તે બ્રાહ્મણવર્ગે પુરાણોમાંથી ભગવાનની લીલા અને ભક્તોનાં ચરિત્ર

ઉપાડી પોતાની આખ્યાનરચનાઓ કરી. રાસા અને પ્રમથોમા માન મેળ
 હદો અને દેશીઓ વપરનાં, તો કથાગાનની અપેક્ષાએ આખ્યાનોએ
 ગેય દેશીઓનો વિશેષ વિનયોગ કર્યો પણ તેનું કડવાનું સ્વરૂપ ચીકાડી
 લીધું. જૈનેતર કવિઓના આખ્યાનના કડવાના મુખમધ અને વલણ
 અપભ્રંશ કડવાના પ્રારભક કુનક અને ઉપસહારાત્મક ધત્તાની જ
 સુધારેલી આવૃત્તિ મન્યા *

આખ્યાન સર્વાનુભવગસિક કથાત્મક કવિનાનો, પ્રાચીન પુરાણો
 અને મહાકાવ્યો અને અત્યારના ખડકાવ્યોની વચમા એમે એવો,
 વિભાગી કાવ્યપ્રકાર છે. પુરાણોનો કથાપટ અતિવિસ્તૃત અને તેમાં
 ભગવાનના અનંત, વર્ણોની કથાઓ અને અનેક આખ્યાયિકાઓનું
 જાગ મોટું હોય છે. આખ્યાન પુરાણાનર્ગત એક જ ઉપાખ્યાનને કે
 કથા-પ્રમુખને અથવા એક જ વ્યક્તિના ચરિત્રને આવેખતું હોવાને
 કારણે તેની ચોક્કસ હદ બધાય છે +

* 'કલ્પ' ૨૫૬ જ અપભ્રંશ પદ્યો આગે છે. દેવચંદ્ર અને સરકૃત
 આખ્યાયિકા કલ્પક ગણક વાપરે છે, પણ તે કોઈ દેશ્ય ગણક બનાવેલ
 સરકૃત હોય કલ્પ અને કલ્પ (ન વટ્ટ) અને કર્મક પદ્યો 'કલ્પ'
 (=કલ્પોનો સમૂહ) ૨૫૬ વ્યુત્પન્ન કડવાના પ્રયાસ પણ થયા છે

+ એ રીતે સરકૃત મહામાયને તે જરાક મળતું આવે પણ મહાકાવ્ય-
 માં કાન્ધાત્મક વર્ણનગદ્ય પર વડુ ભાર હોય છે, ત્યારે શુજાની આખ્યાનમાં
 ભાગ વાર્તાકથન પર જ વિશેષ હોય છે. વળી, આખ્યાયિકા મહામાયનાં
 જે લક્ષણો નાખાવે છે તેને કદાં આખ્યાને પોતાના લક્ષણો બનાવ્યા નથી.
 અનાયાસે જોતા કોઈ એના આવી જાય તો ભલે, પણ તે તો બેની વર્ણ-
 નાત્મકાને લીધે આવે સરકૃત 'કથા' અને 'આખ્યાયિકા'માં આખ્યાનના
 લક્ષણ હોય એમ દલીલ કદે છે, ત્યાં 'આખ્યાન'નો અર્થ પૂરત્તોક્તિ થી વિરોધ
 નથી. બાકી, સરકૃત 'કથા' તથા 'આખ્યાયિકા' ગ્રંથમાં હોય છે, ત્યારે
 શુજાની આખ્યાન પરચના છે. વળી સમચંદ્રિએ, આલમરિએ જણાવેલા
 કથા-આખ્યાયિકાના લક્ષણોનો આખ્યાન સાથે બહુ મેળ ખાતો નથી આપણું
 આખ્યાન સરકૃત શુજાની ન્હા જ છે

જા+સ્વૈ—(સ્વા) પરથી થતી ‘આખ્યાન’ શબ્દની નિષ્પત્તિ અને રામાયણ—મહાભારતાદિમાંના ઉપાખ્યાનની ગાર્હ બળ્લવીને થતી સાહિત્ય કથા એટલે આખ્યાન એવી હેમચંદ્રની અમજ. આખ્યાનને ગાનાર અને શ્રીતાઓની અપેક્ષા રાખતો કથાગાન અને કથાશ્રવણનો પ્રયોગ જ હોવે છે. પછી, જેમ ‘રાસ’ એટલે નૂળ તો વર્તુળાકારી જમણનો સ—સંગીત સામૂહિક નૃત્યપ્રયોગ, પણ પછી એની માથે ગવાતા ગીત માટે એ શબ્દ વપરાતો થયો છે તેમ આજ આખ્યાન વેળા જેતુ કથાશ્રવણ થાય તે કાવ્ય-અના આખ્યાન નામથી ઓગખ્યાની થઈ હશે.

આખ્યાન લાખી કાવ્યરચના હોવાથી તેમાં એક જ રાગ આખ્યાન-કાર તથા શ્રીતાઓને થકવે. વગી લાખી હોઈ તેનું ‘આખ્યાન’ (=કથાગાન) એકથી વધુ બેઠેલા પણ ભાગે આ કા લુથી તેમાં વિનામ રચાનો તથા નવા ઢાળ ને ગગની જોગવાઈ કરી આપતા કથાના વિષયાનુસારી વિભાગો પાડવામાં આવે છે એને કહેવામાં આવે છે ‘કડવા’ પુરાણોમાં જેમ સર્ગ ને અધ્યાય અને આજની નવનરચાઓમાં જેમ પ્રકરણ તેમ આખ્યાનમાં કડવા પણ આખ્યાનોના કડવા હોય છે તેનાથી ટૂંકા આરભકાળના આખ્યાનોના કડવાં ન-સિદ્ધ મહેતાના પદ જેવા ટૂંકા હતા ૨ લાલણનો ‘દશમસ્કંધ’ પદોમાં વખાયો છે અને જનાઈનકૃત ‘ઉષાહ રુ’ના કડવાં પદો જ છે કડવાએ વિસ્તાર સાધ્યો પાછળથી, પણ ત્યારેય લાગણીવનતા આપેખના કડવા પદ મની ગેતા (ઉદા ‘નગાખ્યાન’ કં ૩૧ અને ‘દશમસ્કંધ’ કં ૫૬)

૧ અસ્થાનકમજ્ઞા તત્ત્વમતે યદ્યમિનયન્ પઠન્ ગાયન્ (‘કવ્યાનુશાસન’)

૨ હેમચંદ્રે કડવાને અનેક છંદોના તામ કે ઢાળનું મિશ્રણ કહેય છે તે તથા આખ્યાનની એમણે આપેલી સમજૂતી એનું તો સિદ્ધ કર છે કે કડવા મૂળ ગેય આપણા પ્રારભકાળના આખ્યાનો કડવા માટે ગેય પદનો ઉપયોગ કરે એ આથી સમજી શકાય એવી વાત છે કડવા બહુધા દેશીઓમાં—દેશીઓ એટલે જુદા જુદા તામ કે ઢાળની ગેય પદરચનાઓ—જ લખાયાનું રહ્યું પણ આમાં છે

કડવામધ આખ્યાનોમાં વચમાં પદો મૂકવાની પ્રથા આમ તો પ્રેમા-
નંદીય જૂની છે, — ‘હસાહિની’ જેવી વાર્તાઓ તથા ‘કા-હડે પ્રમથ,’
અને ભાનશની ‘કાદમરી’ જેવી કૃતિઓ પણ અન્યત્રના પદ પ્રયોગો
છે—પણ એ એનો ચીક ઉપયોગ કરે છે લામી દેશીઓ જેનાં આવા
કડવાની પૂર્વે (અને ક્યારેક અમાનરે ને પછી) પ-ની માફક એપાઈ—
પૂર્વજાયા (દોહગ)નો બધ પણ આખ્યાનો માટે વપરાયો માત્રમ પડે
છે—પદ્યવાર્તાઓ તો એમાં જ વખાની—પણ આખ્યાનને કડવામધ
પાઞ્ઞથી વિશેષ ફારી મયો છે

કડવાના સામાન્ય ગીને આ ત્રણ ભાગ પડી જતા (૧) એક
કે વધુ લીંગનો પ્રત્યારનામયક મુખમધ કે ‘મ્હોડિયુ’ (કે હ ધુરનો
શબ્દ), (૨) કડવાનો સૌથી વધુ ભાગ રોકનો અને કડવામાં વર્ણન-
વાના પ્રયગ્નુ આવેખન કરેનો દાળ, જેમાં કડવાની ન્યાપક કે મુખ્ય
દેશી નપાઈ દોય છે, અને (૩) કડવાનો ઉપસહાર કરી પછી આવતા
કડવાના વસ્તુનું સૂચન કરી ખતેને સાવતી કડી મનતુ બે લીંગનું
વનજી અથવા ઊંચતો પેશ્કમપિયના નાટકોમાં જેમ પ્રાચ્યમદ્દ કડી પ્રવેશ
પૂરો થયાનું સૂચન કરે છે, તેમ આખ્યાનોમાં વનજ કડવાની સમાપ્તિ
દર્શાવે છે પદરચનાની દૃષ્ટિએ એને વિશે નોંધપાત્ર એ છે કે એનો ગગ-
મુખ્ય દેશી કમતા જુદો હોય છે અને મુખ્ય દેશીના છે ના સબ્દોને
પકડી નર્મને એ આગળ ચાલે છે કડવાની આ વચમાં ભાનશની
શરૂ થઈ, નાકરને હાથે પ્રચલિત બની અને પ્રેમાનંદને હાથે દદ મની
પણ મુખ્યમધ અને વનજ મધા જ કડવામાં આવતા એનું નથી પ્રેમા-
નંદના ‘નગાખ્યાન’માં ઘણા કડવામાં મુખ્યમધ નથી ભાનશના ઘણા
કડવા મુખ્યમધ અને વનજ દેખાડના નથી. આખ્યાનની કડવા-સખ્યા
માટે ટાઈ નિશ્ચય નિયમો ન હતા કડવાની સખ્યા કથાવિષય અને
આખ્યાનકાર પર અવન મની પ્રેમાનંદની વાત કરીએ તો એનું ‘સુભા
ચરિત્ર’ તેર, ‘મામેરુ’ મોળ, ‘ગજુચ્ચ’ છીસ અને ‘નગાખ્યાન’
પાંસડ કડવાનું છે નાકરનું ‘નગાખ્યાન’ ચાર અને ભાનશનું તેનીસ

કડવાનું છે, જ્યારે પ્રેમાનંદનું પાસડું કડવા નુની પટોચ્યું છે !

પટેના કડવામાં સસ્કૃત નાટકની નાન્દી જેવું ગણપતિ અને સરસ્વતીની સપ્રણામ પ્રાર્થના અને વસ્તુનિર્દેશ હવતું મગગચરણ કરી, આખ્યાનના કથાપ્રસંગને સમજવા પૂરતી પ્રખ્યાતના કે પીરિકા લેખે જરૂરી પૂર્વકથા આપી, આખ્યાનકારે કથા રસે રંગના આખ્યાનનું વસ્તુ મોટે ભાગે 'રામાયણ,' 'મહાભારત,' 'હર્ણવશ' કે 'ભાગવત' મથી અને દૈત્યીક વાર લક્ષ્મીના જીવનમાલીક લેવામાં આવતું આવ્યાખ્યાત અને લેખે મોટે રસભાજન વસ્તુના નિરૂપણમાં પત્રી આખ્યાનકાર પોતાની કળા અને શક્તિ બતાવના ભાષણ નેરિપુષ્પાસ જેવા પુરાણકથાને વફાદાર સારાનુવાદ આપના તો નાહર અને પ્રેમાનંદ જેવા તેમાં વવાગ-ધટાડા કરી વિસ્તારીને તેને સ્વનન ન્યના બનાવના આ કેન્દ્રે કથારેક સસ્કૃતના અજ્ઞાનને લીધે,^૧ ઝાઝ વા- કથાને ઉત્કટ બનાવવા,^૨ ટોર્ષ વેળા લોકાચાર રજૂ કરી ઐતિહાસિક રસ વધાવવા,^૩ કથારેક લોકોને અમુક ઘટનાનું એમની ન્યાયભાવનાને મળે જીતે એવું કા-ણ આપવા,^૪ ધણીવાર લોકોને હસાવવા^૫ અથવા તેમને ભક્તિભાવ વધારવા,^૬ એમ જુદા જુદા હારણે પ્રેમાચાર્યે દોવાનું અનુમાન

* જુઓ ન સિદ્ધ મહેતાના જીવનપ્રસંગોના આખ્યાનો, 'સમાજશા આખ્યાન' 'વલ્લભાખ્યાન' 'કળીતચરિત્ર' જેવી કૃતિઓ

૧ ઉદા. 'નળાખ્યાન'માં પુષ્પ દ્યુતમાં બળદ પરકથાનો પ્રસંગ

૨ ઉદા. 'નળાખ્યાન'માં મત્સ્યમજીવન અને હારચોરીના પ્રસંગ

૩ ઉદા. 'ઓખાહરણ'માં આગલનો વાણિયા બાણાસુ ની આડે સાવરણી મેલી ચાડવણીનો પ્રસંગ.

૪ ઉદા. પ્રેમાનંદના 'અભિમન્યુઆખ્યાન'માં અભિમન્યુને અસુર કગવતી પૂર્વકથા

૫ ઉદા. પ્રેમાનંદના 'રણમત્સ્ય'માં કુભકર્ણને જગાડવાના ઉપાયનું વર્ણન, 'સુદામાચરિત્ર' તથા 'નળાખ્યાન'માં સુદામા ને બાહુબલી વર્તન.

૬ ઉદા. પ્રેમાનંદના 'રણમત્સ્ય'માં રાવણ કુભકર્ણ ને મ દોહરીના આગ્રેખન

કરી શકીએ. વાર્તાપ્રવાહમાં શ્રોતાજનોને ખેંચી જાય અને પ્રસંગો જાણે નજર સમક્ષ બનના લાગે એવી તાદ્દશ સાક્ષાત્કારક નિરૂપણની ચિત્રો ઊભાં કરતી કથનકલા તો આખ્યાનકારમાં પહેલી જોઈએ. એવી કથનકલા જેટલી જ કુશળતા પાત્રાલેખન પરત્વે આખ્યાનકાર દાખવતા. પાત્રો આમ તો લોકોને પરિચિત જ હોય એટલે વિશેષતા એમના આલેખનમાં જ દાખવવાની રહેતી. પ્રેમાનંદનાં રાવણ, કુંભકર્ણ, કંસ, સુદામા, શ્રીકૃષ્ણ ('અભિમન્યુ આખ્યાન'ના) આદિ પાત્રો જોવાથી તેના આલેખનની વિશિષ્ટતા સમગ્રજે આખ્યાનકાર વસ્તુનું હાડપિંજર જ પુરાણમાંથી લઈ તેમાં લોહીમાંસ અને પ્રાણ પોતાના જમાનાનાં પૂરી પૌરાણિક પાત્રોને લોકગમ્ય સજીવ ગુજરાતી પાત્રો બનાવી દેતા. પાત્રોનું પૌરાણિક ગૌરવ ઘટી ક્યારેક તે સામાન્યતામાં સરી પડે એમ પણ આથી યત્ન, પણ તે ગેરલાભ કરતાં ક્યાને રસિક અને સજીવ બનાવતો લાભ મોટો હતો. આખ્યાનનો પટ મોટો હોવાથી એકથી વધુ રસને એમાં અવકાશ મળતો અને આખ્યાનકાર પોતપોતાની શક્તિ અને આખ્યાનમાં મળતા અવકાશના પ્રમાણમાં શૃંગાર, વીર કરણ, અદ્ભુત, હારય, આદિ ગ્સની નિષ્પત્તિ સાધના અને સમકાલીન ગુજરાતીઓને તે તે લાગણીઓમાં તરબોળ કરી કથાનાં પાત્રો સાથે એટલા વખત પૂરતું તાદ્દશ્ય અનુભવાવતા. પ્રેમાનંદ જેવો કવિ તો એમાં અજબ રસવિધ્ય દાખવતો. આ બધા સાથે પાત્રોનાં રૂપ, આભૂષણો, વન, નગર, સ્વયંવર, યુદ્ધો, આદિનાં વર્ણનમાં, પાત્રોના હર્ષ, શોક, વિરહ, ક્રોધ, આદિ ભાવોના પ્રતીનિકર અને ક્ષાત્મક નિરૂપણમાં, ભાવો અને રસને અનુકૂળ ઢાળો અને ભાષા પ્રયોજવામાં, શબ્દચિત્રોમાં, અલંકારોમાં, અને ભાષાના ઔચિત્ય અને માધુર્યમાં આખ્યાનકાર પોતાનું કવિત્વ પણ યથાશક્તિ ચમકાવતા, જેને પરિણામે આખ્યાન ગદ્યને વાંકે પદ્યમાં લખાયેલી વાર્તા જ ન બનતાં સહૃદયોને કાખ્યાનંદ અને સાહિત્યરસ આપતો કાવ્યકુનિઓ પણ બનનાં. આ રીતે કથા-પ્રસંગ રજૂ કરી, તે પૂરો થયે તેને યોગ્ય રીતે સમેટી લઈ આખ્યાન-

કાર આખ્યાનના કથાશ્રવણના ફલ—પાપક્ષય, ‘ઓહરિ કેરો ચ અધ,’
વૈકુંઠવાસ, પુણ્યસંચય, મનોરથસિદ્ધિ, આદિક લાભો, ઈ.—એટલે
લાભનો નિર્દેશ કરતી ફલત્રુતિ સંભળાવી—આ ફલત્રુતિ ટાઈ વાર
આરંભમાં કે વચમાં પણ મુકાતી—અતે નામદામ અને રાતિ પૂરતો
પોતાનો મિતાક્ષરી પરિચય આપી કૃતિની રચનાની પૂર્ણાકૃતિની મિતિ
દર્શાવતા. કૃતિની વિષયત્રુતિ અને દડવાં અને રામની* સંખ્યા પણ
ટેલવાક આખ્યાનકાર અંતે લખતા.

૨

આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદ

ઈસવી સત્તરમા સૈકાના સાતમા દાયકામાં ‘વીરક્ષેત્ર’ વડોદરાના
જુવાન ચાતુર્વંશી બ્રાહ્મણ પ્રેમાનંદે પોતાની આખ્યાનલેખનપ્રવૃત્તિ
આદરી ત્યારે આખ્યાનનો આવો કાવ્યપ્રકાર પ્રમાણમાં હીકરીક ખેડાઈ
ચૂકેલો હતો. નરસિંહ મહેતાને હાથે એનાં ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘શામળ-
દાસનો વિવાહ’ અને ‘હાર સમેનાં પદો’ જેવાં કાવ્યોમાં આખ્યાનનાં
બીજાંરોપણ થઈ, વીરસિંહજી ‘ઉપાદરણ’, કર્મણજી ‘સીતાહરણ’,
માંડણજી ‘રુકમાંગદ્યચરિત્ર’ જેવી રચનાઓમાં એનું સ્વરૂપ કંઈક બંધાતું
જઈ, લાક્ષણ્યને હાથે એનું નિશ્ચિન કડવાબદ્ધ સ્વરૂપ નિર્માઈ તેની
તેમજ નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જની, આદિ પાસેથી તેના સંખ્યાબંધ
નમૂના ગુજરાતને મળી ચૂક્યા હતા. પ્રેમાનંદને માટે માર્ગ તૈયાર
થઈ ચૂક્યો હતો. આ પારસ્થિતિમાં જન્મી-ગિજરી પુરોગામીઓ
પાસેથી પ્રેરણા લઈ, તેમની કૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ પણ કરી, તેમાં
પોતાની પ્રતિભા અને કળાથી સ્વકીય વિશિષ્ટતાઓ ઉમેરી, વિસ્તારી
અને દૃઢ બંધવાળાં આખ્યાનોનું જે વિપુલ સર્જન પ્રેમાનંદે
સાડાત્યાર દાયકા મુઠ્ઠી કપડું તેણે એને ગુજરાતનો સૌથી વધુ લોકપ્રિય
આખ્યાનકાર બનાવી દીધો. એણે એના પુરોગામીઓને ઢાંકી દીધા

એટલું જ નહિ, એના શિષ્યો, સમકાલીનો અને દયારામ મુંધીના અનુગામીઓએ જે કંઈ અર્પણ આખ્યાનસાહિત્યને તેની પાછી કથું છે તે પણ એની કૃતિઓને આખી પાડી શક્યું નથી. એટલે એ ગુજરાતનો સૌથી વધુ લોકપ્રિય આખ્યાનકાર જ નહિ, સૌથી ઊંચક આખ્યાનકાર પણ સહેજે કંઈ છે.

આપણા ધણા મધ્યકાલીન કવિઓની માફક પ્રેમાનંદના જીવન વિશે સાધાર હકીકત ઓછી સાંપડે છે. એનું કવન ‘લક્ષમણાદરણ’ (ઈ. સ. ૧૬૬૪), ઓખાદરણ (ઈ. સ. ૧૬૬૭) કે ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ (ઈ. સ. ૧૬૭૧)થી આરંભાયું લાગે છે. ઈ. સ. ૧૭૧૪ પછીની કોઈ રચના—સાલ એની કોઈ કૃતિની મળતી નથી. કવન આરંભ્યું ત્યારે એની ઉંમર વીસની ગણીએ અને ઈ. સ. ૧૭૧૪ પછી એ ઝાઝું જીવ્યો ન હોય એમ માનીએ તો એનો જીવનકાળ એક છેડે ઈ. સ. ૧૬૪૪ થી ૧૬૫૦નો અને બીજે છેડે ઈ. સ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦ મુંધીનો અનુમાનાય. જ્ઞાન અને પિતા માટે ‘મેરાડા ચોવીસા ચાન’ અને ‘કૃષ્ણસુત’ અને વતન માટે ‘વીરક્ષેત્ર વડોદરા’ એટલી હકીકત સિવાય બીજી કંઈ માહિતી તેણે આપી હોય તો તે એ કે “ઉદર નિમિત્તે” સરન-નંદરખાર તેણે મેવેજાં. આ સિવાય તેને વિશે જે વાતો કહેવાય-મનાય છે તે રસિક દંતકથાની કાટિની છે.

એવી વાતોમાં એક એ કે કવિત્વશક્તિ એને કોઈ મહાત્માની કૃપાથી મળેલી. એ વિશે જે ત્રણ રીતે* વાત ચાલે છે તેમાં વિશેષ જાણીતી આ છે: ‘વડોદરામાં કામનાથ મહાદેવમાં જિનરેજા એક સિદ્ધ મહાત્માની પ્રેમાનંદે બહુ સારી સેવાચાકરી કરી. મહાત્માએ પોતાના જીવને આગલે દિવસે તેને બીજે દિવસે પોતાની વિદાય વેળા હાજર રહેવા કહ્યું. ગુજરાતી ભાષાને સારે નસીમે, પ્રેમાનંદ તે વેળા ઓડો પડ્યો. જઈ ને જુએ તો મહાત્મા ચાલના થયેજા. ઝડપથી

* જુઓ ‘જૂનું નર્મગવ’—પૃ. ૪૬૩.

કાર આખ્યાનના કથાશ્રવણના ફલ—પાપક્ષય, ‘શ્રીહરિ ઠેરો સખધ,’
વૈકુંઠવાસ, પુણ્યસંચય, મનોરથસિદ્ધિ, એદિક લાભો, ઈ.—એટલે
લાભનો નિર્દેશ કરતી ફલશ્રુતિ સંલગ્નાવી—આ ફલશ્રુતિ ટાઈ વાર
આરંભમાં કે વચમાં પણ મૂકાતી—અતે નામકામ અને જ્ઞાતિ પૂરતો
પોતાનો મિનાફરી પરિચય આપી કૃતિની રચનાની પૂર્ણાકૃતિની મિતિ
દર્શાવતા. કૃતિની વિષયસૂચિ અને કડવાં અને રાગની* સંખ્યા પણ
કેટલાક આખ્યાનકાર અંતે લખતા.

૨

આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદ

ઈસવી સત્તરમા સૈકાના સાતમા દાયકામાં ‘વીરક્ષેત્ર’ વડોદરાના
જુવાન ચાતુર્વંશી બ્રાહ્મણ પ્રેમાનંદે પોતાની આખ્યાનલેખનપ્રવૃત્તિ
આદરી સારે આખ્યાનનો આવો કાવ્યપ્રકાર પ્રભાવમાં ઠીકઠીક ખેડાઈ
ચૂલેલો હતો. નરસિંહ મહેતાને કાથે એનાં ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘શામળ-
દાસનો વિવાહ’ અને ‘હાર સમેનાં પદો’ જેવાં કાવ્યોમાં આખ્યાનનાં
ખીખરોપણ થઈ, વીરસિંહજી ‘ઉપાદરણ’, કર્મજીજી ‘સીતાદરણ’,
માંડણજી ‘રુકમાચરિત’ જેવી રચનાઓમાં એનું સ્વરૂપ કંઈક બદાલું
જઈ, ભાવજીને કાથે એનું નિશ્ચિત કડવાખંડ સ્વરૂપ નિર્માઈ તેની
તેમજ નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિંધનાથ જાની, આદિ પાસેથી તેના સંખ્યાબંધ
નમૂના ગુજરાતને મળી ચૂક્યા હતા. પ્રેમાનંદને માટે માર્ગ તૈયાર
થઈ ચૂક્યો હતો. આ પારસ્થિતિમાં જન્મી-ઊઠી પુરોગામીઓ
પાસેથી પ્રેરણા લઈ, તેમની કૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ પણ કરી, તેમાં
પોતાની પ્રતિભા અને કળાથી સ્વમીય વિશિષ્ટતાઓ ઉમેરી, વિસ્તારી
અને દર બંધવાળાં આખ્યાનોનું જે વિપુલ સર્જન પ્રેમાનંદે
સાડાચાર દાયકા સુધી કર્યું તેણે એને ગુજરાતનો સૌથી વધુ લોકપ્રિય
આખ્યાનકાર બનાવી દીધો. એણે એના પુરોગામીઓને કાંડી દીધા

એટલું જ નહિ, એના શિષ્યો, સમકાલીનો અને દયારામ મુવીના અનુગામીઓએ જે કંઈ અર્પણ આખ્યાનસાહિત્યને તેની પાડી કર્યું છે તે પણ એની કૃતિઓને ઝાંખી પાડી શક્યું નથી એટલે એ ગુજરાતનો સૌથી વધુ લોકપ્રિય આખ્યાનગ્રંથ જ નહિ, સૌથી શ્રેષ્ઠ આખ્યાનકાર પણ સહેજે યોગ્ય છે.

આપણા ધણા મધ્યકાલીન કવિઓની માફક પ્રેમાનંદના જીવન વિશે સાધારણ હકીકત ઓછી સાપડે છે એનું કનન 'લક્ષ્મણાદરણ' (ઈ સ ૧૬૬૪), ઓખાદરણ (ઈ સ ૧૬૬૭) કે 'અભિમન્યુ આખ્યાન' (ઈ સ ૧૬૭૧)થી આરંભાયું લાગે છે. ઈ સ ૧૭૧૪ પછીની ઠાંઈ ગ્યના-સાન એની ઠાંઈ કૃતિની મળતી નથી કવન આરંભ્યું ત્યારે એની ઉંમર વીસની ગણીએ અને ઈ સ ૧૭૧૪ પછી એ ઝાઝું જ થોડું હોય એમ માનીએ તો એનો જીવનકાળ એક છેડે ઈ સ ૧૬૪૪ થી ૧૬૫૦નો અને બીજે છેડે ઈ સ ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦ સુધીનો અનુમાનાય જ્ઞાન અને પિતા માટે 'મેરાડા ચોરીસા ન્યાન' અને 'કૃષ્ણસુત' અને વનન માટે 'વીરક્ષેન વડોદરા' એટલી હકીકત સિવાય બીજી કંઈ માહિતી તેણે આપી હોય તો તે એ કે 'ઉદ્ધ નિમિત્તે' સ્વરન-નદ માગ નેણે મેવેના આ સિવાય તેને વિશે જે વાતો કહેવાય-મનાય છે તે ગસિદ દત્તકથાની ઠાંટિની છે.

એની વાતોમા એક એ કે કવિત્વશક્તિ એને ઠાંઈ મહાત્માની કૃપાથી મળેલી એ વિશે જે નણ રીને* વાત ચાલે છે તેમા વિશેષ જાણીતી આ છે 'વડોદરામા કામનાથ મહાદેવમા જિનરેના એક સિદ્ધ મહાત્માની પ્રેમાનંદ મહુ સારી મેવાચાકરી કરી મહાત્માએ પોતાના જવાને આગતે દિવસે તેને બીજે દિવસે પોતાની વિદાય વેળા હાજર રહેના મધ્ય ગુજરાતી ભાષાને સારે નસીમે, પ્રેમાનંદ તે વેળા મોડો પડ્યો જઈ ને જુએ તો મહાત્મા ચાનના થયેના ઝડપથી

પાઠગ દોડતો જઈ તે તેમને આપી ગયો ત્યારે મદદમાએ તેની
 છાત્ર પર કંઈક લખી તેને કહ્યું, 'જો તું વહેલો આવ્યો હોત તો તું
 ગિરાણુ ગિરાનો કવિ બનત, પણ હવે તારી ભાષાનો મોટો કવિ નીચ'
 બીજા એક વાત પ્રેમાનંદ વિશે એ કહેવાઈ છે કે તે પદરેકની વચ્ચે
 રામચરણ નામના વિદ્વાન સન્યાસીના સપર્કમા આવી એમની
 સાથે ઉત્તર દિલ્લી તીર્થયાત્રા પણ કરી આવેલો સન્યાસીના સકલાસ
 તથા તીર્થયાત્રાના ફળપે પ્રેમાનંદની પહેલી ગવ્યગ્યના દિદીમા ધર્મ
 પણ પૂર્વાશ્રમના ગુજરાતી નામ એવા રામચરણ સન્યાસીએ તેને 'ઉપર
 મૂખી અને તુ કુમરને પૂજે કેમ' એમ હી દિદીમાં લખવા મટે કપમા
 આપી ગુજરાતીમાં કવિતા રચવા આગ્રહ કર્યો 'રામચરણ-કમળ-મકરંદ
 લેવાઈએ પ્રેમાનંદ' એપ્રેમાનંદની પકિતમાના પહેલા સમાસના 'રામચરણ'
 શબ્દને વિશેષનામ માનવાથી આ દત્તાથા જીવી ધર્મ સાથે છે સન્નિમાથી
 કથા કરનાર પુરાણી તરીકે આશ્ચર્ય કરનાર પ્રેમાનંદે પુરાણીઓની કબ્બા
 નડતા ગુજરાતીમાં આખ્યાનો ગાના કયાકાર બની પુરાણીઓને પાઠ
 પાડવાની વાત પણ ટેલોક વખત ગુજરાતમાં ખૂબ પ્રચલિત નોંધી
 સદ્ગુણ લોકપ્રિય આખ્યાનકાર એ બન્યો હોવા વિશે સંકા નથી તેની
 આસપાસ સોએક બજાનું શિષ્યમંડળ હતું, જેમાં નાગ તો ત્વીએ હતી,
 અને પોતાના શિષ્યોમાંથી કોઈને સમૂહ, કોઈને શરસી, કોઈને વન,
 કોઈને મરાઠી કવિતાની બરોમગી કરે એવી કવિના રચનાતો તેણે આદેશ
 આપેલો, તેમજ ન્યા સુધી ગુજરાતી ભાષાની કાવ્યગ્યના ઈતર ભાષાની
 કાવ્યગ્યનાથી ચડે એવી ન થાય ભાષુરી પોતે પારડી ન પહેરવાની
 તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી, એવી કથાઓ પણ એના સમયમાં કહેવાયા-
 મતાયા કરી છે. સમર્થક હકીકત કે પુગવાને અસાધે આ બધી વાતો
 પ્રેમાનંદ જેવા મધ્યકાલના ચક્રગ અને ઉત્તમ આખ્યાનકવિનું અને
 તેની ભાષાએવાનું ગૌન કરવા-વધારના જોડી કદાચેલી છે એમ માનવાનું
 વચણ અત્યારે વધતું જાય છે.

૪૫ થી વધુ વર્ષના તેનો કવન-કાગમાં પ્રેમાનંદે કરેલ કવન-

સર્જન વિષુદ્ધ છે એની કૃતિઓની સખ્યા પચાસ ઉપર ગણાવાઈ છે એમાની ‘સ્વર્ગની નીચણી’ ને ‘મહાભાગ્ય’ જેવી છએક દેશવ્યાસનું ધ્રુવે, ‘સપૂર્ણ ભાગવત’ ‘રામાયણ’ ‘વલ્લભ ઝવડો’ જેવી સાતેક નવનરામ પડયાએ, ‘સત્યભામારોપદર્શિકા આખ્યાન’ જેવા ત્રણ નાટકો નર્સિસહગવ દિવેટિયાએ, અને ‘લક્ષ્મણાહરણ’ ‘દ્રોપદીહગ્ણ’, ‘માકડેય પુગણ’, ‘અટ્ટનાખ્યાન’ અને ‘મુલનાહરણ’ જેવી કૃતિઓ ખીમએએ અ-પ્રેમાનદી હોવાનું લગભગ સિદ્ધ કર્યું છે આમ છતાં, પ્રેમાનદની સરયાનીન કૃતિઓની સખ્યા પચીસની ઉપર તો પડેાએ છે જ એમા ‘દાણનીના’ અને ‘ભ્રમરપચીશી’ જેવું કૃષ્ણ કીર્તન છે, ‘દ્વાદશ માસ’ જેવા વિરહના મહિના છે, ‘દશમસ્કંધ’ જેવો અનુવાદ છે, અને ‘વિવેક વણગરો’ જેવું રૂપકમાન્ય છે, પણ એની મોટા ભાગની કૃતિઓ આખ્યાનો છે પોગણિક આખ્યાનોમા એના ગણનાપાત્ર આખ્યાનો ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ ‘ચંદ્રદાસાખ્યાન’, ‘જોખાહરણ’, ‘મુદામાયારિન’, ‘મુધન્વાખ્યાન’, ‘રણપદ’, ‘નગાખ્યાન’ વગેરે છે નર્સિસહ મહેતાના છવનપ્રસંગો પૃષ્ઠ ‘મામેરુ’, ‘તુડી’, ‘શ્રાદ્ધ’, ‘હારમાળા’ જેવાં આખ્યાનો તેણે રચ્યા છે કવિ તરીકેની તેની મોળી સિદ્ધિ આખ્યાનોના રચયિતા તરીકેની જ છે

આખ્યાનકાર પ્રેમાનદ વિશે પડેલી જાણવા જેવી વાત એ છે કે એણે જાનણ નાટક, વિપ્રશ્નસ, અને વિશ્વનાથ જેવા પુરોગામીઓની આખ્યાનકૃતિઓનો ધણો ઉપયોગ કર્યો છે ‘દા-માળા’માની તેની

‘પૂવે જે જે કવિજન વૈષ્ણવે કહ્યા ચગિર ઉદાર છ

તે સધળાનો જોડ મરીને બાન્ધુ શુભ આખ્યાન છ’

એ પક્તિઓ માન ‘દાગમાળા’ પૂનતી જ નહિ, તેની વણી કૃતિઓ પૂરતી સાચી છે મૂન સમૂહન પુરાણકથાઓમા નહિ એવા ટેટનાક પ્રસંગોના પુરોગામીઓએ કરેના ઉમેશનો તેમજ ટેટનીક વાર તો પુરોગામીઓની આખી દડીઓનો તેણે સારો એવો નાભ લીધો છે એ જમાને પણ એવો હતો જ્યારે પોતાના સર્જનની માનિકી તથા

નકલ-હક સુવાગ આધીન ગામ્હાની 'મમ'-તા કૃતિઓના મનમાં પેઠી ન હતી. શોભાપિયરની જેમ વસ્તુ અને અર્થ તંદાર માવ માટે પુરોગામીઓનો ઝગસો એવો આ આખ્યાનકાર કેવો શોભાપિયરની માફક હીધેન વસ્તુ પર પોતાની પ્રતિભાનું મિચન કરી મૂળકૃતિથી અનેકગણી અડિયાતી રૂનિઓ નિરમી ગયો છે, એ એના 'ઓખાહરણ', 'મામેરુ', 'હારમાળા', 'સુદામાચરિત્ર' અને 'નળાખ્યાન' એના પુરોગામીઓની તે તે કૃતિઓ સાથે સરખાવી જોતા તત્ત પ્રતીત થાય તેમ છે. પ્રેમાનંદની તે તે કૃતિઓમાંથી પુરોગામીઓની તે તે કૃતિઓ નાદ કરો, બાકી વધે તે મધુ પ્રેમાનંદનું અને એ ધણુ છે.

પ્રેમાનંદની એ નિશ્ચ સપતિમા પડેલી નોંધપાત્ર છે એની કથન-કૃતા આખ્યાન આખરે તો એક કથા છે અને તેથી કથાને માડીને વિસજ્જમાવથી કરેલા આવડલુ એ આખ્યાનકારને માટે પ્રથમપડેલી આવશ્યકતા અને સફળતાની ચાવી છે. પ્રેમાનંદ વાર્તા સારી રીતે કહી જાણે છે. કથનની સરસતા અને સચોટતા એની 'પાસે એટની બધી છે કે એના આખ્યાન એના પુરોગામીઓ અને અનુગામીઓના ધણા આખ્યાન જેના મોળા કે ગુંદા કથારેખ નાગના નથી નાચકોતે એ અત લગી ખેંચી ગયે છે. ગ્રંથાનોની એને એવી ચારી પારખ છે કે પુરોગામીઓએ જતા હીધેની અનેક પરિસ્થિતિએને કુશળતાથી ખીનવી એ તેનો લાભ લે છે, અને ધણી પગિચ્છિનિઓ આખ્યાનનો કથાગ્રસ વનારે એવી એ ની પણ સરજે છે. નરસિંહ મહંતા દીકરીના સીમત પ્રસંગે ગયા એમ એક જ વાક્યમા સામાન્ય આખ્યાનકાર જેને પનાવે તે પ્રસંગને એણે નરસિંહ મહેતાની વડેદય, સાધુમડળી એનો પ્રવાસ, એને વેવાઈએ આપેનો છતારો, ત્યાં એની ઘની મસ્કરી, એ બધાના તાદસ ચિનાત્મક વર્ણનથી કેવો ગસિક અને સજીવ બનાવી દીધો છે! આવા દાખના તો એના આખ્યાનોમાંથી સખ્યામધ મનાવી શકાય 'નળાખ્યાન' જ એવા અનેક મતાવે છે. એની પાસે પ્રમાણવિવેક પણ સારો છે. કથાનો પૂર્વગ કે પ્રાન્તાવિહ

પૂર્વકથા એ હમણાં સંક્ષેપમાં જ પતાવે છે અને પછી તરત સીધા કથાપટ ઉમેરી તેનાં ચિત્રો બતાવતો, નાટ્યપૂર્ણ પરિસ્થિતિઓને ખીલવતો, વાર્તાપ્રવાહમાં વાચકોને ખેંચી જતો, તે આગળ વધે છે અને કથાપ્રસંગ પૂરો થાય કે તરત સંક્ષિપ્ત ઉપસંહારથી આખ્યાન સમેટી લઈ કૃષ્ણુનિ સંભળાવો પૂર્ણાદ્યુતિ કરે છે. એનાં આખ્યાનો આ કારણે સુરેખ સુલિષ્ટ રચનાઓ બન્યાં છે.

પ્રેમાનંદનો શક્તિવિશેષ વાર્તાકથન કરતાં એના પાત્રલેખનમાં રહેલો છે. એનાં આખ્યાનોનાં પાત્રો જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં જે બોલે-ચાલે-વિચારે છે તેમાં એ હસાવવા જ માગતો હોય એવા સ્થળોના અપવાદ સિવાય બધે પૂરી વાસ્તવિકતા અને સ્વાભાવિકતા હોય છે. ખાલી હાથે પાછો ફરતો અને જાન પર સરોષ તિરસ્કાર અને કૃષ્ણુ પ્રત્યે તથા પોતાને એવા મિત્રની પાસે ધક્કેલનાર પત્ની પ્રત્યે ચીડ વ્યક્ત કરતો સુદામા, રીડી ગોળી ફેડતા કૃષ્ણુ પ્રત્યે ચીડાનાં ને તેને ઉખળ સાથે બાંધતાં જશોદા, જેના વિના ધડી ચાલતું નહોતું એવી દમયંતીને હાર જતાં મહેલ્લાં મારવા મંડી જતી ઇંદુમતી, અને નિર્ધન નરસૈયાની મળક ઉડાવતાં નાગર સ્ત્રીપુરુષો તે તે પરિસ્થિતિમાં જેમનું એવું જ વર્તન સ્વાભાવિક એવાં સ્ત્રીપુરુષોના જ નમૂના છે. પુત્રવત્સલ જશોદા, ધરરખુ ગૃહિણી સુદામાપત્ની, પ્રભુદીન ભક્તરાજ નરસિંહ મહેનો, ‘સુદામાચરિત્ર’ના મિત્રવત્સલ ભક્તાધીન કૃષ્ણુ, ‘દશમસ્કંધ’ના મસ્તીખોર કિશોર કૃષ્ણુ, ‘અભિમન્યુઆખ્યાન’ના કપડી કૃષ્ણુ, નમાઈ દીકરી અને ઓસિયાળી વહુ કુંવરબાઈ, યૌવનપ્રવિશ્ણ ઓખા, આ સૌ તેમનાં લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિત્વ સાથે આખ્યાનોના વાંચનાર અને સાંભળનારની નજર આગળ ખડાં થઈ જાય એવું સાચું અને સચ્ચ એમનું આલેખન પ્રેમાનંદે કર્યું છે. પ્રેમાનંદનું ઊંડું સંસારનિરીક્ષણ અને એનું જનસ્વભાવનું સાચું જ્ઞાન આવા પાત્રલેખન પાછળ ઝીબું છે.

પાત્રોને આવાં સ્પષ્ટરેખ અને શુવન્ત બનાવવા પ્રેમાનંદે એમનાં

વેશ, વાણી, વૃત્તિ અને વર્નનમા સમજાતીન ગુજગતીપણ પૂર જણી
 મુકયુ છે એ તો જ્ઞાન મને મમનું નથી સુધિગયું રે' કહેતી સુદામા-
 પત્ની, લક્ષ્મીમુખ ઓખા અને દમયતી, કાઈને માણી તરીકે ગમી
 પુત્રને નદ-જગોદાને મોંપરા વસુદેવને મુલ્યવતી દેખી, સુમત્રાને પરાની
 એની પામે નિષિદ્ધ પેગી ઉરડાવતી એની લાભીઓ—સૌ આ કાલે જ
 જીવન્ત અને ઓહોમોઘક બનેના પૌં-ગણિક પાત્રો છે 'મામેરુ'ને
 'તુડી મા નરસિંહની બીડ લાગવા દામોદર દોરી અને ક્ષામગણા ગેદરૂપે
 આવતા લગવાન અને 'મામેરુ'માં કમળા ગેદાણીરૂપે આવતા લક્ષ્મીજી
 આથી જ ગુજગતીઓના મનમા તગ્ન વગી જાય એવા ગુજરાતી પાત્રો
 બની જાય છે આથી પૌગણિક પાત્રો દુર વિદૂરની ગતકાનીન સૃષ્ટિના
 કાન્તપનિક અનિમાનની પાત્રો મગી પ્રેમાનદના શ્રોતાજનોને તેમના
 પોતાના જેવી જ માનવતા કે ગુણદોષાદિવાળા અને તેથી સાચા વાચ્યા
 હશે અને તેમણે એમની લીના સદાનુજ્ઞાનિ અને ગસથી માણી દશે
 સમજાતીન માનવતાના નિરૂપણ વગર ગતકાનીન પાત્રોના આલેખનમા
 એમને સ્પર્શ બનાવે એનું અશ્વિત્ય ન આવે એવા શ્રી કનૈયાનાલ
 મુનગીના મતને પ્રેમાનદનુ પાત્રાલેખન ટેકા આપી રહે છે

એ જ રીતે પ્રેમાનદ પોતાના પૌં-ગણિક નરનુત્તાંગ આખ્યાનોમા
 પોતાના શ્રોતાજનોનો નિત્યપરિચિત સંસાર જ ત- મળે ત્યા ખડો.
 કડી દે છે એમ તો બધા ગુજગતી આખ્યાનકારોની આ રીત છે,
 પણ પ્રેમાનદની વિશેષ છે 'ઓખાહણુ માં તો એણે નમોના વિધિ
 અને ગુજગતી લક્ષ્મીતો પણ ધરી દીધા છે 'મામેરુ'મા સીમતવિધિ
 અને તે વખતની પહેરામણી આદિ રિવાજનુ મુદ્દા ચિત્ર એણે
 આનેખ્યુ છે સુદામાનુ કુટુબજનન ગરીમ ગુજરાતી વ્યાજનના કુટુબ-
 જનનનુ જ ચિત્ર છે 'નળાખ્યાન'મા પુનપુત્રીને મોમાળ વગાવતા
 'એજો મામીની ગાળ કહેતી દમયતીના એ ઉગામમા સમજાતીન
 ગુજરાતણ મામીની મનોદશાનો ઈશારો દેખાય છે સનુપરુને દમયતીની
 લનીં પત્તાવવામા પ્રેમાનદે ગુજગતનુ વહેવારુપણ બતાવ્યુ છે.

આ તો થોડા જ દાખલા છે. એનું સમગ્ર સાહિત્ય વાચનારને પ્રેમાનંદ
ગુજરાનના લોકાચાર અને લોકમાનસનો કેવો દુશળ આલેખક
હતો એ જણાયા વિના નહિ રહે તેના આખ્યાનોમાં જીનરના આ
ગુજરાતે તેના અને તેનાં શ્રોતાઓના હૃદયને જોડનારા એતુનું કામ
કયું છે અને તેના આખ્યાનોને લોકગમ્ય અને જનપ્રિય બનાવ્યા
છે એના વસ્તુનું ખોખું જ પૌરાણિક, મદો તેણે શ્વાસ લેતું કયું
છે સમકાલીન ગુજરાતી જીવન એણે જ પ્રેમી છે દરિયો ન્હાનાવાયની
'ઝોથી વધુ ગુજરાતી કવિ' એ શબ્દોની પ્રેમાનંદપ્રશંસા

પ્રેમાનંદે લોકહૃદયને આકર્ષ્યું પોતાની કથનકથાથી, પાનાલેખ-
નથી અને પુરાણકથાના આવા ગુજરાતીકરણથી, પણ તેને વશ તો
કયું છે પોતાની ગ્રંથપ્રવૃત્તાથી, આ બાબતમાં આપણા આઘ વિવેચક
નવનગમે કરેલી એની નીચેની પ્રશંસા એના ટાઈ પણ અભ્યાસીની
સમતિ મેળવી શકે તેમ છે

‘તસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેગડામાં પણ પાડે
એવો નથી તામ્રુ તીર મારનારે તો પ્રેમાનંદ જ એ ધારે છે ત્યારે રજાવે
છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે અને ધારે છે ત્યારે શાંત રમના ધ મા આપણને
લઈ જઈને બેસાડે છે એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક સમાધી
છાંદો જતા વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે
લેગમાત્ર પણ ગમગમ થતો નથી’ (‘નવલગમચારિ-’ ભા ૨)

પ્રેમાનંદના ‘ઓખાદ્વણ’ અને ‘દાણનીના’નો શુભાર, ‘ઓખાદ્વણ’,
‘ગણપત’ અને ‘અલિમ-યુઆખ્યાનનો વીગ’, ‘મામેરુ’, ‘સુદામા-
ચરિત’ અને ‘નળાખ્યાન’નો હાસ્ય, ‘દશમઝકધ’ અને ‘નળાખ્યાન’નો
કરુણ, અને દશમઝકધ ‘મામેરુ’ અને સુદામાચરિતનો ભક્તિગત જેમણે
એક વાગ આસ્વાદ્ય હશે તે એનો સ્વાદ સહેજમાં નહિ ખૂબે પ્રેમાનંદ
સર્વ રસનો એક સંખો સફળ નિષ્પાદક છે એ આ કૃતિઓ બતાવે
છે એના આખ્યાનોમાં પ્રધાન ગસની માથે તેને બાધા પહોંચાડે નહિ
પણ તેને પોષક બને એવા અમુખ્ય રસ પણ, ધ્યાનસ્થુ આપે તે

અવકાશના પ્રમાણમાં, એકથી વધુ લાવી તે સારું સ્વર્ણવિધ્ય દાખવે છે. 'રણપરા'નો મુખ્ય રસ રામ-રાવણના યુદ્ધનો એટલે વીર છે, પણ તેમાં હાસ્ય, કરુણ, અદ્ભુત અને ખીલતસતું પણ નિરૂપણ પ્રેમાનંદે કર્યું છે. એ જ રીતે 'ઓખાદરણ'ના મુખ્ય રસ રૂંગાર સાથે યુદ્ધનો વીર રસ અને અદ્ભુત તથા હાસ્ય પણ આપ્યા છે. 'અભિમન્યુ-આખ્યાન'માં વીરની સાથે રૂંગાર, કરુણ ને ખીલતસતું દર્શન થાય છે. 'દશમસ્કંધ'માં વીર, અદ્ભુત, કરુણ આદિ રસોની સાથે વાતસત્ય-ભાવ એને રસ કહેવો પડે એ રીતે રજૂ થાય છે. 'નગાખ્યાન'માં રૂંગાર, કરુણ, હાસ્ય અને અદ્ભુતની લીલા અનુભવાય છે. આખ્યાનોની આ રસસંસૃષ્ટિની આખતમાં પ્રેમાનંદની ખૂબી રસસંક્રાન્તિમાં રહેલી છે. એક રસના આલંબનને જ ખીજતો આલંબન વિભાવ ખનાવી અને કેટલીક વાર એક જ પરિસ્થિતિમાંથી ખીજે રસ ઉદ્ભવવાની વાંચનારને ખબર પડે તે પહેલાં તે એને ખીજત રસમાં ખેંચી ગયો હોય છે. સંખ્યા કે ઉપાના આકાશના રંગો જોનારને ખબર ન પડે તેમ એકમાંથી ખીજમાં સરી પડે છે, અને મેઘધનુષ્યના રંગો એકની હદ ક્યાં પૂરી થઈ અને ખીજની ક્યાંથી શરૂ થઈ એની જોનારને ખબર પડવા દીધા વિના એકમેકમાં ઢોળાઈ જણી જાય છે, તેમ પ્રેમાનંદના વિવિધ રસનું એકખીજમાં સંક્રમણ થાય છે અને તે નવસરામુકથિત 'અખંડ લહરિ'નો રસાનુભવ કરાવે છે. એનાં આખ્યાનોને મધ્યકાળમાં (અને આજ સુધી પણ, કારણ, એની આસ્વાદના અઘાપિ વિલાઈ નથી) નાંટકના જેવું લિન્ન રુચિના જનોનું એકસરખું સમારાધન ખનાવવામાં જોનો ફાળો સૌથી મોટો ગણાય એવી પ્રેમાનંદની આ રસસિદ્ધિ વાજખી રીતે જ પ્રશંસા માગી લે એવી છે. એ જેટલું કથનકલાપદુ આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદનું કાર્ય છે એટલું જ કવિ પ્રેમાનંદનું પણ કાર્ય છે.

હા, પ્રેમાનંદ એકલો આખ્યાનકાર નથી, એ કલાકાર અને કવિ પણ છે. બધા મધ્યકાલીન આખ્યાનકારો કંઈ સારા કવિ નથી.

મધ્યકાલીન આખ્યાનક્રમમાં કવિના ધણી વાગે ગોધી જડતી નથી
 પ્રેમાનંદના આખ્યાન એમાં અપવાદરૂપ છે પ્રેમાનંદનું વર્ણનકૌશલ
 ઉત્તમ પ્રકારનું છે એ વનવર્ણનો ભણે રૂઢ પ્રકારની વૃક્ષયાદી જેવા
 આપે, પણ થોડી જ પકિતઓમાં પ્રકૃતિચિત્ર કોઈ કુશળ કવિની
 અદાથી ક્યારેક દોરી આપે છે * એના પાત્રોના વેશ-રૂપ-અનકારાદિના
 વર્ણન યાદ રહી જાય તેવા હોય છે ભક્તની ભીડ ભાગવા દામોદર
 દોશી અને સામળસા શેઠ બની આવના ભગવાન, દ્વારામતીમાં આવેનો
 અકિચન દુર્બળ સુદામો, બાહુકવેશી નગ, શુદ્ધાચાર્યવેશી કૃષ્ણ, મહાકાય
 કુભકર્ણ તથા મૃત પૂતના — આ સૌના પ્રેમાનંદ દોરેના શબ્દચિત્રો
 વાચકો ભૂલી શકે એમ નથી ઓખા, કમળા શેઠાણી, દમયતી,
 માયારૂપ ધરી આવતી પૂતના, દુવરમાર્દના માસગિયાની નાગર સ્ત્રીઓ,
 કૃષ્ણ સુદ જનાવેની કુખ્ખ — આ સૌના રૂપવર્ણન ડચાકે કચાકે
 સરખા છતાં પ્રેમાનંદની રસિકતા અને કવિત્વશક્તિ ના સુદર રૂપ
 નરસિંહ મહેતાની વહેત્ય ને એને અપાયેલ ઉત્તરો, સુદામે દી'વી
 દ્વારામતી, જેમાં દમયતી વલવનના ભાગી તે જગન, આ સૌના
 વર્ણન ચિત્રાત્મક છે પ્રેમાનંદના શુદ્ધવર્ણનો અને દુવરમાર્દના મામેના
 તથા દમયતીના સ્વયંવર વેળા અનુક્રમે નાગર સ્ત્રીપુરોષોની અને
 રાજાઓની ચેષ્ટાઓના વર્ણન પણ સાક્ષાત્કાન્ક છે પાત્રોના આનંદ
 ભાવોના નિરૂપણ અને નિર્વિધ રસોના નિષ્પાદનમાં પ્રેમાનંદની સિદ્ધિની

* જુઓ

‘પાવત્ર માજે મહ ઘોરે, વીજળી ચમકા રે’

x

x

x

‘સાનુસુતા વહે ઘોર શબ્દે, ઉભય તર અટક્યા ની’

(દશમસ્કંધ)

‘પળમાત્રમાં અભ્રધટા થઈ ચોદરા ચડ્યો અધકાર રે
 અગન વિરે ધન અડગડે યાય વીજળીના ચમકાર રે
 બેડે કોણ બહુ કાંકરા મેઢ વગસે મુસળધાર રે’
 (મામેન)

વાત આગળ ધર્મ ગર્ભ છે. ભાવાનુદ્ભવ દાળો અને ભાષાનો વિનિયોગ (જુઓ, એના યુદ્ધવર્ણનો અને કરશુ ગીતો), વાણીનું માધુર્ય, વર્ણસંગીત અને હૃદયગ વર્ણવિન્યાસ, અને એની રસિકતા, કલ્પના અને કવિતા દાખવતા એણે આખ્યાનોના કથાપથમાં ફૂલ જેમ વેરેતા, સંસ્કૃત કવિઓની બદોનરી કરે એવા દગલાનંધ અવકારો તો પ્રેમાનંદના હિયા કવિત્વના વણુમાઝ્યાં પ્રમાણપત્ર જ છે. પ્રેમાનંદના આ કવિત્વે એના આખ્યાનોને દીપાવ્યા છે અને એને અનેરી રસાત્મકતા અને ઉત્કટતા અર્પ્યા છે.

આ બધું જેના ઉપાદાન વડે સાધવાનું હતું તે ભાષા ઉપર એનું પ્રભુત્વ પ્રશસ્ત છે. ભાષા પામેથી તે ધાર્યું કામ લે છે. પાત્રોના, પ્રસંગોના અને ભાવોના નિરૂપણમાં, પાત્રોના વાર્તાવાપમા અને શબ્દચિત્રોના આલેખનમાં, કથારેખ એને શબ્દો શોધવા જવું પડ્યું હોય એમ જણાતું નથી. ભાષા ધણી ખેડાર્થ છે અને અંગ્રેજીના, સંસ્કૃતના તથા અન્ય ભાષાઓના અર્પક તેની અલિખ્યક્રિતક્ષમતા અને શબ્દભંડાજ વધ્યા પણ છે એવે આત્યારને સમયે પણ આજનો સાહિત્યકાર ભાષાની જે મુશ્કેલી અનુભવે એવી પ્રેમાનંદે અઢીમો પોણાત્રણમો વર્ષ ૫૦ અનુભવી જણાતી નથી એ તગપદી વાણીય વાપરી જાણે છે તેમ સંસ્કૃત શબ્દો પણ યથેષ્ટ કામમાં લે છે આપણી અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનો દાળો તેના વખનમાં બધાયો છે અને તેમાં એનો દિગ્ગેષો ધણો છે અત્યાગની આપણી ભાષામાં સંસ્કૃત, દારસી અને અંગ્રેજીના શબ્દો અને છટાઓ ધુસાડવાના લોભથી કથારેક આવતાં કૃત્રિમતા અને સકળે મુકામલે પ્રેમાનંદની ભાષામાં અશિક્ષિત અને અપશિક્ષિતથી માંડી મુશિક્ષિત કક્ષાનો આગાતરૂદ્ધ ગુજરાતી સમાજ મમણ અને આત્માદી યદે એવું શુદ્ધ ગુજરાતીપણું છે. આપણી ભાષાની અર્થવાહકતા અને અસૂમતા જેવા આપણે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો પામે જવું જોઈએ. અંધા ગસ એણે એમાં વ્યક્ત કર્યા છે અને ‘શુ યા પેસા ચાર’નું મહેણુ ટાળતા એણે લીધેલી

પ્રતિષ્ઠાની નાતને દત્તકથા મણી બાળુએ ખસેડીએ તોપણ એ મહેલાને
ટકના ન રે એની ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ એણે બતાવી આપી છે
એમ કહ્યા વિના ચાનશે નહિ પ્રેમાનંદ 'નનુચાંચિભવ' નથી

એના આખ્યાનોમા થતુ એના વ્યક્તિત્વનુ દર્શન વણુ મુખપર
છે જનમનગરક આખ્યાનકાર, ભાષાપ્રભુ રમત્વામી કવિ અને
કનાકાગ, ગુજરાતી સસારનો સાચો નિરીક્ષક અને નિરૂપક, સાચા
સ્વાસ્થ્યકાગ જેવો માનવીની માનવતામા ગમ ધરાવતો માનવીના ભાવો
અને અંતરગી વીનાનો કચારેક મગકખોર અને મધુધા સમભાવી દ્રષ્ટા
અને કુશળ આનેખક, અને આખરે તો શ્રોતાઓને 'શ્રીહરિ કેશ
અનંદ' કલાવના મથતો 'રામચરણકમગમકાંદ' એવના ઇચ્છનો ભક્તિભ્રમ
નિપ્ર પ્રેમાનંદ આ સર્વ પ્રેમાનંદોનુ તેના આખ્યાનોમા થતુ દર્શન
તેને લોકોનો પ્રેમ અને આદર જ્ઞાની આપે એવુ છે

પ્રેમાનંદને કેટલીક મયાદાઓ પણ છે એ તો એટલુ જ સિદ્ધ
કરે છે કે કવિ પોતાના જમાનાનુ જ સત્યાન હોય છે, યા તો પોતાના
જમાનાથી અમુક પ્રમાણમા જકડાયેલો હોય છે એના ગમરુચિ એના
જમાનાના ગમરુચિ છે પુગલોના પાત્રોને એના જમાનાની સન્ધ્યા-
કક્ષાએ નાચ્યા વગર એને છૂટકો નથી એના કથાકાગના વ્રતિ-પવસાપે
આમા ઘણો ભાગ ભજ્યો છે કથાકારની નજર સમક્ષ શ્રીતાઓ
ગડેજ, એને રીઝવના એ મથેજ પોતાના શ્રીતાસમાજના મનમા મેસે
અથવા એની રૂપનામા માથ એવુ જ આલેખન પુરાણનાં અનિદાય પાત્રો
અને તેમના વૃત્તિવર્તનનુ કથાનુ આથી અનિવાર્ય બનતા, પેનુ ગુજરાતી
કવિ આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદને કવુ પડ્યુ તેનાનુ મમત્તય છે આથી,
આગળ જણાવ્યુ છે તેમ પાત્રો ગુજરાતી શ્રીતાઓને માત્ર પ્રતીનિદશ્મ
અને પ્રવચન નહ્યા છે એ વાલ ઘણે છે કેટલીકનાર પાગણિક પાત્રોને
એને ઉત્તમ પણ મનાવ્યા છે (ઉદા. 'શયનના ગરણ-કુલમર્ગ')
તે એમની ભયના અને ગૌરવને કેવલક આખ્યાનોમા ઠીક દાનિ
પાળી, તેમનામા પ્રાકૃતના નુ પડની જેમી ગઈ છે એ મોટે

ઝેરલાભ પણ થયો છે. ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ના કૃષ્ણ એક ખટપટી ખત્રનાયક જેવો, ‘દશમસ્કંધ’ની દેવકી-જયોદા સાધારણ ગુજરાતણો જેવી, સુદામો એક નિષ્ક્રિય નિર્ધન ગુજરાતી વાહણ જેવો, અને દોદિ દેવો પ્રાકૃત માનવીઓ જેવા આથી પ્રેમાનંદથી આત્મેખાઈ થયા છે. ‘રણયત્ર’માં મંદોદરી પ્રત્યેનું અંગદ આદિ વાનરોનું તર્ન, ‘સુદામાચરિત્ર’માંની ‘પાપણીઓ તમને પરમેશ્વર પૂછશે’ એ ઈક્તિવાળી પરિસ્થિતિ, ‘ઓખાહરણ’માં જનકામા ઓખાની રુપજાલસાનું નિરૂપણ અને ‘નળાખ્યાન’માં બાલુકનું ઝનૂપણ અને મયંતી સાથેનું દેટકુંક વર્નન સુરુચિ એટલે ઔચિત્ય-વિવેકની પાંદા છડે છે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન ગુજરાતની સુરુચિને જેમ એમાં ગો આધાત લાગ્યો નહિ હોય, તેમ પ્રેમાનંદની સુરુચિનેય એમાં કશું ધાબાયું લાગ્યું નહિ હોય એમ જો ન માનવું હોય તો એમ જ હોવું પડે કે પરિસ્થિતિ બરાબર ખીસવી રસજમાવટ કરી શ્રોતૃસમાજનું નોરંજન કરવાની કથાકારસહજ જ્ઞાતિના પૂરમાં એનું ઔચિત્યભાન ભાઈ ગયું છે. આમ એનું બહુ વખણાયેલું ગુજરાતીપણું એની વેશિષ્ટતાની માફક એની મંજીર મર્યાદા પણ બન્યું છે. એની ખીણ મર્યાદાઓમાં એનાં વનવર્ણનો, સૌંદર્યવર્ણનો, યુદ્ધવર્ણનો આદિની ટૂંકા અને પ્રાસના તાનમાં ક્યારેક થઈ જતો અસુલભ અને દુર્બોધ ઘણદેનો પ્રયોગ, એ જેને ખાસ ગણાતી સકાય.

પણ આ મર્યાદાઓ એની આમગ વર્ણવેલી સિદ્ધિ આગળ દંકાઈ જાય છે. આ મર્યાદાઓ વચ્ચે કે સાથે એણે એ જ કથાવસ્તુ પરનાં પુરોગામીઓ, સમકાલીનો અને અનુગામીઓનાં આખ્યાનોને મોતાના રસપ્રભાવથી ટાંકી દે એવાં અને તેથી ગુજરાતી આખ્યાન-જ્ઞાતી ટાંચ બતાવનાં અને આજ સુધી આરવાઘ અને અબ્યાસદામ હોવાં આખ્યાનો ગુજરાતને આપી એના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે, એ એને મારે ધણું ગૌરવપ્રદ છે. એનાથી ગુજરાત જિજ્ઞાસુ બન્યું છે. ત્વ નવલરામે નિર્દેશ્યું હતું તેમ ગુજરાતમાં સનિવારે એનું ‘સુદામા

અરિત્ર, 'રવિવારે' 'હુડી,' ચૈત્રમા 'ઝોખાદરણ,' શ્રાદ્ધમા 'શ્રાદ્ધ,'
ચાતુર્માસીમાં 'દશમસ્કંધ' અને સુગતમા સીમન્ત પ્રસંગે સાસરે અને
પીયર 'મામેરુ' ગનાય એવી લોકપ્રિયતા એના આખ્યાનોને વરે તેમા
નવાઈ નથી

૩

‘નળાખ્યાન’

પ્રેમાનંદના આખ્યાનસમૂહમા ‘નળાખ્યાન’ પ્રથમ પશ્ચિત્તું
અને ધણાને મતે તેનું શ્રેષ્ઠ સર્જન છે એનું મુક્ત સ્તુતિ કરી એની
પૂર્ણાકૃતિ નદરમારમા સ ૧૭૪૨ના પોષ સુદિ બીજા ને ગુરુવારે
કર્પાનું પ્રેમાનંદે આખ્યાનને અતિ કહ્યું છે એમ કહેવાય છે કે પ્રેમા
નંદે તે પહેલાં નવેક વર્ષ ૫૦ ‘નળાખ્યાન’ લખેનું* અને આ બીજું
વિન્નૂત નળાખ્યાન તેણે પોતાને જ્યાં રાજ્યાશ્રય મળેલો તે નદરમારના
રાજાની ગણી મૃત્યુ પામનાથી રાજાને તેના દુઃખમા આશ્વાસન આપ
વાને ઈશદે વખ્યું હતું આ રીતે આ આખ્યાન ‘મામેરુ’ અને
‘સુદામાચરિત્ર’ની રચના પછી ત્રીજે વર્ષે રચાયું છે એ વખતે પ્રેમા
નંદની કાં પરચનાપ્રવૃત્તિને દોઢ દાયકો પૂરો થઈ ગયો હતો અને તેથી
સિદ્ધહસ્ત આખ્યાનત્રિની હથોળી અને પકડના તે દેખાડે છે ?

એનું વસ્તુ ‘મહાભાગ’ના નવપર્વના પર થી ૭૮ અધ્યાયમા
આનના નતોપાખ્યાનનું છે, પણ ભાનણના ‘નળાખ્યાન’ની પેઠે એ
એનો વક્ષા ૧- અનુવાદ નથી વણા સુધારાવધારા સાથેની સ્વતંત્ર
કહેનાય એની રચના છે આ સુધારાવધારા કયા અને કેવા છે તે
માગે પ્રસંગે વિવરણમા મૂળ કથા જોડે કરેલી એની સરખામણી પરથી
પણ થશે નાનામોગ પ્રેક્ષાર તો વણા છે પણ તેમા મહત્ત્વના પ્રે
મ મત્સ્યસંજ્ઞન અને હારયોરીના પ્રવગોના એ બેને પ્રસંગને

• ગુ ૫ (જુઓ પૃ ૨૨૧) એ જણાવે છે

૧ કોઈ કોઈ પ્રનો નળાખ્યાન’ની રચના-સાલ સ ૧૭૬૨ દેખાડે છે

૧ કદાચ ૨ ૧૭૪૨ વાળી કૃતિનું સંસ્કરણ હોય (જુઓ પૃ ૩૪૬)

મહાભારત કે અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી કોઈનો આધાર નથી. પરંતુ પ્રસંગ દ્વારા દમયંતીને વનમાં એકથી નહીં જતાં હાજી પ્રેમાન દે નગને પૂરું પાડ્યું છે, અને ખીજમાં દમયંતીને માથે પડતાં દુખને તેણે પરાકાટએ પહોંચાડ્યું છે અને ઉમેગમાં નગર ગુજરાતી આખ્યાનકાર અને વાર્તાના કથાકારની છે એમાં ખીજે પ્રસંગ દમયંતીના સત્યનો વિગ્રહ બતાવેલો ગ્રંથ, પાત્રોએ, સવાદ અને વાતારસને મળતો અવકાશ આપતો નાટ્યપૂર્ણ પ્રસંગ છે, પણ આગળે પ્રસંગ દમયંતીને નગની અણુરૂતી ગાળેલો નાહક ભોગ બનાવવા ઉપરાંત નગને પણ ગૌરવચ્ચુન કરે છે વાત જમાવવા પ્રેમાન દે જેમ આમ કહ્યું, તેમ હાથગ્રંથે વાવવા તેણે નગ પામે બાહુકવેશમાં ધણુ વિવક્ષણ અને આશ્ચર્ય વર્તન કરાવ્યું છે ઋણપૂર્ણ પણે એ જ દેવુથી તેણે ઉપહાસપાત્ર આપેલો કહ્યું છે નાગકનાયિકાના મિત્રનનો પ્રસંગ મહાભારતનું શાન્ત ગૌરવ નથી બનાવતો, જના આકર્ષક છે અનેના ઋણપૂર્ણને અપાતા કન્યાદાન અને પુષ્ટિના પરિવર્તનના મુધાગ તો સારા ઉમેગ છે આમ, મગ કથામાં તેણે કરેલા ફેરફારના લાભહાનિના ખાતા લગભગ સરભર થઈ ગયે છે પ્રેમાનંદની આખ્યાનકાર તરીકેની વિશિષ્ટતા અને મર્યાદા ઉલ્લેખે એમાં દર્શન મળી રહે છે.

મૂલકથામાં આવા ફેરફાર કરવાની બાબતમાં પ્રેમાનંદની પૂરી મૌલિકતા નથી. તેના પર તેના પુરોગામીઓનું ઋણ છે એ પુરોગામીઓ તે ભાવણ અને નાટક ભાવણનું 'નગાખ્યાન' સર્વ ૧૫૪૫ પહેલાં અને નાટકનું સ ૧૫૮૧માં ગ્રાંથિયું છે. આમાં ભાલણના 'નગાખ્યાન'ની અસર પ્રેમાનંદના 'નગાખ્યાન' પર કોઈ કોઈ તકો અને ભાવણની બાબતમાં થોડીક દેખાય છે વિવરણમાં બતાવેલા સામ્ય પરથી તે સ્પષ્ટ થશે પણ પ્રેમાનંદે જે નૈવધીય ચરિત વાંચ્યું હોવાનું માનીએ તો ભાલણની અસર સંકારપદ હોય એમ પણ

* મહાભારતકથા અને પ્રેમાનંદના 'નગાખ્યાન'ની સરખામણી અને સર્ચા માટે જુઓ શ્રી સ વિ પાઠકૃત 'મનની શક્તિ' પૃ. ૧૨૨-૧૫૨.

છે. છૂતમા પુષ્કરને પોદિયો પઠનો વર્ણવવામાં ભાલજીની અસર પ્રેમાનંદ પર સીધી ન પણ હોય, કારણ, એણે એ નાકરને આધારે લખ્યો હોય એમ પણ અને 'નાકરના' 'નળાખ્યાન'ની અસર તેના પ નિશંક છે. એ અસર ભાષા કગતા કેટલાક પ્રસંગોની બાબતમાં છે. પ્રસંગો તે યુધિષ્ઠિરે જુહદશ્વ આગળ કરેલી ભાર્ષત્યોની ફરિયાદ, દેવોન દૂત બનેલા નળનો દમયંતી સાથેનો સ્વાદ (કકતુ ૨૨), અને ખારતો મત્સ્યસંજ્ઞન અને હાગ્યોરીના પ્રમગ આ હેતુઓ એ પ્રસંગો પણ પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'માં છે તે રૂપમાં નાકરના 'નળાખ્યાન'માં નથી. તેને ઉપાડી લઈ પોતાની રીતે ખીલવ્યા છે. પ્રેમાનંદે જ ભાલજી વસ્તુ માટે મદાભાસ્તને અને કવિચાતુરી માટે નૈવધીય ચરિત્ર ને અનુભવો છે, એટલે આ જોડે પ્રસંગો તેમાં આવના નથી તેથી એ બાબતમાં પ્રેમાનંદ નાકરનો જ ઝલ્લો મણાય પોદિયે પરઠવાની વાત ભાલજીથી ચાલી નાકર પાસે થઈ પ્રેમાનંદ પાસે આવી છે, એ વિવરણમાં બતાવાયું છે.

તેના આ બંને પુરોગામીઓના 'નળાખ્યાન' સાથે સરખામણીમાં પ્રેમાનંદનું આખ્યાન જ સૌથી આગળ આવે એમ છે. નાકર આખ્યાનકાર ખરો, પણ એવો કોઈ મોટો કવિ નથી. એની કૃતિ મીઠી રીતે કથા જ કહી જતી લાગે છે. ભાલજી સાગે કરિ ખરો એનું દમયંતીરૂપવર્ણન, દમયંતીત્યાગ વેળાનું નળનું મનોમથન, દમયંતીનો વિવાહ, આ સૌ એ સિદ્ધ કરે એમ છે, અને મદાભાસ્તની જ કથા ઉતારતો હોવાથી એણે નાયકનાયિકાનું પૌનાણિક ગૌરવ જાગવી ગમ્યું છે પણ પ્રેમાનંદ પાત્રોને અને પારસ્થિતિઓને યોગ્ય રીતે ખીલવીને, રસવૈવિધ્ય દાખવીને* અને પોતાનો દ્રાવ્યવૈભવ મહી દાવવીને પોતાની કૃતિને જેટલી રસાત્મક બનાવી છે તેટલી ભાલજી પોતાની બનાવી.

૧. નાકરના 'નળાખ્યાન' પર ભાલજીની અસર છે જ (નુઓ 'ભાલજી' - રામલાલ મોદી-૫ - ૧૨૩-૧૨૭) એ રીતે નાકર દ્વારા ભાલજીની પ્રેમાનંદ પર પડી દોષ

શક્યો નથી દેવોને, રાજ્યોને, ઋતુપર્ણ અને બાહુકને પ્રાપ્ત માન-
વીઓ બનાવી દેનાનો પ્રેમાનંદનો દોષ તેની અન્ય સિદ્ધિ આગળ ઢકાર્થ
જશે લાલણ અને પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન' પુરાણમાંથી અનુવાદ
કરનાર અને તેનો થોડોક ટેકો નર્મ પોતાની રીતે સ્વતંત્ર નિયરનાર
આખ્યાનકાર એ એ વચ્ચેનો તફાવત અને મનેના જમાઉધાગ પાસાં
બતાવી આપનારા સાગ નમના તરીકે ક્રિયાગી રાકાય

પ્રેમાનંદના ખીજ પુરોગામી પણ છે એ બધા જૈન સાધુકવિઓ
છે એ નોંધપાત્ર છે જૈનોમાં નગ દમયતીની કથા બહુ લોકપ્રિય
હોવાનું એ મનાવે છે હેમચંદ્રના શિષ્ય રામચંદ્રે 'નનરિનાસ' નાટક
અમ્મનમાં લખ્યું તે પછી, પણ પ્રેમાનંદની પૂર્વે, ઋષિવર્ધને 'નનદવદતી
ગસ' (સ ૧૫૧૨), કોઈ અજ્ઞાન કવિએ 'નનદવદતીચરિત્ર',
મહીરાજે 'નનદવદતી ગસ' (સ ૧૬૧૨), મેઘરાજે અને નયસુદરે
'નનદમયતી રામ' (અનુક્રમે, સ ૧૬૬૪, ૧૬૬૫), સમયસુદરે 'નલ
દવદતી ગસ, (સ ૧૬૭૩), મેવકે 'નનદવદતી વિવાહનુ', અને બીમે
'નળાખ્યાન' (સ ૧૭૨૭) મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં રચ્યા છે જૈન
કવિઓએ આ કથાને કર્મસિદ્ધાન્ત તથા દાનમહિમાના દૃષ્ટાન્ત તરીકે
અને જૈન ધર્મનો મહિમા બતાવવાના સાધન તરીકે બહુધા વાપરી
છે. ખીજુ એ કે એમણે પાનોનાં નામ અને સબધો ફેરવી નાખ્યા
છે. મધામાં નયસુદરની કૃતિમાં સાહિત્યિક રસાત્મકતા આની છે પણ
એ અનિપ્રગ્તારી બની છે ધર્માનિનિવેશ આ કૃતિઓની સાહિત્યિક
રસાત્મકતાને કેટલાક પ્રમાણમાં બાધાકર નીવડેલ છે આ કૃતિઓ કરૂના
પ્રેમાનંદનું 'નળાખ્યાન' સાહિત્યગુણમાં નિશક ચડિયાતું છે

નળની કથા જુદદશ ઋષિએ 'વન વસવું ને વિન્નૈગ પડિયો
દ મગ્યો ઠા દુખી' એમ કહેના યુધિષ્ઠિરને કુલે કુલાધિક પસ્ય
એ ન્યાયે સત્ત્વન આપવા અને 'નગ દુખ પામ્યો અરે પાડવ,

- બાવણમાં એ નથી એના 'નળાખ્યાન'માં હાસ્યરસ નામનોય નથી
- ૧. જુઓ નનદવદતી ગસ (મહીરાજ)નો પ્રવેશક (ડો સાહેસરા)

નથી તેહનો મોઝો લાગ ' અને 'તેહના દુખ આગળ યુધિષ્ઠિર,
તાલુ દુખ ઠોણ માન ' એ મિદ્ધ -રચ કહેલી છે એટલે તત્ત્વમાં
એ કંઈ કથા છે આરી કથા અમરમારક ત્યારે બને, જ્યારે સુખ,
સત્તા અને સમૃદ્ધિની ટોચે મોરનાં તેમ સદાચારી માનનીને માથે દુખના
હુગર તૂટી પડના બતાવવામાં આવે આ કથામાં એ બતાવવા માટે
નળને ઉદાત્તશીલ ગમ્મની અને માનવ ગમ્મઓ તો ખત જ પણ દેવો
પણ જેનું રૂપ જોઈ દમયંતીની પ્રાપ્તિના મનો ધર્મા મનભમ મને છે
એવો અને દેવોનેય અવગણી દમયંતી જેને વર છે એવો ' ત્રિભુવન
સુદર નર ', અને દમયંતીને જેને સ્વર્ગના દેવો પણ વહે છે એવી
અને નારદ જેના મુનિ પણ જેની પ્રસાસા મળ્યા ચાકતા નથી એવી
' ત્રિનોક્યમોદન ' સુદરી આવેખી કથામાં એમના લગ્નથી એમને
સુખની ટોચે પ્રથમ ખેંચાડે છે લગ્ન એમને સુખની પતાકાપા જેવું
લાગે એમ મળ્યા માટે એ પહેલા એમનામાં પગરપગનું આકર્ષણ અનુ-
રાગ અને ઝખના મૂંઝા છે પ્રેમાનંદ તો આખ્યાનમાં ગયો એટલે
આટલી વાન -સ જમાનીને મહેના તેમ ૨૮ મ્હાં લીધાં છે મીક
કરણ નાટો બનાવના કે દેવો મનુષ્યનું સુખ અને પ્રતાપોત્કર્ષ સાખી
શખના નથી અને તેથી અણસ હિત્કર્ષને શિખરે પળેખ્યો તો તગત તેઓ
તેને ત્યાંથી પગાડે છે તેમ નગદમયતીને સુખની ટોચે મૂંઝી ધડી જ
દગિના સ્વરૂપથી એમના ત્યાંથી યના પતનની પળેથી વડી બનતી
વર્ણવી, બીજા જ મ્હવાથી આખ્યાનમાં એમની દુખમાં શરૂ કરી
દે છે, અને ને તો મુખ્ય વિષય હોવાથી વિસ્તરીતે મ્હે છે એમાં
નાયનાયિકાને વીનવામાં મ્હાં નાખી હેતુ નથી આમ મરણમ્હાની
એમ શા ન પૂછી થાય છે

નિલને દુખ વાવું પડે એ સમા ની એમ મોગી મરણના છે
નગ અને દમયંતીનો ૨૮ મ્હાં સુરીમાં એવો મોશ જ દોષ નથી જે
એમના દુખને માટે જવાબદાર મળ્યા એને માટે તો જવાબદાર કર્મ જ
જેનું નગાખ્યાનો પણ કર્મની મનિ પગ જ ભાર મૂકે છે ' હરિ

વાન પ્રાણી કર્મ સાધ્યુ જોશે ' (કડવું ૧૦) એમ આખરે નગ કહે છે તેમાં એ સૂચવાય છે પણ કર્મ એટલે કરના કર્મેનું ફળ કર-ણકથાના મુખ્ય પાન જનનાગને માથે ગુજ્જની આફત માટે એની પોતાની જવાબદારી પણ હોય એનો દોષ જન જોટયો હોય અને એના બદનામાં આની પડતી આફત તથા મોટી હોય એમ હોય, અને એમ હોય એ જ તો જીવનની દરુણતા છે આ આખ્યાનમાં નગ છૂત રમે છે તેથી દુ ખ પામે છે, એટલે પૂ તી નળની આ દુ ખ માટે જવાબદારી આપણે માનીએ, પણ ' કળિને સજે પુણ્યસોકને પાપ તણી મતિ આવી રે ' એથી તે છૂત રમે કે એમ કવિએ મનાવ્યું છે, અને આખી કથામાં મહાભારત કરતા કળિની ખન-વીના વધારીને કળિને જ નાયકનાયિકાને પીડનાર ચીનયો છે સ્વ કેશવનાથ કુવની માફક આમાં ફપક જોઈએ તો કહીએ કે છૂત જ કળિ-કનક-દુ ખનુ મૂળ છે એ સૂચવવા કળિને છૂતના પાસા થતો વર્ણવવામાં આ-રો છે (અને એથી જ એનો વાસ જેના ભાદકામાંથી એ પાસા મનતા તે બેડા-ના ગાડમાં કહ્યો છે જુઓ કે પ૩, કડી ૧૦૩) તો, છૂત નગના દુ ખ માટે જવાબદાર ગણાય, જેમ મુષિગિરના પણ દુ ખ માટે (એમ ન હોય કે વ્યાસે એ મેહિના દાખનાથી છૂતની અનિષ્ટતા દરાવવા માગી હોય ?) પણ કળિએ નળની શુદ્ધિ બ્રહ્મ કરી એ હકીકતમાં અન્યથા સદાચારી વ્યક્તિનીય મનિમાં ક્યારેક ઊપજતા વિભરને વ્યાસે ને આપણા કવિએ કળિમાં મૂર્ત પાત્રરૂપ આપ્યાનું સમજીએ તો ૧-ડા ફાઉન્ટના સળધમાં મેફિસ્ટોફિલિસ આવે છે તેમ જ એક સુત પુરુષની શુદ્ધિમાં વિકાર પેદા થાય એ પણ એક મોટી દરુણતા નથી ? જૂએ અને દુ ખે વકગવેના એ શુદ્ધિવિકારથી જ નગ સતી સાધી દમયતીને માટે મનમાં અન્યથા વિચારી, તેને જેમ આવે તેમ ભાડી, તેને મળી મૂઢી ચાલ્યો જાય છે નળના પાત્રમાં તેના દુ ખ માટેની આશિક જવાબદારી આમ જોડી હોય તો જોનાય તેમ છે, પણ દમયતી માટે તેમ નથી એ તો આ કથાનું અટોપરમણીય પાન છે એને વેળી પડતી આપણા નગના

કરતાં અનેકગણી ખૂરી છે. એનું દુઃખ એ નિર્દોષને પડતું દુઃખ છે. નિર્દોષને વેડવું પડતું દુઃખ કરણ રસનો એક મોટો વિભાવ છે.

નળ અને દમયંતી આમ કરુણ-કથાને જોઈએ તેવાં પાત્રો છે. આવાં પાત્રો એમની વિપત્તિમાં પણ પોતાની ઉદાત્તતા ન છોડે. નળના સંબંધમાં એમ પૂરું જનનું નથી. પ્રસંગને ઉત્કટ બનાવવા પ્રેમાનંદ એની પાસે માછલાંના પ્રસંગમાં દમયંતી પ્રત્યે ગ્રામ્ય અને કંઠોર વર્તન કરાવે છે અને હાસ્યરસ ગ્રાવવા બાહુકવેશમાં ઋતુપર્ણ અને દમયંતી સાથે ઠેટકુંક સુરુચિભંજક આચરણ કરાવે છે, એથી એની ભવ્યતા ખાંડિત થઈ છે. પણ તેમ છતાં દમયંતીને તગતી વેળાનું એનું મંથન અને એને નળ્યાનો એનો પશ્ચાત્તાપ, કોઈક પર એણે કરેલો ઉપકાર, ઋતુપર્ણને ત્યાંના યુક્તવાસમાં નિત્યના પેલા શ્લોક દ્વારા વ્યક્ત થતી એની વિજ્ઞેગવેદના અને પોતાનાં બાગદોને જોઈ ભરાતું એનું અંતઃકરણ એનો ખરો ગંગ પણ દેખાડે છે. દમયંતીનું પાત્ર તો છેક લગી એનું જ પતિપરાયણ ઉન્નાતશીલ સતીનું રહે છે. એથી જ એનું પાત્ર નળ કરતાં વધુ સહાનુભૂતિ ને આપ્ત જતી જાય છે. કરુણકથાનાં નાયકનાયિકાનું એક લક્ષણ એ આપ-ત્તિમાં પોતાનું સત્ત્વ શુભાશ્વા વચર એને વેડીને એનો સામનો કરે એ હોય છે. આ કથાનાં નાયકનાયિકાને કળિ પ્રથમ શરીરથી અને પછી મનથી જુદાં પાડવાં મથે છે, પણ એમાં એ જરાય ફાવેલો નથી. એણે એમના પર નાખેલાં આ બધાં દુઃખો એમના પ્રેમને જગાય વિઘ્ન કરવા કે ઘટાડવાને બદલે ઊંચટો તેને વચ્ચેથી અને વિશુદ્ધ બનાવે છે. વિશુદ્ધ એ રીતે કે દમયંતી નળના જે સૌંદર્યથી જ આકર્ષાઈ તેને વરી હતી તે અંતે 'નથી રૂપનું કામ, રે જૂપ મારા' કહી નળ કુરૂપ બાહુક જ રહે તોય તેની અનન્ય ભક્તિ રહેવા માગે છે. દેવો, રાજાઓ, ઋતુપર્ણ, પારંધી, એ સૌ તેના દેહસૌંદર્ય પ્રત્યે આકર્ષાયા હતાં. નળ અને તે પ્રથમ તો દેહસૌંદર્યથી જ એકનેક પ્રત્યે આકર્ષાય છે, પણ અંતે તેમનો પ્રેમ દેહને વડોતી હૃદયને મુક્ત

છે એ પછી આખ્યાનમાં અગત્યનું કામ મળવે છે એમના જગનમાં
 ભાગ ભગવતા નારદ અને હમ, અને એમને દુખી કરી વિખૂટા
 પાડનાર કળિ, જે આખ્યાનમાં અગ્રેષ્ઠથી ખનપાન કે પ્રતિનાયકનું કામ
 કરે છે ગીખગળોગ નારદ, મિત્રવત્સન અને કુટુમ્બરાયણ હમ અને
 નાયકનાયિકાને નનથી ને મનથી વિખૂટા પાડવા અદ્દગ મથન કરનાર
 કળિ—ત્રણેય માનવેનગ પાત્રો સજ્જ આલેખન પામ્યા છે અને આ-
 ખ્યાનમાંના હાસ્ય, કવ્વલ ને અદ્ભુત નસને પોતપોતાનો ફાળો અર્પે
 છે નારદને અકારણ ગીખગમા આનંદ માનનાગ કનકપ્રિય અક્ષિત
 માનનાને મહે ભગવાનના મન કે નિયનિના સાધન કે નિમિત્ત તરીકે
 જોઈએ તો એ પાત્ર નવા પ્રકાશમાં દેખાશે એજ રીતે કળિને પણ
 ઘન કે માનનકુદ્યમા ક્યારેક પેળી જતા વિકારના મર્ત પ્રતીક તરીકે
 જોવાની પણ સનડ આખ્યાને આપી છે અન્ય પાત્રોમાં, દમયતીના
 હાથના લાવન્યુ દેવો, અયવરમા આવેના રાજાઓ, પાગધી, ઝતુપર્ણ,
 એ ઔતુ આલેખન એમના ચેષ્ટિતો ફાગ જે રીતે પ્રેમાનંદ કર્યું છે
 ૧ એનું પાનાનેખનમૈશન દશવિ છે હમાનવા તાકના તેણે દેવોને જીન
 -લી એટલે માનન પ્રાકૃતનાનાગા મનાવી દીવા છે એ ખરુ, પણ તેમનું
 આલેખન નામવિદ કર્યું છે એમ તો સ્વીકારવું પડવાનું દમયતીની માશી,
 /દુમતી, મુરે, દમયતીની મે સારેલી, દમયતીની ભાનીઓ, પુષ્ક—
 આ સૌ પણ જે વોડાગ્રાજ કથાપટમાં એમને કામ કેવળ આવે છે
 તેમાં પોતપોતનું ન્યારુ યનિત્વ દાખવી મથ છે પ્રેમાનંદની માનન
 ચિત્ત યાપારના કુલગી જાના અને દક્ષ નિરૂપકની નીતિ આવા ગૌણ
 પાત્રોના ન્યામાનિ આનખનમાં હેલી છે

ખતોના નાનનિક આનેમન માધે કેટલાક પાત્રોના ચરિત્રાંતી
 કવ્વની નોધ પણ પેલી પડશે દેવો પ્રાકૃત માનવી જેના સ્વાર્થી ને
 પ્રખતી ની ગયા ને જેટલ નયકે ને ખૂચે તેનું છે તેટલું જ નજ
 જેવો પ્રતીપ્તિ ન્યાનિઆ—વલન ઝતુપર્ણ જોડે તેને ત્યા તેમજ ભીમક-
 ને ત્ય વાડ પ્રામ્ય જાન કરે, અને દમયતી આગળ પણ પ્રા-ભમાં

એના ગૌરવને અણગમતી આઠકવી રીને બોલેચાલે, તે પણ ખૂંચે તેવું છે પૌરાણિક પાત્રોના ગૌરવને હાનિ પહોંચે એવું તેનું ગુજરાતીકરણ—

• વસ્તુતઃ પ્રાકૃતીકરણ—કરવાથી આવું થાય છે પ્રેમાનંદને પોતાના નાયકોને ભોગેય શ્રોતાઓને હસાવવાની આદત છે, એ જેમ ‘મામેરુ’ તથા ‘નુદામાયગિરે’ બનાવી આપ્યું હતું તેમ ‘નળાખ્યાન’ પણ બતાવે છે. અનમત, વચમા ઉપહાસપાત્ર મનાવેના એના નાયકોને અતે સૌના માન-આદરના ભિન્ન અધિકારી એ બનાવે છે દમયતી બાળકોને ‘સદેજે મામીની ગાળ’ એમ કહે, એની માશી એને પોતે ટાકું ખવડાવ્યું એમ કહી રહે અને ઋતુર્ણ નળની એવા જ સખ્દો કહી માશી માગે, એ બધું એ પૌરાણિક રજવાડી પાત્રોને નીચના મેધ્યમ થરના સમકાલીન સાધારણ માનનીઓ જેવા પ્રેમાનંદના ‘ગુજરાતી’ આપેખ ને બનાવી દીધાની આડી ખાશે દમયતી એની માતાને પોતાની લગ્ન-સ્થિતિ બતાવના જે સભળાવે છે તેને ગુજરાતીકરણ કરતા એના ઉત્કટ આપેખનનું કૃષ્ણ ગણવું ઠીક થશે શ્રોતાઓના રસ-રુચિની કક્ષાએ એને ભેટવું પડ્યું છે, અથવા તો એનાં શ્રોતાઓની રસ-રુચિની કક્ષાથી એના રસ-રુચિની કક્ષા ચડિયાતી હતી નહિ, એ પણ એનું કારણ મનાય.

‘નળાખ્યાન’નો મુખ્ય સ્વરૂપો? શ્રદ્ધાસ્થ અધિએ દુ ખી યુધિ ગિરે એત્વન આપના આ કથા કહી છે આ જોના એને પ્રણયરસપ્રવાન કૃતિ કહેવાને પૂરતો અનન્દાશ છે પણ નળદમયતી થોડા વખત પૂરતા જ નિષ્ફૂટા પડ્યા છે, કાચમ માગે નહિ, એ હકીકતને આગળ કરી સરસ્વતી આનંદાગિરના અગ્રમાથી જોઈ કાઈ આ આખ્યાનના રસને કરણ નહિ પણ નિપ્રાપ્ત નૃગાત્ર કહેના લનવાય તેમ છે પણ મારુ-દોના કે માધવાનન-કામકદનાની વાતોએ જેના ભાગ વિપ્રાપ્ત સુગાર પગ આ આખ્યાન નથી મૂકતું ભાગ તો નળ જેવા ‘ત્રિભુવનમુદર’ નાયકને જોડો અશ્વપાનક અને ‘ત્રૈલોક્યમોહિની’ દમયતીને દાગી બનવું પડ્યું એ તેમનાં કરણ નીચા ઉપર વિનય છે એ માટે એમના વીતકોને નીચના રસને આજની દૃષ્ટિએ ટાલ કહેવા જ વધુ ઉચિત થશે કરુણ

રસ મૃત્યુથી જ નિષ્પન્ન થાય એવું કશું નથી પણ આ કરણ તો આખ્યાનના નાયકનાયિકા પરણ્યાતે પછી રહે છે તે પહેલાં એમના અન્યપ્રથસિત રૂપથી જન્મના ગેમાયક એનેહોદય અને વસંતી ૨૮ દૃશ્યાં સુધીની કથાનો પ્રધાનરસ શૃંગાર, આજ્ઞતી ભાષામાં પ્રણયનો છે આપનન વિભાવરૂપ નાયકનાયિકાના રૂપ-રસનો અને એમના જ ખના આદિ અનુભાવો આખ્યાનમાં હટાથી નિરૂપાયા છે આખ્યાનમાં ત્રીજો ધ્યાન ખેંચતો રસ હાસ્ય છે દેવો, ગંગાઓ, ઋગુપર્ણ અને બાહુકનાં પાત્રોને કવિ-એ પદાવકાશ એના આવળન બનાવેલ કે ખસે હાસ્યકાઃ હોઈ એ એ એમા સવિશેષ ખીચે છે હસ માનવવસ્તુમાં જોયે, દેવો નગના રૂપ ધરે અને દમયંતી સિવાય એમને માર્છ જોઈ રહે નહિ નગ બાહુક બની જાય, દેવોનાં વન્દનથી તે સ્વામાન્ય માનવી માટે અશક્ય એવું કરી શકે, દમયંતીના શાપથી ચારધી નગી મરે, કશિ પામા, પંખી, કાણું વગેરે બને અને ટોડલામાં પેખી હા મગી જાય, દમયંતીના શાપથી ટોડલો ફાટે બાહુક પાછો નગ બની જાય—આ સર્વ અમલકાગ્રેષ્ટિના બનાવોએ આખ્યાનને અદ્ભુત રસની પણ વીક દ્વાણ કરી છે પ્રેમાનંદની એકમાથી બીજા રસમાં કુશળતાથી સંકી જવાની કળા આ આખ્યાન-માના આ ચારે રસના નિરૂપણમાં પણ પૂના પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

પ્રેમાનંદમાલસતો કવિ આ આખ્યાનમાં વિશેષ સફળ બન્યો હોવાનું પણ આખ્યાન દેખાડે છે નાયકનાયિકાનાં સૌંદર્યવર્ણનો, હંસવિધાય તે દમયંતી-વિવાહના કડવા, અયંવંચર્ણન, આખ્યાનમાના દમયંતી-ઈંદુમતી, દમયંતી-મુદેવ, દમયંતી-બાહુકના મવાદો—આવા મધી સામગ્રી પ્રેમાનંદનુ ભાષાપ્રભુત્વ, એની ગંભીરતા, એવું દેખનામગી, એની ચિત્રનિર્માણશક્તિ, એની ભાવાનુકૂલ દગ પ્રયોજવાની મજ એની પદ્ધતિખનની કાવટ, એનો પાત્રચિત્રપ્રવેશ, એની અવકાશસમૃદ્ધિ, એનો જીર્મિવેશ અને એની રસસિદ્ધિના બોના પ્રમાણપત્ર બની રહે છે 'નગા-ખ્યાન' પ્રેમાનંદનું સર્વભોગ્ય અમર સર્જન બન્યું છે તે એને લીધે

અનંતગદ્ય રાખજી

પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન

કડવું ૧

(રાજ-કેદારે)

શ્રીશંકરસુતનું ધ્યાન જ કરું, સરસ્વતીને પ્રણામ જ કરું;
આદરું જોડવા જશ નૈવધ તણો રે.

૧

હાજ

નૈવધરાયની કહું કથા, પુણ્યશ્લોક જે રાય;

વૈશંપાયન વાણી વહે, આર્ણિકપર્વ મહિમાય

૨

રાજ્ય હારી ગયા પાંડવ, વસ્યા દેતવન મોઝાર;

રઝેકલો અર્જુન ગયો કૈલાસે, આરાધ્યા ત્રિપુરાર.

૩

પશુપતાકા પશુપતિએ આપ્યું, એણે સ્વર્ગમાં ગયો;

૪કલકેતુ પુત્રોમા માર્યો, પંચ વર્ષ તાંહાં રહ્યો.

૪

યુધિષ્ઠિર રાય અતિ દુઃખ પામ્યા, હિપન્યો મન ઉદ્દેગ;

‘પુનરપિ પારથ નહીં આવ્યો, પ્રભાઈ કાંહાં કીધો નવનેગ?’

૫

એહવે સમે એક તાપસ આવ્યો, બૃહદશ્વ એહેલું નામ;

*પૂજા દીધી પાંડવે, ને આવ્યો વસવાને હામ.

૬

આતુરમાસ તે ત્યાંહાં રહ્યો, તેહેની કુંતીમુત કરે સેવાય,

કરાતના રાતે વારાફરતી, પાંડવ સાંધે પાય

૭

મેક વાર યુધિષ્ઠિર બેઠા, તળાંસવાને ચર્ણ;

। સમે અર્જુન સાંભર્યો, લરાઈ આવ્યું અંતઃકર્ણ.

૮

। મિરાયને ઋષિજી પૂછે, ‘જળે લીના પગ માહારા;

। દુઃખે સતવાદી રાજા, નેત્રે ભરે જળધારા?’

૯

રસ મૃત્યુથી જ નિષ્પન્ન થાય એવું કરું નથી. પણ આ કરણ તો આખ્યાનનાં નાયકનાયિકા પરપર્યાંતે પછી રહે થાય છે. તે પહેલાં એમના અન્યપ્રશંસિત રૂપથી જન્મના ગૌરવયુક્ત રસોદ્દાય અને લક્ષ્મીની ૨૮ કડવાં સુધીની કથાનો પ્રધાનરસ શૃંગાર, આજની ભાષામાં પ્રણયનો છે. આશ્વજન વિભાવરૂપ નાયકનાયિકાનાં રૂપચ્છુનો અને એમના ઝંખના આદિ અનુભાવો આખ્યાનમાં છટાથી નિરૂપાયાં છે. આખ્યાનમાં ત્રીજો ધ્યાન ખેંચતો રસ હાસ્ય છે. દેવો, રાજાઓ, ઝગુપણ અને બાલુકનાં પાત્રોને કવિ-એ યથાવકાશ એનાં આશ્વજન બનાવેલ છે. ખરો હાસ્યકાર હોઈ એ એ એમાં સવિશેષ ખીલે છે. હંસ માનવવાણીમાં બોલે. દેવો નળનાં રૂપ ધરે અને દમયંતી સિવાય એમને કોઈ જોઈ શકે નહિ, નળ બાલુક બની જાય, દેવોનાં વરદાનથી તે સામાન્ય માનવી માટે અસકલ્ય એવું કરી શકે, દમયંતીના શાપથી પારધી બળા મરે, કવિ પાસા, પંખી, કાતું વગેરે બને અને ટોડલામાં પેસી હાર મગી જાય, દમયંતીના શાપથી ટોડલો ફાટે બાલુક પ્રાણે નળ બની જાય—આ સર્વ અમરકારકોટિના બનાવોએ આખ્યાનને અદ્ભુત ગ્હની પણ ટીક દલાણ કરી છે. પ્રેમાનંદની એકમાંથી ખીજા રસમાં કુશળતાથી સરકી જવાની કળા આ આખ્યાન-માંના આ આરે રસના નિરૂપણમાં પણ પૂરના પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

પ્રેમાનંદમાત્રસતો કવિ આ આખ્યાનમાં વિશેષ મહિય બન્યો. હાવાનું પણ આખ્યાન દેખાડે છે. નાયકનાયિકાનાં સૌંદર્યવર્ણનો, હંસવિજ્ઞાપ ને દમયંતી-વિસાપનાં કડવાં, સ્વયંવવર્ણન, આખ્યાનમાંના દમયંતી-ઉદ્ગમની, દમયંતી-સુરેવ, દમયંતી-બાલુકના સંવાદો—આની બધી સામગ્રી પ્રેમાનંદનું ભાષાપ્રભુત્વ, એની ગંભીરતા, એવું કલ્પનાબળ, એની ચિત્રનિર્માણશક્તિ, એની ભાવાનુકૂલ હ ન પ્રયોજવાની મુજ, એની પદ્ધતિબદ્ધતા ફાવટ, એનો પાત્રચિત્રપ્રવેશ, એની અત્તંકારસમૃદ્ધિ, એનો જીર્ણવિભાવ અને એની રસસિદ્ધિનાં બોલતાં પ્રમાણપત્ર બની રહે છે. 'નળા-ખ્યાન' પ્રેમાનંદનું સર્વભોગ્ય અમર સર્જન બન્યું છે તે એને લીધે.

અનંતરાય રાવળ

પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન

કડવું ૧

(રાગ-કેદાર)

શ્રીશંકરસુતનું ધ્યાન જ ધરું, સરસ્વતીને પ્રણામ જ કરું;
આદરું નેડવા? જશ નૈષધ તણે રે.

૧

ઘણ

નૈષધરાયની કહું કથા, પુણ્યસ્ત્રોક જે રાય;
વૈશંભાયન વાણી વહે, આણિકપર્વ મહિમાય.

૨

રાજ્ય હારી ગયા પાંડવ, વસ્યા દૈતવન મોઝાર;
રઘોકલો અર્જુન ગયો કૈલાસે, આરાધ્યા ત્રિપુરાર.

૩

પશુપતાકાશ્વ પશુપતિએ આપ્યું, ઉપછે સ્વર્ગમાં ગયો;
૪કાલકેતુ પુલોમા માર્યો, પંચ વર્ષ તાંહાં રહ્યો.

૪

સુધિષ્ઠિર રાય અતિ દુઃખ પામ્યા, લિપન્યો મન ઉદ્દેગ;
'પુનરપિ પારથ નહીં આવ્યો, પલાર્ધ કાંહાં ક્રીધો નવ નેગ?'

૫

એહવે સમે એક તાપસ આવ્યો, બૃહદશ્વ એહેવું નામ;
અપૂર્ણ ક્રીધી પાંડવે, ને આપ્યો વસવાનો કામ.

૬

આતુરમાસ તે ત્યાંહાં રહ્યો, તેહની કુંતીસુત કરે સેવાય;
રાતના રાતે વારાફરતી, પાંડવ ચાંપે પાય.

૭

એક વાર સુધિષ્ઠિર બેઠા, તળાંસવાને અર્ણુ;
તે સમે અર્જુન સાંભર્યો, ભાર્ધ આવ્યું અંતઃકર્ણ.

૮

ધર્મરાયને ઋષિજી પૂછે, 'જો લીના પગ માહારા;
શે દુઃખે સતવાદી રાજા, નેત્રે ભરે જળધારા?'

૯

- ધર્મ કેહે, 'સાંભળીએ સ્વામી, ઊઠી ગયો અર્જુન;
 'અવળાસવળી સાહે સબ્યસાચી, માટે કરું રેદન. ૧૦
- લીમસેનની પાસે જો હું, માયું દાતણપાણી;
 બડબડતો જાય રીસ ચઢાવી^{૧૦}, મોટાં વૃક્ષ આપે આણી.^{૧૧} ૧૧
- પ્રાતાઃસામગ્રી નકુળ પાસે, ^{૧૨}કદાચ જોઈ માગી;
 એક પહોર તાં વાર લગાડે, એટલી કરે વરણાગી. ૧૨
- સહદેવને જો કામ જેઈ તો, 'સાધુ મન ન આણે રોપ;
 (પણ) મધ્યાહ્ને ઘરમાંથી નીસરે, જોતો જોતો જોય. ૧૩
- દક્ષિણ દિશાએ જોગણી છે, જો જાઈ તો દુઃખ પામું;
 પૂર્વ દિશાએ પરવરું તો, ચંદ્રનું ઘર સાહામું. ૧૪
- એવી રીત તો ત્રણે ભાઈની, મેં તો સહુ^{૧૩} નવ જાય;
 દ્રોપદીને મોકલું તો, હરણ કરી દેા જાય. ૧૫
- વણમાગે વેળાએ આપે, મુને જો જોઈએ તે આણી;
^{૧૪}કુળજળ સુખ આગળ લેઈ મેલે, તે તો ગાંજવપાણી. ૧૬
- તેહેના શુભ હું નથી વિસરતો, રહ્યો છું હૃદયા^{૧૫} રાખી;
 સુખસંતોષ વિના છૂઈ સૂનો, મુનિ, હું પારથ પાખી.^{૧૭} ૧૭
- નિઃશ્વાસ મૂકે, ધર્મ એમ પૂછે, 'કેહોને જૃહદથ ઋષિ;
 વન ^{૧૬}વસવું ને વિજોગ પડિયો^{૧૭}, હું સરખો કેા દુઃખી? ૧૮
- ^{૧૮}રાંત્યાસન ભુવન ધન રીધું, તેહ અમો અર્વ હારી;
 એહેવું કેાને ધયુ^{૧૯} હશે સ્વાગી^{૨૦}, પીય પામી નારી? ૧૯
- વળતા જૃહદથ એણી પેર જોડ્યા, 'શું આણો વિરાગ?'
 નળ દુઃખ પામ્યો, અરે પાંડવો, નથી તેહેનો સોમો ભાગ. ૨૦
- ^{૨૧}રૂપ રાજ્ય ન મળે ધન બળ નળને સમાન;
^{૨૨}અનેક કદ તેહેના જેહેવું, કેા નહીં લોગવે રાજાન. ૨૧

ભીમકકુમારી નળની નારી, ર૩૩૫ શું કહું મુખ માંડી ?
 ૨૪ તે રાણી જાહાં નહીં ફળપાણી, નળે તે વનમાં છાંડી. ૨૨
 દાસીરૂપ ધર્યું દમયંતી, કુખડું ધર્યું નળનું ગાત્ર;
 તેહેનાં દુઃખ આગળ, યુધિષ્ઠિર, તમારું દુઃખ કેણુ માત્ર ? ૨૩
 કર જોડીને ધર્મ એમ પૂછે, 'કોહો અમને ઋષિરાય;
 ઘણું દુઃખ પામ્યો નળરાજા, તે શું કરણુ કહેવાય ? ૨૪
 કોણુ દેશનો નરેશ કહાવે ? કેમ પરણ્યો દમયંતી ?
 તે નારી નળે કેમ છાંડી ને, કાંરૂ મૂછી સમયંતી ? ૨૫
ઉત્પત્ય કોહો નળદમયંતીની, ૨૬ અથ—ઇતિ કથાય;
 હુ ખિયાનું દુઃખ ૨૭ સાંભળતાં માહારી, ભાગે મનની વ્યથાય.' ૨૬

વલ્લભુ

૨૮ 'વ્યથા જાયે માહારી' એમ કહે યુધિષ્ઠિર રાજાન,
 વહે વિમ્ર પ્રેમાનંદ, નળ તણું આખ્યાન. ૨૭

કડવું ૨

(રામ-ગોડી)

બહુદયજી મુખ વાણી વહે, રાય યુધિષ્ઠિર 'ધરતા હૃદે;
 એક નૈવધ નામે દેશ વિશાળ, રાજ્ય કરે વીરસેન ભૂપાળ. ૧
 તેહેને સુરસેન બાંધવજન, તે જોહુને એકેકો તન;
 તે રૂપે કુટડા જોહેવા કામ, નળ-પુષ્કર ખન્યોનાં નામ. ૨
 પછે નળને આપી રાજ્યાસન, પિતા-કોકો ગયા ખન્યો વન;
 ચલાવે રાજ્ય નળ મહામતિરે, પુષ્કરને કીધો ભૂપતિ. ૩
 રાયે છુટ્યા દેશ કરી નક્ષત્ર, શત્રુમાત્ર પમાડ્યા શાંત;
 ભૂપતિ સર્વ નૈવધને ભજે, નળપુષ્કરે કીધો દિગ્વિજે. ૪

- પ્રજા સૂએ ઉઘાડે જાર, ન કરે ચોરી ચોર—ચખાર; ૫
 સત્યે યમપતિ'કીધો સાધ, પુરમાં દોહોને ન વ્યાપે વ્યાધ. ૫
- કનકે ભરિયા છે દોહાર, જોડેવું ધન તેહોવો દાતાર;
 અનેક જાચકનાં દારિદ્ર કાપિયાં, નજે મુખ માગ્યાં તે આપિયાં. ૬
- ભિક્ષુક કહે, 'ભણું નળનું રાજ, ગયાં દુઃખ હોલાઈ દાઝ';
 કીરત થઈ નળની વિસ્તીર્ણ, જેમ એક સૂરજને ઘણાં એક કીર્ણ. ૭
- તેણે પુણ્યશ્લોક ધરાવ્યું નામ, વૈષ્ણવ કીધું સઘળું ગામ;
 મંદિર મંદિર હોય હારિકીર્તન, એકાદશી કરે સહુ કો જન. ૮
- ચારે વરણ પાળે સ્વધર્મ, ક્યાયે દેવ વ્યાપક પરિબ્રહ્મ;
 નજે લીધો એટલો નેમ, માગ્યું જાન આપે કરી પ્રેમ. ૯
- જો કો મસ્તક માળે માગનાર, તો આપતાં નળ ન લગાડે વાર;
 લગવંત ઉપર કેવલ લાવ, મન ચિત્ત હરિ સાથે દઢાવ.
 ઉત્તર પૂરવ દક્ષિણ દશ, વીરસેનમુતનો વાધ્યો જશ. ૧૦
- ત્યારે પુષ્કરને યઈ અહેખાઈ, 'મુજથી^{૧૦} વાધ્યો પાપી પિત્રાઈ;
 ૧૧ નળને નમે પ્રજા સમસ્ત, હું એ આગળ પાડ્યો અસ્ત.' ૧૧
- એહોવું જાણી મન આણી વૈરાગ, ગયો વનમાં ઘર કીધું ત્યાગ;
 નળનો વાળ્યો તે નવ વાળ્યો, દારણ વનમાં પોતે પાળ્યો. ૧૨
- જઈ સેવ્યું પર્વતનું સૂગ, તે તળે વહે છે નદી^{૧૨} ગંગા;
 શલ્યાનું કીધું આસન, પાંદડાંનું છત્ર કર્યું^{૧૩} રાજનં. ૧૩
- માનસી રાજ્ય માંડ્યું વનતાણું : 'આ કોકિલા ગાન કરે છે ઘણું;
 આ મૃગ તે અન્ધ માહારે કારણે, આ દ્રુમ પ્રતિહાર ઊભા બારણે. ૧૪
- ભુંડ હસ્તી, પૃથ્વી પરજંગ, એ રાજ માહારું ન પામે ભંગ;
 કો લૂંટી લેવા આવી નવ ચડે, ઉઘાડે જાર ખાતર નવ પડે.' ૧૫

એણી પેરે માંડયું રાત્યાસન, ૧૪ અચલ તે વશ ક્રીધું મન;
 એ કથા એટલેથી રહી, હવે નળરાજ શું કરે છે તહીં. ૧૬
 ન્યારે પુષ્કર જીઠી વનમાં ગયો, ભાર્ગવિના ભૂપ એકલો ધયો;
 નિષ્કંટક રાત્ય એકલો કરે. ધર્મ-આણુ રાયજીની ફરે. ૧૭
 માગાં મોકલે દેશદેશના ભૂપ, નળ ભેવડાવે કન્યાનાં રૂપ;
 શરીર-કુળમાં કાઢે ખોડ, કહે, 'એ મુજ સરખી નહીં જોડ. ૧૮
 અંશવંશ લક્ષણ પૂરણ, તેહિતું કરું હું પાણિયકણ;
 એમ કરતાં વહી ગયા બહુ દિન, એહેવે આવ્યા નારદ મુન્ય. ૧૯

વલણ

નારદમુનિ મધારિયા, મુણુ યુધિષ્ઠિર ભૂપાળ રે;
 પછે વેણાપાણીએ નળતણું, કેમ ક્રીધું ૧૫ વેવિયાળ રે. ૨૦

કડવું ૩

(રાગ-રાગઝી)

એણી પેરે બોલ્યા બૃકદંથ વાણીજી, ૧ નળને ઘેર આવ્યા વેણાપાણીજી;
 વીરસેનસુતે દીધું માનજી, અર્ધપાલે પૂજ્યા ભગવાનજી. ૧

હાળ

પૂજ્યા નારદ આદર આણી, હૃદેમાં અતિ પ્રેમ;
 અન્યોન્યે પૂછિયા, સમાચાર કુશલીશ્વરમ. ૨
 રાત્યાસન નળતું દેખીને, નારદ ઋષિ એમ પૂછે;
 'પટરાણી દીસતાં નથી એ, રોકોહોની, કારણ શું છે? ૩
 આસને બેસવું રાણી વિના, તેહનો તે મોટો દોષ;
 પછે પ્રતિઉત્તર વિચારીને, નળ બોલ્યો કરી શોષ. ૪
 નળ કહે, 'તમે પ્રજાપ્રતિના પુત્ર વીણાધારી;
 બાણુતા હશે બ્રહ્માએ, માહરે નિરમી છેકો નારી? ૫

નવખડ સસ દ્વીપમાં, કે કન્યા છે કોટ;^૪
 પન્નવિ હું વરુ એહેવી નવ મળે, છે કન્યાની સહી ખોટ.
 કુળ તાંહાં રૂપ નહી, રૂપતાહાં નહી આતુરીચાલ;
 કો સકલ લક્ષણ હોય પૂરણ, તો હું પત્નું 'કાવ્ય' ।
 દેવશ્રવિ એમ એચરે, 'એમ ન કીજે ભૂપ;
 તાહારા સરખું જનવ મળે, રે શ્યામાનું સ્વરૂપ. ।
 પણ એક કન્યા અલોકિક છે, વેદ જોહેને વરણે;
 બે તો ઈશને ઈચ્છે નહીં, તો તુંને કાંહાંથી પરણે ?' ।
 નળ કહે, 'હો મહામુનિ, તે કન્યાનું કોણુ નામ ?
 કવણુ રાયની દીકરી રે, કવણુ તેહનું ગામ ?' ૧
 નારદ કહે, 'સકળ દેશ મધ્યે, ઉત્તમ વિહર્લ દેશ;
 તાંહાં રાજ્યાસન કરે છે, ભીમક નામ નરેશ. ૧
 તેહેને ઘેર એક તારણી, વશ્મવતી રૂપનિધાન;
 પુણ્યદાન અપાર કીધાં, પણ પેટ નહીં સંતાન. ૧
 એહેવે સમે એક દમન નામે, આવિયો તાપસ;
 ૧૦ આતિથ્ય કીધું તેહનું, ૧૧ જમાડિયો ખટરસ. ૧
 ઘણા દિવસની ગર્હ ક્રુધા, પામિયો સતોષ;
 ત્રિકાળજ્ઞાનીએ^{૧૨} બાણિયું, રાણીને વંઝાદોષ. ૧
 પૂછીને તાં ખરું કીધું, નિશ્ચે નહિ સંતાન;
 કરણા આણી આપિયું, રાયરાણીને વરદાન: ૧
 'ત્રણ કુંવર એક દીકરી, તે હશે ૧૩ રૂપનિધાન;
 એધાણી રાજે એટલી, જે માહારે નામે પાડજે નામ'. ૧
 એહેવું કહીને નામિજી, પામિયા અંતરધાન;
 ૧૪ કેટલે દિવસે આવિયાં રે, રાણીને સંતાન. ૧

દમન, દંતુ, દુર્દમન, દમયંતી, નામ જ ધર્યા;
 હરખ પામ્યો ભૂપતિ, ને જાળક ચ્યાર ઊછર્યા. ૧૮
 દમયંતી જે દીકરી, મુજે વ્રણવી ૧૫ નવ જાય;
 ૧૬ તન વદન લોચન ઉપમા, મેં કશી નવ અપાય. ૧૯

વણ

‘ઉપમા ન અપાય નજ મેં,’ એમ જોડ્યા વેળાધારી ૧૭ રે;
 નજ કહે નારદને ‘તેહેનું, રૂપ કહે વિસ્તારી’ ૧૮ રે. ૨૦

કડવું ૪

(રાગ-આશાવરી)

નારદનાં વચન સુણી, જોડ્યો નૈપધનો ધણી;
 ‘ભીમક તણી કુંવરી, કેહેવી કૂટડી. રે’ ૧

ઠાળ

‘કૂટડી કેહેવી દમયંતી, કેહો? તનું વિખાણું;
 નારદ કહે, ‘રે સાંભળો, વીરસેનસુત સુખણ. ૨
 ગુણ ચાલ ને ચાતુરી, અદ્ભુત સુંદર વેપ;
 તેહેને હું શું વણવું, જો વણવી ન શકે શેષ? ૩
 પણ બુધ્યમેલે માનનીતું, કરું છું વરણન;
 ત્યમ સાગરમાંથી અંચ જળની, ભરે પક્ષીજન. ૪
 દમયંતીનો ચોટલો, દેખીને અતિ સોહાગ;
 અભિમાન મૂકી લાજ આણી, પાતાળ પેઠા નાગ. ૫
 ભીમકસુતાનું વદન સુધાકર, ડેખી નહીં સોહાય;
 તેઈ જોઈ અંદમા ક્ષીણ પામે, ને અગ્ર પૂઠે સંતાય. ૬
 પ્રહિ કરતાં પ્રહાણએ, તેજનું ભયું એક પાત્ર;
 તે તે ૭

કાંઈ એક શેષ જ વાધ્યું, પદ્મતાં તે ગેર પડિયો;
 સ્વપ્નાએ એકઠો કરીને, તેનો અંદમા ઘડિયો.' ૮

નળ કહે નારદ પ્રત્યે, 'એ વખાણુલાવ ન પહેંતો;'
 હમયંતી હવડા અવતારી, શું ચદ્ર પહેલાં નહોતો ?' ૯

નારદ કહે, 'એ સર્વ-પહેલી પ્રજાએ ઘડી રાખી;
 પૃથ્વીમાં અવતારી નહિ, ભરથાર એહેવા પાખી. ૧૦

વિરંચિએ વૈદર્ભ નાખી, હૃદે હવડાં પાખી;
 ખેતે તો આંહાં અવતારી હશે, કે નિરમ્યો હશે રે સ્વામી.' ૧૧

નળ કહે, 'આજે વિસ્તારે, એ ભેદ મેં સાંભળિયો;
 અંદ્ર પહેલી અતુરો એ, સદેહ મનનો ટળિયો.' ૧૨

કહે નારદ, 'સાંભળીએ રાજ, મીન, ખંજન, મધુકર; ૧૦
 નેત્ર બ્રહ્મી દેખીને, વન, જળ, કમળ, કીધાં ઘર. ૧૧ ૧૩

નાસિકાનાં વેસર ૧૨ દેખીને, નાહાં કળાકર ને કાર;
 ૧૩ તેણે વનપર્વત સેવ્યાં, ન રખાયું ધીર. ૧૪

હમયંતીના અધર દેખી, પેટ વાઢ્યું ૧૪ પરવાળી;
 કામિનીનો કંઠ સાંભળી, કેવિલા બળી ૧૫ અર્ધ કાળી. ૧૫

રસનાવાણી— સાંભળી, સસ્ત્રતીને આઘો વેરાગ;
 કુમારિકા પોતે રહી, સંસાર કીધો ત્યાગ ૧૬

દંત દેખી દાઢમ કાટ્યું, ગ્રીવાથી કપોત સંતાડે મોહિને;
 તે નાહ કરતો ફરે વનમાં, ૧૬ એ દુઃખ કહું તાં કહિને ? ૧૭

હમયંતીનું ૧૭ કુચમંડલ દેખીને, હાથું કુંજરકુળ;
 તે હીંડતાં ચાલતાં હાથી, ૧૮ માથે ઘાણે પૂજા ૧૮

હસ્તકમળથી કમળ હાથું, તેણે જળમાં કીધું ઘર;
 ૧૯ અખળાના ઉદરને દેખી, સુગ્રાએ છે સરોવર. ૧૯

વલણ

‘સુકાય છે સરોવર, ને કેળ લાગે મન માંડ રે; ૨૦
 ૨૧ દમયંતીની બંધાને દેખી, કેળ થઈ રરકાગવાંડ રે.’ ૨૦

૬૩૫ ૫

(જગ-સામેરી)

‘દમયંતી દોષરહિતા, તેના ગુણની ગાઈ ગીતા;’
 નારદજી વાચક એમ બોલે, ૨ ‘નહીં તારણીને કોઈ તોલે.’ ટેક. ૧
 ૩ જોઈ સીમક-તનયાની કટી, સિહની ન્યાત વનમાં વટી;
 હંસને ધઈ ચટપટી, આલ ગોરી આગળ ઘટીઈ. દમ. ૨
 રામા-અંગની રોમાવલી, વનરૂપતિ ફવે મરે છે બળી; ૫
 તેના વસ્ત્ર રહ્યાં ઝળહળી, દેખી અબ્રમાં પેસે વીજળી. દમ. ૩
 પગપાંહાંનીથી હાથોં અળતો, અન્ય અળળાને પગે મળતો;
 નેપુરનો નાદ સાંભળતો, સુણી ગાંધર્વનો નાથ અળતો. દમ. ૪
 વર્ણુ ઘડી તે અંધક ભજિયું, માટે મધુકરે તે તનિયું;
 સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાએ સરજિયું, એહિયું કોઈ નથી નીપજિયું. દમ. ૫
 હવે શૃંગાર વખાણું સોળ : મૂર્જન, ચીર, હાર, તંબોળ;
 અંકન અરગળના વોળ, બિડે સુગંધીના ફલોલ. દમ. ૬
 શીશકૂલ, રમ્ય રાખડી, શોભે લમરમાં ચૂની જડી;
 ગોદુલો રહ્યો અંગશું અડી, ૧૦ કટીએ ખલા કટીશું પડે વડી. દમ. ૭
 ગળુખંધ કંઠે નવરંગ, મુક્તાહાર હેમ બે સંગ;
 ૧૧ શકે ગિરિશૃંગ કરીને લંગ, હાર મધ્યે જલણે વહે છે ગંગ દમ. ૮
 ૧૨ વાયે ઓહણી રહી છે ભિડી, ખળકે કરની કંકણચુડી;
 ૧૩ રૂપે રતિ સરખી માંહાં બૂડી, જોડે કોઈ મળે નહીં રૂડી. દમ. ૯

કાંઈ એક શેષ જ વાધ્યું, 'યજ્ઞતાં તે ગેરે પડિયો;
બ્રહ્માએ એકઠો કરીને, તેનો ચંદ્રમા ઘડિયો.' ૮

નળ કહે નારદ પ્રત્યે, 'એ વખાણુભાવ ન પહોંતો;^૬
હમયંતી હવડાં અવતરી, શું ચંદ્ર પહેલાં નહોતો ?' ૯

નારદ કહે, 'એ સર્વ-પહેલી બ્રહ્માએ ઘડી રાખી;
પૃથ્વીમાં અવતારી નહિ, શરધાર એહેવા પાખી. ૧૦

વિરચિએ વૈદર્ભ નાખી, ઉદે હવડાં પાખી;
જે તે આંહાં અવતારી હશે, કા નિરમ્યો હશે રે સ્વામી.' ૧૧

નળ કહે, 'આએ વિસ્તારો, એ ભેદ મેં સાંભળિયો;
ચંદ્ર પહેલી અતુરા એ,^૮ સદેહ મનનો ટળિયો.' ૧૨

કહે નારદ, 'સાંભળીએ રામ, મીન, ખંજન, મધુકર;^{૧૦}
નેત્ર બ્રશુટી દેખીને, વન, જળ, કમળ, કીધાં ઘર.' ૧૩

નાસિકાનાં વેસર^{૧૨} દેખીને, નાઠા કળાકર ને કાર;
^{૧૩}તેણે વનપર્વત સેવ્યાં, ન રખાયું ધીર. ૧૪

હમયંતીના અધર દેખી, પેટ વાઢ્યું^{૧૪} પરવાળી;
કામિનીનો કંઠ સાંભળી, કાકિલા બળી^{૧૫} ચર્મ કાળી. ૧૫

રસનાવાણી સાંભળી, સરસ્વતીને આવ્યો વેરાગ;
કુમારિકા પેતે રહી, સંસાર કીધો ત્યાગ ૧૬

દંત દેખી દાદમ ફાટ્યું, ગ્રીવાથી કપેલ સંતાડે મોહાને;
તે નાદ કરતો ફરે વનમાં, ^{૧૬}એ હુઃખ કહું તાં કોહાને ? ૧૭

હમયંતીનું^{૧૭} કુચમંડલ દેખીને, હાર્યું કુંજરકુળ;
તે હીંડતાં ચાલતાં હાથી, ^{૧૮}માથે ઘાટે ધૂળ. ૧૮

હસ્તકમળથી કમળ હાર્યું, તેણે જળમાં કીધું ઘર;
૧૯અબજાના ઉદરને દેખી, સુકાયે છે સરોવર. ૧૯

વલણ

‘સુકાય છે સરેવર, ને કેળ લાગે મન માંઝ રે; ૨૦
 ૨૧ દમયંતીની જઘાને દેખી, કેળ થઈ ૨૨ કાગવાંઝ રે.’ ૨૦

કડવું ૫

(ગગ-સામેરી ૧)

‘દમયંતી દોપરહિતા, તેના શુભની ગાઉ ગીતા;’
 નારદજી વાયક એમ બોલે, ૨૧ નહીં તારુણીને કોઈ તોલે.’ ટેક. ૧
 ઝલેઈ ભીમક-તનયાની કટી, સિંહની ન્યાત વનમાં વટી;
 હંસને થઈ ચટપટી, ચાલ ગોરી આગળ ઘટીઈ. દમ૦ ૨
 રામા-અંગની રેમાવલી, વનસ્પતિ દેવે મરે છે બળી ૫;
 તેના વજ્ર રદ્યાં ઝળહળી, દેખી અબ્રમાં પેસે વીજળી. દમ૦ ૩
 પગપાંડાંનીથી હાર્યો અળતો, ૭ અન્ય અળળાને પગે મળતો;
 નેપુરનો નાદ સાંભળતો, મુણી ગાંધર્વનો નાથ ૮ બળતો. દમ૦ ૪
 વર્ણ થકી તે અંધક લજિયું, માટે મધુકરે તે તજિયું;
 સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાએ સરજિયું, એહેવું કોઈ નથી નીપજિયું. દમ૦ ૫
 હવે શૃંગાર વખાણું સોળ : મર્જન, ચીર, હાર, તંબોળ;
 અંદન અરગબના રોળ, બિડે સુગંધીના કલોલ. દમ૦ ૬
 શીશકૂલ, રમ્ય ૯ રાખડી, શોભે લમરમાં ચૂની જડી;
 ગોફણી રદ્યો અગશું અડી, ૧૦ કટીમેખલા કટીશું પડે વહી. દમ૦ ૭
 ગળુળંધ કંઠે નવરંગ, મુક્તાહાર હેમ બે સંગ;
 ૧૧ શકે ગિરિશૃંગ કરીને લગ, હાર મધ્યે બાણે વહે છે ગંગ દમ૦ ૮
 ૧૨ વાયે ઓઢણી રહી છે ભિડી, બળકે કરની કંકણચૂડી;
 ૧૩ રૂપે રતિ સરખી માંહાં ખૂડી, બોડે કોઈ મળે નહીં રૂડી દમ૦ ૯

૧૪૫ગે નેપુરનેા ઝણકો, અંગૂઠે અણવટિયાનો. ઠણકો;
 અંગુલિયે વીંછુવાનો ટણકો, મધુરો કલાં કેરો કણકો. દમ૦ ૧૦
 જેણે દમયંતી ના જોઈ, તેણે એણે દેહડી જોઈ;
 જાણે કાયા કનકની લોઈ, એહેવી હવી નથી, ન હોઈ. દમ૦ ૧૧
 જેમ નદીમાં લાગીરથી, તેમ શ્યામમાં સરવથી ૧૫;
 ત્રેલોક માંડાં જોડી નથી, જાણે સાગરમાંથી કાઢી મથી. દમ૦ ૧૨
 ઈંદ્રાદિક પરણ્યાને આક્રુણે, પણ મહિલાનું મન નવ મળે.
 જો અશ્વિનીકુમાર આગળ પળે, તોયે ન આવે

આંખડી તળે દમ૦ ૧૩

જ્યારનું એ પૂતળું અવતર્યું, નારીમાત્રનું માનં ઊતર્યું;
 દમ્યું જગત, રૂપઉદય કર્યું, માટે દમયંતી નામ જ ધર્યું. દમ૦ ૧૪
 જોગી થઈ તજ્યું હશે સર્વસ્ત, જે તીર્થ નાહ્યો હશે સમસ્ત;
 જેણે હિમ ગાળ્યાં હશે અસ્થ, તે તો એકશે હરિવદનીનો ૧૬
 હસ્ત. દમ૦ ૧૫

વખાણ સાંભળીને સખળ, રુધિર અવટાયું પગપગ;
 નારદ પ્રયે જોડ્યો નળ, 'સ્વામી, પરણ્યાની ૧૭ કહેા કળ.' દમ૦ ૧૬
 નારદ કહે, 'માહારું કહેણ ન લાગે, હું ન જાઉં તાહારે માગે;
 મુજને મોહનાં ખાણ વાગે, પ્રહ્લાચર્યવ્રત માહારું લાગે.' દમ૦ ૧૭
 એહેણું કહી પામ્યા અંતરધાત, ૧૮ મોહ પામ્યો તાંડાં નળ રાજનન;
 લાગ્યું દમયંતીનું ધ્યાન, કામજ્વર થયો વાહન સમાન. દમ૦ ૧૮
 વેદ મોટા મોટા ૧૯ આવે, વગડાનાં ઓવધર૦ લાવે;
 તાપ કોઈ ન શમાવે, કહે, શું થાયે લાઈ હાવે? દમ૦ ૧૯

વલણ

હવે શું થાયે, કહે મંત્રા, એહવું વિચારી મંન;
 નીલાં વસ પહેરી ને હય જેસી, નળરા' યાદ્યો વંન ૨૦

૪૬૩ ૬

[રાગ-વસત]

અનંગ-અનલ નળને વ્યાખ્યો, વન ગયો વહુનિ શમાવા;
 હયે બેઠો ચિંતામાં પેઠો, લાગ્યો આકુળ-વ્યાકુળ થાવા. અનંગ ૧
 નીલાં વસ્ત્ર ને નીલો વાજી, ધરી મૃગયાનો શણગાર;
 †દૂર પંથ પહોંત્યો પ્રાકેમી, દીકું માન સરોવરસાર. અનંગ ૨
 †સુભટ સાથે કોઈ મળે નહીં, એકલાં ન પડે ગમ;
 †એવે એક સરોવર પાસે, દીકું વન મહા રમ્ય. અનંગ ૩
 તાંહાં વૃક્ષ વારુ આરોગીનાં, છે અંદન અંપા અકંઈ;
 †વેલ વાળો વણસઠો †વારુ, કુસુમ-ભારે વળી રહી છે વંક. અનંગ ૪
 અનેક મોગરા મરઘઈ રહ્યા રે, મળેણી ને મરીડી;
 †આંખા આંખડી ને અગધિયા, એખરા ને અરીડી. અનંગ ૫
 કોડી, કેવડી ને કેતડી, કદલી કેરા સ્થંભ;
 †સાગ સીસમ સાઠડી, શાલવૃક્ષના ખંભ અનંગ ૬
 †તાંહાં સરધુઆ અમડી સોરડી રે, શાખ † સરખી ચેલડી;
 †વળી લવંગલતા લીંબણુ વિરાળે, વૃક્ષ ચઢી વેલડી. અનંગ ૭
 †નાલીકેલ નારંગી નોતમ, નીચાં નમી રહ્યાં બેહુ નેત્ર;
 †રેફેફલી ને ફાલસી, †ખજૂર ખારેકનાં ક્ષેત્ર અનંગ ૮
 પીપળા, પીપળી, વડ, શુભર †, દાઢગી ને પલાશ;
 અશ્વત્થી છિતરી નાગરાગએ, વન નીરખું ચોપાસ અનંગ ૯
 સળલ જળકળ દેખીને નળ હરખ્યો, ઉત્તમ આંખાસાખ;
 બાવચી ખિલેરી ને ચિનીકળાળા, †વાયે જુમણાં જુમતી દ્રાખ અનંગ ૧૦

ટાઢો વાયુ વહ્નિ સરખો, લાગે રાયજીને તન;
 પછે નગ્ર વૃક્ષ^{૧૫} જે કદલી કેરાં, તેને દે છે આલિંગન. અનંગ ૧૧
 રંભણ^{૧૬} ચુબન કરે ફેલને, થડથી મરડી પાડે;
 મુખે શબ્દ કરે જેમ મોઢો, ^{૧૭}મદમલતા ગજ ત્રાડે. અનંગ ૧૨
 સુવર્ણ કમલિની^{૧૮} સરોવર માંહે, વાયુપ્રકારે નમયંતી;
^{૧૯}દેખી અનલ નળને બ્યાખ્યો, સાંભરી દમયંતી. અનંગ ૧૩
 એહેવે સમે હંસ બહુ દીઠા, સોત્રણ કેરાં અંગ;
 તે દેખી દમયંતી વીસરી, ટળી ગયો રે અનંગ^{૨૦}. અનંગ ૧૪
 નહોતું દીકું તે મેં દીકું, ભેઈ આબ્યો દેશ અનુક્રમી^{૨૧};
 આ કનકની જાત પંખીની, ધ્રુવાએ ક્યારે નીરમી. અનંગ ૧૫
 એક હાથ થડે એહમાંથી, તો પાણું ને પાસે રાખું;
 રમાડું જમાડું એહેને, દહાડા દુઃખના કાઢી^{૨૨} નાખું. અનંગ ૧૬
 શરપ્રકાર કડું ને એહેને, તો તારંગ ધાયે નિધન;
 એને ગ્રહણ કીધો^{૨૪} ભેઈએ જીવતો, ભૂપ વિમાસે મન અનંગ ૧૭
 એહેવે સકલ પક્ષી તણો ઈશ્વર^{૨૫}, દીઠા પ્રથવી માંહે;
 વૃક્ષને થડે નિદ્રા કીધી છે, જિભો એકે પાયે. અનંગ ૧૮
 તેહેને દેખી નળ મન હરખ્યો, મોણે મોણે^{૨૬} પરવરિયો^{૨૭};
^{૨૮}નીલાંબર એઠીને અંગ સંકેતયું, શ્વાસ રોધન^{૨૯} કરિયો. અનંગ ૧૯
 દૂમધડ પૂઠે નળ ભડ આબ્યો, બેસીને આઘા આડ્યો;
 લાંબો કર કરી લઘુલાઘવીમાં, પંખીનો પગ આડ્યો. અનંગ ૨૦

વલણ

આડ્યો પંખી ને જાગી બિઠયો, નળને કીધા ચંચળા પ્રકાર રે;
 પછે પોતાની માણીએ કરીને, કરવા લાગ્યો પોકાર રે. ૨૧

૬૩૭ ૭

[સમ-માઝ શોકી]

હુંસે માંડયો વિલાપ, પાપી માણસાં રે ! શું પ્રગટ્યું માહારું પાપ ?

પાપી માણસાં રે ૦ ૧

એ કાળા માથાના ધણી, પાપીં જેને નિર્હયા હોયે ધણી,

પાપી માણસાં રે ૦ ૨

એ તો જીવને મારે તતજેવ, પાપીં હવે હું મૂળો અવશ્યમેવ,

પાપી માણસાં રે ૦ ૩

દૂંપી નાખશે મારી પંખાય, પાપીં મુને શેકશે અગ્નિ માંદા,

પાપી માણસાં રે ૦ ૪

મુજને^૪ કોણ મુકાવે કરી પક્ષ, પાપીં માહારે મરવું એહેને^૫ ભક્ષ,

પાપી માણસાં રે ૦ ૫

આ હું સરખું રે રતન, પાપીં તે તો એળે^૬ થશે રે નિધન^૭,

પાપી માણસાં રે ૦ ૬

ટળવળી મરશે માહારી નાર, પાપીં હવે જીવશે કોહોને આધાર ?

પાપી માણસાં રે ૦ ૭

અહ્યો નારીએ દીઠો નાથ, પાપીં ધાયો સહસ્ર સીનો સાથ,

પાપી માણસાં રે ૦ ૮

નજ^૮ ઉપર ભમે સર્વ વૃંદ, પાપીં અનેક કરવા લાગી આકંઠ,

પાપી માણસાં રે ૦ ૯

હંસણીએ દીધો નળને શાપ, પાપીં 'તાહારી^૯ નાર^{૧૦} એમ

કરજો વિલાપ.' પાપી માણસાં રે ૦ ૧૦

૧૧ નારીને હંસ કેહે રે વચન, પાપીં 'તમે જાઓ સર્વ^{૧૨} જીવન.

પાપી માણસાં રે ૦ ૧૧

ટાઢો વાયુ વહ્નિ સરખો, લાગે રાયજીને તન;
 પછે નગ્ર વૃક્ષ^{૧૫} જે કદલી કેરાં, તેને દે છે આલિંગન. અનંગ ૧૧
 રંભણ^{૧૬} ચુંબન કરે કેલને, થડથી મરડી પાડે;
 મુખે શબ્દ કરે જેમ મોટો, ૧૭મદગલતા ગજ ત્રાડે. અનંગ ૧૨
 સુવર્ણ કમલિની^{૧૮} સરોવર માંડે, વાયુપ્રહારે નમયંતી;
 ૧૯દેખી અનલ નળને વ્યાખ્યો, સાંભરી દમયંતી. અનંગ ૧૩
 એહવે સમે હંસ બહુ દીઠા, સોમણ કેરાં અંગ;
 તે દેખી દમયંતી વીસરી, ટળી ગયો રે અનંગ^{૨૦}. અનંગ ૧૪
 નહોતું દીકું તે મેં દીકું, ભેઈ આવ્યો દેશ અનુકંમી^{૨૧};
 આ કનકની જાત પંખીની, બ્રહ્માએ ક્યારે નીરમી. અનંગ ૧૫
 એક હાથ થડે એહિમાંથી, તો પાણું ને પાસે રાખું;
 રમાડું જમાડું એહિને, દહાડા દુઃખના કાઢી^{૨૨} નાખું. અનંગ ૧૬
 શરપ્રહાર કરું ભે એહિને, તો તાં^{૨૩} થાયે નિધન;
 એને શહણકીધો^{૨૪} ભેઈએ જીવતો, ભૂપવિમાસે મન અનંગ ૧૭
 એહવે સકલ પક્ષી તણો ઈશ્વર^{૨૫}, દીઠો પ્રથવી માંડે;
 વૃક્ષને થડે નિદ્રા કીધી છે, જિલો એકે પાયે. અનંગ ૧૮
 તેહને દેખી નળ મન હરખ્યો, મોણે મોણે^{૨૬} પરવરિયો^{૨૭},
 ૨૮નીલાંબર એહીને અંગ સંકોડયું, શ્વાસ રોધન^{૨૯} કરિયો. અનંગ ૧૯
 દૂમધડ પૂઠે નળ લડ આવ્યો, ઊંચીને આવો આડ્યો;
 લાંબો કર કરી લઘુલાઘવીમાં, પંખીનો પગ આડ્યો. અનંગ ૨૦

નલજી

આડ્યો પંખી ને જાગી જાઠ્યો, નળને કીધા અંચના પ્રહાર રે;
 પછે પોતાની વાણીએ કરીને, કરવા લાગ્યો પોકાર રે. ૨૧

કડવું ૭

[૧૧-૩૩ શ્લોક]

હુંસે માંડ્યો વિલાપ, પાપી માણસાં રે ! શું પ્રગટ્યું માહાત્મું પાપ ?

પાપી માણસાં રે ૦ ૧

એ કાળા માથાના ધણી, પાપીં જેને નિર્દયા હોયે ધણી,

પાપી માણસાં રે ૦ ૨

એ તો જીવને મારે તતજેવ, પાપીં હવે હું મૂઝો અવશ્યમેવ,

પાપી માણસાં રે ૦ ૩

દૂંધી નાખશે મારી પંખાય, પાપીં મુને શેકશે અગ્નિ માંદા,

પાપી માણસાં રે ૦ ૪

મુજને* કોણ મુકાવે કરી પક્ષ, પાપીં માહાર મરવું એહેને* ભક્ષ,

પાપી માણસાં રે ૦ ૫

આ હું સરખું રે રતન, પાપીં તે તો એજે* યશે રે નિધન*,

પાપી માણસાં રે ૦ ૬

ટળવળી મરશે માહારી નાર, પાપીં હવે જીવશે કોહેને આધાર ?

પાપી માણસાં રે ૦ ૭

મદ્યો નારીએ દીઠો નાથ, પાપીં ધાયો સહસ્ર સ્ત્રીનેા સાથ,

પાપી માણસાં રે ૦ ૮

નજર ઉપર ભમે સર્વ વૃંદ, પાપીં અનેક કરવા લાગી આકેંદ,

પાપી માણસાં રે ૦ ૯

હંસણીએ દીધો નળને શાપ, પાપીં 'તાહારી* નાર* એમ

કરશે વિલાપ.' પાપી માણસાં રે ૦ ૧૦

૧૧ નારીને હંસ કેહે રે વચન, પાપીં 'તમે ભૂલ્યો સર્વ* ૧૨ જીવન.

પાપી માણસાં રે ૦ ૧૧

- ૧૩કેમ છટીએ કર્મનાબધ, પાપીં ૧૪આપણે એટલો હશે સંબંધ,
પાપી માણસાં રેં ૧૨
- ૧૫જે અણુઘટતું કીધું મેંએ પાપીં હું વાયોં નહીં તમેંએ,
પાપી માણસાં રેં ૧૩
- આપણે વસવું વૃક્ષ ને યોમ, પાપીં આજ મેં નિદ્રા કીધી ભોમ,
પાપી માણસાં રેં ૧૪
- ૧૬જે દો ધાસ સ્થાનક-બ્રહ્મ, પાપીં તે તો પામે માહારી પેરે કપ્પ,
પાપી માણસાં રેં ૧૫
- સર્વને દહિં છું ચિખામણ, પાપીં તમેં ૧૭ પૃથ્વી માં ૧૮ મૂક્યો ૧૯
અરણ્ય. પાપી માણસાં રેં ૧૬
- એમ કહેતો સ્ત્રીને ભરથાર, પાપીં જેખી નજે કીધો વિચાર,
પાપી માણસાં રેં ૧૭
- ‘પંખી સર્વ પામ્યા છે શોષ, પાપીં એ તો મુજને દે છે દોષ.’
પાપી માણસાં રેં ૧૮
- ‘તમે હંસ રહો વિશ્વાસ, પાપીં હું ન હોઉં ૨૧ કરવાનો નાશ.’
પાપી માણસાં રેં ૧૯

૫૯૫

ન હોઉં ૨૨ કરવાનો નાશ રે, એહેવી વાણી નજે કહી;
વચન સુણી નળરાયનાં, પછે હંસને વાયા ધર્મ. ૨૦

કડવું ૮

[રાખ-માઝ]

*મનુષ્ય પેરે પંખી ભોલ્યો, ‘મને મૂકી જો’ એક વાર;
રજે પ્રાણુદાન તં આપીશ, તો કંઈ હંમે કરીશ ઉપકાર. મનુષ્ય ૧

મૂક મુજને, સર્વ રુદન કરે છે, માહારી આ સુંદરી;
 એહેને આશવાશના યકરીને, હું આવીશ તુજ કને ફરી.' મનુષ્ય ૦ ૨
 વચન સુણી વીર વિરમય પામ્યો, 'હું' હવે નવ ચૂકું;
 રૂપ ને વાણી બે ગુણ તુજમાં, મરતાં લાગે નવ મૂકું. મનુષ્ય ૦ ૩
 હંસ કહે, 'વિશ્વાસ આણુ તું, અમો પ્રજ્ઞાનાં વાહન;
 આકાશ અવનિ એક થાય તો, જી હું' ન બોલું વચન.' મનુષ્ય ૦ ૪
 નળ કહે, 'હું' વીરસેનસુત છું, નૈષધ મારું ગામ;
 દેશપતિ ક્ષત્રિ છું કેવલ, 'નળરાજા એવું' નામ. મનુષ્ય ૦ ૫
 હું થકી રે વિદન ન થાયે, પ્રાણુની પેરે પાછું;
 અમો રાજશીને' તે રૂકું લાગે, તારું બોલવું રઢિયાળું. મનુષ્ય ૦ ૬
 ખટપટ ટાળો' મરણની' ૦, રખે આણુતો તું શોક;
 એવું જાણી રહો મુજ પાસે, જાવાની' ૧ આશા ફેક.' મનુષ્ય ૦ ૭
 પ'ખી કહે, 'હે પુણ્યલોકજી, માહારી માતા રાઈ રાઈ મરશે;
 ૧૨ એક જ એક છું હું તેહેને, માતા કેહોને દેખીને ઠરશે? મનુષ્ય ૦ ૮
 એક સકલ આ' ૩ રૂએ છે નારી, ઘેર ત્રણ છે પટરાણી;
 મહારું બંધન જાણીને, તે તતક્ષણ તમશે પ્રાણી. મનુષ્ય ૦ ૯
 વહાલી સ્ત્રીએ પુત્ર પ્રસવ્યો છે, મેં તેહેનું મુખ નથી જોયું;
 અરે નળરાજા, તે હું રાંકતું, સુતતું સુખ કાં ખોયું? મનુષ્ય ૦ ૧૦
 આપણ બન્ને મિત્ર થયા, તેહેનો સૂરજ દેવતા સાખી;
 રૌરવ નરકે હું પડું, જો ન પાળું' ૪ વાણી લાખી. મનુષ્ય ૦ ૧૧
 ગુરુદ્રોહી ને સ્વામીદ્રોહી, મિત્રદ્રોહીએ પાતિક લાગે મુજને;
 જો નારીને મળી આવીને, ૧૫ શીશ ન નામું તુજને.' મનુષ્ય ૦ ૧૨
 ત્રાહિ ત્રાહિ કરી નળ બોલ્યો, 'મૂકું છું નિરધાર' ૬;
 તું જાણે પરમેશ્વર જાણે, સમ તણે વિચાર. મનુષ્ય ૦ ૧૩

પ્રતિજ્ઞા માટે મૂકું છું, મળવા તાહારી નાર;
 નહીં આવે તો^{૧૭} કટક ચઢાવીશ, કે કાઢીશ ન્યાત બહારી' મનુષ્ય૦ ૧૪
 એવું કહીને પંખી મૂક્યો, હંસ બિડ્યો આકાશ;
 'રુદ્ધન મા^{૧૮} કરશે' એમ કહેતો, તે આવ્યો પ્રેમદા પાસ. મનુષ્ય૦ ૧૫
 સમાચાર કહ્યા સ્વામાને, સમજાવી સુંદરી;
 વોળાવી નારીને પોતે, આવ્યો નળ કને ફરી. મનુષ્ય૦ ૧૬
 જેમ કે અંધ આનંદ જ પામે, ફરી આવે લોચન;
 'તેમ રાજા હંસને દેખી, હરખ્યો અતિશે મન. મનુષ્ય૦ ૧૭
 ભૂખાળ કહે, 'આ કાળને વિષે પંખી બહુ સત્યવંત;
 પ્રતિજ્ઞા પાળી પોતાની, તને વહાલા હશે ભગવંત.' મનુષ્ય૦ ૧૮
 રંહુંસ કહે, 'હો ભૂપતિ, સાંભળ માહારા મિત્ર;
 બાદ્યું વાક્ય પાળીએ નહીં તો, કાગ અમે^{૨૧} શો અંત્ર?' મનુષ્ય૦ ૧૯

ભવલો

અંતર શો અમ કાગ કરતાં, મિત્ર જુઓ^{૨૨} અમારી પેર રે;
 હંસ સાથે અપ્પે બેસી, રંગળ આવ્યો પોતાને ચેર રે. ૨૦

કડવું ૯

[રાગ-દેશાખ]

નળરાજા મંદિર આવિયો, શુભ^૧ હંસને સાથે લાવિયો;
 સૈન્ય સઘળું સાંઢાંમું બાય, હંસને દેખીને વિસ્મય થાય. ૧
 'આ વસ્તુ કાંઠાંથી પામ્યા, રાજનં,' એણી પેરે પૂછે પરધાન;
 નળ કહે, 'સરોવર જે માન, તાંથી મને આપ્યો ભગવાન. ૨
 એ માહારે થયો છે વીર,' એહવું કહી આવ્યો મંદિર.
 કનકનું કીધું પંજર, હંસને વસવાનું^૨ ઘર ૩

એકઠા બેસી બંન્થો જમે, છૂતડીડા ઝબંન્થો જણ રમે;
અન્થોન્થ લે કાઠી તબોળ, મુખે વાણીના કરે^૪ કલોલ. ૪
હંસ વિના ન ચાલે ઘડી, પત્રેમરેણુ પ્રીત જે જડી.
અથોકવાડીમાં એક વાર, બેઠા બંન્થો ગુણભંડાર. ૫
હંસે વાત ત્યાં ફેલેવાની કરી, ત્યારે નળને દમયંતી સાંભરી.
હૂમો જામ્યો અકસ્માત, નયણે કીધા^૭ આંસુપાત. ૬
હંસ પૂછે, 'માહારા વીર, તાહારે નયણે કાં વેહે છે નીર?'^૮
નળ કહે, 'શું પૂછે મુને? એટલું સૂઝ નથી પડતું તુને? ૭
પરણ્યા કુંવારા ન જુઓ^૯ અમો?

કહીં ઘરમાં ભાભી દીઠાં તમો?'

હંસ બોલ્યો તાંહાં કર ઘસે,

‘મેં જાણ્યું ભાભી પિયર વળાવ્યાં^{૧૦} હશે. ૮

તમો^{૧૧} કુંવારા ન જાણ્યા નાટ; શું પૃથ્વી માંહાં કન્યાનો દાટ?’

પોતાની પાંખે લોહું જળ, ખગે^{૧૨} રોતો રાખ્યો નળ. ૯

૧૩મરકલકું કરીને મહિપતિ, મિત્ર શું બોલ્યા વિનતી :

‘જે દહાડે મેં તમને અદ્યા, તે બોલ શું વીસરી ગયા? ૧૦

તેં કહું, ‘નળ, મુકો એક વાર,

હું કંઈએક^{૧૪} કરીશ ઉપકાર.’

ભાઈ, તે બોલ્યું કહીએ^{૧૫} પાળ્યો?

એ મોટું દુઃખ કહીએ ટાળશે!’ ૧૧

વળતો હંસ કહે, ‘મહારાજ, હું સરખું કાંઈ સોંપો કાજ;

મહા કઠણ જે કારજ હશે, તે હું સેવકથી ૧૬સર્વ જ થશે.’ ૧૨

નળ કહે, ‘તમો કરો સર્વથી, પણ માહારી છલ ઊપડતી નથી.

કપરું કામ મેં કેમ દેવાય? કદાપિ થાય કે નવ થાય. ૧૩

૧૭ન થાય તો ન પામશે ખેદ, લાલો નહીં, ઘર આવો વાયક વેદ.’

હંસ કહે, ‘અમથો નવ વળું, હું રિસાવાનું ન હોઉં પૂતળું. ૧૪

પ્રતિજ્ઞા માટે મૂકું છું, મળવા તાહારી નાર;
 નહીં આવે તો ૧૭ કટક ચઢાવીશ, કે કાઢીશ ન્યાત બહાર? મનુષ્ય ૦ ૧૪
 એવું કહીને પંખી મૂક્યો, હંસ બિડ્યો આકાશ;
 ‘કુદન મા ૧૮ કરશે’ એમ કહેતો, તે આવ્યો પ્રેમદા પાસ. મનુષ્ય ૦ ૧૫
 સમાચાર કહ્યા સ્થામાને, સમજાવી સુંદરી;
 વોળાવી નારીને પોતે, આવ્યો નળ કને ફરી. મનુષ્ય ૦ ૧૬
 જેમ કે અંધ આનંદજ પામે, ફરી આવે લોચન;
 ૧૯ તેમ રાજા હંસને દેખી, હરખ્યો અતિશે મન. મનુષ્ય ૦ ૧૭
 ભૂપાળ કહે, ‘આ કાળને વિષે પંખી બહુ સત્યવંત;
 પ્રતિજ્ઞા પાળી પોતાની, તને વહાલા હશે ભગવંત.’ મનુષ્ય ૦ ૧૮
 ૨૦ હંસ કહે, ‘હો ભૂપતિ, સાંભળ માહારા મિત્ર;
 બાદ્યું વાક્ય પાળીએ નહીં તો, કાગ અમે ૨૧ શો અંત્રી?’ મનુષ્ય ૦ ૧૯

છયથો

અંતર શો અમ કાગ કરતાં, મિત્ર જીઓ ૨૨ અમારી પેર રે;
 હંસ સાથે અમે બેસી, ૨૩ નળ આવ્યો પોતાને ઘેર રે. ૨૦

કડવું ૯

[ત્રય-દેશાખ]

નળરાજા મંદિર આવિયો, શુભ ૧ હંસને સાથે લાવિયો;
 સૈન્ય સઘળું સાંઠાંમું બાય, હંસને દેખીને વિસ્મય થાય ૧
 ‘આ વસ્તુ કાંઠાંથી પામ્યા, રાજન,’ એણી પેરે પૂછે પરધાન;
 નળ કહે, ‘સરોવર જે માન, તાંથી મને આપ્યો ભગવાન. ૨
 એ માહારે થયો છે વીર,’ એહેવું કહી આવ્યો મંદિર.
 કનકનું કીધું પંજર, હંસને વસવાનું ૩ ઘર ૩

એકઠા બેસી બંન્થો જમે, ઘૂતટીડા ઝબંન્થો જણ રમે;
અન્થોન્થ લે કાઢી તબોળ, મુખે વાણીના કરે કલોલ. ૪

હંસ વિના ન ચાલે ઘડી, પપ્રેમરહેણે પ્રીત જે જડી.
અશોકવાડીમાં એક વાર, બેઠા બંન્થો ગુણલંકાર. ૫

હંસે વાત ત્યાં વેહેવાની કરી, ત્યારે નળને દમયંતી સાંભરી.
હૂમો જાન્થો અકસ્માત, નયણે કીધા આંસુપાત. ૬

હંસ પૂછે, 'માહારા વીર, તાહારે નયણે કાં વેહે છે નીર?'
નળ કહે, 'શું પૂછે મુને? એટલું સૂઝ નથી પડતું તુને? ૭

પરણ્યા કુંવારા ન જુઓ અમો?

કહીં ઘરમાં ભાભી દીકાં તમો?

હંસ બોલ્યો તાંહાં કર ધસે,

‘મેં જાણ્યું ભાભી પિયર વળાવ્યાં’ હશે. ૮

તમો? કુંવારા ન જાણ્યાનાટ; શું પૃથ્વી માંહાં કન્યાને દાટ?’
પોતાની પાંખે લોહું જળ, ખગે રોતો રાખ્યો નળ. ૯

૧૩ મરકલડું કરીને મહિપતિ, મિત્ર શું બોલ્યા વિનતી :
‘જે દહાડે મેં તમને અદ્યા, તે બોલ શું વીસરી ગયા? ૧૦

તેં કહું, ‘નળ, મહે એક વાર,

હું કંઈએક કરીશ ઉપકાર.’

ભાઈ, તે બોલ્યું કહીએ પાળ્યો?

એ મોટું દુઃખ કહીએ ટાળ્યો?’ ૧૧

વળતો હંસ કહે, ‘માહારાજ, હું સરખું કાંઈ સોંપો કાજ;
મહા કહણ જે કારજ હશે, તે હું સેવકથી સર્વ જ થશે.’ ૧૨

નળ કહે, ‘તમો કરો સર્વથી, પણ માહારી દુલ જીપડતી નથી.
કપડું કામ મેં કેમ દેવાય? કદાપિ થાય કે નવ થાય. ૧૩

૧૪ ન થાય તો ન પામશે એદ, લાભે નહીં, ઘર આવે વાયક વેદ.’
હંસ કહે, ‘અમથો નવ વળું, હું રિસાવાનું ન હોઉં પૂતળું. ૧૪

ચોદ લોકમાં ગયાની ગત્ય, કારજ તાહરું થાયે સત્ય.
 નળ કહે, 'હો પંખીજન, શરીર મુનાનું ને અંચ રતન. ૧૫
 એહેવી તમારી દીસે કાવ, ૧૮ કયાંથી વર પામ્યા તમે ૧૯ ભાઈ ?'
 હંસ ભણે, 'હો સાંભળ નળ, સરોવરે છે મુનાનાં કમળ. ૧૬
 રંગે અમને ભોજન કરવું નેહ, જેહેવું જમવું તેહેવી દેહ.
 પાળપગથીએ જડયાં રતન, ૨૧ તાહાં અંચ ઘસું પંખીનાં ચિહ્ન. ૧૭
 તેહેની વળગે છે રેખાય, માટે રતનજડિત ધર્મ ચંચાય;
 હવે મા પૂછયો આડી વાત, ૨૨ કામ શું છે કોહોની બ્રાત.' ૧૮
 નળ કહે, 'એક વૈદર્ભ દેશ, કુંદનપુર ભીમક નરેશ;
 તેહેને દમયંતી દીકરી, કારણરૂપે તે અવતરી. ૧૯

વલણ

'કારણરૂપે અવતરી, વણરીઠે મોહ થયો મુને; }
 તેહ નારીશું વેહેવા મેળવો, ૨૩ વીર, માશું હું તમ કને.' } ૨૦

કડવું ૧૦

(રામ-રામઝી)

હસીને બોલ્યા વિહંગમ વાણીજી, 'બ્રાત, શું માગ્યું લગ્ન ? આણીજી.

માલ

'માગી માગીને શું રે માગ્યું, એક દમયંતી નારી !
 દેવક-યાને ૨ આણી આપું તો, કોણ માત્ર ભીમકકુમારી ? ૨
 વિદ્યાધરી ને કિન્નરી, ગાંધર્વી રૂપનિધાન, ૩
 તે નારીના રૂપ આગળ, દમયંતી મૂકે ૪ માન. ૩
 કાટી મુગ્ધા પરણાવું, પદ્મિની ગોરે ગાત્ર;
 તેહેની કાંતિ આગળ, દમયંતી દીસે દાસીમાત્ર. ૪

૧ અતલ, વિતલ, સુતલ, નિતલ, તક્ષાતલ, રસાતલ, પાતાલ;
 ૫ તાહાં પેમી નાગકન્યા, કહે તો, આણી આપું, ભૂપાલ ' ૫
 ૮ નળ કહે, 'હું મકલ શ્યામા પામ્યો, પ ખીગય,
 દોટી કાનર તે કર્યા, મેળવ વેદર્થી-ગેહિવાય ' ૬
 એક મામનો વાયદો 'કરીને, જીકયો હંસ મુળણ;
 ૧૦ નળ કહે ત્રીસ દહાડાની અવધ કરી શત જુગને પ્રમાણ ૭
 ત્યારે દિવસ આઠની અવધ કરીને, કહેતો ગયો શુજીવાન,
 ' પીડી ચોળી ' નળગજા, તત્પર કરજો જાન ' ૮
 ૧૨ ભૂપ કહે, ' પ્રયાણને, તે હંસ, મે ન કહેવાય ?
 ૧૩ હું તે તુ વિના એવો વિરાજી, જેથી જીવ વિનાની કાય ૯
 એવું જાણી વિલખ ન કરજો, રજો કરતા પરશુ ૧૪ રનેહ;
 અવધ ૧૫ વટથે આબ્યાની તો, ૧૬ વટથે માહારી દેહ ' ૧૦
 વિશ્વાન આખો ૧૭ વીરને, પડે પરવર્યો ખગેશ,
 થોડે કાળે ૧૮ આવિયો, જાહાં હુતો ૧૯ વેદર્હદેશ ૨૦. ૧૧
 લીમકગયની ધરની વાડી, તાહા દમયતીનું ધામ,
 તે વાડીમા ૨૧ હુએ આવી, લીધું નળનું નામ ૧૨
 ચદ્રમા માથે આપ્યો, પૂનમ મધ્યા ભાત્રિની,
 સખી સથે ઘૂનર ૨૨ રમે છે, દમયતી ભાત્રિની. ૧૩
 તેણી વેળા હંસલે, વખાણ્યો નળરાજાન,
 શબ્દ સુદઝ માલગી, શ્યામાએ ધરિયો કાન ૨૩ ૧૪
 હરિવદનીએ હંસ દીદો, ૨૪ જોહો ચપક છેડ,
 આ શુર ૨૫ મુનાણુ નવનું ' ધયું જાતવાનું કોડ. ૧૫
 ચેભનું ને જોતનું, નળનું કંઈ વિષય.
 એ પખી કંઈ ચડે નહી, તે તણુ માહાગ પ્રભુ ૧૬

અબળા તે હેઠીર^{૨૬} ઊતરી, ઝાઝર કાઢયા આળ,^{૨૭}
હસે ઘીઠી કામિની,^{૨૮} ત્યારે બેઠે નીચી ડાળ. ૧૭
દ્રોણે આડીઅવળી અગના, કરે આડ્યાના^{૨૯} ઉપાય,
હાથમાથી હસ નાસે, રૂચ્યપણ નહીં ઝલાય ૧૮
પણી કહે, 'રે પ્રેમદા, અમે કમળના રહેનાર,
મુને નળ વિના કોણુ ઝાલે ?^{૩૦} તુ કોણુ જેવર ઝહેનાર ?' ૧૯

વચન

'ઝહેના^{૩૧} તુ કોણુ મૂરખી^{૩૨} મુને કાઢા નળની સૂધ^{૩૩} રે ?'
વચન મુણીને વામાએ, વિચારી^{૩૪} આડ્યાની રૂચ્યુધ રે ૨૦

કંઠનું ૧૧

(નામ-માળની ચાન ૬૫૧)

અતુર^૧ ભીમકની કુમારી, તેણીએ^૨ અકલિત^૩ વાત વિચારી :
'નથી હંસ દેતો મુજને સાહાવા, પણ હું નહીં દેઉં એને જાવા ૧
પણી ધીરે કમળને કાળે, મુને હાથ આપ્યા મહારાજે,^૪
જોગવાઈ જગદીશે મેલી, માહારી કમળ જેવી રે હથેલી ૨
શરીર સઘળું કહી સતાડું, પાણુપંકજ એને દેખાડું '
પોતાના પવન દસીને પહેરાવી, પેઠી^૫ ઝેહેખયામા આવી ૩
મસ્તક^૬ મૂક્યું^૭ પલાશનું પાન, વિકાસી હથેળી કમળ સમાન
મધ્યે મૂક્યું^૮ જાણુતું ફલ, જાણે જમર લે છે પ્રીમલ ૪
પોતે નાસિકાએ ગણગણતી, લામા લમગની પેરે લણતી,
હંસે હરિવદની જાણી, 'નહિ પકજ, રૂપ્રેમદાને પાણુ પ
મેલું' ૧૧જઈ ચર્ધને અજ્ઞાન, પરણાવવો છે નળ રાબ્દન '
આનંદ આણી અણુજ લણી આલ્યો, બેસતામાં અબળાએ આલ્યો ૬

દમયંતી કહે, 'કાં ન નાઠો ? હવે, ગાઠુઓ ધર્મ ને ગાઠો !
મુને દ્રોણવી કીધી દુઃખી, ૧૨મૂઆ, હું નો'તી ઓળખી ? ૭

તાહારા અવગુણ ૧૩હું વીસરું,તુંને, ૧૪બાપના સમ, નહીં ૧૫મારું';
હંસ કહે, 'શું બન્યો છે કૂલી, નથી બેઠો હું બ્રમે ભૂલી. ૬૮

હુંમાં પ્રાકેમ છે અતિવણું, ચંચ-પ્રકારે ૧૬કાચ તાહારા હણું.
દમયંતી કહે, 'હો હંસ ભાઈ, તાહારે માહારે ધર્મ મિત્રાઈ.' ૬

અન્યોઅન્યે બોલ ત્યાં દીધો, હાથેથી મૂકીને બોળે લીધો.
'તમે વિખાણુ કીધું સમગ્ર, તે લિયા તે કોણ ૧૭ છે નગ ? ૧૦

તેહિનાં કોણુ માત ને તાન, તેહિની કોહો વખાણીને વાત.
હંસ બોલ્યો મુખે હસી, "અમળા, ગેહલ્લી દીસે છે કશી ! ૧૧

તેહિના શુણુ પ્રહસભામાં વખણાય, ૧૮નગતે વિષ્ણુ આગળ ગવાય. ૧૯
આ લિયા મોટા ચતુર સુબાણુ; જે ૨૦હું નગનું કરું રે વખાણુ : ૧૨

૨૧નગદીઠો નહીં નરરાજ, સાંભળ્યો નહીં કાન વૃક્ષનાં ડાઝાં;
જોયો નહીં તેનાં લોચન કેહેવાં ? મોર પીંછના ચાંદલા જેહેવા.' ૧૩

એટલામાં મન વેહેવલ કીધું, ચિત્ત મહિલાનું આકરશી લીધું;
બેઠ કર જોડી નમયંતી, હંસ પ્રત્યે કહે દમયંતી : ૧૪

'હું પૂછું છું ખીહીતી ખીહીતી, નગની કથા કોહો અથ-ઇતિ;
છે બાગક, વૃદ્ધ કે જોળનધામ ? શે અર્થે નગ ધરાવ્યું નામ ? ૧૫

તમે આવડો જીભે વણ્યો, તે છે કુંવારો કે પરણ્યો ?'
૨૨એમાં વચનને સાંભળી, ત્યારે હંસ બોલ્યો કગકળી : ૨૩ ૧૬

'તે ૨૪ છે કુંવારો, નથી કન્યા, મોટો પ્રજ્ઞાનો છે અન્યા.
અમે કોટાન-કોટ ૨૫નારી નીરખી, નમળે નગને પરણવા ૨૫સરખી. ૧૭

એક વાર પ્રજ્ઞાએ શું કરિયું, ૨૭સકળ તેજ એક પાત્રમાં ભરિયું;
તે તેજનો ઘડયો નગર.ય, કર્મ રજ વાધી પાત્રમાંય; ૧૮

તેહની એક થપોલી^{૨૮} હવી, તેનો^{૨૯} આકાશે જીપન્યો^{૩૦} રવિ
વહાણે, સાજો નજ બહાર નીસરે, તેજવત તે વનમા ફરે ૧૯
સૂરજ આખી^{૩૧} કાઢેડાર, વહાણુ સાજ તે માટે^{૩૨} ટાઢો પહોર,
૩૩ અદર્શન થાયે રાજાન, નિશ્ચિત^{૩૪} ભાનુ તપે મધ્યાહ્ન ૨૦

વલણુ

મધ્યાહ્નને નજ જાય^{૩૫} ઘરમા^{૩૬}, માટે સૂરજ તપે ધણુ '
હસ કહે, ' હો દમયતી^{૩૭}, શુ વખાણુ કરુ તે નજ તણુ ।' ૨૧

કડવું ૧૨

[૧૩ જેવમી]

હંસ લણે, 'હો ભામિની, પ્રજ્ઞાડ ત્રા નોયા સહી,
પણુ નજની જોડે^૧ મેગણુ^૨, મહીતલમા તુલના કો નહી^૩ ૧
જુગમ^૪ રવિમુત રૂપ આગળ, જાય નાખી વાટ,
ગભીરતાએ વર્ણવુ, પણુ અર્જુનમા^૫ ખારાટ—તુલના ૦ ૨
શીતળતાએ શશી હાર્યો, મૂડે^૬ કળ પામી કદુ,
તે તેજથી આદિત્ય નાઠો, ફરે મેરુ કેરી પૃથ—તુલના ૦ ૩
ઈશ્વરજીવથી^૭ ઈશ્ર હાર્યો, ઉપાય કરે છે લાખ,
'નજ આગળ મહિમા ગયો, માટે ૧૦ મહાદેવ ચોળે

ગળ—તુલના ૦ ૪

૧૧ નંધદેશના બૂપને દેખી, દેવને ચર્ચ ચિતાય,
રણે આપણી ત્રીઓ નજને પગ્ણે^{૧૨}, માટે સર્વે માડી

રક્ષાય—તુલના ૦ ૫

લક્ષ્મીનુ મન ચચળ^{૧૩} બાણી, વિધુ મન વિમાસે,
પ્રમદને લઈ પણીમા પેશ, જઈ બેસા શેવને^{૧૪}

વાગે—તુલના ૦ ૬

હિમમ્બુતાને લઈ હર નાઠા, ગયા ગુફા માંહે;
સકસ આંખો ઇંદ્રે કીધી, નારીને ૧૫જતી જોવાય.—તુલના ૭
શુધબુધને ધીરે નહીં ગણપતિ, અહરનિશ રાખે પાસ;
ઋષિપત્નીને ઋષિ લેઈ નાઠા, ૧૬જઈ રહ્યા

વનવાસ.—તુલના ૮

પાતાળમાં લઈ પદ્મિનીને, ૧૭વચ્ચે વરુણરાય;
સ્વાહાને સાચવવા અગ્નિએ ૧૮, ધરી ૧૯ અડતાળીસ
કાય.—તુલના ૯

અંદ્રસૂરજ તો નાસતા ૨૦ ફરે; રખે ઠરતી ૨૧ નારી;
નારદ ઋષિ આગળથી ચેત્યા, પોતે રહ્યા
બ્રહ્મચારી.—તુલના ૧૦

હંસ કહે, 'હો હરિવદની, એમ સૌએ ૨૨ રે શ્યામા સંતાડી;
નળે રૂપ ગુણ જસ તેજથી, સર્વ સૃષ્ટિ કષ્ટ પમાડી.
—તુલના ૧૧

પુરુષને અદેખાઈનું બગતું, નારીને દહે કામ;
અનલ પ્રગટ્યો સર્વને, માટે નળ ધરિયુ ૨૩ નામ.—તુલના ૧૨
જપ તપ વ્રત નેમ જોણીએ, સેવ્યો હશે હિમ-પરવત;
તે નારી નળને પરણશે, જોણીએ મૂક્યું હશે કાશી

કરવત.—તુલના ૧૩

૨૪બ્રહ્માણ્ડની સૃષ્ટિમાં, કેા ન મળે જાયક રૂપ;
નળને દાને દારિદ્ર્ય છેઘાં, લિધુક કીધા ભૂપ.—તુલના ૧૪
ત્યારે નરમ થઈ દમયંતી જોડી, 'તારો ૨૫ નિર્મળ નળ ભૂપાળ;
૨૬તમ કરતાં ભાઈ મારો, ત્યાં મેળ વેવિશાળ.—તુલના ૧૫

હંસ કહે રે, 'ફોગટ ફાંફાં; જેમ વામણો ૨૭ ઇચ્છે આંખાંફળ,
તેમ તુજને ઇચ્છાઈ જો ૨૮, ભરથાર પામવો ૨૯ નળ.
—તુલના ૧૬

હજાર હંસ હું સરખા ફરે છે, ૩૦ નેપથ્યપતિના દૂત;
ખપ૩૧ કરીને પરણાવીએ, ૩૨ તો તું સરખી કોઈ ભૂત !

—તુલના ૧૭

વચન સુણી પિહંગમનાં, અખળાએ મૂક્યો અહંકાર ;
‘ભૂંડા, એમ શું હું નિબ્રછે? ૩૩ આપણે થયો છે

મિત્રાચાર.—તુલના ૧૮

૩૪ અનેહ તે સાત કંમનો, એમ વહે વેદ ને ન્યાય;
એવું જાણી પરણાવ નળશું ૩૫, ૩૬ હું લાશું તાહારે પાય.

—તુલના ૧૯

વધણ

‘પાય લાશું ને નળ૩૭ માશું, હું આવી તારે શરણ રે;
૩૮ નહીં તો પ્રાણ જાશે માહારા, ને પિંડ પડશે ધરણ રે. ૨૦

કંઠકું ૧૩

[રામ-વેરાળી]

હંસ ભણે, ‘હો બહેન! મારી, લીમકરાજકુમારી;
રનિચ્છે નળને પરણાવું, બાઈ, મુજને દયા આવે છે તાહારી. હંસ ૧

અમે! ૩ મળતાને પ્રાણ જ આપું, પૂરું મનની આશ;
તાહારો મોહ લગાડું નળને, નાખી જિંયાનીઆ પાશ. હંસ ૨

એક જડીમૂળી ૪ સ્તંધાડું નળને, તતક્ષણ થાશે ઘેલો;
આક્રણિયે અહીં આવી રહેશે, ૫ વહેલો વિવાહ પહેલો. હંસ ૩

નળને તું નિરધાર જ પરણે, ૬ એ માહારો સ કેત;
રખે તું ત્યારપહેલી કોહોને વરતી, ૭ પછે હું ધર્મશ

ફરેત. હંસ ૪

આવશે ૮ નળનાં રૂપ ધરીને, દેવતા ૯ મોટા ઘાતી;
વળ ૧૦ તપાસ્યે વરીશ મા ૧૧, રખે ઘડી ધર્મને વહવાતી. હંસ ૫

નળ અમરનો વહેરો શો^{૧૨} છે, ઝોળખાણું તે^{૧૩} વેધ;
 ૧૪ દેવનાં વિરજ વસ્ત્ર, અંતરિક્ષ ઊભા, નવ મળે નિમેષ. હંસ ૬
 સ્વયંવર તું ઘેર મંડાવે, વળી કરે^{૧૫} એક વાણું;
 તાહારો તાત નોતડું મોકલે, ત્યારે પત્ર લખે^{૧૬} એક છાણું.' હંસ ૭
 હંસરાયનાં વચન સુણીને, વામા કરે વિદાય :
 ૧૭ જાઓ કહું તો મારી જીભડી કાપું, પણ ગયા વિના
 કામ ન થાય. હંસ ૮

(ચાપ બીજ)

૧૮ હોરે વિહંગમ, હોરે વિહંગમ, મારા મેહનો^{૧૯} વહુનિ શમાવો;
 વીરસેનસુતને વેહેવા અર્થે, વીરા વહેલા લાવો. હોરે ૯
 ૨૦ તારી વહોણી, નળને વિજેગે, ૨૧ તેહેને હુ જે હું બાળી;
 અંન ન ભાવે, નિદ્રા ન આવે, મેળાપ તાહારા ટાળી. હોરે ૧૦
 વિશ્વાસ આપીને વાત વેહેવ ની, રખે જાતો વીસરી;
 સ્વયંવરમાં નળ નહીં આવે, તો પ્રાણ જાશે નીસરી. હોરે ૧૧
 તમે નાથને નહીં આણી આપો, તો કાણુ આપે^{૨૨} વળણું;
 મોહું હુઃખ છે મન^{૨૩} રાખ્યાણું, અંગ^{૨૪} અગ્નિથી
 બળતું. હોરે ૧૨

માત તાન ને સગા ભાઈ, હું તેહેને લાગ્યું કહેતી;
 કેમ કહું નળને પરણાવો ? મને સર્વ કહે અલેતી. હોરે ૧૩
 ગુઝની વાત તે મિત્રને કહીએ, વડાલાંની હોય ચોરી;
 વણ રોગે ૨૫ પીણ વધુ કેરી, જાણે હંસ તું મોરી. હોરે ૧૪
 તારી આશાસૂતને તાંતણે, પ્રાણ રહેશે^{૨૬} વળગી;
 વેહેવા-વાન મિથ્યા સાંભળાં, દેહ યશે પ્રાણથી
 અગાળી. હોરે ૧૫

૨૭વિશ્વાસપ્રાતનો પાપરૂ છે મોટો, તમે કહ્યાને શું કહીએ;
 વૃદ્ધની^{૨૯} વાત કહી બળ્યો છે, નથી કીધી નાહ્યાને હૈયે. 'હોરે ૧૯
 હંસ કહે, 'હો ભામિની, નિશ્ચ રહેજે વિશ્વાસે;'
 ૩૦એવું કહીને ખગ તાંહાંથી, બિડી ગયો આક્રમે. હોરે ૧૭
 આવી મળ્યો નળરાજને, વાત કહી જે વીતી;
 સમાચાર ૩૧કહ્યો જઈ હંસે, ૩૨નળને ત્યાં અથ-ધીતિ. હોરે ૧૮
 પંખી કહે, 'હો પુણ્યસ્થોકજી, બીજી૩૩ વાત શું કરુ ?
 દશ-પાંચદિવસમાં આવ્યું દેખશે, પરણ્યાનું નોહોતરું.' હોરે ૧૯

વલણ

‘નોહોતરું’ આવશે પરણ્યાનું^{૩૪}, હંસે વાત નળને કહી રે;
 ૩૫પૂછે નળ, ‘૩૫કહે વિસ્તારી, છે કેવી રહ મુજને થઈ રે. ૨૨

કકતુ ૧૪

[રાગ-મહલાની દેશ]

બં-યો મિત્ર મળીને બેઠા, પૂછે નળ ભૂપાળજી;
 ‘વીર વિક્રમ, કહો રે વારતા, કેમ થયો બેવિશાળજી ? ૧
 કામ ગામ ને રૂપ ભૂપણજી, ગોત્ર ને આચરણજી;
 સર્વાંગે સંપૂર્ણ સ્થામા, રમાયું તારું અંતાકરણજી ? ૨
 કેમ ગયો, કેમ દૂત થયો. વાત કહે મુને માંડીજી;
 તે કન્યા કેમ ભોલી તુજ સાથે, લગ્ન મનની છાંડીજી.’ ૩
 પંખી કહે, ‘સાંભળીએ સ્વામીરે, કન્યાવર્ણન^૪ વિવેકજી;
 શેષ છેક ન^૫ પામે સ્તવતો, શું કહું^૬ નિહા એકજી ? ૪
 કુંદનપુર :તે કુંદન કેરું^૭, ભેતાં મોહ ઉપજાવેજી;
 શું વૈકુંઠ આણ્યું પ્રસ્થાને^૮, અમરાપુરીને લગાવેજી. ૫

- ચારે વર્ણુ ધર્મને પાળે, ૯૯ પોતાનાં કર્મજી;
 ૧૦ મુખનિર્વૃત ૧૧ નિર્ભય પ્રજાને, આણુ ભીમકની ધર્મજી ૧૨. ૬
- ૧૩ આનંદ ઓચ્છવ, વાજિંત્ર વાળે, ઘેર ઘેર હરિસેવાજી;
 ૧૪ વાસવ વિપ્લુ વિરંચિ ઈચ્છે, ૧૫ વાસ મુખને લેવાજી ૧૬. ૭
- વિદ્યા મુકાવી નિશાચરની, તે શીખ્યા દિશાચર કામજી;
 જુગ્મ કપાટ વિયોગી પુરમાં, જુઆં રહે અષ્ટ જામજી. ૮
- કર્મત્યાગ પારધીએ કીધાં, ગુણકાએ ગ્રહી લજ્જાજી
 ઉચાટ એક અધર્મીને, સકંપ ૧૭ ધૂળે છે ધ્વજાજી. ૯
- લવન લવ્ય ૧૮ ભૂપતિ ભીમકનાં, ભુવન ત્રણ વીત્રેકજી;
 ઘરની વાડી પરમ મનોહર, મધ્યે અવાસ છે એકજી. ૧૦
- સસ લોમ તે વ્યોમ સમાને, ૧૯ દુરતી ખારી જાળીજી;
 દશ સહસ્ર નારી આયુધધારી, કરે કન્યાની રખવાળીજી. ૧૧
- ચંદન ચંપક ચારોળી વરસોળી, વટ વાળો વેલડીજી;
 ફણસ ફેફળ અને ટ્રીફળી, આંખાથાખ શેલડીજી ૨૦. ૧૨
- ખીલી કોઠી દ્રાખ દાઢમી, નારંગી ને નેત્રજી;
 અખોડ ખજૂર ને લવંગીલતા, બહુ ખારેકનાં ક્ષેત્રજી. ૧૩
- શીતળ જળ કમળ કેતકી, ૨૧ કુસુમ-પૂરણ કુજજી;
 મલિયાગર મોગરા માલતી; ૨૨ વટપાદ ગુંજતગુંજજી. ૧૪
- ૨૩ વેલ વાલો ખલોખલી, શીતળ વાય સમીરજી;
 ૨૪ વયણ પંખી રચણ બોલે, ડાલે રાજા ગીરજી. ૧૫
- સાગ સીસમ સરઘવા, સાદડિયા તાલ તમાલજી;
 ૧૫ કણુર : કાંબ ખાખચી બદ્રી, જાવત્રી ન્દયફળજી. ૧૬
- ૨૬ વાડ વાટિકા વાંક વળામણ, કેળવન જિજ્ઞેરીજી;
 બેલડીએ સાહેલડી વળગી, હ્રીડે શુભવંત ગોરીજી. ૧૭

તે વન માંહે હું ગયો કે, હવે હરખ પૂરણુ; ૧૮
 વૃક્ષજીવમાં પેહોરો મેહો ગોપવીને વર્ણુ. ૧૮
 દાસી સર્વ ધર્મ નિદ્રાવશ, ઇંદુ આન્યો માથેણ; ૧૯
 દમયંતીએ દૂત આરંભ્યું, માધવી સખી સાથેણ. ૧૯
 તે સમે મેં તમો વર્ણવ્યા, શ્યામાએ ધર્યું શ્રવણુ; ૨૦
 ઊઠી બાલી અટારીએ આવી, રંજેતી નેત્ર તીક્ષણુ. ૨૦
 પાસે દાસી બન્યો રાખી, ચતુરા ચોદશ ભાણેણ; ૨૧
 આ વનમાં જન કોએક આવ્યો, મોલી કરે ૩૦ અકાણેણ. ૨૧

વલણુ

૩૧ અકાળ વાણી વદે કોએક, જોઈ'ર વનમાં ફરી ફરી;
 હંસ કહે, 'હું ધયો હતવત'ર, શું વર્ણવું'ર તે મુંઢરી!' ૨૨

કડવું ૧૫

[રાગ-ધનાશ્રી]

'ભૂપ, મેં દીઠી ગર્વિષ્ટર વેલડી, સખી બે મધ્યે જીભી અલબેલડી;
 કદલીસ્થંભા જુગમ સાહેલડી, વચ્ચે વેદળી' કનકની વેલડી. ૧

કાગ

'વેલ જાણે હેમની, અવેવકૂલે ફૂલી;
 સ્થિત ચિત્ત ધર્યું તવ માહારું, ગયો દૂતત્વ ભૂડી. ૨
 રસામાસામી હવી શોભા, બ્યોમલોમે ભોમ;
 ઇંદુમાં જિંદુ ગિરાજે, જાણે જિડુગણુ ભોમ. ૩
 ૪ઉલે અમીનિધિનાં કિરણુ મળિયાં, કળા ધર્મ પ્રકાશ;
 જ્યોતે જ્યોતે' સ્તંભ પ્રગટ્યો, 'શું એથી રહ્યું આકાશ ! ૪
 ૫કામિનીનો ધર્મિભલ લહેકે, ફણા શોભાવી રહે;
 શકે ધરાધર વાસ લેવાને, ચડ્યો 'અંકવૃક્ષે ! ૫

- ૯કુરંગદગની ચપલતા, શું ખંજન ૧૦લ્લખે પડિયાં!
- ૧૧નેત્રઅણી—અગ્રે શ્રવણ વેધ્યા, સોય ૧૨ થઈ નીવડિયાં. ૬
- શકે નેત્ર' ક્ષેત્ર મોહનુ ૧૩, ૧૪કર ડાઘલાં અંબુજ;
- ૧૫ભાલ શરાસન, દંદિ શરાં, હાવલાવ બે ભુજ ૧૬. ૭.
- ગલસ્થળ નારંગકળ શોભે, આદિત્ય ઇંદુ અકોટી;
- ૧૭રક્તાકેમ અધર, દ્વિજ હીરા, સૂત્રધાર કસોટી. ૮
- ૧૮કીર આનન પર ૧૯શિખંડી શોભે, ૨૦કાળી બોલે અણુછતી;
- ૨૧લતા ઉપર પંખી દીઠા, નવ રહેવાયું માહારી વતી. ૯
- ૨૨અધર—સ્પર્શિત સ્વાતિખિંદુ, ૨૩મેં જાણ્યું કરું આસ;
- ૨૪ઉદર સર, આભરણ અંબુજ, જઈને પૂરું વાસ. ૧૦
- ૨૫નાલિ નીરજ, પાળ મેખલા, રહે ગમન સાથ અમારે;
- ૨૬રોમાવલિ દુમ, કુચ ટોચ ૨૭, ઉરમંડળ ઓવારો. ૧૧
- અંગરંગતરંગ ૨૮જોળન, જોતાં તૃપ્ત ન થઈએ;
- કુધા તૃપા પીડે નહીં, ૨૯સ્વરૂપ સરમાં રહીએ. ૧૨
- ૩૦કચ-મૂવણ કદલીપત્ર ઉપર, નાદ તેહેનો જીઠે;
- ૩૧તાં બોલે પંચાએણ પ્રહારથી, લાગ્યો મેગળ પૂઠે. ૧૩
- કેળશાખાએ જુગમ ૩૨જળ ચઢિયાં, ગજથી ૩૩ પાચ્યો ૩૪ ખેદ;
- જુગમ અંબુજ તાંહાં મળિયાં, મળ્યા મધુકર વેદ. ૧૪
- ૩૫સ્કંધવદન કદલી સંક્ષા, ખટનો અજ એ પાળે;
- શુધબુધ ન રહી માહારી, બોલી જીકચો અલિલાળે ૧૫
- ૩૬વદી વાણી બ્યોમચરની, પડ્યો મોહમોરછા ખાઈ;
- ૩૭હાટકરૂપ દેખી સખી સાથે, ગોરી મુને ઝેહેવા ધાઈ. ૧૬
- ૩૮મોહ-વારુણી પાઈને પાડ્યો, કન્યાએ ૩૯ ગ્રહો આવી;
- ભુજ અંબુજ ૪૦માંહાં પર લેધાં, ૪૧તોઢે મન ન લાવી. ૧૭

- ન્યાત, ગામ, ને નામ પૂછ્યું, 'સ્વામી તાહારો દેણ,
 ૪૨૨વર એણી નસનાએ કરે છે, બાધી વર્ણનપોણ ?' ૧૮
- 'સ્વામી નળ, વર્ણન ૪૩નગનું, દૂત નગનો હુંય '
 'ગિરિ, તરુવર, ધાતું, ફળ, ૪૪, કુસુમ, નગ તે શુભ ?' ૧૯
- પ્રાગનળ કે ઉદ્દગનળ, શુદ્ધ જળનળ એકનો ?
 ૪૫રહેતો જમ લોકાતક ૪૬ મલો, ૪૭એ વગ્ણુ તેહેની દેહનો ૨૦
- ૪૮પરઅગ્ર કરાવક આકડો, લેતો નિજ ભુજ-તલ,
 શકે એહેવુ તાહારા નાથનું, તનમન ૪૯ છે દોમળ !' ૨૧
- ૫૦શુદ્ધ સર્વ રચામા તણા, હું સહી રહ્યો તે કાગ,
 તમ પ્રતાપે તાડુણીને, ૫૧નાખી મે મોહનળ ૨૨
- અમૃતધન થાયે જિત્તો, અમર પાન ન્યારે કરે,
 વૈદલીની વાણી સુધા બાણી, લઈ કુલ પૂરો ભરે ૨૩
- વિનતાવદન વિધિએ નિરમ્બુ, સાર સ્ત્રીનુ ૫૨ લીધુ,
 ૫૩નખવાત લાછન નભ ભાને, છિદ્ર છેક ૪ કીધુ ૨૪
- ૫૪અહુ શર્વરીપતિ તે ગોખગે જિલે ફરે,
 દેવી વૈદલીના વક્ત્રને, સુગ આજ આરતી કરે ૨૫
- ૫૫કથસમૂહની રાવ કગવા, વિધિ કને કલાકર ૫૬ ગયા,
 ૫૭કરઅધેયદ્ર કાઢ્યા ઠેમી, ૫૮અઘાપિ અક અગે રહ્યા ૨૬
- ૫૯સસાર-સારનુ ભાજન ભરિયુ, ૬૦દિવ્ય દેહડી થાવા,
 ઘડીદમય તીભુજ ૬૧ ખખેર્યાવિધિ, ૬૨ જગના ૬૩તારાહવા ૨૭
- યજ્ઞ યાજન ધ્યાન ધર્મ, કીધા હશે તીર્થ સમન્ત,
 તેણે પુણ્યે પુણ્યસ્થોકછ, એહેશે હરિઆનનીનો ૬૪ હસ્ત ૨૮
- ભાગ્યળળ ભૂપ તમ તણુ, વશ વૈદલી હવી વળી,
 વેવિશાળ મળ્યું, દૂતત્વ ફળ્યું, નવ શકે તેહેનું મન ચળી ૨૯

કપકાલ નિમંત્રણ આવશે ને કરો તત્પર બન; ૩૦
એ વાત નિશ્ચે જાણજો, સાક્ષી^{૬૬} શ્રી ભગવાન.”

આનંદ નળ પાગ્યો ઘણું, સ્વપ્ન સરખું ભાસે;
વિશ્વાસ મન કુહુતો નહીં, વિવાહ કેઈ પેર ધાશે. ૩૧

વક્તવ્ય

ધાશે સંબંધ ભીમકસુતાશું, એ આશ્ચર્ય સર્વથા;
કહે ભટ્ટ પ્રેમાનંદ હવે, દમયંતીની કહું કથા. ૩૨

કડવું ૧૬

(ત્રાજ-ગોડાની ચાક લહેક્ષ્મી)

હુંસ વોળાવીને વળી રે વિનતા, બાંહાં પોતાનું ધામ;
દમવા 'લાગ્યો દમયંતીને, નળના વિરહનો કામ.
૧વખાણુખાણુ શ્યામાને વાગ્યાં, પંખી ગયો મોહ મેક્ષી;
રામ રામ તેને^૨ વહ્નિ પ્રગટ્યો, લાગી તાલાવેલી.
ઘડીએ ઘરમાંથી બહાર નીસરે, બેસે જઈ અટાલી;
કહે, 'ચંદ્રકિરણ અગ્નિપે અદકાં, ઝનાખશે હુંને જાળી.
અમો વણપરણીને વ્યાકુળ કરવા, વ્યોમવર્યો છે પાપી;
શું ઘડીએ કમળાપતિનેજે, રાહુનું મસ્તક નાખ્યું કાપી.
સિંહકાસુતને શરીર હોત તો, અમને ચિંતા થોડી;
૪સુધાકરને ગળી પેટમાં, જાળા કરત રાખોડી.'
એમ કરતાં પ્રાતઃકાળ થયો, તારુણીને આવ્યો તાવ;
અન્ન ન ભાવે, નિદ્રા ન આવે, કેશું વાત કીધાનો નહીં ભાવ
અગ્નિના તણખલા^૬ સરખી, ૭ટાહક ચર્યે અંગે જેહ;
'વાયુ વ્યાધના' જાણ સરીખો, નીસરે સોંસરો દેહ.

- દુઃખતું જાણી આવ્યાં રાણી, જોયું મુખ^૯ ઉઘાડી;
ચુંબન કરીને પૂછે માતા, 'તુંને શું દુઃખે છે માડી? ૮
- ન જોલી જાલી^{૧૦}, ક્યાંથી જીવે, છે કર્મ અમારાં દોષી;
૧૧ આખે ઉતારું, દૃષ્ટ જેઠી હશે, કોની મેલી-ચોખી. ૯
- પરણ્યાને ઓરિયો નથી વીત્યો, જાત સાસરે સમોતી;
એ^{૧૨} રત્ન દીકરી કાંડાંથી જીવે, ત્રણ ભાઈની જાહેન પનોતી? ૧૦
- આવડો, 'તાવ શો તારુણીને, દેવને ઘેર વળ્યો દાઢ;
કહે કુંવરી, અંતરની આપણ, મુને થાયે છે ઉચ્ચાટ.' ૧૧
- મુખ મરડી જોલી દમયંતી, 'ઘરડાં માણસ ઢોર;
પરણ્યાં કુંવારાં કાંઈ ન પ્રીછે, ફેગટ^{૧૩} કરવો શોર. ૧૨
- હું સમાણી જીવે છે સાસરે, તેના જો તું^{૧૪} ભોગ;
તેહની પેર થાશે માહારે, ત્યારે જાશે આફણિયે રામ.' ૧૩
- વચન મુણીને સમજ્યાં રાણી, પુત્રી થઈ પરણનારી;^{૧૫}
ભામિનીએ કહ્યું ભીમકરાજને, 'પુત્રી કાંડાં લગે રાખશે કુંવારી? ૧૪
- વહાણું વાય ને દુખવા આવે, જો જીવે આ વારકી;
કોહોને ભાગ્યે કાળથી ઊગરે^{૧૬}, પરણાવી કરો પારકી. ૧૫
- ૧૭ દીકરી માણસ મોટી થઈ જ્યારે, ત્યારે પીંહર નવ મોહાય;
સ્વયંવર કરીને પરણાવે, ૧૮ એહની ઇચ્છા જાંઠાં થાય.' ૧૬
- રાયે પુત્ર તેડાવ્યા પોતાના, કહ્યું, 'જાહેનને પરણાવે;
૧૯ દેશાંતરના જે છે રાજા, હૃત મોકલી તેડાવે. ૧૭
- અન્ન ધન તૂણી સામગ્રી, મંડપને રચાવે;
ધવળમંગળ ગીત નેકરી, અપહરા નચાવે' ૧૮
- સ્વયંવરની સામગ્રી માંડી, મોટા મોટા મળ્યા રાજાન;
નળને તેડવા ભીમકે મોકલ્યો, સુદેવ નામે પરધાન. ૧૯

વલણ

પ્રધાન^{૨૦} નૈષધ મોકલ્યો, નારદે કીધું હતું વખાણ રે;
દમયંતીએ પત્ર પાઠવ્યો, વાંચી નજે^{૨૧} દીધાં નિશાન રે. ૨૦

૬૩૩ ૧૭

[રાગ-સારંગી આલ દ્વિતી]

આવી સુદેવે આપ્યો કાગળ, હૃદય આંખી વાંચે નળ :
“ સ્વસ્તિશ્રી નૈષદપુર ગામ, પુણ્યવંત પુણ્યસ્થાન નામ. ૧
છે કાલાવાલાની કકોતરી, લખિતંગ દમયંતી કિંકરી;
આંહાં આવી ગયા ખગપત્ય, કહે તે વારતા માનજો સત્ય. ૨
મેં તમને સમરખું ગાત્ર, આ સ્વયંવર તે નિમિત્તમાત્ર;
મીન-નીરની રકરજો પ્રીત, માહારા સરખું કરજો ચિત્ત. ” ૩ ✓
વાંચ્યો કાગળ હરખ્યો નળ, તત્પર કીધું જાનતું દળ;
અતિશીઘ્રે સાંચરીઓ રાય, શુકન મળીવે સવત્સી ગાય. ૪
કુરંગ કુરંગનીને સાથ, આગળ ભિતર્યા જમણે હાથ. ૫
હંસ ભણે, ‘ ભલાં શુકન, તું દમયંતી પામ્યો^૫ રાજન. ’ ૫
૭વિદર્ભ જઈને સિધ કીજીએ, હાવે મુજને આજ્ઞા હીજીએ;
વળી કોહીએક સમે આવીશ રાજન, તું છે માહારા પ્રાણુજવન. ૬
ભાઈ, એક કહું તુજને વીનતિ, દૂત ના રમીશ નૈષધપતિ;
ખીજો ના કરીશ સીનો વિશ્વાસ, ‘ એ બે થકી થાય વિનાશ. ’ ૭
ચાલ્યો ખગપતિ વિનતિ કરી, ત્યારે નળરાજાએ આંખડી ભરી;
હંસ કહે, ‘ સાંભળ રાજન, એમ ન કીજે કાચું મન. ૮
ભાઈ માત પિતા સુત પ્રાંધવ વંદન, એ સર્વે મળ્યું વેર સંબંધ;
મેં તાહારે કાજે રાજા એહ, ખગપતિ ધરી આવ્યો દેહ. ૯

- હું બ્રાહ્મણ ને તું લીલરાય, પૂર્વજનમની કહું કથાય;
મહાવનમાં રહેતો તું રાય૯;
- ૧૦મારે ઘેર દુઃખી મહા હું, કાશી કરવત મુકાવા જઈ. ૧૦
- ૧૧એહેવો રાય રાય મન ધરી, આદ્યો વનમાં, સમર્યા હરિ;
મહાઅઘોરવનમાંહે ભૂલ્યો પડ્યો, આવી તાહારે સ્થાનક અડ્યો. ૧૧
- ૧૨તે સ્થાનક રજની ચર્ધ, દ્રાદ્ય કોશ તાંહાં વસતી નહિ;
તે વનમાં એક રહેતો તુંયે, ત્યાંહાં આવીને ચઢિયો હુંયે. ૧૨
- રાય, આવી તારે સ્થાનકે રહ્યો, તું પણ ચિંતાતુર ઘણું થયો;
૧૩મારી આગતાસ્વાગતા કીધી ઘણી, પણ સુવાની ચિંતા પડી. ૧૩
- નહાનીશી હતી શુકા છેક, આવ્યું ૧૪ માણસ ન સમાયે એક;
ભાઈ, તારી સી સાધવી જાણુ, મેં થયન કીધું નિરવાણુ. ૧૪
- તું તો વીરા બાહારે રહ્યો, રાક્ષસ આવી મારી ગયો.
૧૫માંસ અરમ હાઠ ને લોહી, તે નાજાણું જે શું થયું કાંડી. ૧૫
- ભાઈ, તારી સી સાધવી જાણુ, કાઠક ભક્ષ કીધું નિરવાણુ;
૧૬બળતાં સાધવી બોલી સી, ‘એ વર આપે કમળાપતિ !’ ૧૬
- એહેવું સી બોલી રાજન, ત્યારે મેહે વિમાત્ર્યું મન;
૧૭શું જીવું મે હત્યા કરી, એને તું મેળવજે, હરિ. ૧૭
- એવું કહીને ૧૮રાજ, નિરવાણુ, હું પડ્યો અગ્નિ મોઝાર;
હું રણીઓ માટે પંખી અવતાર, તો આવ્યો નૈપથ મોઝાર.’ ૧૮
- એહેવી વાણી ખગપતિએ કહી, શિર નાગીને જાલો રહી;
૧૯સુણ રે નૈપથપતિ રાજન, એક વિનંતિ ધરજે મન. ૧૯
- હવે આજ્ઞા હોય તો તત્પર થાઈ, અમો અમારે મંદિર ૨૦ જાઈ.
વળી હું સરખું કંઈ હોયજે કાજ, ત્યારે સંભારે આવેશ મહારાજ.’ ૨૦
- ૨૧એવી વિનંતી હંસે કરી, ત્યારે નગરાજએ આંખડી ભરી;
‘તું એ શું બોલ્યો મારા વીર, તુજ વિના કેમ રાખું ધીર? ૨૧

તેં મુજને આપ્યું પ્રાણદાન, તું છે માહારે બાંધવ સમાન; ૨૨
 ૨૨ તેં ખરું કહ્યું, હું સંજોલ્યો વાણ, સાંભળ બાંધવ ચતુર મુજાણ. ૨૨
 ગત જનમની મુણી જે વાત, તાહારું ઋણ છૂટ્યો ૨૩ હું બ્રાત;
 ૨૪ અરણીઓ તેં કીધો મુને, ૨૫ શી આશીશા દેઈ તુને? ૨૩
 ૨૬ તાહારે કાજે એ અવતાર, હું પામ્યો તે કહ્યું નિરધાર;
 એમ કહીને ઊડ્યો આકાશ, ત્યાહારે નળે મૂક્યો નિઃશ્વાસ. ૨૭ ૨૪
 નળ પહોંત્યો વેદર્શ દેશ, ત્યાંહાં મળ્યા મોટા નરેશ.
 ચોક્રેશ શિખરનાં ધામ, વસ્યા રાય તેટલાં ગામ. ૨૮ ૨૫
 સાગરમાં નાવ હોય જેમ, ૨૯ નગર ભીમકતું હીસે તેમ.
 ગજદળ હથદસ ને માનવ, તેણે અન્ન ધ્યું મોંધું-દવ. ૨૬
 રસકસ સામું નવ જોવાય, તૃણ જળ તરાંમે ૩૦ તોળાય.
 રંક લોકની ચાલે અરજના, માખ્યાં મૂલ આપે ગરજના. ૨૭
 ભીમક લે સરવેનો તપાસ, જે જોઈ એ તે ફેરવે દાસ.
 નગર ભરાયું ખચખચી, રાયે મંડપની રચના રચી. ૩૧ ૨૮
 હીડોળા ૩૨ બાંધ્યા બારણે, કદળી-સ્થંભ રોપ્યા આંગણે ૩૩.
 ચિત્રામણ ચીતરિયાં બીંત, નાના પ્રકારની કીધી રીત. ૨૯
 મંડપ હીપ્યો કનકની ગાર, સામાસામી આસનની ૩૪ હાર.
 જેહને જાંહાં બેઠાનો દામ, ૩૫ તાંહાં રાજનાં લખિયાં નામ. ૩૦
 એ કથા એટલેથી રહી, બીજી નવી વારતા ધર્મ.
 ઋષિ નારદને કલાની દેવ, ગયા સ્વર્ગ ત્યાં બેઠા દેવ. ૩૧
 પૂત્યા અરચ્યા પ્રીતે અપાર, તવ ઇદ્ર પૂછે સમાચાર :
 ૩૬ કહો ઋષિજી પૃથ્વીની પેર, કો, પુરુષ ન આવે અમારે ઘેર. ૩૨
 પૃથ્વીમાં પડતી સાધુની કાય, તે આવતા સ્વર્ગલોક માંદ.
 અમરાવતીનો સૂનો ઘાટ, જમપુરની ૩૬ વહે છે વાટ. ૩૩

- હું પ્રાણાણુ ને તું ભીલરાય, પૂર્વજનમની કહું કથાય;
મહાવનમાં રહેતો તું રાય^૯;
- ૧૦મારે ઘેર દુઃખી મહા હું, કાશી કરવત મુકાવા જઉં. ૧૦
- ૧૧એહેવો રાપ રાય મન ધરી, આડ્યો વનમાં, સમર્યા હરિ;
મહાઅઘોરવનમાંહે ભૂલો પડ્યો, આવી તાહારે સ્થાનક ગડ્યો. ૧૧
- ૧૨તે સ્થાનક રજની થઈ, દ્વાદશ કોશ તાંહાં વસતી નહિ;
તે વનમાં એક રહેતો તુંયે, ત્યાંહાં આવીને ચઢિયો હુંયે. ૧૨
- રાય, આવી તારે સ્થાનકે રહ્યો, તું પણ ચિંતાતુર ઘણું થયો;
૧૩મારી આગતાસ્વાગતા કીધી ઘણી, પણ સૂવાની ચિંતા પડી. ૧૩
- નહાનીશી હતી શુકા છેક, આવ્યું^{૧૪} માણસ ન સમાયે એક;
ભાઈ, તારી સ્ત્રી સાધવી જાણુ, મેં શયન કીધું નિરવાણુ. ૧૪
- તું તો વીરા બાહારે રહ્યો, રાક્ષસ આવી મારી ગયો.
૧૫માંસ ચરમ હાડ ને લોહી, તે નાજાણ્યું જે શું થયું કાંડી. ૧૫
- ભાઈ, તારી સ્ત્રી સાધવી જાણુ, દાપ્ક ભક્ષ કીધું નિરવાણુ;
૧૬બળતાં સાધવી બોલી સ્ત્રી, ‘એ વર આપે કમળાપતિ!’ ૧૬
- એહેવું સ્ત્રી બોલી રાજન, ત્યારે મેહે વિમાસ્યું મન;
૧૭શું શું મેં હત્યા કરી, એને તું મેળવજે, હરિ. ૧૭
- એવું કહીને^{૧૮} રાજા, નિરવાણુ, હું પડ્યો અગ્નિ મોઝાર;
હું રણીઓ માટે પંખી અવતાર, તો આવ્યો નૈપથ મોઝાર.’ ૧૮
- એહેવી વાણી ખગપતિએ કહી, શિર નામીને જિલો રહી;
૧૯‘મુણુ રે નૈપથપતિ રાજન, એક વિનંતિ ધરજે મન. ૧૯
- હવે આજ્ઞા હોય તો તત્પર થાઉં, અમો અમારે મંદિર^{૨૦} જાઉં.
વળી હું સરખું કંઈ હોયજે કાજ, ત્યારે સંભારે આવેશ મહારાજ.’ ૨૦
- ૨૧એવી વિનંતી હંસે કરી, ત્યારે મળરાજાએ આંખડી ભરી;
‘તું એ શું બોલ્યો મારા વીર, તુજ વિના કેમ રાખું ધીર? ૨૧

તેં મુજને આપ્યું પ્રાણદાન, તું છે માહારે બાંધવ સમાન; ૨૨
 ૨૨ તેં ખરું કહ્યું, 'હંસ બોલ્યો વાણ, સાંભળ બાંધવ ચતુર સુબાણ. ૨૨
 ગત જનમની સુણી જે વાત, તાહારું ઋણ છૂટ્યો ૨૩ હું બ્રાત;
 ૨૪ અરણીઓ તેં કીધો મુંને, ૨૫ શી આશીશા દેઈં તુને? ૨૩
 ૨૬ તાહારે કાજે એ અવતાર, હું પામ્યો તે કહ્યું નિરધાર; ૨૪
 એમ કહીને ઊડ્યો આકાશ, ત્યાહારે નળે મૂક્યો નિઃશ્વાસ. ૨૭ ૨૪
 નળ પહોંત્યો વેદર્શ દેશ, ત્યાંહાં મળ્યા મોટા નરેશ.
 ચોકદેર શિખરનાં ધામ, વસ્યા રાય તેટલાં ગામ. ૨૮ ૨૫
 સાગરમાં નાવ હોય જેમ, ૨૯ નગર ભીમકતું દીસે તેમ.
 ગજદળ હયદસ ને માનવ, તેણે અન્ન ધયું મોંધું-દવ. ૨૬
 રસકસ સામું નવ લેવાય, તૃણ જળ તરાંમે ૩૦ તોળાય.
 રંક લોકની ચાલે અરજના, માગ્યાં મૂલ આપે ગરજના. ૨૭
 ભીમક લે સરવેનો તપાસ, જે જોઈં એ તે ફેરવે દાસ.
 નગર ભરાયું ખચખચી, રાયે મંડપની રચના રચી. ૩૧ ૨૮
 હીંડોળા ૩૨ બાંધ્યા ખારણે, કદળી-સ્થંભ રોપ્યા આંગણે ૩૩.
 ચિત્રામણ ચીતરિયાં ભીંત, નાના પ્રકારની કીધી રીત. ૨૯
 મંડપ હીંચ્યો કનકની ગાર, સામાસામી આસનની ૩૪ હાર.
 જેહેને જાંહાં બેઠાનો દામ, ૩૫ તાંહાં રાજાનાં લખિયાં નામ. ૩૦
 એ કથા એટલેથી રહી, ખીજી નવી વારતા ધર્મ.
 ઋષિ નારદને કલાની ટેવ, ગયા સ્વર્ગ જ્યાં બેઠા દેવ. ૩૧
 પૂજ્યા અરચ્યા પ્રીતે અપાર, તવ ઇંદ્ર પૂછે સમાચાર :
 'કહો ઋષિજી પૃથ્વીની પેર, કો, પુરુષ ન આવે અમારે ઘેર. ૩૨
 પૃથ્વીમાં પડતી સાધુની કાય, તે આવતા સ્વર્ગલોક માંદા.
 અમરાવતીનો સૂનો ઘાટ, જમપુરની ૩૬ વહે છે વાટ. ૩૩

જમનગર^{૩૭} લગઈ ને વસ્યું, આંહાં કે ના'વે તં કારણ કથું?'
 કહે નારદ, 'સાંભળીએ સત્ય, હમણું મનુષ પામે^{૩૮} અવગત્ય.^{૩૯} ૩૪
 'દમયંતી' 'દમયંતી' કરતા મરે, તે સર્વ જમપુરી પરવરે;
 જોણે દમયંતી દીડી નથી, જીવતા તે^{૪૧} મુખ્યા સરવથી. ૩૫
 તાંહાં સ્વયંવર માંડયો^{૪૨} આજ, મળ્યા છે પૃથ્વીના મહારાજ.
 શું અપ્સરાના વહો^{૪૩} છે વના? દમયંતીથી^{૪૪} દાસી દેવાંગના ૩૬
 વિદર્ભ દેશ ને કુંદનપુર^{૪૫}, જાઓ જોવા, શું બેઠા સુર?'
 કહી નારદ થયા અંતરધાન, છાંના દેવ થયા સાવધાન. ૩૭
 સંભારી રૂપ મનમાં ફૂલતા, ચાહારેને લાગી લલ્લતા.
 ઈંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ ને જમ, ભીડી ચાડ્યા જે જેમતેમ. ૩૮

કથશે

જેમ તેમ ચાડ્યા દેવતા, ધરી જૂજવાં રૂપ રે;
 વિદર્ભ ગયા મનભંગ થયા, દેખી નળનું રૂપ રે. ૩૯

કડવું ૧૮

[રામ-સારંગની ચાલ મોઢી]

નળને જોવા ઈંદ્ર રહ્યો છે, એટલે આવ્યા જમજી;
 અગ્નિ-વરુણ પૂંઠેથી આવ્યા, પૂછે માંહોમાંહે જેમજી? ૧
 અન્યોઅન્યે ચોરી કરતા, બોડ્યા જૂજવાં કામજી;
 ચાર દેવ માંહોમાંહા છેતરે, ન લે પરણ્યાનું નામજી? ૨
 અગ્નિ કહે, 'શું અધર્મ^૩ બોલવું? સર્વ દમયંતીના લોભીજી;
 જમનનો મનોરથ રાખો મનમાં, નળ આગળ કાંતિ ન ચોલીજી.' ૩
 પછે તાળી દઈ ને હસ્યા માંહોમાંહા, કપટ કીધું ત્યાગજી;
 સ્વયંવરમાં ચારે પજઈ જોઈએ, કેવું લડશે. લામ્યજી. ૪

વરુણ લલિત, 'વેદલી' વર્યાની મૂકો મનની આશા;
 પરણશે નળ આપણને કહેતી, છેદાશે 'અધરશું નાસાળ.' ૫

અગ્નિ કહે, "હો વાસના રાજા, મૂકો હેયાનો હર્ષણ,
 દમયંતીને તમે ૧૦ન પરણો, ને તમે શત વર્ષણ. ૬

શીમકમુતાને આલિંગન ૧૧ન દે, અલાગિયાં આપણાં શરીરણ ૧૨;
 ૧૩વીરસેનસુત આગળ વિપણ ન પામે ૧૪, તો આપણે
 ૧૫ન રખાય ધીરણ. ૭

જ્યપિ ૧૬ મનસા ૧૭ નળની મૂકીને, ૧૮આપણ ઉપર ધરેણ;
 ૧૯તો શુણ્વહોણી દમયંતીને, બલા આપણી વરેણ. ૮

લક્ષણ્વહોણી દમયંતી, રૂપયોવનઉન્મત્તણ;
 ગોળ મૂકી ખોળને ખાય, ૨૦નહોય ચતુર, પશુવતણ. ૯

૨૧બ્રેહ્મ પ્રકારે એહેને વરવી, માટે પાછા ન ફરવુંણ;
 ૨૨માણસ વરે દેવ ફરે એ ભૂંડું, આપાં ૨૩ લણું મરવુંણ. ૧૦

એક ૨૪ કહે, ૨૫' નળરાજાને, જમરાજા, લો જમલોકણ;
 આફલિયે આપણને વરશે, ધાશે હંસનું કણું ફેકણ.' ૧૧

વરુણ કહે, 'એ શી લૂક્તા, વણખૂટે મરે કેમણ ?'
 'એમ ચાલતું હોય તો લેઉં દમયંતીને', કહેવા
 લાગ્યા જમણ ૨૬. ૧૨

૨૭અગ્નિ કહે, 'લણું શ્રમ ૨૮જ કીજે, કદાપિ થાય સાચુંણ;
 ૨૯દમયંતી ભણી હૃત ઘર્ષ બાય, નળને જર્ષને નાચુંણ.' ૧૩

પછે નળ પામે આવ્યા સ્વર્ગવાસી, વેપ વિપ્રનો ધારીણ;
 ત્રિપુંડ તાણ્યાં, પુસ્તક કરમાં, ગ્રહી સુંદર ઝારીણ. ૧૪

નળે નિરમળ પ્રાદાણ દીઠા, ૩૦આદર દીધાં માનણ;
 ૩૧આસન આપી પૂજા કીધી, પછે પૂછે રાજાનણ : ૧૫

‘કાંઈ કામકાજ અમ સરખું કહીએ, હરિ મોટા છે કરનારછ.’
 વિપ્ર કહે, ‘અમો આલ્યા છઉં, તુને જાણી મત્તભંડારછ.’ ૧૬
 નળ કહે, ‘જે માગો તે આપું, ઝરમાનજો અવશ્યમેવછ.’
 ષડવચન લઈ વિપ્રવેપ મૂક્યો, થયા પ્રત્યક્ષ દેવછ. ૧૭
 ષડવજ, પાશ, જવાલા ગ્રહી, જમે ગ્રહો જમદંડછ;
 ષપજળહજો તેજ તનતાણું, જાણે ઉદયા માર્તંડછ. ૧૮
 અકિત રાજા થઈ રહ્યો, કરતો દંડ-પ્રણામછ;
 નળ વિના કો દેખે નહીં, દેવ રૂપનાં ધામછ. ૧૯

વણણ

રૂપધામ છે દેવતા, વિનતિ નળની કરે :
 ‘હૃત થઈ જા કન્યા કને, જેઠું દમયંતી અમને વરે.’ ૨૦.

કડવું ૧૯

(રાગ-ખિટામરો)

દેવ કહે, ‘હો રાજા મિત્ર, પુણ્યસ્ત્રોત રસાન્ત પવિત્ર;
 કૃપા કરી કન્યા કને જાઓ, વેવિગ્રાળિયા અમારા થાઓ. ૧
 મહિલાને મારો મોહનાં જાણુ, ચારે દેવનાંઝ કરો વખાણુ;
 ભાગ્ય હશે તેહને વરશે, જેહનાં કર્મનું પાંદડું ફરશે.’ ૨
 નળ કહે, ‘રક્ષક જાળિયા હોય, મને પેસવા નવ દે કોય’
 દેવ કહે, ‘જાઓ જોગીને વેપે, દમયંતી વિના કો નવ દેખે.’ ૩
 ચારે કરે નળને ૪સણસારા, ૫અધિકા ગુણ જોલજે તું માહારા’
 એહેવું સાંભળી ચાલ્યો નળરાય, ત્યારે દેવને વિમાસણ થાયઃ ૪
 ‘રૂપવંત તે નળને જોશે, ૭કન્યાતું મન સદે મોહશે;
 દેદેદ જ્યારે, ભાઈ, મળે, ગુણ આપણા નવ સાંભળે.’ ૫

વાત નહીં કહે આપણી વરણી, વેવિશાળિયો બેસશે પરણી. '
નળને લેવડાવ્યો^૯ જોગીનો વેશ, ૧૦શીખવ્યો
૧૧'તામસ કરજે તેખ' ૬

રૂપ પાલટીને નળ પળિયો, દેવે અનુચર એક મોકલિયો;
હૂતને દેખે નહીં નળરાય, આગળ પાછળ બન્યો જાય. ૭

પેઠા ઘરમાં પાધરા દોર, કો નવ દેખે દેહીના^{૧૨} ચોર;
જાંઠાં દમયંતીનું નિજપુર^{૧૩}, તાંઠાં આવ્યો નળરા શૂર. ૮

દીઠી દેવકન્યા જેવી^{૧૪} દાસ, જે રમતી^{૧૫} રાણીને પાસ^{૧૬};
કો નાથિકા તાંઠાં નહાતી, કોઈ કન્યાના ગુણ ગાતી^{૧૭}. ૯

કો મુગ્ધા ને કો ગોરી, કો ક્યામા ને કો છોરી;
કામ કરંતી ૧૮હૃદયે માણે, કો વસ્ત્ર બાંધે ઘડી^{૧૯} વાળે. ૧૦

રહે આપ-આપણે સાજે, હાર ગૂંથતી કન્યાને કાજે;
એમ જોયો હૃદયે માણ, બીજે ચડ્યો નળ ભૂપાળ. ૧૧

તાંઠાં દાસીનું જૂથ જ જોયું, પછે ચડ્યો જાંઠાં ત્રિલોચન^{૨૦};
વસે છે જ્યાં દમયંતી નારી, સહસ્ર દાસી ૨૧સેવા કરનારી. ૧૨

કેટલી ગાન કરે સ્વર ઝીણા, કો નાચે વજ્રકે વીણા;
કો વાતે રીઝવે ચતુર સુજાણ, કેટલી કરે છે રેરે વિખાણ. ૧૩

એકાંતકરે^{૨૩} રે છે ચોરડી, રૂઢિઝોળા બાંધ્યા હીરદોરડી;
હરિવદની બેઠી હીચે, દાસી કેશમાં તેલ^{૨૫} સીચે. ૧૪

કિંકરી પાસે તેલ^{૨૬} સિંચાવે, કહે, 'સેચો રખે વાંકો આવે'
ભીંતમાં જડી ચોહોપાસે ખાપ, વણધર્યે^{૨૭} દેખીએ^{૨૭} આપ. ૧૫

આગળ દમયંતી પાછળ^{૨૮} દાસી, સાહામાં પ્રતિબિંબ રહ્યાં પ્રકાશી;
મુખકમળ કન્યાનું ઝળકે, રૂઢિજોળે ચંદ્રબિંબ સાહામું ચળકે. ૧૬

શોભે નારી જોખનધામ, મુખે નળરાજનું નામ;
એવે ભૂપે રૂપ તાંઠાં જોયું, ત્યારે મોહબાણે મન^{૩૦} મોહ્યું. ૧૭

‘અંગરંગથી આઠો આંક, સાચું ભાઈ, દેવતાનો શો વાંક ?
ચહુમાં^{૩૧}કોનું ભાએગ ભાડ્યે^{૩૨}રચ્યા રત્ન કોને હાથે ચડ્યો ? ૧૮
મને પરણત મનની કુચે, ઠગપણ અંતરાઈ થયા દેવ વચ્ચે;
ભણું ભાવી પદારથ થયો,’ નગે વિવેક મનમાં ગ્રહ્યો. ૧૯

વધણ

ગ્રહ્યો પદારથ^{૩૪} શોકને તણ, જ્ઞાનને^{૩૫} હુંદે ધરે,
ઠગસત પોતાનું પાળવા, દેવતાનું માણું કરે. ૨૦

કડવું ૨૦

(રાગ-સામેરી ૧)

બેઠી હમયંતી શીશ ગૂંથાવા, રત્નચંદ્રને સાંતરી ધાવા.
સામી ભીંતે જડી છે આપ, આક્રષિયે^{૩૬} દીસે આપ. ૧

દાળ

આપ દીસે વણધર્યે,^{૩૭} પ્રતિબિંબ જોતી દૃષ્ટે;
દાસી ને હમયંતી બેઠાં, નજ આવી રહ્યો છે પૃષ્ઠે. ૨
પ્રતિબિંબ પડ્યું દરપણમાં, પ્રેમદાએ દીઠો પુરખ;
ગર્ભ ખૂલે નાસી, તેડી દાસી, ‘શું બેસી રહી છે મૂરખ ?’ ૩
માધવી વળતું વહે, ‘બાઈ, શા માટે નાસી’ ગયાં ?
મેં કો ન દીકું ને તમો પહેળી, આવડું શું વિસ્મે થયાં ?’ ૪
‘ગેહિલી, તાહારી મીટ મસ્તકમાં, મેં દર્પણ રાખ્યું દૃષ્ટમાં;
સ્વરૂપ દીકું દિવ્ય નજનું, ન મળે બીજો સૃષ્ટિમાં. ૫
વેષ છે વૈરાગ્યનો જાણે નાટક કો એક આવિયો;^{૩૮}
શકે તો એ પ્રાણુજીવન, નગરાય નિશ્ચે આવિયો.’ ૬
જસાહેલી કહે, ‘પ્રીતો તમો, દીકું છે કાંઈ પંખના;^{૩૯}
નળ આવીને કેમ શકે જાંઘાં નાવે પ્રાણી પંખના ?’ ૭

કામિની કહે, '૧૦' પ્રીછયું તમે, દાસી-માણસનો અવતાર;
 ન માને તો આવ' ૧૧ કૌતક દેખાડું બીજી વાર.' ૮
 પુનરપિ બેઠાં ૧૨ પૂઠે દરપણમાં, મીટ જડી જોડ;
 પ્રતિબંબ નગનું દેખાડયું, જેહની કાંતિ ૧૩ કામ કોડ. ૯
 દાસી-રાણી યયાં બેઠાં, ઝબકારે ઝગડી વીજળી;
 દમયંતી કેહે દાસીને, 'કાં માહારી વાત કેહેવી મળી!' ૧૦
 પછે સ્તુતિ માંડી સ્યામાએ, ૧૪ અંતરપટ ૧૫ આડો ધરી;
 ૧૬ મહાદિવ્ય-સ્વરૂપ દો રે દેખા,' ત્યારે નળે દેહ પ્રગટ કરી. ૧૧
 આપી આસન કરી પૂજન, પછી પૂછે કિંકરી:
 'કહો દેવપુરુષ કાંકાંથી આવ્યા, વેષ જોગીનો ધરી?' ૧૨
 નળ કહે, 'તું નીચ માણસ, કેમ વડું હું કિંકરી ૧૧૭
 દમયંતી પૂછે ૧૮ તો બોલું, નહીંતર જાઉં પાછો ફરી.' ૧૩
 દમયંતી કહે, 'દેવ જયપિ, પણ થઈ આવ્યા સંન્યાસી;
 કપટરૂપને કન્યા ન પૂછે, માટે પૂછે છે ૧૯ દાસી. ૧૪

વસણ

'દાસી સંન્યાસી જોગ છે, કેવળ નોહિ અતીત રે;
 વચન સુણીને નળ હરખ્યો, હરી લીધું ચિત્ત ૨૦ રે. ૧૫

કડવું ૨૧

(ગમ-માનુની દેશી)

મન મોહ પામ્યો મહીપતિ, 'ધન્ય દેવ ૧૧૨ એ સંની;
 રોગી ભૂપને લામિની લોચ, ઘડે દેવને, અમો અયોગ્ય.' ૧
 નારી પ્રત્યે નળ એમ કહે છે, 'તું તો જોગીરૂપને લહે છે;
 અમો ન જાઉં વિષયાની ૪ વાટે, આંહી આવ્યો તું ૫ સાધવી માટે. ૨

હું દૂત છઉં દેવતા તણે, પાણુ હું આચાર આપણે;
 તાહારું પૂરવ જનમનું પુન્ય, લાગ્યમાં નથી કાંઈ નૂન્ય ૩
 જે દેવદૂત ઘેર આવ્યો, મેદવર્ધન^૬ વારતા લાગ્યો;
 ૭અલગો કુ અંતરપટ, કરું વાતડી આણી ઊલટ ૪
 અમો રૂપ કોટાનકોટ ધરું, તણ સ્વાર્થ પરમારથ કરું.^૭
 એવા સાલગી બોલ રસાગા, પટ તણ બહાર નીસરી બાળા. ૫
 મરવેદ સુક્તા^૮ રહ્યો ટપકી, બાહાર આવી બાણે વીજળી ઝબકી;
 ‘હો’ડતાં હાલે જેમ દુભવેલી, નળ નિકટ ગઈ ગર્વવેલી.’
 ૧૦તાડુણીનું તેજતાપ ન સહેવાય, ઝબકારે તે નળ ઝખવાય ૬
 દીઠી ૧૧મદપૂરણ માતંગી, તકિયે ઊલી^{૧૨} છે અઠંગી^{૧૩};
 ધૂધરી ગાંઝરની ઝણઝણતી, પગને અંગૂઠે પૃથ્વી ખણતી. ૭
 કર દીધો છે ગલસ્થલે, એહિવી નારી દીઠી નળે;
 પ્રેમેપ્રેમ^{૧૪} થયાં બે ભેગાં, મોહ્યો ભૂપતિ દેખીને મેહલા. ૮
 સત્યવાદીએ સત્ય જ રાખ્યું, મનથી પર્યુંડું કાઢી નાખ્યું;
 વિષય^{૧૫} હન્દ્રી ન^{૧૬} નીરખે, નળ મન પાછું આકરખે ૯
 બેસો આસને આસન વાળી, માંડી વારતા સત્ય સમાળી;
 પરમારથ^{૧૭} દેવ નિમિત્તે, ગોપ્તી માંડી તે નૈવધપતે, ૧૦
 ‘હો લલિત અંબુજસોયની, સુખવર્ધની^{૧૮} દુઃખમોચની;
 બેસો આસને લજ્જા છાંડી, ૧૯પૂછો વાત કહું હું માંડી’ ૧૧
 કન્યા કહે, ‘કહો જે કહેવું, મુને ઘટે છે જિભાં રહેવું;
 ૨૦નથી બેસવું ધટતું અમને, વારતા સત્ય કહું છું તમને. ૧૨
 પરપુરુષ બેસા કેમ બેસું? બાણે નલ તો ૨૧કહે, આ કશું;
 વારુ થયું જે તમે માળયા, તમે ૨૨નૈવધનાથે મોકલિયા? ૧૩
 ૨૩વળી કહોને કહાવ્યું જેહ, સાંભળવા ઈચ્છું છું તેહ’
 વળતા બોલ્યાવીરસેનસુત, ‘મોહુ^{૨૪} નળ, ૨૫હું દેવનો દૂત ૧૪

'નળ', 'નળ' મુખે શું લાખે ૨૬, ૨૭ તજ સુધા ૨૮ વિષ કાં ચાખે ?
 મૂઠી સ્વજન શત્રુને કાં મળિયે, મૂઠી ૨૯ ચંદન કાં વળગે બાવળિયે ? ૧૫
 નાખી રત્ન કોડી કો ૩૦ આણે, તજ મદગળ ૩૧, મહિષ પલાણે ?
 તજ ધેનુ અન્ત કો ૩૨ ખાંધે, તજ ૩૩ શાળ, કુશકા કો રાંધે ? ૧૬
 માટે હું છું તારો ૩૪ વગિયો ૩૫, દેવ તેજપુંજ, નળ આગિયો;
 ઘેલી નલ માનવ શું લેખે, અમરને કાં ઉવેખે ? ૧૭
 વાસવ, વહ્નિ ને વરુણરાય, જમ આઢે વર્યાની ઈચ્છાય;
 મોઢવ્યો છું મળીને ચારે, તો હું આગ્યો માનસી ૩૬ દ્વારે. ૧૮
 ૩૭ તુ તો ત્રિભુવનપતિને ભજ, નલ અદ્યજીવને તજ;
 માગ અમરાવતીનો વાસ, અમર ઈશ્વર ને નળ ઘાસ ૩૮. ૧૯
 સુર પરણે તેને નહીં મરત, નળ વરે ૩૯ દુઃખની નહીં નરત;
 સુર સગે ભોગવવા ભોગ, નળ અદ્ય-આયુષ્ય, ભર્યો રોગ ૨૦
 મનુષ્યને વ્યાધિ શત આઠ, ૪૦ મરી ૪૧ અવતરવાની વાટ;
 મનુષ્યને વિયોગ ૪૨ પીડે, આયુષ્ય ઉતાવળું હીં ડે. ૨૧
 મનુષ્યને ઘડીએ શત ઘાત, પીડે જવર ૪૩ શીત સનેપાત;
 માનવ ભર્યો મલમૂત્ર, તે ૪૪ સાથે શું ઘરસૂત્ર ? ૨૨
 ૪૫ તજ ગંગાને જલ કૃપનું અણાવે, તજ કીર કો ૪૬ કાગ ભણાવે ?
 દેવ સુખસમૂહના ૪૭ દાતા, નહીં ઓસરે અમૃત પાતા ૨૩
 ૪૮ ઇંદ્ર મંદિર હિંદોલે હીંચ, તુંથી દેવાંગનાનાં વૃદ્ધ નીચ;
 પી સુધાભોગની ૪૯ વારુણી, ચા ત્રિલોકપતિની ૫૦ તારુણી. ૨૪
 થઈશ અમર સુધાને પીતાં, પરણો શકને જે જગ જીત્યાં;
 છાસકં સહસ્ર રંભા આઢે, ચાઈશ ૫૧ તુમ પરવાસવસંગ-સ્વાઢે. ૨૫
 ૫૨ ઇંદ્રાણીને છે તાહારી ખીંક, રખે દમયંતી ચાતી અધિક;
 પર્ણ ઇંદ્રને સાચવ તક, બે કલ્પવૃક્ષ ને પારિજાતક. ૨૬

રથ ઐરાવતનું સુખ લે રે, વર^{૫૪} વાસવને, હા કહે રે;
 કરી શણગાર સર્વાંગે, ઘટે રહેવું ઈંદ્ર-અર્ધાંગે. ૨૭
 વર વાહનિને^{૫૫} હો બાલી, નહીં સમય આવે વાલી વાલી;
 સર્વ દેવતાનું એહ વહન, અગ્નિ રૂપ તે કોટિ મંદન. ૨૮
 વળી વરવા ઈચ્છે છે જમ, તેહને ના કહેવાશે કયમ ?
 છે વરુણને ઈચ્છા ઘણી, રહ લાગી છે તમ તણી. ૨૯
 મૂકો બાલ-અવસ્થાની ટેવ, કરી માણું ન મોકસે દેવ;
 હંસ કરી ગયો મિથ્યા લવ, રૂપહીણ છે નળ માનવ.' ૩૦

વધણુ

‘માનવ નળ કદજ^{૫૬} કાયા’, નળ નિબ્રંછયો નળે રે;
 પોતે પોતાનું આપ નિબ્રંછયું, તે દેવનો દૂત સાંભળે રે. ૩૧

કંડવું ૨૨

[રાત્ર-સંભાષી]

નળને નંદો, પ્રેમદા^{૫૭} દાધીજી, દૂતત્વ ન રસીધું, વિદિ ન^{૫૮} બાધીજી;
 વાહનિ વિયોગનો મૂકયો સંકેરીજી, બે દુઃખ દાધી
 ગુણવંત ગોરીજી. ૧

રાત્ર

નેંદા દાધી નળ તણી, છે વિયોગ વાહનિ પ્રથમ;
 દ્રોમળ કદળી કુહાડાના ઘા સહે લાઈ કયમ ? ૨
 વેરહિણી ધણું વ્યથ ધમ્ને પડી પૃથ્વી માંહે;
 સાહેલી ચાંપે હૃદ ને મુખે વહે, ત્રાહિ ત્રાહિ. ૩
 બાધાસના કરતી કિંકરી, શ્યામાને વળી સાન;
 ત પ્રત્યે તવ દહે કન્યા, “શું કરું સુરરાબાન ? ૪
 મપ્રાપ્તિ અમને અમરની, ને અદ્ય માનવ^{૫૯} આમ;
 ઈઈ કહો તમો દેવને, ‘એ કારજ તો^{૬૦} નવ ધાય.’ ૫

- ૫ઉત્કૃષ્ટ અમર, નિકૃષ્ટ નળ, મેં તમથી જાણ્યું આજ;
 નૈવધપતિને પિંડ સાંધ્યો, અન્ય તણું નહીં કાજ. ૬
- અકલ, અજ ને અનંગઅરિ, જો વરવા આવે ત્રણ;
 તોય હું મૃકું નહીં, ચિત્ત ચોંટ્યું નળને ચરણ. ૭
- વીરસેનસુતનો દૂત હંસ, મેં તેહને દીધી આશ;
 ૧૦ના ઠહું તો લાજે જનની, ૧૧જનકની જાયે નાસ. ૮
- તમે પધાર્યા દૂત ચર્ચને, સુરતું કરવા હેત;
 શકે તો નળ વિદિને આવ્યા, સુરતું કરી સંકેત! ૯
- જથારથ ખોલો રે જોગી, લોગી છો ભૂખાળ;
 મનમાંહે છો તેવા દેખું છું, હસે નાખી મોહની જાળ. ૧૦
- સંન્યાસી કહે, 'હો સુંદરી, કોણ માત્ર નૈવધપત્ય;
 દેવ વિના નોહે મનુષ્યને ૧૨અગોચરની ગત્ય. ૧૧
- બુદ્ધિહીન ખાલા દેખીએ, છે માનવ ઉપર મોહ;
 સ્વર્ગસદન^{૧૩} મધવાનું મૂકી, કાં ઇચ્છે નળ ધર-ખોહ? ૧૨
- તું નહીં વરે તો દેવ ચારે, કરશે^{૧૪} ખલાત્કાર;
 કદ્ધવૃક્ષ તુને તાણી લેશે, ૧૫જો જાયશે સુર લગાર.' ૧૩
- દમયંતી કહે, 'દેહ પાડું, જલમાં કરું જલશાર્ધ.'
 'વરુણ વસે છે નીરમાં, તુને સઘ જાયે વાહી'^{૧૬}. ૧૪
- 'પાવક પ્રગટી કાષ્ટ સીચી, માંહે કરું અંપાપાત.'
 'વહ્નિ વરવા રહ્યો ગેસી, વાડુ વેહેવાની^{૧૭} વાત!' ૧૫
- 'કંઠ પાશ કરું કે વિપ પીડ', જેમ તેમ પાડું કાય.'
 'તો અવગતે જમણાક જાયે^{૧૮}, સઘ વરે જમરાય!' ૧૬
- 'અનશનત્રત કરું,^{૧૯} તપ કરું, મરું ગુફામાં પેસી.'
 'તે પુણ્યે તું સ્વર્ગ પામીશ, ઈદ્ર રહ્યો વરવા ગેસી' ૧૭

[વધણ]

‘જેસી રહ્યો છે સુરપતિ, મૂળે તું છૂટે નહીં, ઘેલી રે;
અંતે અમર વરશે ખરા, માટે પરણુ પ્રેમદા પહેલી રે.’ ૧૮

કડવું ૨૩

[રાગ-દેશખ]

હૃત કહે, ‘સાંભળ સુંદરી, અમર નહીં મૂકે, પરણે ખરી.’
૧ કન્યા કહે, ‘હો ભોગીજન, તું નળ સરખો દીસે દર્શન.
હુંસે જેહેવું રૂપ વરણુચું, તેહેવું તમારું દર્શન હવું.’
૨ ‘ન હોઈ નળ, હું દેવનો દાસ;’ નારી કહે, ‘નાવે વિશ્વાસ.
જો પ્રહ્લા કરે કોટી ઉપાય, રનળ જેવો અન્ય નહીં નિર્માય;
જો સત્યવાદી હો તો સત્યને વઢો, તાતના સમ જો ગિથ્યા વઢો.’ ૩
સાંભળી નળને આગ્યું હાસ, દેખી ઠગમંતી ગર્ભ પ્રભુ પાસ;
‘શીદ નાસો છો અરાપરા? પ્રીછ્યા, હા, હા, સ્વામી ખરા.’ ૪
તોયે નળ સત્યથો નવ ચળે, તે સર્વ દેવનો હૃત સાંભળે;
ધત્રી દમયંતી ગર્ભપ્રભુ પાસ, (તવ) અંતરધાન થયો નળ આકાશ. ૫
જ્યારે મીટામીટ જ ટળી, ત્યારે ભીમકતનયા ધરણી ઢળી;
મૂળ સ્વામીની વેલે છે સદા, મળી જતાં ૧૦ વાધી આપદા. ૬
દાસી પ્રતિજોષે છે સમળ, ‘બાઈ ૧૧ તમોને વરશે રે નળ.’
વઢે પૃહ્લદશ હો ધર્મરાય, નળ પેહેલો હૃત શીલે જાય. ૧૨ ૭
વઢે સેવક ઇંદ્રને નમી, ‘શે અરથે રહ્યા ટમટમી ?
નળતું કાંઈ ન ૧૩ લાગ્યું કહેણું ન ૧૪ છૂટે હુંસે આગ્યું પ્રેમરહેણું. ૮
કામની કુંદન, નળ હીરો સાર, જડનારો હુંસ સોવણકાર;
નળે હૃતત્વ મન મૂકી કર્યું, પણ કન્યાએ શ્રવણે નવ ધર્યું. ૯
૧૫ જેમ ગતે કરી બળિયો મારુત, તેમ ૧૬ સત્યે વીરસેનનો સુત.
નળને સત્યે મેઘ વર્ષા કરે, નળને સત્યે ધરા ૧૭ શેષ ધરે. ૧૦

નળ ન હોય તો મેરુ નિશ્ચે ડગે, ધર્મ ગ્હો છે નળરા લગે,
 તમો ન પગ્ગો^{૧૮} તે કર્મનો વાક, બાકી નળે વાળ્યો આડે આક' ૧૧
 ૧૮એહિવે સમે રાય આવ્યા તહી, અથગિતિ વાર્તા સર્વ કહી.
 'આમી, મારુ કથુ મન નવ ધરે, બીજો મોકલો જોનું કહ્યું કરે ૧૨
 માહારે વિષે ૨૦લીનતા હવી, બીજી વાત નવ ગમે નવી'
 પછે દેવતા કરે વિચાર, 'ફરી જાતા ૨૧હસે સસાર ૧૩
 આપણો શ્રમ ૨૨ડેમ જાયે વૃથા, તે માટે વરવી સર્વથા,
 જો કન્યાને ગમ્યો નળ ભૂપ, તો આપણ લીજે નળના ૩૫' ૧૪
 દેવ કહે, 'સુણો નવધરાય, અમો ધરુ તમ સરખી કાય,
 પચ નળ ગ્હીએ એક ૨૩હાર, ભાગ્ય હશે તેને જન્મે નાર' ૧૫
 પ્રુણ્યશ્વેક કહે, 'કા નહીં સ્વ મ, ૨૪મે આવવું તમારે કામ,
 માનવને કયાથી સુરની ૨૫ગત, દેવચારની ૨૬ પામ્યો ૨૭નગત ૨૮ ૧૬
 કોલખ ધ કીધો ૨૯ નળદેવ ૩૦, 'કાલ એમ કરવું ૩૧ અવશ્યમેવ'
 એ કથા રહી, ધર્મ, એટલે, હવે કન્યાની કાણુ થઈ વલે ૧૭
 ગઈ દમયતી જાહા છે માત, સ્વયવગ્ની ૩૨ દીધી છે વાત,
 લાડ-વચન ૩૩કન્યાના ગમે, ધગમા લીમક આવ્યા તેણે સમે ૧૮
 પુત્રીને શિર મૂક્યો ભુજ, 'કાવે વગ્ને વરજે તુજ,
 ધખના છે તુજને જેહ તણી, તે આવ્યો છે નૈવધધણી' ૧૯
 પુત્રી મનમાહા પ્રસન્ન થઈ, પોતાને અતપુર ગઈ
 રાય લીમક સલામા આવ્યા, શત પડાદારને ૩૫ તેડાવ્યા ૨૦
 આજ્ઞા દીધી વિદર્ભરાયે, "જાઓ પડો વજાડો સેના માહે.
 'આવજો સલા માહે રાજકુમાર, કાલ કન્યા આરોપશે હાર ૨૧
 પ્રાણીમાત્ર આવજો સજ્જ થઈ, જાઓ, પડો વજાડો, એવું કહી"
 ૩૬જેણે શિબિર ૩૭ ઉતર્યા રાય ૩૮ ઘણુ,
 તાહા એવક ફરે લીમકતણા ૨૨

ઠામ ઠામ પડા વાજતા, ક્ષત્રિય ૩૯શણુગારે સાજતા;
મલસ્નાન કરે અંગ ઊલટ, ફરી ફરી બાધે મુગટ. ૨૩
રાતમાં શીખે આતુરી ૪૦ ચાલ, રખે વીસરી જાતા કાલ;
આખી રાત થયા સાંતરા, ૪૧ઢળી ઢળી પડે, છે ઉજાગરા. ૨૪

વચણ

ઉજાગરા આખી રાતના, શણુગાર સજતાં ૪૨ થયું વહાણું રે;
સ્વયંવરમાં ભૂપતિ મળિયા, ૪૩કવિ કહે, કેમ વખાણું રે! ૨૫

કડવું ૨૪

(રાગ-સોહી)

વૈંશંપાયન કહે, રાજનં, સાંભળ સ્વયંવરનું વર્ણન;
૧પડા વળડયો સુણ્યો સર્વે રાતે, ઊઠ્યા ઊજમ થકારે પ્રભાતે. ૧
'શીમે જઈએ ઉવર્યાની તકે, તેડાં ૪ મોકલ્યાં, લાઈએ, લીમકે;
નહોય અતિકાલ કીધાનું કામ, માંડવે ન મળે બેઠાનો ઠામ. ૫' ૨
લીડ ભરાઈ ગામ ભાગળથી, ફરંક જાય રાય આગળથી;
મળે શુકન સાંઢાંમાં તેડે, શુકન વંદીને રથ ખેડે. ૩
કરે તિરસ્કાર ૭ સેવક પર રીસ, પડે મુગટ ઉઘાડાં શીશ;
જાય અસવાર બહુ અલભેલા, હય હીડે જાણે ૮રણુરેલા. ૪
ભરાય રથ માંહોમાંહે અટકે, ગ્રાડે હસ્તી ને ઘોડા ૯ભડકે;
અસવાર પડે છે નીસરી, તે મળે ૧૦કહીએક ફરી. ૫
વાહન ૧૧પડધી ચાલ્યાનો છબ, ચરણુરેણુએ છાયો ૧૨અખ્ર;
૧૩ત્યાં થઈ નહું અંધારું ઘોર, પડી રહ્યો છે શોરાશોર ૬
બોલે દુંદુભિના બહુ ઠંક, અકળામણુનો વળ્યો ૧૪ અંક;
સર્વને દમયંતીનું ધ્યાન, ૧૫પ્રાણીમાત્ર વિરહી, રાજનં. ૭
સ્વયંવર જોવાને કારણે, પ્રજા મળી મંડપ-મારણે;
દ્વારે ઊભા છે જેઘિકાદાર, તેડે જેને જેવો અધિકાર. ૮

હાહ્યા થઈ મહપમા પેસે, વાચી નામ ને^{૧૬}આસને બેમે,
એક મત્રી, સેવક, ખવાસ, ત્રણ ત્રણ સેવક રાયને પામ ૯
કોણુ રૂપ^{૧૭}મહપની સ્થના, ^{૧૮}વરણવી શકે શુ એક ગસના ।
કદલીન્ધલ રાખ્યા દારે, માડયા આસન હારોહારે^{૧૯} ૧૦
જશગીત બદીજન બોલે, રંગહી રાજા કો એની તોલે,
નાનાવિધ ચિત્ર ચીતારિયા, બાણે દેવવૃદ્ધ બિતરિયા ૧૧
બિડે અખીલ શુલાલના છાટા, વાજે ઢોલ ને ધૂધર ઘટા,
સભા માહા બેઠા મહામુનિ, લાગી વેદશાસ્ત્રની રાખૂનિ ૧૨
જતિ^{૨૨} જોગી બેઠા પાવન, રંગરાજભાટ ભણે ભાવન,
રાયને છત્ર અમર ઢળે, મુગટે રજમણિ બાહુ રજગકળે ૧૩
રજઅગર ધૂપ ત્યા ઉવેખે, વાજિત્રનાદ થાયે અલેખે,
નટુઆ/કરે છે ત્યાહા નરત, ફરે ફૂદડી કાઠે સરત^{૨૭} ૧૪
બોલે ધૂધરી કેરા રણુકા, ગવેં ઘેટી નાચે શુણિકા,
પગપાનીએ શોભે ધરા,^{૨૮} વાજે કકણુ ને ધૂધરા^{૨૯} ૧૫
ગીત^{૩૦} ગાયે કોકિલસ્વરા, અનગ વધારે^{૩૧} અપછરા,
બાણે મહપ નગરી અમરા,^{૩૨} નાચે નારી નરચિત્તહગ^{૩૩} ૧૬
ભીમક ભૂપને દે છે માન, રજઆલી રહ્યા સર્વ રાજાન,
ગાનારી^{૩૪} ગાયે ગીતગાથા,^{૩૬} બાધે તોરણુ દેવાયે હાથા^{૩૭} ૧૭
રંગવત્ર કેસરમા આકમજોળ, બેઠા આસને આરોગે તાબોગ,
વર ધર્મ બેઠા પ્રાણીમાત્ર, સમા કર્યા છે^{૩૮} વરવા ગાત્ર ૧૮
શરીર કુદ્ર^{૪૦} કાષ્ઠના ખોડ, તેહને દમયતી વર્યાના કોડ,
બાળક, જોળન, ને વૃદ્ધા, તેહને દમયતી વર્યાની ઘ્રદા ૧૯
૪૧કો તો મોટા કુળના કુંવર, કો કહે આઘ અમારુ ધર,
આશા અભિમાને ભર્યા નર, વાકા મુગટ ને મૂક્યા^{૪૨} ૫૦ ૨૦

ધરડા થયા નાહાના વર, વતાં કરાવતાં ઋણાખ્યા છર;
 તનમન કન્યાને અર્પણ, ઋણાગળથી ટાળે નહીં દરપણ. ૨૧
 કેટલા કરે તિલકની રેખ, કેટલા કરે માંહિમાંહિ દેખ; ૪૫
 કેટલા કરે માંહિમાંહાં પછાપૂછ, 'હું કેવો છું' કહી મરડે મૂછ. ૨૨
 જેહેના મુખ માંહાં નહીં દત, તેહેને પરણવાનું ૪૬ ચંત;
 કેવળ વૃદ્ધ ને ડાયાં મળિયાં, ૪૭ તે ભેઠા દૂંપાવી પળિયાં. ૨૩
 નેશીની ૪૮ પ્રણિપત્ય કરી દેખાડે હાથ ને જનમેતરી;
 ૪૯ ને દમયંતી મુને પરણે, તો નેશી લાગું તાહારે ચરણે; ૨૪
 જેહેનાં ભેસી ગયાં ગલસ્થત્ર, મુખમાં રાખ્યા બળે કોઈન;
 એમ ભિંચાં કરીને ગલોઠાં, ઘેણા ૫૦ જુએ કાયમાં મોઠાં. ૫૧ ૨૫
 પરપુરણ આશાએ સર્વ કોય, પણ કન્યા નળની વાટ નેય. ૨૬

વધણ

વાટ જુએ નળ તણી, દાસીને કહે સતી :
 'હું મંડપમાં ૫૩ પછે આવુ, ને પ્રથમ આવે નંવધપતિ,' ૨૭

કડવું ૨૫

(ગમ-રામઓ)

મંડપ માંહે ભૂપતિ મળિયાજી,
 અભિમાને ભરિયા, રૂપબુદ્ધિ? બળિયાજી;
 'તોડા કન્યાને', ભીમક ઓચરેજી, ૨ વેદભી શણગાર ધરેજી. ૧

દાળ

શણગાર સજ્જતી સુંદરી, તે શોભતી શ્રીકાર;
 નળ નથી આબ્યો મંડપે, ૩ માટે લગાડે વાર. ૨
 કૃષ્ણાગરમર્દન વાસવર્ધન, ૪ મહિલા કરે મર્જન;
 બહુ નાર આવે, વધાવે, ૫ વરસે સુકતા-પરજન. ૩

શુભ વચન શુકન વદે, ઉદ્યો હર્ષ અનંત;
 ખેરીનાદ થાયે, ગીત ગાયે, બહુ કિંકરી નાયત. ૪
 માનપૂર્ણ માનિની, મહિપતિ મોકવા કાઝ;
 સ્વયંવરના સુભટ્ટ છતવા, ૧૦ધરેજ્યામા સાજ. ૫
 પ્રેમપાશ લીધો પ્રેમદા, નાખવા મંડપક્ષેત્ર.
 બૂકુટિ—ધનુષ્ય આકરશીયું, ને બાણ બંન્ધો નેત્ર. ૬
 તારુણીને ૧૧તેડવા મોકલે, રાયછ વારોવાર :
 કુંવરી ૧૨ બાહર નીસરો ૧૩, કરમાં ચડીને હાર. ૭
 વાનિંત્ર વાજે, ૧૪ઘોષ ગાજે, ધાય કુમુમની વૃષ્ટ;
 રાજામાત્ર જુએ બારણે, ૧૫કેમ મળે દણોદણ. ૮
 ‘ઓ કન્યા આવી ! કન્યા આવી !’ ૧૬ઘોષ એવો ધાય;
 ૧૭શર-શબ્દ થાયે, આગમન ધાયે, આઘાવાંકા વળી
 વળી જોય. ૯

વસણ

જુએ રાજા ફરી ફરી, કેહેણું હશે કન્યાનું રૂપ રે;
 એહેવે સમે દેવ આર સાધે, આવ્યો નક્કરા બૂપ રે. ૧૦

કલ્પ ૨૬

(રાન-મારની દેશી)

વાગી સ્વયંવરમાં હાકે, ઓ નગ આવ્યો રે;
 ૧ભાગ્યાં બીજા બૂપના તાકે, ૨ ઓ નગ આવ્યો રે. ૧
 રજાલો ઉદ્યો નંધલાલ, ઓ નગ આવ્યો રે;
 અસ્ત ધયા સો તારા સમાન, તે નગ આવ્યો રે. ૨
 લે અનંત અનંગનો અંગ, ઓ નગ આવ્યો રે.
 લાલો કનક કાયાનો રંગ, તે નગ આવ્યો રે. ૩

ઝળકે ^૫ ઝળહળ જ્યોત ^૬ ,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
મુગટ પર ચળકે વિદ્યોત,	તે નળ આબ્યો રે.	૪
૭ જ્યોત રવિની કુંડલ લેહેકે,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
૮ અરગત અંગે જેહેકે,	તે નળ આબ્યો રે.	૫
૯ શોભે વદન પૂનમનો ચંદ,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
૧૦ કમલનયન પ્રેમનાં કંદ ^{૧૧}	તે નળ આબ્યો રે.	૬
જાણે નાસિકા કીરની ચંચ,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
૧૨ કોઈ ન દેખે સરખા પંચ,	તે નળ આબ્યો રે.	૭
૬૬ ગજમુકતાનો ^{૧૩} હાર,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
૧૪ કર કુંજર-શુંડાકાર,	તે નળ આબ્યો રે.	૮
હૃદે નાલિકમળ શોભાળ,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
૧૫ કટીએ જીત્યો કુંજર-કાળ,	તે નળ આબ્યો રે.	૯
ચાલતો શાફલની ગત્ય,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
૧૬ નિરાશ થયા નરપત્ય,	તે નળ આબ્યો રે.	૧૦
૧૭ એ તો દમયંતીનો પ્રાણ,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
હવે એ પરણે ^{૧૮} નિર્વાણ,	તે નળ આબ્યો રે.	૧૧
કન્યાને થયું તવ જાણ,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
જેતું હંસે કીધું વખાણ,	તે નળ આબ્યો રે.	૧૨
તેજે ^{૧૯} તો તપે જાણે ભાણ,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
શીતળતાએ સોમ ^{૨૦} સમાન,	તે નળ આબ્યો રે.	૧૩
ગતે કરીને જેહેવો વાય,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
મહિમાએ ^{૨૧} શંકરરાય,	તે નળ આબ્યો રે.	૧૪
મન-સ્થિરતાએ જેમ મેર,	ઝો નળ આબ્યો રે;	
૨૨ જાણે ધને ધીજો કુળેર,	તે નળ આબ્યો રે.	૧૫

સત્યવાદી શિબિર^{૨૩} સમાન, ઓ નળ આંચો રે;
 ઐશ્વર્યે^{૨૪} નીધુશ^{૨૫} રાગન, ત નળ આંચો રે. ૧૬
 રક્તે તો શુદ્ધે બલ્લે ધ્રુવ, ઓ નળ આંચો રે;
 રજ્યાગી જેહેવો હરિશ્ચંદ્ર, તે નળ આંચો રે. ૧૭
 દમયંતીને બહુ હર્ષ, ઓ નળ આંચો રે;
 રખે વાર રત્નાગે મન ફર્ક, ઓ નળ આંચો રે. ૧૮
 એક આસને બેઠી નાર, ઓ નળ આંચો રે;
 દાસી ઉંચલી રજ્યાગે ચાર, ઓ નળ આંચો રે. ૧૯
 ૩૦ શોભે મુંદર અતિ સકુમાર, ઓ નળ આંચો રે;
 જર્ષ પોહિંતાં મંડપદાર, ઓ નળ આંચો રે. ૨૦

પદ્ય

બાહર પધાર્યાં પ્રેમદા, ચતુરા જાંચણે ચાર રે;
 નળ બેઠો સિંહાસને, ૩૧ ચતુરા ચિંતવી તેણી વાર રે. ૨૧

કડકું ૨૭

(રાગ-કલ્યાણ)

મંડપ મધ્યે માનિની, આસન બેઠી બાચ;
 રસવયંવરમાં સુલટને છતવા મુંદરી, વર્ણવુ તે શોભાય. ૧

આવ છદનીએ

લીમકતનયા, રૂપ બનયા, ૪૨ સાલી રંગપૂરણ;
 નરાંગના^૫ દેવાગના, ૬ માનિની માન^૭-ચૂરણ.

દુઃખમોચના,^૮ મૃગમોચના,^૯ લલિત-લક્ષણવંતય;^{૧૦}

^{૧૧} મનહરલાસિક, વેણવાસિક, અલકા ઉપર મલતયં.

રાખડી અમૂલ, શીશકૂલ, સેંધે સિંદુર શોભયં;

આલ અલકિત, રૂપ અલકિત, ભૂષતનાં મન લોભયં.

અધર^{૧૨} મુધાસિધુ, વદન ઇંદુ, ભૂકુટિભ્રમ-ને^{૧૩} મૂળય,
 નેત્ર અમલ જુગમ કમલ, ^{૧૪} બહુ રગ ફૂલી કુજય ૫
 અણિયાલા અજન, ચપલ ખજન, મીનમૃગ દે હાગ્ય,
^{૧૫} પડયા રાય ગૂરા, ઘાએ પૂગ, કટાક્ષણાણે મારય ૬
 જુએ વિવિધ પેરે, નયણ ચેરે, તિલક લાલે કીધય,
 દીપક પ્રકાશા, ^{૧૬} હિમ નાસા, હીડે કીંગ મન-લીધય ૭
^{૧૭} દાડેમ-ખીજ દત, રસનાએ રસ અનત,
 શોભે ચિત્રુક મધુક-ખાલય,
 ગલુખ ધ જુગતા, હાર મુકતા, ^{૧૮} માણેક માહા શોભાલય ૮
 જુગમ જુગ ^{૧૯} અવલ્લા અ જુગ, બાજુમ ધ કુમતા જૂલય,
 હોય નાદ ^{૨૦} રકણ, ચૂડી કકણ, છે મુદ્રિકા બહુ મૂલય ૯
 દશ આગળી ^{૨૧} મુગની ફળી, નખજ્યોત ^{૨૨} ગની ધારય,
 રત્નુમુગજ્યેષ્ઠ ઉદય છે કુચ, કુજરકુલમ્બલમારય ૧૦
 અલક લલિતા વહે^{૨૪} સલિતા, ઉદર પોયણ પાનય,
^{૨૫} વિચિત્ર-લક કટી વક, મેખલા ધૂધરી ગાનય ૧૧
^{૨૬} જે જ ધ રભા-કદલીસ્થલા, હસગજ્જાતિ^{૨૭} હીડય,
 મુખપાલ મૂની રાય ફૂડી, જાય ^{૨૮} પાય માણે માડય ૧૨
 નેપુંગ જળકટ, વીછીઆ^{૨૯} અણુવન, ધૂધરી ઘનધોરય,
^{૩૦} ઘાઘર ધમર, અમૂલ અબગ કુવેલ છૂટે દોનય ૧૩
^{૩૧} અગર બળે, અમર દળે, રસિક રામા રાજય,
 ગીતક^{૩૨} લોલક, ચગ લોલક, મૃદગ વીણા વાજય ૧૪
^{૩૩} કીર્તન ઘણી, બોવે બદણી, ચાલે ^{૩૪} મહસ જોષિકા ધાગ્ય,
^{૩૫} પચનાણુ કરી સધણ, રાજપુત્ર હુંદે મારય ૧૫
^{૩૬} ભરમાયા ભૂપ, પડયા મોહકૂપ, તે પ્રેમપાશે બધય,
 હામથી ડંગયા, ^{૩૭} રિસાલ ગંગયા, કો મીટ સામી નમધય ^{૩૮} ૧૬

આડા ઊતરે, મુંખારા કરે, તોડે ભામની નવ ભાળયં;
આસનથી પડયા, કો લડયડયા, શકે પહોત્યા કાલયં. ૧૭

ખોલી ન શકિયા, વલ્ચિત્ર લખિયા, કો નમે વારોવારય,
સમીપ ધસિયા, મુગટ ખસિયા, પૂઠેથી સેવક ધારય. ૪૦ ૧૮

૪૧કો કનક કાપે, લાંચ આપે, સાહેલીને સાધયં;
'જોઈ એ તે લીજે, વિખાણુ કીજે, વિવાહ મારો ખાંધયં.' ૧૯

લાંખી કોટ કરતા, 'નથી નરતા,' ૪૨ કહે, 'હાર આરોપયં';
ફરી મુગટ ૪૩ખ ધે પ્રેમક દે, પડયા નવ મહે કોપય. ૨૦

રાજનાં ગૌર ગાત્ર તુલ્યમાત્ર તે તારુણી મન ૪૪ લેખયં,
મુખ મરડે, આંખ તરડે, અનેકને ઉવેખયં. ૨૧

વલ્ચણુ

અનેકને ઉવેખતી, આઘી આલી નાર રે,
ગઈ એક નળ બાણી કરી, દીઠી પંચ નળની હાર રે. ૨૨

કડવું ૨૮

(તાગ-સા.ખ)

મન ઈરછા નૈધધરાય તણી, કન્યા? ગઈ નળરાયર ભણી,
જુએ તો ઊભા છે નળ પંચ, કન્યા કહે, 'આ ખોટો સચ ૧

હંસનું કહ્યું અવરથા ગયું, નળનાથનું વરવું રહ્યું;
એક નળ સાંભળિયો ધરા, આ કપટી કો આબ્યા ખરા' ૨

પાંચે નળ ચેષ્ટાને કરે, 'લાવડે હાર,' કહા આગળ ધરે;
તંવ દમયંતી થઈ ગાભરી, વિપરીત દેખી પાછી ફરી ૩

આવી બાંહાં પિતા લીમક, 'અરે તાતજી, જુઓ કોનક;
હું એક નળને આરોપું હાર, દીકા પંચ ને પડયો વિચાર' ૪

ભીમક કહે, 'આશ્ચર્ય જ હોય, તું વિના પંચ ન દેખે દોય !
 શકે દેવતા તાં નિર્ધાર, થઈ આવ્યા નળને આકાર. ૫
 એ પરીક્ષા, યનિમિષ નહીં ચક્ષુ, વિરજ^૫ વજ્ર, ઊભા અંતરિક્ષ.
 વાત સાંભળી ભીમક તણી, કન્યા આવી પંચ નળ ભણી. ૬
 પિતાએ મારગ દેખાડ્યો, નારીએ નળ શોધી કાઢ્યો;
 હમયંતી જેમ વરવા જાય, ધસી ઇંદ્ર નળ આગળ ધાય. ૭
 એક એકને આગળ^૬ કરે, લેવા માળ કંઠ આગળ ધરે;
 'સંચ ન આવે રે ફરી ફરી; તવ હમયંતી થઈ ગાલરી. ૮
 ઇંદ્રે મનમાં શાપ્યો હુતાશન, વાંદરના 'જેવું થયું' વહન;
 અગ્નિએ જાણ્યું ઇંદ્રનું કાજ, 'રીંછમુખો થજો મકારાજ.' ૯
 વરુણે શાપ મનમાં દીધો, જમને માંજરમુખો કીધો;
 ધર્મે અંતર ઇન્દ્રિયું એવું, વરુણનું મુખ 'થયું' શ્વાનના જેવું. ૧૦
 રીંછ, વાંદર, શ્વાન, માંજર, કન્યા કહે, 'વર રૂકા ચાર !'
 ઇંદ્રરાય વાણી એમ ભણે, 'આધાવેષ^{૧૦} માંડ્યો આપણે.' ૧૧
 જમ કહે, 'કાં હસાવો લોક, ' ૧૧ શાપ કીધા માંહોમાંહે દોક;
 હમયંતી વિચારે વળી, 'સમાન શોભે પંચનળી.' ૧૨ ૧૨
 કોહોને વરીએ, કોહોને ઉવેખીએ, વરમાળ કોહોને આરોપીએ ?
 જોવા મલીઆ રાજકુમાર, એક નળ દેખે નિર્ધાર. ૧૩
 ખુદ્ધિવાન નારી છે ઘણું, માન મુકાવે દેવતા તણું;
 ચારેને પૂછે કરી પ્રણામ, 'તમારા ૧૩તાતનાં શાં શાં નામ ?' ૧૪
 ૧૪લોભ વિષે ગણ્યો નવ પાપ, 'વીરસેન પાંચેનો બાપ !'
 કન્યા વળતી કરને ઘસે, સખી સામું જોઈ જોઈ હસે. ૧૫
 સખી ૧૫કહે, 'શું ઘેલાં થયાં ? શું કપટરૂપને ૧૬વળગી રહ્યાં ?
 ખીજા પુરુષ રૂપના ધામ, સાંભળો કહું દેશદેશનાં નામ.' ૧૬

દેશ સકળ નરેશનાં નામ; દાસી કહે વર્ણવી ગુણ્યામ;
તોયે કન્યાને ન ગમ્યું કોય, ફરી ફરી પંચ નળને જોય. ૧૭

૧૭. હું હું નળ', પાંચે જિયરે, પણ કન્યા કોહોને નવ વરે.
નારદજી અંતરિક્ષ આવીઆ, ઈંદ્રાણી આદિ તેડી લાવીઆ. ૧૮

ચારે દેવની ચારે નાર, ૧૮ગગને દીઠી ભરથાર;
લજ્જા પામ્યા સોભી ઘણું, એ કારજ નારદ^{૧૯} તણું. ૧૯

કન્યાએ દીઠી દેવાંગના, એમરો જાણીને માંડયા વના :
'અમે અદ્ય જીવ કરૂં, તમે રાજારંભ ભવના ભૂપ. ૨૦

અમે રાજમ-જરાથી ત્ર સીએ, પૂજનિક તમને ઉપાસીએ;
રજતમે અમને ભીમક રાજાન, હું તમને પુત્રી સમાન.' ૨૧

એવું કહીને ભરિયાં ચક્ષ, લાજ્યા દેવ થયા પરતક્ષ;
ઈંદ્ર, વરુણ, વાહ્નિ, જમરાય, શોભ્યો મંડપ જે જે થાય. ૨૨

૨૪નળને તે થયા તુષ્ટમાન, દેવ કહે, 'માગો વરદાન';
જે જે વર આપે સુરરાજ, સહેજે નળનું સરિયું^{૨૫} કાજ. ૨૩

કમળમાળ આપી સુરરાય, લક્ષ વર્ષે નવ સુકાય;^{૨૬}
અશ્વમંત્ર આપ્યો રાજન, દિન એકે હીંડે શત જોજન. ૨૪

કહે અગ્નિ, 'નહીં દાજે ત્ર્યં, જાંઠા સમરે તાંડાં પ્રગટું હુંય.'
ધર્મ કહે, 'ભોગવે રાજભોગ, ત્યાં લગી નહીં પુરમાં રોગ. ૨૫

જે કરશે તારી કથા-વાચના, તેને ન હોય રજમન્તચના.
વરુણ કહે, 'સાંભળ નળરાય, સૂકું વૃક્ષ નવપડતવ થાય. ૨૬

સમર્થુ જળ જીપજે તત્કાળ; આઠે વર પામ્યો ભૂપાળ
પછે દમયંતીને આપ્યો વર, અમૃતઆવિયા^{૨૮} હજો તારા કર.' ૨૭

સર્વે સ્તુતિ-કીધી દેવતા તણી, વિમાને બેસી ગયા સ્વર્ગભણી;
દમયંતી હરખી તત્કાળ, નળને કંઠે આરોપી માળ. ૨૮

સાધુ રાજા રહસ્યે રહ્યા, અદેખવા^{૩૦} ઊડીને ગયા;
 વરકન્યા પરણ્યાં^{૩૧} રીત કરી^{૩૨}, ભીમકે પહેરામણી ભત્રી ભરી. ^{૩૩}૨૯
 લાડકોડ પહોત્યાં આપણાં,^{૩૪} નળને વાનાં કીધાં ઘણાં;
 નળદમયતી બને જાય, વેળાવી વળ્યા ભીમકરાય ^{૩૦}
 ગાજતેવાજતે નળરાજા વળ્યા, એવે કળિયુગ-દ્વાપર સામા મળ્યા;
 વરવા વૈદહી^{૩૧} નારદે મોકલ્યા, આવે ઉતાવળા ^{૩૫}શ્વાસે હલકલ્યા ^{૩૧}
 બેઠો મહિષ ઉપર કળિકાળ, ^{૩૬}કે મનુષનાં શીશની માળ;
 કરમાં કાતુ લોહશણગાર,^{૩૭} શીશ સઘડી ધીક અંગાર. ^{૩૮} ^{૩૨}
 જઈ વરુ^{૩૯} દમયંતી રૂપનિધાન,^{૪૦} જુએ તો મળી સાહુમી જાન.
 રહકન્યાએ વર જાણ્યો વર્યો, ^{૪૦}કલિ કોધે પાછો કર્યો. ^{૪૧} ^{૩૩}
 જો નળે હું પરણવાદીધો નહીં,^{૪૧} તો આજથી લાગું પૂઠે યઈ.
 નળરાજા આવ્યો પુર વિષે, કરે રાજ્ય ^{૪૨}નારીશું સુખે. ^{૪૩} ^{૩૪}
 લોગાવે લોગ નાનાવિધ પેર, સ્વર્ગનું સુખ પામે^{૪૩} ઘેર;
 પ્રભુ-પત્નીને વાધ્યો પ્રેમ, સાચવે તે બહુ સત્ય^{૪૪} ને નેમ ^{૪૫}
 આરે વર્ણ પાળે ^{૪૫}કુલધર્મ, આલે યજ્ઞદિકનાં કર્મ;
 તેણે કલિજીગનું આલે નહીં, હીડે છીડી^{૪૬} જોતો જહીં તહીં. ^{૪૭} ^{૩૬}
 નગર પૂઠે ફેરા બહુ ખાય, પણ સત્ય આગળ પ્રવેશ ન થાય.
 સહસ્ર વરસ વહીને ગયાં, દમયંતીને બે બાળક થયાં. ^{૪૮} ^{૩૭}
 જીગમ બાલક સંગાથે પ્રસન્ન્યાં, પુત્ર પુત્રી રૂપે અભિનવાં;
 નળદમયંતી^{૪૯} હરખે ઘણું, બાળક વડે શોભે આંગણું. ^{૫૦} ^{૩૮}
 એક દિવસે નળ ભૂપાળ, મંગાવ્યું જળ, થયો સંધ્યાકાળ;
 રહી પાની કોરડી ધોતાં પાય, કલિજીગ પામ્યો પેઠાનો લાગ ^{૫૧} ^{૩૯}
 સંધ્યાવંદન કીધું રાજાન, પ્રવેશ કલિનો ^{૫૨}તેહ સ્થાન.
 ત્યમ સેજ્યા સૂતો ભૂપાલ, સર્વાંગે આખ્યો કલિકાલ ^{૫૩} ^{૪૦}

વડલુ

કલિઝાલ વ્યાખ્યો રાયને, બ્રહ્મ થયો નંપધનો ધણી રે,
‘હવે વઢાડુ પિત્રાર્થને’, કલિ^{૩૮} આઢ્યો પુષ્કર ભણી રે ૪૧

૮૩૩ું ૧૯

(ગગ કાહારો)

કલિજીગ-દ્વાપર મલીને આવ્યા, પુષ્કર ડેરે પાસ,
હાથ ઘમે ને મસ્તક ધૂણે, મુખે મૂકે નિશ્વાસ કલિં ૧
વેષ વિપ્રનો ધરી અધર્મી, ‘ન્યો મસ્તક ડાલે,
‘નંપધપાત બેઠા તપ કરવા, થર્થ તરણુને તોલે કલિં ૨
એક કુગમા રઉદય બેઠિના, તુ જોગી, નળ રાણુ,
‘નળ લોગ લોગવે નાનાવિધના, તારે નહી જળદાણુ’ ૪ કલિં ૩
તમારા પિતાશુ અમારે કમત્રી, તે માટે હેત કીજે,
એવું કહી કર ગ્રહી તાણ્યો, ‘આવ્ય આર્વિંગન દીજે’ કલિં ૪
લેટતામા પિંડ ૭પુષ્કરના મધ્યે, કલિએ કીધો પ્રવેશ,
તેડી આઢ્યા નંપધપુર ભણી, કરવા નળશુ કલેશ કલિં ૫
વાટે જાતા વાત પગી, ‘નવ મળવુ નાખ્યે ઝાસા,
કાળ કહે, ‘તુ છૂત રમજે, હું ‘થાઉ બે પાસા કલિં ૬
‘પ્રથમ પોણુ કરજે વૃષભનુ, દ્વાપર થાયે પોઠી,
સર્વસ્વ વાહી? લીજે નગનુ,’ ૧૧એ ઘાટે વાત ગોઠી કલિં ૭
જયપિ પુષ્કર પવિત્ર જ હુતો, નહુતી રાત્યની અલિવેખા,
૧૨ગોપાર્થ ઇર્ષ્યા નળરા ઉપર, મળ્યા જીગમ અદેખા કલિં ૮
વૃષભવાહન પાસા કર માહા, આળ્યો રાજસભાય,
બાધવ બાણી, દયા મન આણી, બિહી બેઠો ૧૪નગ થાય કલિં ૯

‘ભલે પધાર્યા પુષ્કરભાઈ, જોગી-વેપને છાંડા;
 ૧૫આ ઘર રાજ્ય તમારું વીરા, રાજ-રીતને માંડા.’ કલિં ૧૦
 આસન આપી કીધું પૂજન, પૂછે વાત કુશલીસેમ;
 પુષ્કર કહે, ૧૬‘બીજી વાત ન સંચે, દૂત રમ્યાનો પ્રેમ.’ કલિં ૧૧
 નળ કહે, ‘બાંધવ, દૂત ન રમીએ, એ અનર્થનું મૂળ;
 તું જોગેશ્વર, કાં ઉપજાવે, ઉદર ચોળીને’ ૧૭ શૂળ ? કલિં ૧૨
 પુષ્કર કહે, ‘મારો પાંચ મુદ્રાનો, પોઠી છતું કે હારું;
 એકી પાસે બળદ મારો, એકી પાસે રાજ્ય તારું.’ કલિં ૧૩
 કલિને સંગે પુણ્યલોકને, પાપ તણી મત આવી;
 દૂત રમવું ૧૮અપ્રમાણ છે, પણ વાત આગળ છે ભાવી. કલિં ૧૪

વલણ

ભાવી પદારથ ભૂપને, વેઠવું ૧૯ છે બહુ કષ્ટ રે;
 દૂત રમવા ૨૦એઠો રાય, કીધો કલિએ બ્રહ્મ રે. ૧૫

કહ્યું ૩૦

(સમ-વેવારો ૧)

નળરાજાએ દૂત આરંભ્યું, સત્ય ધ્યું સર્વ ફેકણ;
 નગર મધ્યે વાત બાણી ૨, ત્રાહિ ત્રાહિ કરે લોકણ. ૧
 હમયંતીએ નળને કહાળ્યું, ‘બળદ ભણી મા જોશોણ;
 એ વૃંપલમાં વેરી સંકરમ્યો ૩ છે, રમતાં રાજને ખોશોણ.’ ૨
 ડાહ્યા લોક નગરના વારે, અને વારે ઘણું પ્રધાનણ;
 કલિજીગે બુધ બ્રહ્મ જ કીધી, કહ્યું ન ધરે રાય કાનણ. ૩
 એઠા બંન્યો પોણ ૪ પરહીને, બોલ્યો પુષ્કરરાયણ; ૪
 ને હારે તે રાજ્ય મૂકીને, ત્રણ વર્ષ વનમાં બાંધણ. ૪

‘ત્રણ વર્ષ ગુપતે^૭ રહેલું, વેવ અન્ય કો ધરીશ;
જો કદાચિત્ પ્રીછ^૮ પડે તો, વંન ભોગવે ફરીશ.’ ૫

મહિમા મોટો કલિજીગ કેરો, નળને ગમતી^૯ વાતશ,
નળ કહે દે, ‘નાખ પાસા’, ત્યારે વરસ્યો શોભિતવરસાદશ. ૬

હાહાકાર થયો પુર મધ્યે, વાયુ સામો^{૧૦} વાયશ;
નાખ્યા પાસા ને પુષ્કર શત્યો, સર્વસ્વ હાર્યો રાયશ. ૭

હાર્યો નળ ને પુષ્કર શત્યો, જઈ બેઠો સિંહાસનશ;
આણ પોતાની^{૧૧} વરતાવી પુરમાં, કહ્યું^{૧૨} નળને, ‘જાઓ^{૧૩} વનશ. ૮

વનકૂળ પહેરો, ^{૧૪}વન વસો, ને કરો વનકૂળ આહારશ;
^{૧૫}એક વંશ રાખો શરીરે, સર્વ ઉતારો શણગારશ.’ ૯

સર્વતશ^{૧૬} એક વંશ જ પહેર્યું, બિંધ્યો તવ નળરાયશ;^{૧૭}
દમયંતીને કહાવિયું, ‘તું જાજે પીહર : માંદાશ.’^{૧૮} ૧૦

રુદન કરતી રાણી આવી, બાળક ગાથ્યાં કાથશ;
શીર નામી સ્વામીને કહે છે, ‘^{૧૯}મુને તેડા સાથશ. ૧૧

સુખદુઃખની કીજે વાતડી, એકલાં નહીં સુહાયશ;^{૨૦}
હું સેવાને આવું ^{૨૧}સહી દે, થાકો તો ચાંપું પાયશ.’ ૧૨

કંથ કહે, ‘હો કામિની, તું આવ્યે મને જાંતશ;
તે દુઃખ સઘળું વેઠીએ, પણ ટળવળી મરશે ^{૨૨}જાળશ.’ ૧૩

રોતી કહે છે કામિની, ‘જેમ છાયા દેહને વળગીશ;
તેમ હું તમારી તારુણી દે, કેમે^{૨૩} ન થાઉં અલગીશ. ૧૪

વલણ

જો અળગી કરશો, કંથશ,^{૨૪} તો આણ તમું તત્કાળ દે;
નળ કહે, ‘આવો વન વિષે, તો પીહર વોળાવો બાળ દે. ૧૫

કડવું ૩૧

[ત્રય-મેઘો]

‘મોસાળ પધારો દે, મોસાળ પધારો દે,
 બાહુઆં, મોસાળ પધારો દે, લાડવાયાં બે બાળ;
 નમાયાં ધર્મ વરતજો દે, સહેજો મામીની ગાળ.’ મોસાળજી ૧
 રૂદ્ધયા થાંપે દે, રાણી હૃદયા થાંપે દે,
 હૃદયા થાંપે પેટ, એડે છેલુંવહેલું લાડ;
 ‘હવે યમગણું દોહલું દે, મળીએ તો પ્રભુનો પાડ. મોસાળજી ૨
 ઘયાં માત વહોણાં દે, ઘયાં માત વહોણાં દે;
 માત વહોણાં પદ્યામણાં દે, નહીં કો રૂઝો સાથ;
 રૂએ રાણી હૈયે ફાટતો, ‘કોણ માથે ફેરવશે હાથ?’ મોસાળજી ૩
 મંદિરના શુરુજી હો, મંદિરના શુરુજી,
 મંદિરના શુરુજી સુદેવજી દે, તમારે ખોજે છે તન;
 જઈ કહેજો માહારી માતને દે, જીવની પેર કરજો જનતાન.
 મોસાળજી ૪

પુત્રી-જમાઈ દે, તમ તણાં પુત્રી-જમાઈ,
 પુત્રી-જમાઈ તમ તણાં દે, કહેજો વનમાં પૂર્યો વામ;
 જઈ કહેજો માહારા તાતને દે, અમ ભોગીનો લેજો તપાસ.
 મોસાળજી ૫

ચુંબન કરતી દે, માવડી ચુંબન કરતી,
 ચુંબન કરતી માવડી દે, ફરી ફરી મુખ ભેય;
 હૈયેથી નવ ઊતર્યાં દે^{૧૦}, દમયંતી રાણી રોય મોસાળજી ૬

વધણ

રૂએ રાણી અતિધણું દે, વછ^{૧૧} સોંખ્યાં શુરુ-કર માંહે દે;
 યોજાવ્યાં બે બાળકાં દે, ઋષિ સાથે ૧૨નજરાયે દે.

કડવું ૩૨

(ગજ-વેગડી)

આજક વોળાવ્યાં વિપ્ર સંગાથે, દમયંતી કરે આકંદ; ૧
 હાડકાર હવે પુર મધ્યે, મળ્યાં મનુષ્યનાં? વૃંદ. ૧
 પડો વાગ્યો પુષ્કર પાપીનો, નળને કો નવ રાખે; ૨
 એક અંજલિ રજલની ન પામ્યાં, જો લમ્યાં પુર આખે. ૨
 ઝખારણાં હે નળને દેખીને, જે પોતાનાં લોક; ૩
 તરસી દમયંતી પાણી ન પામી, કંઠે પડિયો શોષ, ૩
 એક રાત રહ્યાં નગરમાં, આહ્યાં વહાણું વાતે; ૪
 પુણ્યલોકની પૂંઠ જ લીધી, કલિ થયો સંઘાતે. ૪
 જ્યાં વાવ, સરોવર, ફૂવા, પાકાં 'ફળની વાડી, ૫
 કલિજીગ આગળથી જઈને, સર્વ મેલેલે ઉમડી. ૫
 ફળ જળ ને પત્ર ન પામે, રાણી કરે આંસુપાત; ૬
 વનમાં ફરતાં કુદન કરતાં, વહી ગયા દિન સાત. ૬
 ૧૧અકેકું પટકુળ પહેર્યું, પ્રેમદા કોમળ દાઝે; ૭
 પાથ પંકજપત્ર જેવા, તીવ્ર કાંઠા ભાજે. ૭
 એક માનસરોવર આગળ આબું, તેમાં દીકું પાણી; ૮
 ૧૨કલિજીગે તે ફેક ન થયું, ૧૩પીધું રાય ને રાણી. ૮
 વારોવાર પાણી પીએ, ને ગ્રેસે ને વળી હીડે; ૯
 નરનાર તે વારે ૧૪તૃપ્ત થયાં, પણ કુધા પાપણી પીડે. ૯
 સ્વામી કહે, 'સંતોષાર્થ ૧૫ સ્થામા, જોસ ધર્મ ને સ્વસ્થ; ૧૦
 જઈ સરોવરમાં શોધી લાવું, જો જડે ૧૬એક જો મરઘ.' ૧૦
 થોડા જળમાં પેડો નજરાય, ૧૭ધીવરનું આચરણ; ૧૧
 સાધુ રાયને શ્રમ કરતાં, મીન મળ્યાં ૧૮ તણ. ૧૧

આણીને અબજાને આખ્યા, વામા કહે, 'થયુ વાડુ,'
 નળ કહે, 'આપણુ જોરેં આણીને, શું હોયરેં એટલા સાડુ ?' ૧૨
 ભારતના ભુજ માહે સોખ્યા^{૨૨}, ભૂપ ગયો ખીજી વરા,^{૨૩}
 દલિજીગ સર્પ થઈ બિહાવે, મગ્ધ નામે અરાપગ^{૨૪} ૧૩
 નળે શ્રમ કીધો ઘટિડા ભે, મગ્ધ ન થઈયા હાથ,^{૨૫}
 પેલા ત્રણ મગ્ધ વહેચીને લીજે,^{૨૬} વિચાર્યું મન^{૨૬} સાથ. ૧૪
 નળ આવ્યો નિરાશ થઈને, ત્રણ^{૨૭} મગ્ધ માહા ચિત્ત,
 રંડએટલા અતરમા દમય તીને, થઈ આવ્યુ^{૨૮} વિપરીત^{૨૯} ૧૫
 અમૃતઆવિયા^{૩૦} કર કૃષ્ણનારે, સજીવ કેથયા મગ્ધ પગમા,
 હાથ્યા મહિલાએ^{૩૧} મૂઢી છાડયા^{૩૨} ભીડી પડયા^{૩૩} મળમા^{૩૪} ૧૬
 ઘેલી સગખી મીનને ગાજે, પાણીમા વેવલા વીણે,
 'હવે ગ્વામીને શો ઉત્તર^{૩૫} વાળુ ?' રુદન કરે ન્વર ઝીણે ૧૭
 કેવીયુ મુખ રુએ વંદલી^{૩૬}, નાથ આવતો નગ્જે,
 ચિહ્ન પાસ ભાળે, આસુ ઢાળે, સ્વાતિભિહુ શુ વરસે ૧૮,
 રોતી કેપની પતિએ દીઠી, ધોણુ મુખ ધંધયુ દીન,
 'કહે રે પાપણી, ધીગડે હુ પાળે, લક્ષ કીધા મીન ? ૧૯
 હું હુધાતુર ફરીને આવ્યો, રજત્યો પાણીમાહે,
 હોઠ હોઠ મગ્ધ લોજન કીજે, લાવ, પાપણી કયાહે ?' ૨૦
 રૂદે ફાટતે ભોલ્યા^{૪૨} રાણી, પડે^{૪૩} આસુ મોતીદાણા,
 'ક્રુધા પાપણીએ મગ્ધ લક્ષ્યા,^{૪૪} મે નવ રહેવાયુ, રાણા' ૨૧
 નળ કહે, 'હુ સેશિખામણ દીધી,^{૪૫} ન્યારે વિદાય થયો આકાશ,
 એક દૂત ન રમણુ, ખીજો ન કરવો નારીનો વિધાસ ૨૨
 જો વાના વાર્યા તે^{૪૬} કીધા, હાથે હુ ખ લીધુ માગી,
 હું ભૂખ્યો ને તે મગ્ધ ખાધા ! શુ આગ પેટમા લાગી ?' ૨૩

દમયંતી હા હાજી કરે, જાણે 'સમ ખાઉં શાને;
સજીવ થયાં ને ઊડીજી ગયાં, જલકહું તો રાય તે નવ માને' ૨૪

વચન

ન માને રાજા એ આશ્ચર્ય મોટું, ઊડી ચાલ્યો નજરાય રે;
અણતેડી દમયંતી રાણી, પીઉની પંપૂંઠે જાય રે. ૨૬

કડવું ૩૩

(રામ-વેરાડી)

આગળ નળ પૂઠે પ્રેમદા, સતીને અંતર આપદા;
નળ તિરસ્કાર હીંડતાં કરે, રહું કાઠે, અખળા આંખ ભરે. ૧

'ખાધાં મચ્છ હશે ગતજ ઘણી, પતો હીંડતાં શું હારે, પાપણી ?
ફપી રે પાણી તું ફરી ફરી, કાં જે મચ્છ ખાધાં પેટ ભરી.' ૨

જો મારગ આવ્યા આગળે, વિદાય નારી કીધી નજેજ;
'તું નહીં નારી, હું નહીં કંથ, આ તાહારા પીકરનો પંથ. ૩

માહારો 'સંગ તુને નહીં ગમે, મહિયરમાં પેટ ભરીને જમે.'
૧૦ નાથજી, તમે મુજને કરો સમા, મુને નથી પીકરની તમા. ૪

૧૧ ફેકટ હું પર કરો છો રીસ, અજુગત આજ ચઢાવો રીસ;
દેવતાનું મુજને વરદાન, કાં એ નથી જાણતા, રાજાન ? ૫

હુતી વાત કામિનીએ કહી, ૧૨ કળિયોગે નજે માની નહીં.
આગળ પાછળ બન્ને જાય, કળિએ કીધી બગની ૧૩ કાય. ૬

થોડી પાંખ ને માંસ જ ઘણું, લલચારું મન નજર ૧૪ તણું;
'પંખીમાં દીસે ઘણું ૧૫. ભાર, નરનારીનો પુરંણ આહાર. ૭

કોણ પ્રકારે બગને હણું, ૧૬ ઉપર વચ નાખું. આપણું.
ઉકરાંટી કીધી સુંદરી, નળ ચાલ્યો દેહ નસ જ કરી. ૮

લાજ્યાં પંખી ને લાજ્યું વન, લાજ્યા સૂર્ય^{૧૭}ગ્રીચ્યાં લોચન;
 સ્વાદદંદ્રિયે પીડયો મહારાજ, થયો નમ્ર મૂકીને^{૧૮} લાજ. ૯
 પીતાંબર ઝાલ્યું^{૧૯} ભૂપાલ, રંજેમ ધીમર ઝાલે જાળ;
 રંગગ નિકટ ગયો તે રાય, તેમ તેમ કળિ રરઆધેરા જાય. ૧૦
 રવધાર્થ વસ્ત્રનો નાખ્યો પાશ, કળિજીગ લેઈ ઊડયો આકાશ;
 એક વસ્ત્ર પંખી ગયો લેઈ, નળ બેઠો કપાળે^{૨૪}ર દેઈ. ૧૧
 ‘અરે દેવ, તેં એ શું કર્યું’, વસ્ત્ર જતાં કાંઈ નવ ઊગર્યું !
 ગર્યું રાજ, છત્ર, મહિમા ધણો^{૨૫}, ન રહ્યો અંગ સૂત્રનો તાંતણો. ૧૨
 વિહંગમ વસ્ત્ર ગયો રે હરી, દમયંતી મા જ્ઞેશે ક્ષરી. ’
 પાછે હગલે ગઈ શ્રીજન, રરઆખ્યું અર્ધવસ્ત્ર, ‘સ્વામી
 ઠાંકે તન.’ ૧૩

અદેકો દેહો પહેર્યો ઊભે, જાણે તીરથ નાહ્યાં^{૨૭} એવાં શોભે;
 અનન વિના અડવડિયાં^{૨૮} ખાય, સતને આધારે ચાલ્યાં જાય. ૧૪
 મહાવનની અપી ઝખજળ, તે સ્થાનક થયો સંધ્યાકાળ;
 બેઠાં જઈ બેઠું દુમ તળે, ચૂંટી પત્ર પાથરિયાં નળે. ૧૫
 દુઃખની વાત કીધી નવનવી, રરતવ દમયંતી નિદ્રાવશ હવી;
 ‘લુપા અંગોઅંગ^{૩૦} રહી છે વસી, મુખ જાણે પૂનમનો શશી. ૧૬
 નળે દીકી સૂતી સુંદરી, નિઃશ્વાસ મૂક્યો બે નયણાં ભરી;
 ‘કેણુ દિવસ આવ્યો, શ્રીહરિ! એહુઃખે પ્રાણુ જાય^{૩૧}નીસરી. ૧૭
 વંદનાર્થ વસુધાવશ^{૩૨} ચડી, રરરુઃખ નહોતું દીકું અધધડી;
 ‘ધણે દોડલે વડી મેં એહ,’ રૂએ રાજા જોઈને^{૩૪} રેહ. ૧૮
 નખધી નરખનાં જોયું મુખ, ત્યાહારે લાગ્યું મનમાં રરરુઃખ;
 ‘શી સગાર્થ પરતનયા તણી, દુષ્ટ દમયંતી એ પાપણી. ૧૯
 શી પ્રીત^{૩૬}દેહ દીધો જેણીએ, હું વિના મછ ખાધાં એણીએ;
 :રરમલિત મન એતું નિરધાર, કેા સમે માહારો કરે આહાર; ૨૦

ન ઘટેરહેવું એ સાથે મળી 'સયને ૩૮ ઉપજવે એમ કળિ
 ૩૯ તો શમે હૃદયની દાઝ, ૪૦ મૂકું વનમાં એકલી આજ.' ૨૧
 મુદ્ધિબ્રહ્મ મન રાખ તણું, કળિનેા ગ્રેયો કોધે ૪૧ ઘણું;
 નન માંહાં આશંકા ગણે, એક વસ્ત્ર પહેર્યું એ જણે. ૨૨
 મધ્યેથી ચીર ફાડું બળ કરી, ધાય શબ્દ, જાગે સુંદરી;
 કાચ છુરી ૪૨ તો છેદું પટકુળ, કળિ ધયો કાતું અનરધનું મૂળ. ૨૩
 નળે લીધું છુરિકાશસ્ત્ર, ૪૩ તે વડે વહેર્યું ૪૪ વચ્ચેથી વસ્ત્ર;
 કટકા જે એ પટકુળના કરી, ચાલ્યો નળ મૂકી સુંદરી. ૨૪
 ગયો ડગલાં સાન જ ભરી, પ્રીત સ્થામાની :સાંભરી;
 નળ વિમાસણ મનમાં કરે, 'એકેલડી એ ફાટી મરે. ૨૫
 મયોં હું ૪૫ દેવતા પરકરી, વળી વનમાં સાથે :નીસરી;
 મસોકયમોહન ૪૬ એ માનુની, કેમ ૪૭ વેદના સહેજે રાનનો ? ૨૬
 ધટે મૂકી જાવું મને : નળ આગ્યો દમયંતી કને.
 મૂકું મુખ અંતર પરજળ્યો, સંભારી મચ્છને પાછો વળ્યો. ૨૭
 કળિ તાણે વાટ વન તણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી ભણી.
 વિચારે વિચારનિધિમાં પડ્યો, ૪૮ આવન જાવત
 કિડાળે ચડ્યો. ૨૮

જાત વાર આગ્યો ફરી ફરી, ૪૯ તણ ન જાય સાધુ સુંદરી;
 રબળ બળ કળિનું ધયું, પ્રેમબંધન ત્રીને ગયું. ૨૯
 સર્પ કંચુકીને તજે જેમ, ૫૦ મેં દમયંતી તજવી ૫૧ તેમ;
 કુદ્ધ પત્રને જેમ પરકરે, પુનરપિ તે અંગી ૫૩ નવ કરે. ૩૦
 જેવું ૫૪ વમનનું રે અન્ન, તેહવી ૫૫ માકારે એ શ્રીજન.
 કા સમે મુજને મારે નેટ, હુપે વહાણું એહને પેટ. ૩૧
 એવું કહીને મૂકી દોટ, ઉવાટે દોડ્યો ૫૬ સાસોડ;
 માંહાં લગી ધાયો બૂપાણ, ૫૭ રહ્યો જાંહાં યયો પ્રાનઃકાલ. ૩૨

વચન

કાળ અરણ્ય-ઉદે તણો,^{૫૮} તાંહાં લગે ધાયો ધીશ^{૫૯} રે;
 ૬૦ જાગ્યો કુદે થયું દુઃખ ઉદે, જ્યારે દીદો દીશ^{૬૧} રે ૩૩

કડવું ૩૪

(રાગ-ગમકી, રોક-લહેમ્મી)

નળ જળ નયણે ભરે ને, કરે વિવિધ^૧ વિલાપ,
 વ્યાકુળ અંગરે પોતા તણું, અવનિ પછાડે^૨ આપ. ૧
 વૈદલી^૩ વામા,^૪ રંક રામા, એકલડી વન મધ્ય;
 ભય ધરશે ને ફાટી મરશે, જીવ્યાની પવળી અવધ્ય ૨
 નહોં મળે ફરી કોકિલાસ્વરી, શે^૫ જીપન્યો વિળવાદ?
 ‘મનગમયંતી,^૬ બોલ દમયંતી,’ નળે માંડ્યો સાદ. ૩
 ‘વિન્ધમોહિની, સૃષ્ટિદોહિની,^૮ મુંદરી સુગણ્ય;
 વિરહિણી વલ્લભ, દર્શનદુર્લભ, બોલ પ્રિયુના પ્રાણ.’ ૪
 ‘વન ફરતો, કુદન કરતો, જોતો^૯ આવ્યાની વાટ;
 કળિએ ચરણ ધરણનાં ભુંસ્યાં, ૧૦ કીધું વન નિરવાટ. ૫
 વકડાલે ભૂપાલ વળગ્યો, તે કુએ દ્વેદયાશંક;
 ‘મોહધારણ,^{૧૧} કમ કારણ,’ કહે ભુજ દર્પ લેલાટ ૬
 રાય વિલપે, ઘણું કલપે, સંભારી મુખસ્નેહ;
 ‘કળુધ આવી, વાત^{૧૨} ભાવી, ૧૩ અન્યા અડપ દીધો છેહ. ૭
 અજગર, નાગ, વરુ. વાઘ, છે દારૂણ વનની હંફ;
 કરાડ કોતરં, સિંહના સ્વર, શ્યામા ફાટી મરશે સદ. ૮
 દોહલે પામી^{૧૪} ગજગામી, દેવ ગયા નિર્મુખ;
 ૧૫ સ્વયંવર-ગ્રાથ સંભળી વાત, સર્વ પામશે સુખ.’^{૧૬} ૯

- કોણ નેત્ર હુઠે, રાય રુએ, એક શબ્દ સાંભળ્યો ગાઢ;
 '૧૭ને પ્રેમજલ, સુકાવ નળ, બગતાને બાહુર કાઢ.' ૧૮ ૧૦
- સાભળી વાણી, ૧૯નાણી રાણી, ૨૦બેઠો છે રાઈ ને સ્વર;
 હરખે ભરાયો, શબ્દેર ધાયો, વીરસેન-કુંવર. ૧૧
- ૨૨પાટે બરાડા, બળે દવાડા; તરફે મેટો વ્યાલ,
 'દયાસિંધુ, -દીનબંધુ', કહે, ૨૩ 'કાઢ નળ ભૂપાલ.' ૨૪ ૧૨
- વહ્નિવરદાન, ૨૫ગયો રાજાન, નાગે કીધો નમસ્કાર,
 'આપ પ્રાણદાન, હો ૨૬કરુણાવાન, હું કરીશ કાંઈ ૨૭ઉપગાર.' ૧૩
- વિષધી ન બીધો, નાગર ૨૮ લીધો, જોજન દેહ પ્રમાણ;
 ખંધે ચડાવી, મૂક્યો બાહુર આવી, શાત ૨૯પામ્યો પ્રાણ. ૧૪
- ૩૦પુણ્યકોટ સાચા, વિપ્રવાચા, મળ્યો વૈદલી-કાંત;
 પૂછે નળ, 'દાધો સમળ, મુને કેહે માંડી વૃત્તાંત.' ૧૫

વશળ

- 'વૃત્તાંત કેહે, ભાઈ, કોણ છે ? પામ્યો બહુ પરિતાપ રે';
 ૩૧સર્પ કહે, 'રાય સાંભળો, મુને હવો ૩૨ઋષિનો શાપ ૩૩રે'. ૧૬

કેડવું ૩૫

(ગમ-દેગાખની ચાવ, દૂકડી)

- બોલ્યો નાગ કરીને પ્રણામ, 'રાય, મારું કર્કોટક નામ;
 હું પ્રાચીન ૧ કર્મે પામ્યો સંતાપ,' સસ-ઋષિએ મુને
 દીધો શાપ. ૧
- વિમાન જાતું હતું સ્વર્ગ લણી, અજ્ઞાનતા જાગી ૨ મુજ તણી;
 કુતારી ફણા નાખી વિષજવાલ, દાધા સસઋષિ, ચડ્યો કાળ. ૨
- 'પતિત તે', નાખી વિષલહેર, ઝળગ દવમાં અવની ઉપેર;
 બહુ કાળ ૪વમે વહ્નિ માંદા ૫, ભોગવને દુઃખ, જીવ નહીં જાય.' ૩

- મેં જાણ્યું શાપ^૬ ટળે નહીં ખરો, 'મુનિ^૭, શાપનો અતુચક કહે ;
વહિનવેદના દોહેલી ઘણું' : કહ્યું, 'દરશન થાશે નગરાય તણું. ૪
- પુણ્ય^૨લોક બાહાર કાઢશે, 'તે તુને શાંતિ^૬ પમાડશે.'
૧૦ તે દનનો વનદાજું અહીં, સાત^{૧૧} સહસ્ર વર્ષ ગયાં છે વહી ૫
- તે તમે આજે દુઃખ યાજિયું, સત્ય પુણ્ય^૨લોકે પાજિયું
૧૨ મારી દેહને અતિ સુખ થયું, નિવિવચનનું ફળ પામિયું.' ૬
- એવું કહીને સર્પ જ ધસ્યો, ૧૩ કોર્કોટક નળ-કોટે ડફ્યો;
૧૪ લાગી વિપન્નવાલા, દાઢ્યો ભૂપ, કાળી કાયા થયું કૂખડું રૂપ. ૭
- કાળજપે ક્યામતા^{૧૫} વિશેષ, વાંકું મુખ પંચવર્ણી કેશ;
છતે દતેડાયાં ગયાં મળી, નીસર્યું^{૧૬} ખૂધ, કટી ભેવડ વળી ૮
- નળ કહે, 'ધન્ય કદ્દુકુમાર^{૧૭}, ઘણા રૂડા કીધો ઉપગાર !
૧૮ તુને મેં આપ્યું આણદાન, તેં કીધો હું ચાહી સમાન'. ૯
- નાગ કહે, 'રખે દુઃખ ધરો, ૧૯ જોતાં એ ઉપકાર જ^{૨૦} ખરો;
શુભ રહેવું સંવત્સર ત્રણ, કોઈ નહીં ઓળખે એણે^{૨૧} વર્ણ'. ૧૦
- આ ત્રણ વસ્ત્ર આપું છું ભૂપ, પરિધાને થાશે ૨૨ મૂળશુ રૂપ
તે જોયાં પહેરી^{૨૩}, પરીક્ષા કરી, તત્કાલ કાંતિ ભૂપની ફરી ૧૧
- હરખ્યો નળ, થયું દિવ્ય કામ, નાગે બાહુક ધરિયું^{૨૪} નામ;
૨૫ ભૂપાલ વ્યાલ થયા વિદાય, ગયો અયોધ્યા નંબધરાય ૧૨
- દેખી માણસ ખસે અરાંધરાં, ૨૬ ધાય બાહુક પૂઠે છોકરાં;
જે જે મારગ મહિપતિ પળે, તાંહાં તાંહાં માણસ^{૨૭} જોવા મળે. ૧૩
- ૨૮ હમે લોક, 'રૂપે લીહ વાળી !' ૨૯ કેડે કાસુરડાં પાડે તાળી;
રાજ્યસભા માંહાં રાજ ગયો, પ્રતિહાર-સાથ ખસીને રહ્યો. ૧૪
- હસી સભા, હસ્યો ૩૦ ઋતુપર્ણ, 'વિધિએ^{૩૧} આ કાંહાંથી
નિરમ્યું^{૩૨} વર્ણ !
હાર્યું કાળજ ને જાણુકળ, આ તો રૂપે જાણે ખીજે નજ ! ૧૫

કહો, કોણ છે સ્વરૂપના ધામ ? ૩૩ કેમ આવવું પડ્યું, શું કામ ?
 નળ કહે, 'મારું બાહુક નામ, આળ્યો ઉદર ભરેલા કામ. ૧૬
 હું અશ્વ મત્ર જાણું, રાજન, એક દિવસે ખેડું ચત્ર ભોજન'
 કહે ઋતુપર્ણ, 'મોહું કારણ, આ રૂપ ને વિદ્યા અસાધારણ ! ૧૭
 નળ ઇંદ્ર વિના કોબાણે નહીં, ૩૪ મંત્ર-પ્રાસિતુજને કાંહાં થઈ ?'
 'ઘેર મંત્ર પાઠ કરતા નળરાય, હું નળસેવક શીખ્યો વિદ્યાય. ૧૮
 નૈષધનાથ તો ૩૫ વનમાં ગયો, તે દુ.ખે બળી હું આવો થયો;
 આળ્યો છું રહેવા તમ કને, અન્નવસ્ત્ર ૩૬ આપજો મને. ૧૯
 નહીં કરું ૩૭ બીજું નીચું કામ. નહીં ધરાવું સેવક નામ;
 રાયજી, હું નહીં તમને નમું, ૩૮ સ્વયં પાક કરીને જમું.' ૨૦
 રાજા કહે, 'રહો જેમ તેમ, વિદ્યાવાન ૩૯ જાવા હઉં કેમ ?'
 ૪૦ હ્યદાસપતિનો અધિકાર, સેવકમાત્ર કરે નમસ્કાર ૨૧
 જદ્યપિ માન તે પામે ધણું, પણ કહેવાયે દાસત્વપણું;
 ૪૧ અશ્વપતિ મહારાજા થયો, હ્યશાળામાં ૪૨ વાસો રહ્યો. ૨૨
 ૪૩ વિયોગની વેદના મન ઘણી, નિત્ય સુખે શ્લોક
 એક જ ભણી :

આતપે ધૃતિમતા સહ વજ્રા, યામિનીવિરહિણા વિહગેન ।

સેહિરે ન કિરણા હિમરસ્મેર્દુઃસ્વિત્તે મનસિ સર્વમસહ્યમ્ ॥ *

એવું કહીને કરે શયન, વિસ્ત્રમે થયા ૪૪ પડોશીજન;
 'બાલબિહારણ આવી વસ્યો, કદ્રજને ૪૫ વિયોગ તે કયો ? ૨૪

* કિરાતાર્જુનીયમ્ સર્ગ ૧, શ્લોક ૩૧

એનો નીચે મુજબ અનુવાદ દલપતરામે સગકારી કાવ્યદોહનરાજા 'નળા
 ખ્યાન'માં આ શ્લોક નીચે મુક્યો છે:—

'જે અકેશક દિવસે વહુ સાથે રાખે, તે સંજ ૨૪ રખતાં ચિત્તાપ સાથે;
 સતે વિભેમ મણી ચંદ્રપ્રભાસ જુએ; જો દુઃખ હોય દિલમાં કમુચે ન જુએ.'

તે સ્ત્રીએ સુકિત થું કર્યું, જોણીએ આ દ્વરૂપને વધું ?
વારું થયું જે લખત પડી, આ ભૂતથી છૂટી બાપડી ।’ ૨૫

વધણ

‘બાપડી છૂટી’, લોક કહી^{૪૬} : રહ્યા નળરાયને રીઝવી રે;
ખૂહરુથ કહે યુધિષ્ઠિરને, દમયંતીની શી વલે^{૪૭} હુવી^{૪૮} રે. ૨૬

કડતું ૩૬

(રોડતા)

દેવમ આબુનું નારને, મૂકી જાય છે નાથ;
જાગી ઊઠી રઅચાનક, ચેહેવા પ્રભુનો હાથ. ૧

ઘર્ષ ગાલરી ફરી ફરી, યજ્ઞુએ આરે પાસ;
અખળાનાં હૃદય કારમાં^૪, હું ખીહું તમારે હાસ^૬. ૨

જોયું ઉવનહું ફરી ફરી, સમ દર્ષ કીધો સાદ;
ન ગોદ્યો નાથ, નિરાશ યર્ષ, પછી રોષ અતિશે નાદ. ૩

(રાજ-મારુની દેશ)

‘અમો અખળા માણસ ખીજે, ન કીજે હાસ રે, હો નળરાય;
કેમ ધીરજ ધરું હું નારી, તમારી દાસ રે. હો નળ ૪

રાત અંધારી તો માહારી વલે કોણ ધાશે રે, હો નળ
તમ ચરણ કેરી આણ, પ્રાણ મારા જાશે રે, હો નળ ૫

દેખાંહાં તો વાળે સાવજ-પાગ, વાધ જોલે વરુ :રે, હો નળ
૧૦ જોલો જોલો, રહેવાયે છે કેમ ? સમ^{૧૧} હું તો મરું રે, હો નળ ૬

હાં હાં જી જાઓ છો હાડ, રાઠ યાશે કાંસું રે, હો નળ
ગુન^{૧૨} રહ્યા, નવ આવે દયા, દેખી આંખડીએ^{૧૩}

આંસુ રે, હો નળ ૭

તમારાં પગલાં ન દેખું^{૧૪}, કંઈ, પંથ કેમ લહું રે, હો નળ
નિશા અંધારી, લયાનક સ્થાનક, કેમ રહું રે, હો નળ ૮

નેપધરાયની રાણી તાણી^{૧૬} તાણી રુએ રે, હો નળાં
 ૧૭ પ્રભુજી અંગઅવેવ માહારા તારા જુએ રે, હો નળાં ૯
 ૧૮ ઘેલી સરખી ચાલે, વહાલે તરછોડી રે, હો નળાં
 માંડયું વનડું^{૧૯} જોયું, રોયું મૂકયું છોડી રે, હો નળાં ૧૦
 ૨૦ વલવલતી વેદલી^{૨૦} વાટે, ઉચાટે ભરી^{૨૧} રે, હો નળાં
 ૨૨ કારણુ સ્વામી શું, હું પરહરી રે, હો નળાં ૧૧
 વહાલાણ, ન દીને છેલ્લું, નેહ વિચારે રે, હો નળાં
 ૨૩ મેં વાળ્યો આઠો આંક, વાંક શો માહારો રે, હો નળાં ૧૨

વસણ

૨૪ “શો માહારો અપરાધ, સ્વામી, દારુણ વન મૂકી ગયા રે ?
 અદ્ય પ્રાંતે હું તણ, અંતર ન ઉપજી દયા રે ?” ૧૩

૬૮૫ ૩૨

(રાગ-રામઘી, રેશી^૧)

વેદલી^૧ વન^૨ વલવલે, અંધારી રે રાત;
 ભામિની ભય પામે ઘણું, એકલડી રે જાત. વેદલી^૧ ૧
 રસનાએ નામે નલ તણું, રૂપતી રે ભય;
 શુધ નથી શરીરની, જોભાજો કંટક પાય. વેદલી^૧ ૨
 પદોર્ધ પદોર્ધ રાતી આંખડી, કપરે ૭ આંસુ-નીર;
 નયણે ધારા બળે ઝરે, વહે છે રુધિર. વેદલી^૧ ૩
 ૧૦ હીંડતી તે આખડે, વાગે પગમાં ઠેસ;
 ચાલતી^{૧૧} જિભી રહે, ૧૨ ભરાય કાંટે કેશ. વેદલી^૧ ૪
 અંગે ઉઝરડા ઘણા, ઝરે^{૧૩} શોણિતધાર;
 ‘હો નળ’, ‘હો નળ’, જોલતી, જીભે નહીં^{૧૪} વિચાર. વેદલી^૧ ૫
 છાંડાં દોતરમાં જિતરે, ચડે ગિરિ ક્ષાડ;
 અશુધે ઉધડકે^{૧૫} નહીં, પાડે વાઘ બરાડ. વેદલી^૧ ૬

વાંકી વાટ, ૧૬ટીંબા ટેકરા, લયાનક^{૧૭} ખોહ;
 રાક્ષા સાપ કૂકવે, ઘણું ઘુઘવે ઘોહ. વૈદર્ભીં ૭
 શબ્દ પશુપંખી તણા, ન પડે કાંઈ પ્રીછ;
 ૧૮વરુ ઘણાં અરણ્ય બિહાવે, ઘણાં ધાયે રીંછ. વૈદર્ભીં ૮
 શૂકર, રોઝ છિકારડાં, ચીતરા દે ફાળ;
 ફાલુનાદ^{૧૯} હોયે ઘણા, બહુ બોલે શિયાળ. વૈદર્ભીં ૯
 ૨૦આંબા આમલી એહિરામણી, એખરા અખાર;
 શીમલ સમડી સેકટા,^{૨૧} ન સૂઝે પંથવિચાર. વૈદર્ભીં ૧૦
 ખેર, ખાખર ને કાચકી, અને કંટાળા ચોર;^{૨૨}
 બાવળિયા બહુ રઝબાવળી, રઝબિહામણી ભોર. વૈદર્ભીં ૧૧
 આખડી પડે સુંદરી, ચરણે વેલા વીંટાય;
 છૂટા કેશ કામિની તણા, આંખરે ઝીંટાય. વૈદર્ભીં ૧૨
 વૃક્ષ અથડાયે અંગશું, મૂકે કાંટામાં પાય;
 શુધ નથી ૨૫વાઝ્યા તણી, ભજતી^{૨૬} નળરાય. વૈદર્ભીં ૧૩
 દિવસ-નિશા પ્રીછે નહીં, એહેવું બહુ^{૨૭} અરણ્ય;
 દમયંતી ભૂલી ભમી, ૨૮તાંહાં દહાડા ત્રણ. વૈદર્ભીં ૧૪
 ૩૦અન્ન-ઉદક નાહવું નહીં, નહીં બેસવું શયન;^{૩૧}
 ત્રણ^{૩૨} દિવસ એમ વહી ગયા, રોતાં ભમતાં^{૩૩} વન. વૈદર્ભીં ૧૫

વલણ

૩૪વન લયાનક ભામિની ભમી, ત્રણ^{૩૫} દિવસ ગયા વહી રે;
 વાટ ઘાટ ને કામ ગામ, ૩૬કાંઈ પ્રેમદા પામી નહીં રે. ૧૬

કડતું ૩૮

(સમ-સમગ્રીની દેશી, લહેતી)

ભૂલી ભમે છે ભામિની રે^૧, નૈવધનાયની નાર રે;
 'હો નળ, હો નળ,' બોલતી રે, ભીમક-રાજકુમાર રે. ભૂલી ૧

ધોવાયુ^૩ કાજળ આસુએ. કરી વેદનાએ યજ્ઞાકુળ રે,
 અરધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે પદ્મડયુ છે પટકુળ રે ભૂલી૦ ૨
 એહેવે દીઠો એક ચીતરો, ધાર્ધ દમયતી બિલટ રે,
 પૂછે^૬ ભાળ, નળભૂપાળની તારા જેવી છે કટ રે ભૂલી૦ ૩
 શાર્દૂલ દીઠો વનમા, વૈદલી પૂછે વાહાચે^૭ રે,
 'નૈપધનઞેશ' વાટે મળ્યા ? છે તાહારા સ્વરખી ચાલ રે^૭ ભૂલી૦ ૪
 સાવજ થાયે ગાલગ, ભય પામી નાસી જાય રે
 'રખે વનદેવી અમને ગાલતી, પશુ અરિ કપાય રે ભૂલી૦ ૫
 પૂછે ઊંચા દુમને,^{૧૦} 'તાહારી શાખા ગગન નિહાળે રે,
 તરુપાત,^{૧૧} જો માહારી વતી,^{૧૨} કહી દીને^{૧૩} નળભૂપાળ રે ભૂલી૦ ૬
 પર-ઉપકારી તમો છે સદા, વળી શીતળ તાહારી ધાય રે,
 નૈપધનાથ કહું દીઠડા, હું જાઉં છું વન માહ્ય રે ભૂલી૦ ૭
 ઉત્તર દુમ આપે નહી, તેમ તેમ ગણી રોય રે,
 પુણ્યશ્લોકે હું^{૧૪} પરહરી, ત્યારે શત્રુ થયા સો કોય રે ભૂલી૦ ૮
 અજગર પડ્યો છે વાટમા, વિકાસી^{૧૫} મુખભાગ રે
 ૧૬ દમયતીએ પ્રીછયુ નહી, તેના મુખમા મૂક્યો પાગ રે ભૂલી૦ ૯
 અરણ્ય ગળ્યો જાનુ^{૧૭} લગે, વિષ ચરી^{૧૮} ગયુ શરીર રે,
 પડી ભોમ, સાદ ૧૯ નલને કદે, મુખે પાડે રીર^{૨૦} રે ભૂલે૦ ૧૦
 અજગર આનહ પામિયો, ૨૧ ભલુ જડિયુ ભક્ષ રે,
 ૨૨ વૈદલી^{૨૩} ઘણુ વલવલે ઊંચા ચડિયા ચક્ષ રે ભૂલી૦ ૧૦
 ૨૩ ક ઠે બધાર્ધ કાચકી, મુખે પડિયો શોષ રે,
 ૨૪ મરણ સમે મૂક્યો^{૨૫} નહી, રસના^{૨૬}-ડહે પુણ્યશ્લોક રે ,, ૧૧
 રાતી રાણી સાભળી, એક પારધી આવ્યો ધાર્ધ રે,
 પગ પડ્યો^{૨૭} અજગરમુખમા, દીઠી શ્યામા સાહી રે ભૂલી૦ ૧૨

પારધીએ અજગર ચીરિયો, કુકાડના ઘાયે રે;
 જુગતે કરી મુકાવિયો, નળપત્નીનો^{૨૮} પાય રે. ભૂલી૦ ૧૩
 વૈદહીને વિષ અર્થુ નહીં, છે વાસવનું^{૨૯} વરદાન રે;
 ૩૦ કરતલવાસ સુધા તણો, દેહ રહી પરમ નિધાન રે. ભૂલી૦ ૧૪

વધણ

દેહ રહી પરમ નિધાન રે, હગાહગ ગયું જિતરી રે;
 કેહે ભટ પ્રેમાનંદ પછે શું દુઃખ^{૩૧} પામી સુંદરી રે. ૧૫

કડવું '૩૩

(ગગ-મારુની દેશી દુકાડી, આલ સોફની)

વિપધર માર્યો વ્યાધે આવી; મહિલા મૃત્યુ થકી મુકાવી;
 વ્યાધે અજગર લીધો હાથે, આજ્યો દમયંતી તેડી સાથે. ૧
 પારધી હીંચ્યો^૧ જુગને છતી, વૈદહી^૨ જાય ખીહીતી ખીહીતી;
 ગત્રો એક તળાવડી તીર, પ્રક્ષાલન^૩ કીધું સર્પ-શરીર. ૨
 દેખતાં દમયંતી પ્રત્યક્ષ, વ્યાધે^૪ અજગર કીધો લક્ષ;
 મુખનું પાસું રહેવા દીધું, બાકી શરીર^૫ લોજન કીધું. ૩
 દમયંતી વિરમે હવી, આ તો વારતા દીઠી નવી !
 ૫૭વાંતક કહે, 'હો નારી, તમો દીઠી વિદ્યા^૬ અમારી. ૪
 મનની ખટપટ છાંડો, પ્રેમકટાક્ષ મુજ પર માંડો;
 હું તો પારધીપતિ છું વ્યાધી, પટરાણી કરું, લલે લાધી. ૫
 કેણુ માત તાત ને સ્વામી, ૭વન નીસર્યાં વંરાગ્ય પામી ?
 ૮એકલાં આભ્યાં આણી દિશે, કેણુ નામ, ગોલો રળી રીસે. ૬
 કેણુ વચન કહ્યું કંવરધું, ૯કાં અંબર અંજે અરધું ?
 ૧૦શું નળ નળ મુખે જપો ? ૧૦છે ડાહ્યાં, ઘેલાંમાં ખપો. ૭
 જદપિ દુઃખ તમોને પડિયું, ૧૧પણુ ભાયેગ માહારુ જિઘડિયું.
 એમ કહી ગયો સ્પર્શ કરવા, અખળા^{૧૨} લાગી એસરવા. ૮

ધર્યો રાહુ ચદ્રને આપે,^{૧૩} દમયતી ચરચર કાપે,
 ૧૪ મા ભર રે ઝોરુ ડગ, તુજ પર તૂટી પડશે ખગ ૧૫ ૯
 હું તો લીમકરાયની બાળી, ઘેલા, ન^{૧૬} હું અળવા-વાળી
 હું તો દમયતી નળની નારી,^{૧૭} વ્યાધી કહે 'લાઝ્યદિશા મારી' ૧૦
 એણે કહીને પાપી ધરીઓ, અબળાને કોધ મન^{૧૮} વશીઓ,
 'મૂરખ, કહ્યું^{૧૯} માનની માહારુ, રંછો જમપુરના વટેમાડુ ૧૧
 ઉપગાર તાહારો^{૨૦} હું જાણુ, તે માટે દયા મન આણુ,
 બલ મા^{૨૧} ડરતો હું સાથે, મૂર્ખ, મળુ રરઆંચુ છે માથે' ૧૨
 'કેમ જાવા દઉં લોળી લામા? હું વિરહી તણી વિસામા,
 હું મા શા રે અવગુણ દેખે, મુને શા માટે ઉવેખે? ૧૩
 માહારે મહિર સ્ત્રી છે ત્રણ, તે રહેશે તમારે રૂઝચર્ણ,
 ૨૪ તમ્યો જીવન જીવશુ^{૨૫} જડિયા, ડોણ સુકૃતે સાપડિયા ૧૪
 થનાર હશે તે દર્દશ થાવા, પણ નહીં દેઉં તુહુને જાવા,
 મુખે રંબ્યાધવાસમા વર્નો, હું નળપે ન^{૨૭} હોઉં નરતો ૧૫
 ૨૮ લક્ષણવતી મુને લોલાવો, પૂરી વાસ સદન શોલાવો,
 ૨૯ અન્નવન્ન વિના નહીં દમાઓ, લો ગૃહસ્થાશ્રમનો લહાવો ૧૬
 ૩૦ લક્ષ હું ખ ન ધરશો ચિત્ત, ૩૧ શત પશુ હું વધ કરુ નિત્યે,
 જિયુ ભેઈ કહે, 'ધન્ય વિધાતા, તુ મને દમયતીનો દાતા ૧૭
 માહારી કર્મદિશા છે ચડતી, વેદભા^{૩૨} પામ્યો ગડગડતી,^{૩૩}
 ૩૪ દેવે ન પામી ખપ કરતા, મુને વાર ન લાગી વગતા ૧૮
 તરણાનો, મેકુ, મેરુનુ તરણુ,^{૩૫} તાહારી લીંવા, અશગપુશરણુ ૧
 ભોગવી ન શક્યો નૈષધવામી, નળે એ જોઈ ને મે પામી ૧૯
 શુ નળ નગ ધખના^{૩૬} લાગી? ૩૭ ગાઝ નિશાએ ગયો ત્યાગી,
 ૩૮ શુ લોલી લો નળનુ નામ, જોણુ હું ખિયા કીધા આમ? ૨૦

બોલો અધાર પ્રાણુવન' ધાયો દેવાને આલિંગન
 ડોધે સતીએ સભાર્યું સન, રોઈએ મમર્યા કમલાપત ૨૧
 'વિઠ્ઠલજી' ચડતે વહારે, હું રહી છું તમારે' આધારે,
 છો વિપત મમેના વિશ્રામ, મધુસૂદન, ગળો મામ ૨૨
 આખું પદ ધુવને અવિચલ, ખાહથી મુકાલ્યો મદગગ,
 રાખ્યો પ્રહ્લાદ વમિયા' સ્વલ, ૪૪૨એ કરો હું વેરે વિલગ ૨૩
 અત હોય સદા નિરતર, અસત્યથી' હોઉં સ્વતતર,
 ન મકયા હોય નગ ૪૬મનથી, કુટ્ટે ન' જોયુ દોયે અન્યથી ૨૪
 આપતકાળે રહી હોઉં' મતે, ૪૮સુખ મમે રહી હોઉં શુભ મતે,
 પચમહાભૂત સાક્ષી ભાપુ, ન' જુકી હોઉં નગનુ ધ્યાન ૨૫
 સત્યળળે દેઉં છું રાપ, ભમ્મ થાજે ૫૧વ્યાધીનુ આપ'
 વાયક નીમર્યું મહિલા મુખથી અગ્નિ લાગ્યો ૫૨પગના નખથી ૨૬
 ૫૩ન વયુ રતવન બેહુ ઝર જોડી, નમતામા ધયો ગળોડી,
 ગ્રેમદા પામી પરિતાપ, 'ઉપગારીને દીધો ૫૪શાપ ૨૭
 જઘપિ મન નવ ભાગ્યુ, પણ લોકિક લાછન ભાગ્યુ,
 લોકને પારધીનો સ દેહ, મારે ૫૫પાકુ મારી દેહ ૨૮
 પ્રાણત્યાગે' હું નથી ખીલીવી, શુ ક' -વામી પાછે ૫૬વી ૧૫૭
 કેશનો પાગરો ગૂથી ગ ઠે', ભગલ્યો ક્ષસો કામિનીએ ક ઠે' ૨૯
 ૬૦' હો વિપ્લુ, એટલું ભાગતી' મરુ, નળની દાસી વર્ષ અવતકુ '
 મગ્નથી' ઉગારી લીધી, તાહા માયા કળિએ ૬૩ દીધી ૩૦
 તાપસ આશ્રમ દીઠી વાડી, ગર્ષ દમયતી કાનો કાડી,
 નમ્મ દિગખર છે' મહત, ગર્ષ પામે હરખ્યુ અત ૩૧
 બોલ્યો કળિગુગ નાસા ઝડી, ૬૫ 'અપ્રીત મરુ મારે ઘર્ષ,
 શકે ભીમકસુતા દમયતી', તજી નાથે હી ડે ભમયતી ૬૭ ૩૨

અદ્ય અપગધની બ્રાન્તે^{૬૮}, કામિની તણ દીસે છે કાન્તે^{૬૯}
 ભીમકમુતા આનંદી અપાર, ભેગી જગદીશનો અવતાર. ૩૩
 ફરી ફરીને^{૭૦} પાગે નમે, 'નળનું' પ્રશ્ન કરોજી^{૭૧} તમે.
 મુનિ કહે, 'નળ^{૭૨} છે ક્ષેમ^{૭૩}, પણ ઉતાર્યો^{૭૪} તુમથી પ્રેમ. ૩૪
 નળ નારી શોધે^{૭૫} છે અન્ય, ^{૭૬}તું કર જે ઉપજે મન.
 હરખ્યો પ્રેમદાનો પ્રાણ, 'માહારા પ્રભુને^{૭૭} છે કહ્યાણ. ૩૫
 લક્ષ નારી કરો રાજન, પણ માહારે તો ^{૭૮}નળનું ધ્યાન.
 ફરી^{૭૯} હામ તો જાણી નળ, નારીએ લીધાં જળ ને ફળ. ૩૬
 પામી વિરામ^{૮૦} કીધું શયન, નિદ્રાવશ થઈ સ્ત્રીજન.
^{૮૧}સ્વપ્નાંતર દીઠા નળસય, જાગી તો દુઃખ જમણું થાય. ૩૭

વચન

નળ-શ્રી નિદ્રાવશ થઈ, સ્વપ્નમાં પુણ્ય^{૮૨}લોક રે;
 ચાર ઘડીએ^{૮૩} જાગી અતુર, તો ^{૮૪}આશ્રમ-વાડી ફેક રે! ૩૮

૬૬૩ ૪૦

(રાગ-મધરા)^૧

ભીમકમુતા જાગી કરીને, ચારે દિશાએ^૨ જોય રે;
 ઝનડીં તાપસ, વન ખિડામણું, નળની રાણી રોય રે. ૧
 'હું' પાપણીને પગલે કરી, મુનિએ મૂક્યો હામ રે;
 મેં કોણ અકૃત^૪ આચર્યા, જે વિપત પડે છે આમ રે?' ૨
 પહીં^૫ સાદ કરતી સ્વામીને, ^૬ત્રિભોવન-નાયક નર રે,
 ગગન રહ્યા હરખે ઘણું, ^૭મેં ઉવેખ્યા અમર રે. ૩
 લક્ષણવતે લોક હસાવ્યા, ^૮આ સ્વયંવરના શત્રુ સર્વ રે;
 આજ રિપુને વહી જાય છે, ^૯કોતક કેરું પર્વ રે. ૪
 એહેવું જાણી મારા નાથજી, દાસીની લેજો^{૧૦} સંભાળ રે;
^{૧૧}હો વિહંગમ વેવિશાળિયા, મુને મૂકી નળ ભૂપાળ રે. ૫

બોલો આધાર પ્રાણુવન' ધાયો દેવાને આલિંગન.
 હોધે સતીએ સંભાર્યું સત, રોઈએ સમર્થા કમલાપત. ૨૧
 'વિઠ્ઠલજી' અડળે વહારે, હું રહી છું તમારે' આધારે;
 છો વિપત સમેતા વિશ્રામ, મધુસૂદન, રાખો મામ. ૨૨
 આખું પદ ધ્રુવને અવિચલ, આહુથી મુકાવ્યો મદગગ;
 રાખ્યો પ્રહ્લાદ વસિયા' સ્થાન, ૪૪૨જે કરો હું વેરે વિલંગ. ૨૩
 સત હોય સદા નિરંતર, અસત્યથી' હોઈ સ્વતંતર,
 ન મૂક્યા હોય નળ ૪૬મનથી, કુષ્ટે ન' જોયું હોયે અન્યથી ૨૪
 આપતકાળે રહી હોઈ' સતે, ૪૯મુખ સમે રહી હોઈ શુભ મતે,
 પંચમહાભૂત સાક્ષી ભાણ, ન' વ્યક્રી હોઈ નળનું ધ્યાન. ૨૫
 સત્યળે દેઈ છું શાપ, લક્ષ્મ ધાતે ૫૧આધીનું આપ'
 વાયક નીસંયું મહિલા-મુખથી, અગ્નિ લાગ્યો ૫૨પગના નખથી. ૨૬
 ૫૩ન થયું સ્તવન બેહુ કર જોડી, નમતાંમાં થયો રાખોડી;
 પ્રેમદા પામી પરિતાપ, 'ઉપગારીને દીધો ૫૪શાપ. ૨૭
 જ્યપિ યન નવ ભાગ્યું, પણ લોકિક લાંછન લાગ્યું;
 લોકને પારધીનો સંદેહ, માટે ૫૫પાડું મારી દેહ. ૨૮
 પ્રાણત્યાગે ૫૬ હું નથી ખીહીવી; શું કરું સ્વામી પાખે જીવી ૫૭
 દેશનો પાંગરો ગૂંથી ગંઠે ૫૮, ભરાવ્યો કંસો કામિનીએ કંઠે ૫૯ ૨૯
 ૬૦' હો વિપ્લુ, એટલું માગતી ૬૧ મરું, નળની દાસી થઈ અવતરું.'
 મરણથી ૬૨ ઉગારી લીધી, તાંહાં માયા કળિએ ૬૩ કીધી. ૩૦
 તાપસ આશ્રમ દીઠી વાડી, ગઈ દમયંતી કંસો કાઢી;
 નગ દિગંબર છે ૬૪ મહંત, ગઈ પાસે હરખ્યું અંત ૩૧
 બોલ્યો કળિભુગ નાસા અહી, ૬૫ 'અપ્રીત મચ્છ માટે થઈ;
 શકે ભીમકસુતા દમયંતી ૬૬, તજી નાંધે હીંઠે ભમયંતી ૬૭. ૩૨

અહ્ય અપગધની બ્રાન્તે^{૬૮}, કામિની તણ દીસે છે કાન્તે^{૬૯}
 ભીમકમ્પતા આનંદી અપાર, જોગી જગદીશનો અવતાર. ૩૩
 ફરી ફરીને^{૭૦} પાગે નમે, 'નજનું' પ્રશ્ન કરોજી^{૭૧} તમે.'
 મુનિ કહે, 'નજ^{૭૨} છે શ્રેમ^{૭૩}, પણ ઉતાર્યો^{૭૪} તુજથી પ્રેમ. ૩૪
 નજ નારી શોધે^{૭૫} છે અન્ય, 'જનું' કર જે ઉપજે મન.'
 હરજોયે પ્રેમદાનો પ્રાણ, 'માહારા પ્રભુને^{૭૬} છે કથ્યાણ. ૩૫
 લક્ષ નારી કરો રાજન, પણ માહારે તો 'જનનું' ધ્યાન.'
 ઠરી^{૭૭} હામ તો જાણી નજ, નારીએ લીધાં જજ ને કજ. ૩૬
 પામી વિરામ^{૭૮} કીધું શયન, નિદ્રાવશ થઈ સ્ત્રીજન.
 સ્વપ્નનાંતર દીઠા નજરાય, જાગી તો દુઃખ ખમણું થાય. ૩૭

વચ્ચુ

નજ-સ્ત્રી નિદ્રાવશ થઈ, સ્વપ્નમાં પુણ્ય^{૭૯}લોક રે;
 આર ધડીએ^{૮૦} જાગી ચતુરા, તો સ્વઆશ્રમ-વાડી ફાક રે! ૩૮

કંડુ ૪૦

(સમ-મસાર)^{૮૧}

ભીમકમ્પતા જાગી કરીને, ચારે દિશાએ^{૮૨} જોય રે;
 ઝનડીં તાપસ, વન ખિડામણું, નજની રાણી રોય રે. ૧
 'હું' પાપણીને પગલે કરી, મુનિએ મૂક્યો હામ રે;
 મેં કોણ અકૃત^{૮૩} આચર્યા, જે વિપત પડે છે આમ રે? ૨
 પહીંડ સાદ કર'તી સ્વામીને, 'ત્રિલોચન-નાયક નર રે,
 ગગન રહ્યા હરજો ઘણું, 'ખેં' ઉવેજ્યા અમર રે. ૩
 લક્ષણવંતે લોક હસાવ્યા, 'આ સ્વયંવરના શત્રુ સર્વ રે;
 આજ રિપુને વહી જાય છે, 'કોતક કેરું' પર્વ રે. ૪
 એહેવું જાણી મારા નાથજી, દાસીનીં લેજો^{૮૪} સંભાળ રે;
 ૧૧ હો વિહંગમ વેવિશાળિયા, મુને મૂકી નજ ભૂપાળ રે. ૫

હો વજ્રવતી માહારી માવડી, માહારું ઢાંકો ઉઘાડું ગાત્ર રે;
 હો લીમક માહારા તાતણ, શોધી મનાવો ૧૨જામાત્ર રે.
 હો નૈપધદેશના રાજિયા, ૧૩અણચિંત્યું દો દરશન રે;
 ભૂપરૂપને જાઉં લાભણે, ૧૪હો સલણા સ્વામિન રે.
 વૈદલી નાથવિજેગણી, વિરહે વ્યાકુલ શરીર રે;
 ચતુરાને વનમાં આલતાં, આણ્યું સરિતા-તીર ૧૫રે.
 આનંદી અળખા ઘણું, ઊતરતા દીઠા લોક રે;
 ધાઈને પૂછે પ્રેમદા, 'લાઈએ, દીઠા પુણ્યસ્થાન રે?' ૧૬

૧૭

‘પુણ્યસ્થાન છે એ સાથમાં?’ પૂછે નળની નારી રે;
 નદી ઊતરતાં આશ્ચર્ય પામ્યા, પરદેશી વેપારી રે. ૧૮

કડવું ૪૧

(રામ-મહાલાની દશા ડેડની)

સાસભરી પૂછે સતી, વેપારી રે :
 ‘દીઠા, કહી નૈપધપતિ, વણજારા રે ૧
 પ્રભુ ગયા છે પરહરી, વેપારી રે;
 છે તમ માંહાં ? વાત કહો ખરી, વણજારા રે. ૨
 દેખાડો નળરાયને, વેપારી રે,
 રૂડું હજો સઘળા સાથને, વણજારા રે. ૩
 સાચું જાણો, ગનદી-તીર છે, વેપારી રે;
 વિપત-વેલાનાં વીર છે, વણજારા રે ૪
 રૂપે પ્રદાએ વાળી હદ, વેપારી રે;
 મારો સ્વામી એળખાયે સદા, વણજારા રે. ૫
 અદ્ભુત ગોરું ગાત્ર, વેપારી રે;
 દીઠે અડસઠ વળે જાત્ર, વણજારા રે. ૬

- ગોરું મુખ, મૂછ વાંકડી, વેપારી રે;
 મોટી મોટી છે આંખડી, વણુભરા રે. ૭
- ૭કાંતિ મણિ જેવી ચળકતી, વેપારી રે;
 ચાલ જેની છે લટકતી, વણુભરા: રે. ૮
- કઠે મોતીનું લહેરિયું, વેપારી રે;
 અરધું પટોળું પહેરિયું, વણુભરા રે. ૯
- મુગટે માણેક અળકતાં, વેપારી રે;
 શ્રવણે^{૧૧} કુંડળ લળકતાં,* વણુભરા રે. ૧૦
- અધર^{૧૨} આંખાની કાતળી, વેપારી રે;
 વિશાળ રૂંદે, કટી પાતળી, વણુભરા રે. ૧૧
- ૧૩મોલ સાકરપે મીઠડા, વેપારી રે;
 એહેવા નૈવધપતિ કહીં દીઠડા? વણુભરા રે. ૧૨
- વણુભરા એમ ઓચરે, 'સુણ રથામા રે;
 નિર્લિનજ વનમાં શું કરે, ૧૪હો ઘેલી રે?' ૧૩
- કેા કહે, 'કૃત્યા વન વસી,' હો ઘેલી રે?
 કેા કહે, 'દીસે રાક્ષસી,' હો ઘેલી રે. ૧૪
- કેા કહે, 'મોટી પાપિણી,'^{૧૫} હો ઘેલી રે;
 કેા કહે 'દીસે શાકિણી,' હો ઘેલી રે. ૧૫
- કેા કહે, 'નારી, હું નૈવધપતિ, હો ઘેલી રે;
 આવો આલિંગન દીજે સતી, હો ઘેલી રે' ૧૬
- વાંકી દષ્ટે દષ્ટ જુએ ઘણા, મુણેા ધર્મરાય રે;
 દુઃખ પામ્યામાં ન રહી મણા, મુણેા ધર્મરાય રે. ૧૭
- રોતી નાવે ઝેઠી સુંદરી, મુણેા ધર્મરાય રે;
 લોક ૧૬માંહે મળતી ઊતરી, મુણેા ધર્મરાય રે. ૧૮

વેપારી ત્યાંકાં વાસો રહ્યા, સુણો ધર્મરાય રે;
 ૧૭એ પહોર નિશાના ગયા, સુણો ધર્મરાય રે ૧૯
 નયણે ૧૮આંસુકાં ગળે, સુણો ધર્મરાય રે;
 દમયંતી બેઠી નળા^{૧૯} તળે, સુણો ધર્મરાય રે. ૨૦
 ગજજૂથ જળ પીવા આવિયાં, સુણો ધર્મરાય રે;
 થઈ સિંહ ૨૦ઠગિએ ૨૧બિહાવિયાં, સુણો ધર્મરાય રે. ૨૧
 ભડકી મેગળ-મંડળી, સુણો ધર્મરાય રે;
 વેપારી માર્યા મદગળી*, સુણો ધર્મરાય રે. ૨૨
 જે સતીને જાન્ય^{૨૨} બોલિયા, સુણો ધર્મરાય રે;
 તે પાપી ગજ^{૨૩} રંગદોળિયા, સુણો ધર્મરાય રે. ૨૩
 ૨૪અધિષ્ઠતા જે વેપારી તણો, સુણો ધર્મરાય રે;
 તેડયો જીવતો સાથ આપણો, ^{૨૫} સુણો ધર્મરાય રે. ૨૪
 ‘ભાઈ આ કોતુહળ મોડું હવું, સુણો સાથી રે;
 ૨૫તુને ઘટે છે વનમાંકાં જવું, સુણો સાથી રે.’ ૨૫
 એહેવે કળિશુગ પાપી આવિયો, સુણો ધર્મરાય રે;
 તે વેષ જોપીનો રે લાવિયો, સુણો ધર્મરાય રે. ૨૬
 તિથિપત્ર જોઈ જોપી કેહે, સુણો ધર્મરાય રે;
 ૨૭વ્યાપારી ચેત કો જીવતું ન રહે, સુણો ધર્મરાય રે. ૨૭

વચણ

ન રહે કોઈ જીવતું, ઉતપાત મોટો^{૨૮} હોય રે;
 આ કૃત્યા આવી કાલની, ^{૨૯} તેણીએ ખાધા સર્વ કોય રે.’ ૨૮

કડવું ૪૨

(રાગ-મેઘાસી)

દેખાડી દીર્ઘા હો, કળિએ સુંદરી;

ધાયા વ્યપારી હો, લાવ્યા બંધન^૧ કરી ૧

- પ્રવેઁ ઠરાવી હો, રબે કો શાકિણી;
નળને સમરે હો, ઝમધુરભાવણી. ૨
- મોલ્યો અધિકારી હો, 'મારો સરવે મળી';
ઝબેવાં દુખને હો, દેખાડે કળિ. ૩
- ગડદાપાટુ હો, પહાણુ ને લાકડી;
એણી પેર મારી હો, ખાલા^૪ બે ધડી. ૪
- રહું મોલાલું હો, કંઠે કાંટા પડે;
બંધન ત્રુટ્યું હો, ક્ષાસતી આખડે. ૫
- હું વધૂને દેખી હો, પૂર્વજ લાજિયા;
મુજને રાખો^૭ હો, નંવધરાજિયા. ૬
- ત્રાસે નામે હો, પાણું ફરી જીએ;
'રાજમારગે' હો, દમયંતી રુએ. ૭
- અંબે દીમાં^૯ હો, રુધિરધારા ઝરે;
સોળ બહુ બિઠ્યા હો, અવલોકન કરે. ૮
- ઉણ^{૧૦} રેણુ હો, અણે દાઝે રે;
કલિ પૂઠે પળિયો હો, દુઃખ દેવા કાળે રે. ૯
- નગર એક આબ્યું હો, અબળા ઉદલાસી રે;
રાત્ર્ય કરે છે હો, લાનુમતી માશી રે. ૧૦
- પુરમાં આવી હો, આપત અવસ્તા રે;
ઘેલી બાણી હો, લોક સહુ હસતા રે. ૧૧
- ખાળક પૂઠે હો, તાળી પાડે રે;
શે ઢાંકે^{૧૧} કાયા હો, રેણુ ઉરાડે રે. ૧૨
- વૈદલી^{૧૨} નીડીલી^{૧૨} હો, શેરી ચહુટે ફરે;
નાખે કાકરા

છજે^{૧૩} એકા છે હો, માશી લાલુમતી,
 મોકલી દસી હો, તેડાવી^{૧૪} સતી ૧૪
 ‘દયા તેને આવી હો, દેખીને રકજી,
 બાણ્ય કે કારમી હો, રૂપનો વકજી’ ૧૫

વધણ

સતી તેડાવી રાણીએ, જઈ અબજા ઊભી રહી રે,
 બાણ્યે માશી ઓળખી,^{૧૫} પણ માશીએ લાણ્યે ઓળખી નહીં ૧૫

કંડકું ૪૩

(રામ ગાડી)

દમયતી મહિરમાહા પળે, અવાસ ન આણ્યા^૧ આખડી તળે,
 લાલુમતી જોઈ વિન્ને હવી, કેહે,^૨ ‘ત્રેમદાર કેણે પરલવી? ૧
 પ્રભુ તાહારા તનમાહા રમે, ભાગ્યવાન દીસે કા જવન લમે ?
 છે રુદ્રાણી, પ્રદ્યાણી, વૈષ્ણવી ? કેણુ કારણુ રૂપ ધર્યું માનવી ? ૨
 લોકિક કદ વેઠા છે, માત, ‘કહો મન મૂકી જથારથ વાત’
 ‘બાઈ, હું માનવી સર્વથા, કર્મભાવે ભોગવીએ મથ ૩
 નરનારીએ તીરથજાત્રા માડી, ખાતરિયાળ પ્રભુ ગયા છાડી,
 ન જાણીએ શુ હુ.ખ મન ધરી, નિશાએ નાથ ગયો પરહરી ૪
 કર્મકથા એ માત માહારી,’ માશી કેહે, ‘સાભળ નારી,
 કહીએક તુ દીઠી ૫ ખરી, બાણ્યે ‘ભગિનીની દીકરી ૫
 તેહેને ન હોય અવસ્થા^{૧૦} એહેવી, છે^{૧૧} રૂપે દમયતી જેહેવી,
 સુખે રહે સદનમા સતી, તુ માહારે જેહેવી ઈદુમતી ૬
 સુખાહુ સુત માહારો જેહ, બેહેન કરી ને રાખશે ગ્રેહ’^{૧૨}
 કહે દમયતી રાખી^{૧૩} મામ, ‘નહી કંડુ હું નીચુ કામ, ૭

૧૪દહાડી એક વિપ્રને આપું અન્ન, હું હવિધ્યાન્ન કરું ભોજન.
 એહેવું સાંભળી હરખ્યાં રાણી, રાખી અગળા જાલટ આણી. ૮
 સતી નામ ધરાવી રહી, દમયંતી ઝોળખાઈ નહીં;
 ૧૫જાયે રાત દિવસ નળનું ધ્યાન, ૧૬વિદેશી વિપ્રને આપે આમાત્ર ૯
 તેડાવે ટોલિયો વાટે જતો, બાણે નળ સ્વામી યાયે છતો;
 હવિધ્યાત્ર જમે ને અવનિસુએ, દેહદમન કરી ૧૭મનમાં ડુએ. ૧૦
 સંભારે સુખ તે વારા ૧૮ તન તપે, રાતદિવસ ૧૯ તે નજને જપે.
 ઘણા દિવસ ગયા એમ વક્રી, કલિયુગને મન ચિંતા થઈ. ૧૧
 ૨૦ નળથી મન ચળે નહી સતી, તો કેમ વરાયે માહારી વતી ?
 જો દ્રેષ આણે ૨૧ નળ સાથે, તો દમયંતી આવે મુજ હાથે. ૧૨
 કાંઈ વળી વિપત્તિ પાડું, એહેને માશી સાથે વઢાડું;
 માશીની કુંવરી ઇંદુમતી, એક દહાડે ૨૨નાહાતી હતી. ૧૩
 મોતીનો હાર કંઠથી કાઢ્યો, ૨૩ભીંતને ટોડે ૨૪વળગાડ્યો;
 દમયંતી પાસે તે સમે, સંગ ઇંદુમતીને ગમે. ૧૪ ..
 ૨૫ગોખલામાં ચેઠો પાપી કળિ, મુગતાફળની માળા ગળી;
 ઇંદુમતીએ માંડ્યો શણગાર, જુએ તો નવ હીઠો હાર. ૧૫
 અરોપરો તે ખોળ્યો ઘણું, વિચાર્યું ૨૬કૃત એ દાસી તણું;
 પૂછ્યું તેડાવી એકાંત, 'ખાઈ તુજ ઉપેર આવે છે બ્રાંત. ૧૬
 ૨૭લાવ વહેલી, કાંકાં મૂકી માળ ?' દમયંતીને લાગી જવાળ;
 'ખહેનખાઈ, મારું ચડાવો આળ, પ્રથવી બાથે રસાતાળ. ૧૭
 જોઈ જાલો વદને' વાક્ય, સ્વામીદ્રોહી પડે કુંભીપાક.

વધણ

'કુંભીપાક પડે સર્વધા, નરે જોલે સાચું જોહ રે;
 ઘેર રાખી રંક બાણી, હવે કાં આપો છેક રે?'

૧૮

કડવું ૪૪

(રાગ-પરજિયા)

ઇંદુમતી કહે, ‘સાંભળ બાઈ, લોકને કાં હસાવે ?’
 કહે વંદલી, ‘વણચોરીએ શા માટે આળ ચડાવે ?’
 ‘હાથમાંથી’ માહારો હાર લઈ ને ના કહે કેમ ચાલે ?’
 ‘તરકર કરીને તો બંધાયે, જે વસ્તુ સાથે’ આલે.’
 ‘મિથ્યા હું કહેતી નથી, કેણુ માળા લે તુજ પાપે ?’
 ‘એહેવી ખૂંડી હોઈ તો, રાજમાતા કેમ રાપે ?’
 ‘માત માહારીએ માન લીધું, તે સતી સરખી’ જાણી.’
 ‘અસાધવી મુને કેમ ઓળખી, શું લેતાં ગદ્યો પાણિ ?’
 ‘અમે પરીક્ષા તારી કીધી, જે ભરથારે પરહરી.’
 ‘બાઈ, મીઠીણું સેહેવા જેવ્ય થઈ, તાહારા ઘરની પેટભરી.’
 ‘ચોરી કરવી ને આંખ ભરવી, એ તો કયાંહાં ન્યાય ?’
 એહેવે રાજમાતા પધાર્યા, રોઈ બેઠ કન્યાય
 આપાપણું દુઃખ કહ્યું માતાને, નયણે ઢાળે આંસુ;
 એક કહે, ‘માહારો હાર જ લીધો,’ એક કહે, ‘ચોરી ફાંસુ.’
 ચતુરશિરોમણિ રાજમાતા, અંતર માંહાં વિમાસે;
 માળા ગઈ એ આશ્ચર્ય મોટું, સતી કેમ વશંસે ?^{૧૦}
 ‘તું તો દેવી જેહેવી છે, તેવી દીસે નારાયણની દાસ;
 આપો હાર કલેશ નિવર્તે, જે કીધું હોયે હાસ.
 સરખેસરખાંમાં હોય કીતુક, આપો માળા, ^{૧૧}મા તાણો; ^{૧૨}
 રાજકુંવરી ^{૧૩}રિસાળ ઘણું ^{૧૪}છે, જે ^{૧૫}થાશે જાણોવાણો. ^{૧૬}
^{૧૭}માળા હોયે ^{૧૮}માહારા ઘરની, તો ^{૧૯}ફરી શોધ ન કીજે;
 છે શ્વસુરપક્ષની સર્વે જાણે, તેહને શો ઉત્તર દીજે ?’

- રૂઢે કાટતે કેહે^{૨૦} દમયંતી, ‘અપવાદ દીધો એહેવો;’^{૨૧}
 ૨૨ હા હા બાઈજી, હાર તમારો, લીધો છે, મેં દેવો. ૧૨
 ન ઘટે, રાજમાતાજી, તમને, ન ^{૨૩}દુ.ખ દેવુ ઘેર રાખી;
 અમો ન હોઉં ચોરીનાં કરનારાં, છું જશ તણાં અભિલાષી.’ ૧૩
 ઇંદુમતી કેહે, ‘આપ્યે છૂટ્યો, શું ચોર એ^{૨૪} હાલો ?
 માળા માહારી હાથમાં મૂકે, જો જશ હોયે વહાલો.’ ૧૪
 સેવક સખી સર્વે કેહે રે, ‘એણીએ માળા લીધી;
 બાંધે, તાણે, મારો, પછાડો,’ એમ^{૨૫} અબળા આકળી કીધી. ૧૫

વલણુ

- કીધી નિશ્ચે ચોરટી, રાજમાતાએ જણાવી રીસ રે;
 દમયંતી દુઃખ પામી ધણું, પછે^{૨૬} સમર્થા શ્રી જુગદીશ રે ૧૬

૬૬૭ ૪૫

(ગજ-માડુની દેશી)

- હો હરિ, સત્યસઘાતી,^૧ હરિ હું કહીયેર નથી સમાતી;
 હરિ, માહારાં કોણુ કર્મનાં^૨ કરતું,^૪ હરિ, ચોરીથી શું નરતું ?^૫ ૧
 હરિ, હું શા માટે દુઃખ પામું ? હરિ, જુઓ હું રાંકડી સાહામું.
 હરિ, આહથી ગજ મુકાબ્યો, હરિ, હું પેર^૩ રોષ શે ^૭આબ્યો ? ૨
 હરિ, હું નથી દુઃખની ધીર, હરિ, છે વિપત્ય વેળાના વીર;
 હરિ, તમો મન અપરાધ ન લાવો, હરિ તમો અનાથખંધુ કહાવો ૩
 હરિ, હું હરખતણી હણાઈ,^૮ હરિ, હું ચોરટીમાં ગણાઈ;
 હરિ, હું કોહોની ને કોણુ તણી, હરિ, જુઓ હું દુઃખણી^૯ ભણી. ૪
 ૧૦ હરિ, દોહોલું ઉદર ભરવું, હરિ, ઘટે છે મુજને મરવું.
 હરિ, હું ભરથારે છાંડી, હરિ, હું કોહોને દુઃખ કહું માંડી ? ૫
 હરિ, મેં કોણુ પાતિક કીધાં ? હરિ, મેં ^{૧૧}સાધુ મહીણાં લીધાં;
 હરિ, મેં રાખ્યું હોયે સત્ય, હરિ, વહાલા હોયે નળપત્ય’ ૬

એહેવું મનમાં ધરિયું ધ્યાન, ૧૨ 'સત્યની વાહેર ધરજો લગવાન'.
 અંતરજામીએ બુધ જ દીધી, સતીએ આંખ રાતી કીધી. ૭
 કહે માશીને કરી ક્રોધ, 'બાઈ, હારની ૧૩ કરી કરો શોધ;
 સાખી સૂરજ, વિષ્ણુ ને વાય, જો મેં કીધો હોય અન્યાય. ૮
 બાઈ, હાર તમારો જડજો, લેનારું ફાટી પડજો.' ૧૪
 એહેવું કેહેતામાં કળજીગ નાઠો, ચડેડટ ગોખલો ફાટ્યો. ૧૫ ૯
 માંહાં થકો પડ્યો નીસરી હાર, તૂટ્યા સતીને વિશ્વાધાર;
 ૧૬ અંતરીક્ષથી અકસ્માત, વરસ્યો હાર તણો વરસાદ. ૧૦
 એક એકપેં અધિકાં મોતી, રાજમાતા ટગટગ નેતી;
 પછે દમયંતીને પાગે, રાજમાતા ફરી ફરી લાગે. ૧૧
 'બાઈ, તું છે મોટી સાધ, અમારો ૧૭ ક્ષમા કરો અપરાધ.'
 ઈદુમતી થઈ આશિયાળી, ન દેખાડે ૧૮ મુખડું વાળી. ૧૨

વધણ

વાળી મુખ દેખાડે ૧૯ નહીં, સત્ય સતીનું રહ્યું રે;
 બૃહદશ્ય કેહે ધર્મને, વૈદર્ભ-દેશે ૨૦ શું થયું રે. ૧૩

કડવું ૪૬

(રાગ-દેગાખ)

બૃહદશ્યજી કહે કથા રે, સુણો ધર્મ ભૂપાલ;
 સુદેવ સાંચર્યો રે, ૧ લઈ તવ બન્યો બાળ. ૧
 માધવી કેશિની ૨ રે, સખી દમયંતીની બેહ;
 શોભે સાહેલડી રે, જેમ પ્રાણ-વહોણી દેહ. ૨
 કુંદનપુર માંહાં આવિયાં રે, ઋષિ, સખી ને સુત;
 દેખી દોહિલાં રે, લીમકેં બાણ્યું અકૃત. ૩
 છોડુ છેહ પામિયાં રે, રાયે રૂદ્યાશું લીધાં;
 બાપે ૪ મૂકિયાં રે, દીસે દામણાં બીધાં. ૪

સુદેવ શોકે ભર્યો રે, દુઃખે દેહી^૫ દાસીની નેહી;
મીઠે મીઠ મળી રે, ધોટે સર્વે રુદન મૂક્યું છોડી. ૫

બાતાં બામાત્રનું રે, બાણ્યું નેળી થઈ ને બાવું,
સહીજન સાંભર્યું રે, માંડ્યું નળગુણ ગાવું. ૬

પૂછે વજ્રવતી રે, 'બોલો સુતા-સાહેલી;
દીકરી કાંઠાં ગઈ રે, બે બાળકડાંને મેહેલી?' ૭

નાથ નૈપથતણો રે, ગયો રે માયા ઉતારી;
સુદેવે વારતા રે, કહી ભૂપને વિસ્તારી. ૮

વિલપે વૈદર્ભપતિ રે, નિશ્વાસે સાગર સૂકે;
ભીમકની ભામિની રે, બાણેશ રૂદેથી ન મૂકે. ૯

કુટુંબ ટોળે મળી રે, ભોમ સ્વયંવરની નીરખે;
દમયંતીએ આંહાં નળ વર્યો રે, હીંડ્યાનાં પગલાં પરખે. ૧૦

રાણી ઠેઠે, 'સંયત્ન રે, પરિશોધ^{૧૦} પૂજ્યની કીજે;
જમાઈજી નવ મલે રે, તો આપણુ ભોગવટો લીજે. ૧૧

શોધી કાઠો સર્વથા રે, ને માહારુ જીવવું બાણો;
દીકરી મળ્યા વિના રે, મુખે ન મૂકું હું દાણો.' ૧૨

ભીમકે મોકલ્યા રે, સેવક સહસ્ર એક;
'ખપ કરી ખોળાને રે,^{૧૨} કાઠો જઈ ક્ષિતિનો છેક.' ૧૩

એવે ઊડતી વારતા રે, ભીમકે સાંભળી કાન;
દમયંતી એકલી રે, નળે મૂકી રોતી રાન. ૧૪

^{૧૩}માતા વિલપે^{૧૪} ઘણું રે, દુઃખે દાણું અંતઃકરણ;
મેળાવો^{૧૫} કાંઠાં હશે રે, દીકરડી પામશે મરણ.^{૧૬} ૧૫

વજ્રવતી માતાને રે, નાવે નિદ્રા રૂદ્યા સાડ;
સુતાને શોધવા રે, સુદેવને ચઢાવ્યો પાડ. ૧૬

વલણ

પાડ ચઢાવ્યો સુદેવને, કેહે રાણી ને રાય રે,
'ગુરુ, તમ વિના અર્થ ન સરે,' એમ કહી લાગ્યાં પાય રે. ૧૭

કંકુ' ૪૭

(રામ રામઓ)

પ્રાણાણ આણ્યો ૧ અનુચર-વેશજી, અટણ કરતો રદેશ દેશજી;
કલા પાડી વરણુ' ગાત્રજી, જીરણ વસ્ર અહું તુંખીપાત્રજી. ૧

દાસ

પાત્ર કરમાં રહિત જોખમે, જોષ્ટિકા, જીર્ણ વસન;
હુએ ઝદરિદી દેખીએ, જઘપિ છે સંપન્ન ૨
નીરખે ઓવારા' નવાણના, જાંઘાં નીર ભરતી નાર;
જૂથ જુએ જીવતી તણાં, ન જડે ભીમક-કુમાર. ૩
તીરથ જાત્રા ૫જણ જાગરણ, એ' સીઓનો સમવાય;
અજાણ્યો થઈ જુએ પ્રાણાણ, શીશ ધૂણી જાય. ૪
પગે અટણ, રસનાએ રટણ, દમયંતીનું નામ;
અશ્રમ કરતાં સુદેવને, આણ્યું રાજમાતાનું ગામ ૫
વિપ્ર પુર માંઘાં આવિયો, વધામણી પામ્યો તરત;
સાંભળ્યું જે રાજમાતા જિજ્ઞે છે વરત. ૬
પૂર્ણહૃતિની વેળા હુતી, જોવા મળ્યા સર્વ જન;
'દાસીઓ મલી દમયંતી, કરે ૧૧ પાત્રનું દરશન ૭
અપૂર્વ મનીશનું કરે દર્શન, નીરખે નરની કાય;
વિચાર એહેવો વૈદર્ભીને, આવી મળે નગરાય. ૮
વેદ ૧૨ અધ્યયન કરે વાડવ, અલિપેક, આશીર્વાદ;
કિંકરી જાહુ ગીત ગાય, ૧૩ હોય લેરીનાદ. ૯

- દીક્ષા લીધી ૧૪સુખાહુએ, બેઠા ૧૫તેજસ્વી જન;
હુતદ્રવ્ય હોમાય વિવિધ પેદે, ધૂમ્ર ગયો^{૧૬} ગગન. ૧૦
- દાન આપે સવત્સી ગાય, રાય ભર્યો અહમેવ;
જરૂના ૧૭અકુંડ માંહાં, આવી રહ્યો સુદેવ. ૧૧
- દેહદુર્ગા^{૧૮} રેણુએ ભર્યો, નેષિકાએ તુંળી ભરાયું;^{૧૯}
સભા સર્વે ખડખડ હસી, 'આ રત્ન કયાંહાંથી આયું?'^{૨૦} ૧૨
- મંડપ જરૂ ભેયાં નહીં, ન ભેયો દીક્ષિત નરેશ;
ગેહલો જશે આથો ધસ્યો, સર્વને મારે પગની કેશ. ૧૩
- લોક કહે, 'હો ગેહલિયા, ટહેલિયા અંતર^{૨૧} અંધ;
ભિક્ષુક બ્રહ્મ, વિકલ^{૨૨} દૃષ્ટ, શું સ્ત્રી સાથે સંબંધ?' ૧૪
- કહ્યું કેહોનું નવ સાંભળે, છે કલેવર માંહાં કદ;
એહિવે દમયંતી ને સુદેવની, મળી દૃષ્ટેદૃષ્ટ. ૧૫
- નિમેષ થાતી રહી નયણે, વિચારમાં પડિયાં બેહ;
સાસે ભરાયાં બોલવા,^{૨૩} સર્વને થયો સંદેહ. ૧૬
- 'વિમ્ર કેા વૈદર્ભનો, એહિનાં નયણાં માંહાં નેહ;^{૨૪}
માહારે પીહર માંહાંથી પધારિયો, સુદેવ સાથો એહ.' ૧૭
- શુરુએ તે ગોરી ઓળખી, જડયું^{૨૫} બાળાનું એધાણ;
ભામિનીના ભાલ ઉપેર, વિધિએ નિમ્ને ભાણ. ૧૮
- ^{૨૬}ગોપ રાખતી માશીને મંદિર, કેશ કેરી લટે;
ખસી વેણી સૂરજ ઝલકયો, રૂદે ભરાયું ઊલટે. ૧૯
- સમીપ આવ્યાં સાંમસાંહાંમાં, નેત્ર ગળે^{૨૭} જેમ નેવ;
સાથે બંને બોલિયાં, ^{૨૮}'હો દમયંતી!' 'સુદેવ!' ૨૦

વચણ

સુદેવ દમયંતી મળ્યાં, ધરણ દળ્યાં, મૂર્છા હવી^{૨૯} રે;
૩૦સભા સર્વ વિસ્મયર્થ, 'આ વારતા દીસે^{૩૧} નવી૩૨૩!' -

કડવું ૪૮

(રાગ-વેરાડી : શબ્દસાકળી)

મૂર્છાથી મહિલા જાગી, પૂછયું ગુરુને પાજે લાગી;
 ‘શકે ધરના હો અનિ?’ ‘હા દીકરી, ઠાં તું સૂની?’
 ‘દુર્ભાગ કેણુ કારણે?’ ‘દાસી માશી-બારણે.’
 ‘ઐળખી નહીં માફી?’ ‘એર દેહની કળા પાફી.’
 ‘શું માશીએ દુઃખ દીધું?’ ‘ના છ, વાઇવ્ય^૩ દીધું.’
 ‘નાથજીએ ઠાં મૂકી?’ ‘નેટ કાંઈ હું થૂકી.’^૪
 ‘પનથી ચૂકવાવાળી,’ ‘ન તજે અન્યા દટાળી.’
 ‘માતપિતા ને તાહરાં,’ ‘સેતાં હશે ચેહોધારાં.’
 ‘ઉપીકરથી હું આવ્યો સતી,’ ‘શું તાંહાં છે નંધધપતિ?’^૮
 ‘હા નળની ધર્મ છે શોધ,’ ‘મને દે^{૧૦} છે પ્રતિબોધ?’
 ‘નિશ્ચય નળ પ્રગટ,’ ‘છે વાણી માંહાં કપટ.’
 ‘છોરુને છેક કાં આવ્યાં?’ ‘છતે બાપે છે ^{૧૧}નળાપાં.’
 રાજમાતાજી :પૂછે, ‘ઋષિ, કહે, તાહરા^{૧૨} શું છે?
 એ કેણુ કેણુ^{૧૩} જાણેજી?’ ‘એ તો તમારી જાણેજી.’
 કહે,^{૧૪} ‘જાણેજી ^{૧૫}મારી?’ ‘દમયંતી, ^{૧૬}નળની નારી.’
 ‘વાત કેમ નીપજી?’ ‘ભરધારે એ ^{૧૭}ત્યજી.’
 ‘દૂત રમીને હાર્યાં, તે માટે વન પધાર્યાં;
 શું જાણીએ શા કાજે, ત્યાજ કરી મહારાજે.’
 ‘તું ^{૧૮}દમયંતી ખરીરો?’ ‘હા, ધર્મ રહી છોં કિંકરી.’
 માશી ધરણી હળી, ^{૨૧}સલા ધર્મ વ્યાકુળી.
 સુદેવ કહે છે નાટ, ‘એમ ભૂટ્યાં શા માટ?’
 જે પોતાનું પેટ, તેને કેમ વિસાર્યો નેટ?’

‘હું વરાંસી, બાપ’ માશી કરે વિલાપ.
થઈ રહ્યો હાહાકાર, સુદેવ કરે ધિક્કાર.

વધણ

સુદેવ કરેરર ધિક્કાર, ઓળખી નહીં સુંદરી સતી રે;
‘રાજકુંવર લાલચો ઘણું, કુચો અતીશે ઇંદુમતી રે.

૬૬૩ ૪૬

(રામ-ગોડાની રસી)

રાજમાતા લગ્ન પામ્યાં, તે રેઆલ્યાં દમયંતીને પાસા
‘દીકરી,’^૧ દુઃખે દહાડા નિર્ગમ્યારે, વત્યાં થઈને દાસ. ૧
અધર્મ^૨ અમો આજ અડાવિયાં રે,^૩ ઓણું અર્ધું અજ;
લોજન પેટ ભરી ન પામિયાં રે, વસતું લેખ્યું^૪ વન. ૨
છબીલી, મુજને^૫ કહેવું હતું રે, ‘મગડવું’ હતું નેદ;
પરાધીન^૬ પિંડ પોષિયો રે, તેં પરવશ ભરિયું પેટ. ૩
રતન^૭ માહારી દીકરી રે, ગણી ઠીંકરીને^૮ સમાન;
વૈદલી^૯ વિપત્ય વેઠી ઘણી રે, ‘ખોયું’ વધુનું વાન. ૪
‘દાસપણે’ રહી બાપડી રે, તેણે દુઃખે હું ‘રંગાળી’;
દુર્ગાજી^{૧૦} દારિદ્ર જણાવિયું રે, ‘પાસે’ નહીં વાસની વાળી. ૫
સૂવાને કાળે સાથરો રે, વસ ખંડેરવાને^{૧૧} જાડું;
‘શીતળ’ નીરે નાહી દીકરી રે, નહીં નેહરી ને ‘નાડું’. ૬
દાધું કલેવર માહારું^{૧૨} રે, ચીરી કોયલા કાડું;
ફૂલફૂલી માહારી દીકરી રે, ‘જમી’ અન્ન દીધું ટાડું. ૭
હવે લવીને ‘શું’ કરું રે, વિષ ખાઈને પોડું^{૧૩};
થઈ ગોઝારી બહેન આમજ રે, ‘શું’ દેખાડું^{૧૪} મોડું. ૮
ઇંદુમતી મુખ સંતાડતી રે, ‘હું’ છેક થઈ છટોરી;
રૂઢું ભૂંડી ભવોભવ વાત રે, અડાવી હારની ચોરી. ૯

- ઓ દીસે ૧૬૪૧ કેરા કાંગરા, હો મુનિ;
 આ ડાસે ૧૬૪૨ સાંકળે લાંગર્યા, હો મુનિ. ૩
- ઓ પેલાં ઘરવાડીનાં બાહુવાં, હો મુનિ;
 શું કરતાં હોશે માહારાં બાહુવાં, હો મુનિ. ૪
- ૯૬૪૩ જીવી હશે બે સાહેલડી, હો મુનિ;
 ૧૦૬૪૪ દેખીને માતા યાશે ઘેલડી, હો મુનિ. ૫
- ઓ નીર ભરી જાય સ્ત્રીનાં બેડલાં, હો મુનિ
 ઓ હણહણે ૧૦૬૪૫ કેરાં ઘોડલાં, હો મુનિ. ૬
- ઓ દીસે સ્થળ સ્વયંવર તણું, હો મુનિ;
 અહીં હાથું દેવે દેવતાપણું, હો મુનિ. ૭
- નવીસરે રે અવસ્થા મુહને રાનની, હો મુનિ;
 કયાંહાં ૧૦૬૪૬ દેખું રે જાત તમ જજમાનની, હો મુનિ. ૮
- પ્રભુ ૧૦૬૪૭ વિના પીહરિયું મુહને ઝસે, હો મુનિ;
 નળ વિના ઉજાડ, કોયે નવ વસે, હો મુનિ. ૯
- ધાસભયોં સુદેવ, પુરમાં સાંચર્યોં, હો મુનિ;
 'વધામણી', 'વધામણી' એમ આચર્યોં, હો મુનિ. ૧૦
- સલા સર્વ વિરમે હવી ૧૦૬૪૮, હો મુનિ;
 જાણ્યું પ્રગટયો નંધરવિ ૧૦૬૪૯, હો મુનિ. ૧૧
- શો ૧૦૬૪૯ હરખ રે, પૂછે ભીમક ફરી ફરી, હો મુનિ;
 'ઓ આવે રાય તમારી દીકરી, હો મુનિ.' ૧૨
- આલ્યો રે ભીમક કુંવરી જાણી, 'કાંહાં દમયંતી?' ૧૦૬૫૦
 વજ્રવતી રે જાતી હરખી ઘણી, 'કાંહાં દમયંતી?' ૧૩
- ૧૦૬૫૧ લાઈ ને લોજાઈ લજ્જા વીસરી, 'કાંહાં દમયંતી?'
 ૨૦૬૫૨ પડ્યાં અંઝરિયાં નીસરી, 'કાંહાં દમયંતી?' ૧૪

- ૨૧ગેહિલી રે સાહેલી મળવા ધસી, 'કાંહાં દમયંતી?'
 શીશ ઉઘાડાં રે, ૨૨પાલવિયાં પડે ખસી, 'કાંહાં દમયંતી?' ૧૫
 ૨૩વાયે ભરાયે શોભે કેશ મોકળા, 'કાંહાં દમયંતી?'
 અંબર છૂટે ત્રુટે કટીમેખલા, 'કાંહાં દમયંતી?' ૧૬
 આવી રે પીહરમળ સોહામણી, 'કાંહાં દમયંતી?'
 દીડી રે દીકરી દુઃખે દમણી ૨૪, 'કાંહાં દમયંતી?' ૧૭
 ભુજ ભરી મહિયરિયાંને ૨૫ મને મળે દમયંતી;
 ભુએ ૨૬ માવડી મુખ-ભુજ મૂકી ગળે, દમયંતી.' ૧૮
 'માહારી માવડી, આવડી શે ૨૭ દુળળી, દમયંતી?'
 ૨૮શું પૂછવું, પ્રીતડી પતિની ટળી, હો માવડી' ૧૯
 ૨૯આંસુ ફેડી રે, તેડી મંદિર આવિયાં, દમયંતી;
 દાસીવેશનાં વસન ૩૦ મુકાવિયાં, દમયંતી. ૨૦

વધણુ

મુકાવ્યો વેશ માતતાતે, બાલક મૂક્યાં ખોળે રે;
 ૩૧એ વર્ષે બાળકાં મળ્યાં માને ટોળે રે. ૨૧

કેડવું ૫૧

(ત્રાગ-આસાવરી)

- વેશંપાધન વાણી વહે, સુણ જનમેજય ભૂપાળ રે;
 બૃહદશ કહે સુધિધિરને, મળિયાં ૧બ-યો બાળ રે. ૧
 સાથ પ્રાત ને લોભઈ મળિયાં, મળિયાં માત ને તાત રે;
 પણ દમયંતીને નાથ વિના ૨, અંતર માંહાં અશાંત ૩ રે. ૨
 કુટુંબ સર્વે પૂછે પ્રેમે, શી શી વાર્તા વીતી રે;
 ધટે તેવો સમાચાર સતીએ, કહ્યો અથ-ધતિ રે. ૩

- પરિશોધ^૫ નળની મઠાવી, ભીમકે મોકળ્યા દાસ રે,
પ્રભુ પાખે દમયતી, પાળવા લાગી સન્યાસ રે ૪
- અલવણ અન્ન અશન કરે, અવનિ પેર શયન રે,
આભૂષણુરહિત અગ અખળાનુ, કાજળ વિના નયન રે ૫
- નીમ રાખે નાનાવિધનો, ઉઝ આખડી પાળે રે,
પાત્રતા તો પિઉને ભજે, અન્ય પુરુષ ન ભાળે રે ૬
- નામ નળનું, ધ્યાન નળનું, સખીશુ નળની વાત રે,
હુ ખે જાણે દિનરજની, નયણે^૭ વરસે વરસાત રે ૭
- અપરદેશી પથ વિપ્રને, નિત્ય આપે આમાન્ન રે,
વૈદભી^૮ જાણે, વાડવ વેપે, આવે નળરાજાન રે ૮
- એવે રત આવી વર્ષાની, વૈદભી^૯-વિરહ-વધારણ રે,
ગાજે મેહ, ઉધરકે દેહ, સખી આપે અમન ધારણ રે ૯
- વિનતા હી કે વાડી માહે, દુમલતાને તણે રે,
૧૦ મુગધ સઘાથે શીતળ બિહુ, ગોરી ઉપેર ગળે રે ૧૦
- કોકિલા બપંયા ભોલે, ૧૧ શબ્દ ભેદે અગ રે,
વિરહિણીને વીજળી તે જાણે, અગે^{૧૨} વાગે સાગ રે ૧૧
- વર્ષાકળે વિયોગ દમે, માનુનીને મર્માણો^{૧૩} રે,
વૈદભી^{૧૪} વર્ષાકાળ બિતરી, આબ્યો શત્રુ શિયાળો રે ૧૨
- આગિયા આકાશે બિડિયા, ૧૪ અણુ નિર્મળ ઈંદુ શબ્દ રે,
૧૫ પતિવિયોગ પીડે પાપી, સતી રહેતી સત બરદ રે ૧૩
- હુ ખે દિવસ નાખે દમયતી, વરસ એક ગયું વહી રે,
ત્રણ સવત્સરની અવધ પોહોતી, નાથ તો આબ્યા નહી રે ૧૪
- સુદેવને તેડી સ્તુતિ કીધી, આસુ નયણે ઢાળા રે,
નંપધનાથને કાણ મેળાવે,^{૧૬} હે ગુરુ^{૧૭} મ ટાળી રે? ૧૫

- ૧૮ જનમ તણા તમો છો હેતસ્વી, ૧૯ કાજ મુનિએ કરવું રે;
 ૨૦ ન જોઈએ કહ્યાની વાટ, ઘટે શોધવા નીસરવું રે. ૧૯
- ૨૧ ધીરજ આપ્યું નંધનારને, વેપ નાનાવિધ ધરતો રે;
 દમયંતીએ ૨૨ શીખવ્યો હીડે, ટહેલ સઘળે કરતો રે. ૧૭
- ૨૩ બેઠો ફેરે મુનિવર, સેવક સેવા કરે ૨૪ રે;
 જાંઠાં ગામ આવે ત્યાંહાં, કળા પાડી વેપ ટહેલિયાનો ધરે ૨૪ રે. ૧૮
- દોઢ માસ ગયો અટણુ કરતાં, આળ્યો અજોધ્યા માંહે રે;
 સભા માંહે ટહેલ નાખી,* જાંઠાં બેઠો ઋતુપર્ણ રાય રે: ૧૯
- ‘અલભ્ય ૨૫ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ધર્મ, પરિત્યાગ ૨૬ તેહનો કીધો રે;
 ધર્મ-ધોરીધર ૨૭ ધિક્કું ને, ફેરી તપાસ ન લીધો રે. ૨૦
- ૨૮ રતનું જતન ન થાયે, ૨૯ જાત નીવડી નેટ રે;
 વિલપે છે વસ્તુ ૩૦ વહોરતિયા, તું કાં ભરે પરધર પેટ રે? ૨૧
- કુળ લગળ્યું, કરમી ૩૦ માણસ, કીર્તિ કીધી ઝાંખી રે;
 ચતુર નર ૩૧ વિચારી જોજો;” ટહેલ સુદેવે નાખી રે. ૨૨
- સભા સર્વ વિસ્ત્રમે ધર્મ, ૩૨ કાંઈ ટહેલ દીસે ૩૩ મર્માળી ૩૪ રે;
 ૩૫ ઘેલિયો ટહેલિયો કરીને કાઢ્યો, ઉત્તર ન આપ્યો વાળી રે. ૨૩
- સુદેવ ગયો હયશાળા માંહાં, ટહેલ કીધી તે કાર રે;
 માંહેલાનાં કહાળ્યાં ૩૬ વચન સુણીને, બાહુક નીસર્યો બહાર રે. ૨૪
- કદળ ૩૭ કાયા, કામળ ૩૮ ઝોડી, કર માંહાં ખરેરો રે;
 પ્રગટ મારી ૩૯ ખંખારી બોલે, તીજો ને તરેરો રે. ૨૫
- કારમો સરખો કપોલ ચડાવે, દૂંકડા કર નચાવે રે;
 નાસિકાએ સરડકા તાણે, બેહુ નયણાં મચમચાવે ૪૦ રે. ૨૬
- “ભારે વચન કહ્યું તે ૪૧ પ્રાપ્ત્ય, નીસર્યો છાં ૪૨ મેહણાં દેવા રે;
 ૪૩ વસ્તુને વિપત્ય, તો વહોરતિયો, કરતો હશે પરધેર સેવા રે. ૨૭

- વહોયું ૪૪ તે કાંઈ રત્ન જાણી, કાચ ઘર્ષ નીવડિયું રે; ૨૮
 ૪૫ તત્ત્વરહિત માટે તજ્યું છે, ૪૬ નથી છૂટી પડિયું રે. ૨૮
- ૪૭ તે મિત્રને પરહરીએ, જેહતું મન વિના મળવું ઠાહું રે;
 ૪૮ તે સ્ત્રીને પરહરીએ જેહતું, પિયુ વિના પેટ વહાહું રે. ૨૯
- વાંક ન હોયે વોહારતિયાનો, રહ્યો હશે નિઝ ધર્મે રે;
 વસ્તુ વિપત્ય પામની હશે, તે પોતપોતાને કર્મે રે. ૩૦
- ગૂઢ વચન કહી ઘોડાર માંહે, બાહુક જઈ ને ભેઠો રે;
 સુઢેવ તો સાંસામાં પડિયો, પ્રાણ વિચારમાં ૪૯ પેઠો રે. ૩૧
- ‘ભોલી નૈવધનાથ તણી, હાર્દ અનાહુત ૫૦ રે,
 નગ ભૂપ એને કેમ કરી માનું, રૂપે બીજો ભૂત રે. ૫૧ ૩૨
- જઠરભરણ કે રીસતું જાણું, ફરી ન જાયે ભોલાવ્યો રે;
 પટોશીને પૂછી કાઢ્યું, ‘ત્રણ વરસ થયાં એઃઆવ્યો રે. ૩૩
- રાજાએ પ્રીત કરીને રાખ્યો, અધ્ધવિદ્યા ૫૨ કાંઈ જાણે રે;
 પવિત્ર નૈવેદ્યને ૫૩ પાળે, કાંઈ વિયોગનું દુઃખ આવે રે. ૩૪
- એહેવું સાંભળી સુઢેવ આવ્યો, આવ્યો વેદર્થ દેશ રે;
 વેદર્થી આનંદ પામ્યાં, ૫૪ વિપ્ર પૂજ્યો વિશેષ રે. ૩૫
- શ્યામાએ સમાચાર પૂછ્યો, ‘કહી ૫૫ સ્વામીની સંભાળ ૫૬ રે’
 સુઢેવ કહે નિસાસો મૂકી, ‘જડ્યો નદી ભૂપાળ રે. ૩૬
- દેશવિદેશ ૫૭ ગામઉપગામ, અવની ખોળી બાધી રે;
 અત્રણ કરતાં અયોધ્યા માંહાં, શુષ્ક ૫૮ કાંઈએક લાધી રે. ૩૭
- સભા ન સમજી ઋતુપર્ણની, રહ્યા મસ્તક યાલી રે;
 ૫૯ બાલ-ખિડામણ ઘોડાર માંહાંથી, બાહુક લિક્યો ભોલી રે. ૩૮
- ૬૦ સ્વપ્ન સોઈ દું ‘ઠવ્યો’ છું, સ્વપ્ન માંહાં જિહ્વે રે;
 નાહો આવું છડે ફરી ફરી લેને, રખે પૂઠે આવે રે. ૩૯

ભૂત પિશાચ કે જમકિંકર, ગ્રેત અથવા રાહુ રે;
 અયોધ્યા માંહાં રોતાં રાખવા, ૬૧ બાળકને: તે હાઉ રે. ૪૦
 તેણે ટહેલનો ઉત્તર આપ્યો, કાંઈ ફરવાદ-છંદીનો વાંક રે;
 કહ્યું, 'વસ્તુ ખોટી ૬૨નીવડી, તો શું કરે વોહોરતિયો રાંક રે? ૪૧
 ૬૪ પ્રિયજનપે' પેટ વાહાહું, તેહનો સંગ તે માઠો રે;
 ૬૫ બેહુને દુઃખ સરખું હોયે એમાં, એમ કહી ઘરમાંહાં નાઠો રે. ૪૨
 ૬૬ એ ખોલી તે બાહુકિયાની, બુઝો વિચારી, બાઈ રે; "
 મર્મવચન સુણી મહિલાનું, રૂદે ૬૭ આંખું ભરાઈ રે. ૪૩

વશણ

ભરાયું રૂદે રાણી તણું, ૬૮ આંસુ મૂક્યાં રંડી રે;
 'બાહુક ન હોય, તે નંપધપતિ, સુદેવ, લાવો તેડી રે.' ૪૪

કડવું પર

(ગગ-સોરડી માત્ર)

આંસુ ભરતી, ભામિની રે, કરે વાણીનો વિચાર, ગુરુજ;
 એ ન હોય બાહુકના બોલડા રે, હોય વીરસેનકુમાર, ગુરુજ.
 એ જીવન પ્રાણ-આધાર, ગુરુજ, લો તેનો સમાચાર, ગુરુજ. ૧
 બ્રાંત પડે છે રૂપની રે, પ્રગટ્યો માહારો ૧ પાપ, ગુરુજ.
 રૂપ જોયું કહીં રાયજીએ રે, કોણે દીધો દીસે છે શાપ, ગુરુજ.
 માહારા જાયે તનના તાપ, ગુરુજ, તમો વડે થાય મેળાપ, ગુરુજ. ૨
 અન્ધરક્ષકનો નોહિ આચારો રે,* અંતરની જાણે વાત, ગુરુજ;
 બોલે બોલ જ મારવા રે, ન હોય ઘોડારિયાની ઘાત,^૨ ગુરુજ.
 હું જાણું બોધ્યાની ઘાત, ગુરુજ, હોયે પુષ્કરજીનો જાત, ગુરુજ. ૩
 પુનરપિ જાઓ તેડવા રે, રજીવન વસે છે બ્યાંહાં, ગુરુજ;
 પરીક્ષા પુણ્યસ્થોકની રે, એક દહાડે આવે આંહાં, ગુરુજ.
 જાઓ અયોધ્યા માંહાં ગુરુજ, હવે બેસી રહ્યા તે કાં, ગુરુજ? ૪

જઈ કહો ઋતુપર્ણને રે, તણ વૈદર્ભી નળ મહારાજ, ગુરુણ;
 ફરી સ્વયંવર માંડીઓ રે, બાઓ^૪ લગ્નનો દહાડો આવ, ગુરુણ.
 એ વાતે નહીં લાજ,^૫ ગુરુણ, જેમ તેમ કીજે કાજ, ગુરુણ. ૫
 કપટે લખી કંકોતરી રે, ઋતુપર્ણને નિમંત્રણ^૬, ગુરુણ;
 સુદેવ, તેડી લાવજો રે, જોઈએ બાહુકનાં આચરણ, ગુરુણ.
 ગુણ^૭ ઉપેર અંતઃકરણ, ગુરુણ, ન જોઈએ વપુનો વર્ણ^૮, ગુરુણ. ૬

વલણ

આચરણ અધિપાલકનાં રે, આંહાં આવ્યો ઝોળખાયે રે;
 પત્ર લેઈ પ્રપંચનું સુદેવ આવ્યો અયોધ્યા માંહે^૯ રે.

૬૭૩ ૫૩

(રાગ-સામેરી)

૧ સુદેવ સભા માંહાં આવિયો, બાંહાં બેઠો ઋતુપર્ણ;
 ૨ ફર માંહાં આપી કંકોતરી, ઉપર લખ્યું આમંત્રણ.
 ૩ પ્રાતસમે પત્ર લાધ્યું, કીધું અવલોકન:
 ૪ 'સ્વસ્તિશ્રી અયોધ્યાપુરી ઋતુપર્ણ રાય પાવન. ૨
 વૈદર્ભથી લખિતંગ ભીમક, નળે દમયંતી પરહરી;
 ૩ એહને દેવનું વરદાન છે, માટે સ્વયંવર માંડ્યો ફરી.
 ૪ પૃથ્વીના ક્ષત્રિય આવશે, તમો આવજો ખપ કરી;
 સૂર્યવંશીને વરવું^૪, કુંવરીએ ઇચ્છા ધરી.' ૪
 ભૂપ આનંદે ભર્યો, સભા માંહે એમ ભાષે;
 ૫ 'લાઈઓ, વેદવણી, દમયંતી^૫ ન વરે કોહોને હું યાએ.'^૬ ૫
 અધર કસે ને કર ધસે, વિગ્ર ઉપેર આંખ કાઢે;
 ૬ 'નોહોતરિયો નિર્માલ્ય^૭ દીસે છે, આવ્યો લગ્નને દહાડે.' ૬

- સુદેવ કહે, ‘હું શું કરું? વેગશું તમારું ગામ;
શત કામ કામ ચાતાં આવવું, કંકોતરોનું કામ.’ ૭
- ધાર્મ ગયા હશે સર્વ ભૂપ, જે પ્રથમ રૂપના પલકા;
ઋતુપર્ણ આસનથી જોઈ બેસે, થાય પરણવાના સગકા. ૮
- ‘હાય, ૧૧ ગર્ભ દમયંતી હાથથી, કંકોતરી આવી મોડી;
એક નિશાનો ૧૨ આંતરો હોત, તો જાત જેમ તેમ દોડી.’ ૯
- ત્રાહિ ત્રાહિ બોલે, મસ્તક ડાલે, નિસાસા મૂકે ઊંડા.
‘વૈદહી’ વરતાં વેર વાધ્યું ૧૩ અરે પ્રાહ્મણ્ય ભૂંડા! ૧૦
- સાંઠ ૧૪ સંપડી નહીં, નહીં પવનવેગી થોડા;
કંસાર દમયંતીના કરનો, ૧૫ ન જમું માહારાં મોહોડાં.’ ૧૧
- સભા માંહાં બેઠા સહી, ૧૬ પરધાન બોલ્યા વચન:
‘પેલો બાહુક શે અરથે આવશે, બેઠો વણસાડે છે અન્ન?’ ૧૨
- ઋતુપર્ણ આનંદ પામિયો, મોકલ્યો ૧૭ સેવક;
‘લાવ તેડી બાહુકિયાને, જાણે ગયાની તક.’ ૧૮ ૧૩
- શ્વાસભર્યો દાસ આબ્યો, અશ્વપાલકને પાસ;
‘જોઠા ભાયા, ૧૯ ભૂપ તેડે, ગ્રેહિવા ૨૦ પરાણો રાશ.’ ૧૪
- આલ્યો બાહુક ચાળકો ગાલી, મુખે તે બડબડતો;
આબ્યો નીચી નાડે ૨૧ નીરખતો, નાકે સરડકા ભરતો. ૧૫
- ૨૨ સભામાં સહુ હાસ્ય કરતાં, ‘આ રત્ન રથખેડન! ૨૩’
ઋતુપર્ણ બોલ્યા માન દેઈ, ‘આવો દુઃખકેડન. ૨૪’ ૧૬
- ઘણે દિવસે કામ આબ્યું, રાખો માહારી લાજ;
તમે પરણાવો દમયંતી, વૈદરભ જાણું આજ. ૧૭
- સમુદ્ર સેળ્યો રત્ન આપે, મેં રાખ્યા એકેવું જાણી;
આજ વૈદરભ લઈ જાઓ, તો અહું દમયંતીનો પાણિ’ ૧૮

- બાહુક વળતું બોલિયો, કુલાવીને નાસા;
 ‘આ લિયા પરણશે’ દમયંતીને! અરે પાપિણી આશા! ૧૯
- હંસકન્યા કેમ કરે, ૨૫ વાયસશું સંકેત ?
 નિર્લજ્જની સાથે નર ૨૬ નીસરું, અમે થાઈ ફરેત. ૨૦
- છછેરા ૨૭ ન થઈએ છત્રપતિ, ૨૮ પરપત્નીને શું તલખાં ?
 કેમ વરે વર જીવતાં ? એ મિથ્યા ૨૯ ભારવાં વલખાં. ૨૧
- પુણ્યશ્લોકની પ્રેમદા, ને ભીમક તણી પુત્રી;
 તમે વિપરીને લગ્ન કરી ૩૦ ? અમે પડું ઊતરી. ૩૧ ૨૨
- રાય કહે, ‘માહારી વતી, હયપતિ, હય હાંકો;
 માહારે તો સર્વસ્વ ગયું, તમે ૩૨ ને વારે ના કાઢો.’ ૨૩
- બાહુક વળતો બોલિયો, ‘જાંહાં હોયે સ્વયંવર,
 અંતર નહીં સ્વામીસેવકનો, ૩૩ આપણુ જાન્યો વર.’ ૨૪
- હાસ્ય કરીને કહે રાજા, ‘વર તમે પ્રથમ;
 ભાગ્ય ભરશે કન્યા જરૂર, ત્યાંહાં જઈ એ જયમત્યમ.’ ૨૫
- દૂબળા ઘોડા ચાર જોડયા, ૨૬ કીધો સઃવધાન;
 શીઘ્ર ત્યાંહાં શણગાર સજવા, ૩૪ સાંચયો રાજાન. ૨૬
- રાણી કહે ઋતુપર્ણને, ‘૩૫ પરહરી ઉપર પ્રેમ;
 ૩૬ ક્ષત્રી થકા કરો ધધણું, નહીં હોયે અંતે શ્રેમ. ૨૭
- પતિએ તજી તે અણસતી ૩૮, કાંઈ એક ગોરી ગુધ; ૩૯
 બાહુક વડે તે ૪૦ પામવી, રાય ૪૧ યધુ ૪૨ જિજ્ઞાસુ દૂધ. ૨૮
- સૂર્યવંશી તણી ચોલા ૪૩ તમથી અંખી હોઈ ૪૪
 રીસ ચડી ઋતુપર્ણને, પછે ૪૫ ધણિયણી ધક્કે ૪૬. ૨૯
- ‘અમે ભ્રમર કુમુદ કોટી સેવું, તું શું ૪૭ ચલાવાં ચાલ ?
 વીજળી સરખી લાવું વૈદર્ભી, ૪૮ તું હને શોધું સાલ.’ ૩૦

- એમ કહી સલામાં આવિયો, દુન્દુભિ^{૪૯} રહ્યાં ગાળ; રીસ કરી કહ્યું બાહુકને^{૫૦}, 'કાં ભેડયા દુર્બળ^{૫૧}વાળ ?' ૩૧
- કાને લૂલા, ચરણે રાંટા, બગાઈ બહુ મણગણે; અસ્થિ નીસર્યા, ત્વચા ગાઢી, લયાનક પરહણકણે. ૩૨
- ચારે ન હોયે ચાલવાના, આગળ નીચા પૂઠે જિંચા; ખૂંધા ને ખોડે ભર્યા, બે કરકકણા,^{૫૩} બે ખુચા. ૩૩
- પવનવેગી પાણીપંધા, શત ભેજન હીંડે ઠેઠ; એકેવા ઘોઠા મૂકીને, કાં ભેડયા^{૫૪} દેવની વેઠ ?' ૩૪
- બાહુક કહે, 'શી ચેષ્ટા માંડી ?^{૫૫} ઓળખો અશ્વની જાત ? ભે પુષ્ટ હયને ભેતરશે ^{૫૬}તો, હું નહીં 'આવું સંધાય.' ૩૫
- 'એ અશ્વ રાખો,^{૫૭} રથ હાંકો,' ચઢી બેઠો ભૂપાલ; રાશ - પરાંણો પછાડિયો, બાહુકને ચઢિયો કાળ. ૩૬
- ^{૫૮}આતીવાર લગે લાજ રાખી, ભેડ્યો નહી માંમૂચ;^{૫૯} આગળથી રથ કેમ બેઠો, હું પેં^{૬૦} તું તે^{૬૧} જિંચ ?' ૩૭
- ઋતુપર્ણુ કહેઠા જિતર્યો,^{૬૨} વિવિધ વિનય^{૬૩} કરતો; જાય ભૂપ પાસે, બાહુક નાસે, રથ પૂઠે^{૬૪} ફરતો. ૩૮
- પ્રણિપત્ય કીધી ઋતુપર્ણુ, 'હયપતિ, હઠ મૂકે; ઉપગારી જન^{૬૫} અપરાધ માહારો, બેઠો તે હું ચૂક્યો.'^{૬૬} ૩૯
- બાહુક કહે, 'જયપિ^{૬૭} રાથ ગાળું, બેસીએ બહુ ભેડ;^{૬૮} તુજને હરખ પરણ્યા તણો, તેમ હું^{૬૯} બર્યો છઉં કોડે' ૪૦
- સાહામસાહામાં ચક્ર ગ્રહીને, બંન્થો સાથે ચઢિયા; એડી દીધી બાહુકે^{૭૦}, ત્યારે અશ્વ ઢળીને પડિયા. ૪૧
- મુગટ ખસિયો રાયજનો, માનશુકન ત્યાંહાં હુઆ; બાહુકે અશ્વ ઉઠાડિયા, હાંકે ને કહે 'ધણી-મુઆ !' ૪૨

૫૧ 'અન્ન તેહેવા અન્ધ નિર્જળ,' ખાંચે ખીલ ખીલ;
 રાય કહે, 'લોક સાંભળે, હું વિના ગાળ દો ખીલ.' ૪૩
 મુદેવ તાણી બેસાડિયો, ૭૨ રાય ચક્રવે ડોળા;
 શેરીએ શેરીએ જાન નેવા, ૭૩ ગ્રેભાં લોકનાં ડોળાં. ૪૪
 દુર્બળ ઘોડા, દરિદ્રી પ્રાણલુ, નેચ સારથિનો નેડો; ૭૪
 વંદખીને વરવા પધારે, ૭૫ લલો લલ્યો વરઘોડો ૭૬ ૪૫
 હાંકે ને હીંડે પાછા પાછા, જૂંસરાં ૭૭ કાઢી નાખે;
 તાણી દોડે ઘર ભણી, જિભા રહે વલુરાખ્યે ૪૬
 પૃષ્ઠ ૭૮ ઉપર પડે પરાંણા, કરડવા પાછા ફરે;
 પોહોળે પગે રહે જિભા, વારવાર મળાંમૂત્ર કરે. ૪૭
 ૭૯ રાય કહે, 'હો હયપતિ, નથી વાત એકો સરવી.'
 બાહુક કહે, ૮૦ 'અંતા ઘણી છે, માહારે દમયંતી વરવી'. ૪૮
 ઘણે દોહિલે ગામ મૂકયું, રાયે 'નિસાસા મૂકયા; ૮૧
 પુણ્ય ૮૨ કોલે હેઠાં જાનરીને, કાન હયના ફૂંકયા. ૪૯
 અન્ધમંત્ર ભણ્યો ભૂપતિ, ૮૩ ઈંદ્રનું ધરિયું ધ્યાન;
 અન્ધ ચારે ૮૩ જિડતા, ઉચ્ચેઃશ્રવાને સમાન. ૫૦
 અવનીએ અડકે નહીં, ૮૪ રથ અંતરિક્ષ જાય;
 દોટ મૂકી બેઠા બાહુક, ૮૫ રથે પગી રાય. ૫૧
 માંહોમાંહે વળગી બેઠા, ભૂપ ને પ્રાણલુ;
 રાય વિમાને, ૮૬ 'વરે ૮૭ કન્યા, વરુઆમાં ૮૮ વસીકર્ણ! ૫૨
 કામલુગારો કાળિયો, એહેના ગુણ છે રસાળ;
 તણુ કોડીનાં યદુઆં, એલે કીધાં ૮૯ 'ખાળા! ૫૩
 હસી રાજા બોલિયો, ધમડી બાહુકના રકંધ; ૯૦
 'તાહારે પુણ્યે માહારે યશે, વંદખી ૯૧ સંબધ. ૫૪

- વાજી-વિદ્યા વાસવની, તુજ કને પરિપૂર્ણ;
નાહાની વાત ગુહે જે, રહે મંત્રનું સ્પુરણ. ૫૫
- અંશવત ઉચ્ચઃશ્રવા, હાર્યો ગરુડનો વેગ;
તમારે હાકવે હવડાં થયાં, વૈદર્ભ લેગાલેગ. ૫૬
- વિખાણે પોતાનાં ભાગ્યને, અને ભૂપ કાઢે ગેહિલાં,
'જે દમયંતી મુજને વરે, તો બાહુકને પૂણું પેહેલાં. ૫૭
- ભીમકમ્પતાનો હસ્તમેલાપક, જે ત્યાંહાં થાયે, હયપતિ—
બાહુક કહે, 'વિલંબ શું છે, પ્રણામ તાહારી રતિ.' ૫૮
- વાટ ઓસરે વાત કરતાં, ઊડતા ચાલે અશ્વ;
રાય વિદ્યા વિખાણે, ન જાણે મંત્રનું રહસ્ય. ૫૯
- તાણ્યા ન રહે ત્રેહિકા, હે દોટ ઉપેર દોટો;
એક ઝાંખરે વળગી રહ્યો, રાયનો પામરી નેટો. ૬૦
- 'હાં હાં, રાખ' કરતાં હય હીંડ્યા, રથ ગયો જોગન;
બાહુકે રથ રાખયો, 'જાઓ, લેઈ આવો રાજન.' ૬૧
- રાય વળતું જોલિયો રે, શ્રમ ભન વિચારી;
'દમયંતીના નામ ઉપેર, નાખી પામરી ઉતારી. ૬૨
- 'જો લેઈ આવે તો તુજને આપું, બાહુક, બંન્ધો નેડ.'
બાહુક કહે, 'દમયંતી ઉપર, તું સરખા વારું' કોડ. ૬૩
- રાય મોટા દાનેશ્વરી જોડ્યા, બાહુક, જાયક તું થા;
પરણવા જઈ છું દમયંતી, લેઈ તાહારી ભીખના ચૂથા? ૬૪
- એહેવું કહી રથ ખેડિયો; રાય મન વિમાસે;
રંક હોય તો સઘ લલચે, મોટો કેમ વિરાંસે? ૬૫
- 'હયપતિ, તમમાંહાં વિદ્યા મોટી, ગુણે વળિયો છેક;
તમારે પ્રતાપેથી છે, મુજ કને વિદ્યા એક. ૬૬

ગણિતશાસ્ત્રને હું જાણુ છું, કોહો તો દેખાડુ કરી' ૬૭
 ૭એક બેઠાનો વૃક્ષ તા દીઠો, બાહુક પડ્યો ઊતરી ૬૮
 રાય પ્રત્યે કહે બાહુક, 'ગર્વવચન કહ્યા આવડા,
 આ બેઠાની જમણી ડાબે, કેટલા છે પાદડ ?' ૬૯
 રાયે વિચારી કહ્યું, 'સહસ્ર ત્રણ ચત્ર ને ત્રણ'
 બાહુકે જઈ વૃક્ષ દેઘ, ડાબ પાડી ધણ ૬૯
 ગણી જોયા બાહુકે, ઊતર્યા તતે તત, ૧૦
 ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાને દેખી, હરખ્યુ નળનુ ચત્ર ૭૦
 ફરી આવ્યો રથ પાતે, ૧૧કહ્યું, 'રાય તમે ધન્ય'
 ભૂપ કહે, 'જો મન મળે ૧૨, તો વિદ્યા લીજો ૧૩ અન્યોન્ય' ૭૧
 માહોમાહા મત્ર આપ્યો, મને મન ગયા મળી,
 પરીક્ષા કરવા વિદ્યા, નજે ડાબ છેદી વળી ૭૨
 કન્યા તેટલા પત્ર ઊતર્યા, ગણિત ૧૪ સખ્યા મળી,
 બીજી વિદ્યાને પ્રતાપે, દેહમાહાથી નીસર્યો ૧૫ કળિ ૭૩
 પાડાનુ ચર્મ પહેરિયું, ઊટચર્મના ઉપરણા,
 દૂકડા ચરણ ને રથામ વણ, કેશ છે પચવણ ૭૪
 કરમાહા કાતી, આખ રાતી, મુખે મુઘિરના ઓઘગળ,
 ભર્યો રીતે શગડી શીથે, ઊઠે અશ્વિનવાગા ૭૫
 નીસરી નાઠો, ૧૬ભય-ક્રાંત્યો, ધાયો નાગનરેશ,
 ૧૭લપડાકે પાડી શગડી, ગ્રહા કળિના કેશ ૭૬
 વીજળી સરખો ૧૮ ખડ્ગ વીજ્યો ૧૯, 'ન જાયે જીવતો પાપી,
 રાજ બ્રહ્મ કીધું, દુખ દીધું, રહ્યો દેહમા વ્યાપી' ૭૭
 રગદોળ્યો રેળ્યો ૨૦રણ માહા, 'કેમ પડ્યો ૨૧ હુતો પૂઠે ?'
 આખ તરડે, દત્ત કરડે, મરે ખડ્ગની મૂઠે ૭૮

- ઊઠે, અડવડે, અવનિ પડે, અકળાવ્યો અલેખે;
 ૨૨ખાહુંકના હસ્ત, કલિનાં અસ્થ, ઋતુપર્ણ નવ દેખે. ૭૯
- રુદન કરતો, આંખ ભરતો, કળિ પગે લાગે,
 ‘પુણ્યસ્ત્રોકશ્રી, ઉગારીએ, રતન મારીએ, ઘણું વાગે’ ૮૦
- ૨૪અધર્મનાં એ મૂળિયાં, તુને છવતો કેમ મૂકું ?
 ૨૫અમો તેં રાવરાવિયા, નથી નેત્રનું જળ સૂક્યું. ૮૧
- અરે પાપી ધર્મછેદન, વિશ્વવેદનાકારી,
 વિયોગદાતા, છેદનશાતા^{૨૬}, તેં તળવી નારી. ૮૨
- ૨૭અવગુણ કેહેવા, કરાવી સેવા, પારકે મંદિર.
 વડે દીન વાણી, મૃત્યુ^{૨૮} જાણી, રંનેત્રે ભરે નીરઃ. ૮૩
- ‘મહારાજ, વળતા^{૩૦} મારજો, રંગુણ અવગુણ જોઈ.’
 નજ કહે, ‘૩૨અવગુણભાજન, સદિ સર્વ વગોઈ.’ ૮૪
- ‘સ્વામી, જે ગુણ મોટા મુજમાં, ૩૩અવગુણ-આચ્છાદન.’
 નજ કહે રે ‘ગુણ અવગુણ, બેહુનું કર વર્ણન’ ૮૫
- ‘સ્વામી, પ્રથમ અવગુણ વર્ણવું, માહારું જે આચાર્ય;
 જાંઠાં હું ગયો ત્યાંહાં ધર્મ નહીં, બ્રહ્મ ચારે વણું. ૮૬
- દંભી લોભી લૂલતા^{૩૪}, ગ્રાહ્યણને કરું બ્રહ્મ;
 અદ્ય આયુ, અદ્ય વિદ્યા, અદ્ય ‘મેઘની વૃદ્ધ. ૮૭
- અણઆચાર ને અપરાધ બહુ^{૩૫}, અનંત આભડછેટ^{૩૬};
 ૩૭સુધ હું સ્નાનશીલિયો, હું ભખાગ કરું નેત્ર. ૮૮
- જપ, તપ, તીરથ, જાત્રા, દેયા દાન છંડાવું;
 ૩૮મહિમા મરજદા મુકાવું, ઉન્મારગ^{૩૯} મંડાવું^{૪૦}. ૮૯
- ૪૧અભક્ષ-ભક્ષ, અદર્શ-દર્શ, અવાક્યને જોલાવું;
 ૪૨સંસાર કરું ધ્યાન માંહાં, હું તપ^{૪૩} ઘડી ડોલાવું. ૯૦

- સ્વજન-વૈર, પરશું મૈત્રી, નીચની સંગત;
૪૪વંધ્યુવ તાં ફેડું, વિષે થાપું, કરે ભારબની ભગત્ય. ૯૧
- માતાપિતાને પુત્ર ઉવેજે, દેજે ૪૫શ્યામામાં સાર;
કીડ કામ, બામ આઠ શું ત્રિયા માંડાં ૪૬ તદાકાર. ૯૨
- ૪૭વિષયવાત કરતાં બામ જાએ, ગાય ગોરીના ગુણુઆમ;
૪૮લંપટ નિર્લજ ઇવરતાં ૪૯, જપે નારીનું નામ. ૯૩
- હેલા માંડાં પ્રહાર્ય મુકાણું, મુનિ પડે મોહ માંડ ૫૦;
૫૧પાખંડ લંઠ મુખે જીવે, પરએહેવું માહારું રાજ. ૯૪
- હું વ્યાપું ત્યાં પગહરિકર શા? નહીં દેવ દેવસ્થલ;
જ્ઞાનગોષ્ઠિ ૫૪નહીં ગુણી, એહેવું માહારું ભજ. ૯૫
- સ્વામીદ્રોહી, ગુરુદ્રોહી, જન મિત્રદ્રોહી ઘણા;
વચનદ્રોહી, પ્રજ્ઞદ્રોહી, એ સર્વ લક્ષણ ૫૫ આપણાં. ૯૬
- પ્રભ ખેટી, રાય લોલી, નિરંકુશ ૫૬ લંપટ નાર;
વ્યભિચારિણી ને કારણી ૫૭, ભમતી હીડે પરદાર ૫૮. ૯૭
- ભરથાર પહેલી કરે ભોજન, સુએ સ્વામી પહેલી;
થાકે નહીં તે વાઢ કરતી, વઢકણી મનમેલી ૫૯. ૯૮
- કોધમુખી ને ચોરડી, લોભણી લખલખની;
સાચી વાત મળે નહીં, આઠે પહોર ભક્ષણકતી ૬૦. ૯૯
- ચોક્કબોલી સાધુ મુદ્રા, 'સ્વામીને સૂતો વેચે;
૬૧પૂછ્યો ઉત્તર તાંત બોલે, બોલે પેચે પેચે. ૧૦૦
- ૬૨અલકાવી નવેણ અન્ન ચાખે, જણાવે પરમ પવિત્ર;
કળિ કહે માહારે પુણ્યે ૬૩, એહેવાં સીનાં ચરિત્ર. ૧૦૧
- ૬૪પડિત દુઃખી, મૂરખ ગુખી, લોખીને રોગ ભરિયા;
અસાધુ અંન સંતોષે ૬૫ પામે, સાધુ ઘડી ૬૬ ન ઠરિયા ૧

અન્ન તાં ખાનાર નહીં, ખાનાર તાં નહીં અન્ન;
 ધન તાં દાતાર નહીં, દાતાર તાં નહીં ધન. ૧૦૩
 રૂપ ત્યાંહાં રે ગુણ નહીં, ગુણ ત્યાંહાં નહીં રૂપ;
 શા શા અવગુણ વર્ણવું પ્રતાપ માહારો, ભૂપ ! ૧૦૪
 શિષ્યની સેવા ગુરુ કરે, સાધુ અસાધુનું ઉપસર્પણ; ૬૮;
 સ્ત્રીની સ્વાગત ૬૯ કરે સ્વામી, શૂદ્રને સેવે પ્રાદ્યુ. ૧૦૫
 ૭૦ છલ છલભેદ ખેદ અઘ, કોટી કરે અન્યાય;
 ગોવિક્રય હયવિક્રય ને વિક્રય કરાવું કન્યાય. ૧૦૬
 પરપત્ની ને ૭૧ પરનિંદાભર્યા ૭૨ કોટી અપલક્ષણ;
 ૭૩ અપવિત્ર અન્ન, સ્ત્રીમંત અન્ન. ક્રિયા-અન્ન ભક્ષણ. ૧૦૭
 વાટ પાડી ૭૪ વિશ્વાસઘાતી, માહારા રાજમાં બહુ વાધે; ૭૫
 દેવની પૂજા ૭૬ તજે, ને અસુરને આરાધે. ૧૦૮
 ૭૭ વિપત્તી વૈરાગી, ભોગી ભોગી, ખોટા વણજ વ્યાપારી;
 વિષયસેવા ૭૮ કરે ને ગર્ભ ધરે, નવ ૭૯ વરસની નારી. ૧૦૯
 ૮૦ સુરભી પય થોડું કરે, વળી દકાળ ને ૮૧ દુરભક્ષ;
 શોક રોગ વિયોગ ઘેર ઘેર, સદા જળ ભરે અક્ષ ૧૧૦
 કોનું રૂડું દેખી નવ શકું, માહારે કો સાથે નહીં સ્નેહ;
 કળિ કહે, 'નળરાયજી, અવગુણ માહારા એક, ૧૧૧
 ૮૨ કો કોને નમ્યું ન આપે, ત્યાં રાજ્ય માહારું હોય;
 'સાચું કો ખોલે નહીં, ને જૂઠું ખોલે સરવ કોય, ૧૧૨
 વિશેષ ૮૩ કેશ આમળી અલ્યા, ચઢી નળને રીસ:
 'હવે, હવે, મૂકું નહીં, સદા છેદું શીશ. ૮૪ ૧૧૩
 અધરમી અવની વિપે, આવડા તાહારા ઉન્માદ; ૮૫
 તારો વધ ૮૬ જાણીને વિશ્વ, ૮૭ મુજને દેશે આશીર્વાદ.' ૧૧૪

કવિ વળતું બોલિયો, 'હા, હા, ઘાત કરો છો કેમ ?
 પછે મુજને મારજો, બે ગુણ કહું પ્રથમ. ૧૧૫
 કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર માંહાં, સહસ્ર વર્ષ તાપસ તપે,
 તોયે હરિ-હર-પ્રદા દરશન કોને ન આપે.' ૧૧૬
 કળિ કહે, માહારા વારામાં,^{૮૮} ધરે ધ્યાન દઢ વિશ્વાસે,
 તો ^{૮૯}ઈષ્ટદેવ સવધા, આવી મળે ખટ માસે ૧૧૭
 ૯૦એક ગુણ એ માહારો, બીજો કહું વિસ્તારી;
 શત વાર દાન કરે ^{૯૧}ત્રણ યુગે, એક વાર પામે ફરી. ૧૧૮
 ભાવે કભાવે નરનારી આપે,^{૯૨} માહારા વારા 'માંહે;
 એક વાર દાન દીએ,^{૯૩} તે સહસ્રગણું ત્યાં થાયે' ૧૧૯
 'અગણિત અવગુણ^{૯૪} તાહારા, બે ગુણે ઢંકાયા.'
 નળ કહે, જા, નહીં હણું, બે ગુણે ઊપની માયા^{૯૫} ૧૨૦
 (પણ)^{૯૬} માહારારાજ્યમાં તું ^{૯૭}નહીં, જોહિયે છવવાનું કામ,'
 કળિ કહે, 'હું કાંહાં વસું ? આપો રદ્ધાનો^{૯૮} હામ. ૧૨૧
 જાંહાં જાંહાં જાઉં તાંહાં નામ^{૯૯} તમારું, કાંહાં રહું હું દાસ ?'^{૧૦૦}
 નળ કહે, 'બેઠાના વૃક્ષ માંહાં, સદા પૂર તું વાસ.' ૧૨૨
 રજે જન છાયા જાણીને આવશે, સ્પર્શ કલિનો ધાશે;
 તેણે દિવસે સુકૃત કરશે, તે ત્રિથ્યા ચર્ચને જાશે. ૧૨૩
 જ્યાંહાં કથા કહેવાયે માહારી, તાંહાં ઘડી જા, કહું;^{૧૦૧}
 બે સ્થાનક બળ ન કરવું, દૂર રહેજે તું^{૧૦૨} ૧૨૪
 રાય બેઠો રથ ઉપર, ઋતુપર્ણ સમન્વે નહીં,
 હર્ષપૂરણ હય^{૧૦૩} હાંકયા, જાણે પ્રેમસરિતા વહી ૧૨૫

૧૧૨

૧૧૩ આલ્યો નળ સબળ, લજ્જા પામ્યો નાટ રે;
 કહે ભટ પ્રેમાનંદ નાથની, વેદશી^{૧૦૪} જુએ વાટ રે. ૧૨૬

કડતું ૫૫

(રામ કેદારો)

ઋતુપર્ણુ કહે વિપ્રને, એ શું કારણ, ‘સુદેવ દે;
બ્રાત પડે છે .સુજને, નથી .સ્વયંવરના અવેવ દે. ૧

સુનિ, મિથ્યા મને લાવિયા, કાંઈ કીધું^૨ કપટ દે;
રિપુ^૩લોક હસાવિયા, ફેરો પડ્યો ફેગટ દે. ૨

વેહેવાકર્મ નથી દીસતું, તાંહાં નથી રચ્યો^૪ મંડપ દે;
હુહુભ નથી બોલતાં, નથી થાતું- તાંડવ^૫ દે.’ ૩

સુદેવ વળતું બોલિયો, છે છાતું વેહેવાતું કર્મ દે^૬;
કંકેતરી કોણે^૭ લખી છે, ‘ન ભાંજશે ભીમકને^૮ ભર્મદે. ૪

ક્ષણ એક રહીને આવળે, પૂઠથી મહારાજ દે.’
આગળથી તે^{૧૦} સાંચર્યો, વધામણી કરવા^{૧૧} કાજે દે. ૫

વેદલી^{૧૨} જુએ છે વાટડી, વિપ્ર આવ્યો ઘર માંહે દે;
હરપે ભરી સુંદરી, દમયંતી લાગી પાયે દે. ૬

‘રૂડી કહેલો વધામણી, શું પધાર્યા પ્રાણનાથ દે?’
‘બાઈ, રૂપે^{૧૨} નથી આગળ્યો, શતભેજન કીધો સાથદે. ૭

છે રૂપ તેહનું બિહામણું, બાણે^{૧૩} ખીલે નળ^{૧૪} દે;
૧૫ખાહુકને પરીક્ષાને તેડેલે, એકાંત વાડી સ્થળ દે.’ ૮

દમયંતી હરખી ગણું, ૧૬લે આવ્યા ઋતુપર્ણુ દે;
નગરલોક હસે ઘણું, ભેઈ ૧૭સારથિનો વર્ણુ દે. ૯

ભીમકરાય^{૧૮} સાક્ષાત્ ગયો, રથથી બિતર્યા રાય દે;
ત્રણે^{૧૯} રાજકુંવર મળ્યા, ઊડી સર્વ સભાય દે. ૧૦

વલણ

સભા સર્વ બેઠી થઈ, આસન બેઠા ભૂપ રે.
ભીમક આદિ સર્વ કો, જુએ સારથિનું રૂપ રે. ૧૧

કડવું ૫૬

(ગગ-કેદારો : દેશી લહેજણી)

ભૂપ ભીમક ભક્તિ^૧ કરે ઘણી રે, ‘ભડે પધાર્યા
અન્નેધ્યાધણી રે;
રથાકથા અવયવ દીસે દેહના રે, એકલાવે, નથી શે^૨ સેના રે ? ૧
હય દુર્બળ વળિયો છેક રે, સારથિ સંસાર-વીત્રેક રે;
ઠાંઈ અટપટું સરખું દીસે રે,^૩ એહેવે બાહુક બોલ્યો રીસે રે: ૨
‘ઋતુપર્ણ^૪, મૂકો રથતાણી રે, બેઠો, ઘોડાને કરો ચાર-પાણી રે,^૫
નાખ્યો પરાંણો ને રાશ રે, જઈ બેઠો ઋતુપર્ણને પાસ રે. ૩
આવે લગતો,^૬ રાય આઘો ખસે રે, સભા મુખે વચ્ચે દેઈ હમે રે;
તેમ મચમચાવે આંખડી રે, બોળામાંહાં વચ્ચેની ગાંઠડી રે. ૪
ઋતુપર્ણને બાહુક^૭ પૂછે રે, ‘વેહવાનો વિલંબ શો છે રે ?’
રાજા^૮ સાને રાખે વારી રે, તેમ બાહુક બોલે ખંખારી રે. ૫
ઋતુપર્ણને પૂછે ભીમક રે, ‘શું સખા કરે છે જઈ રે;
એ મિત્ર કયાંહાંથી ઉપરાજ્યો રે, જેથી કામ^૯ હીંટ છે લાજ્યો રે। ૬
ઘણ થાક્યા, રેણુ ભરાણા રે, કેહો, કયાં થકી આવ્યા, રાણા રે ?’
ઋતુપર્ણ કહે, ‘આ લિયા ગુણી રે, એકુ વિદ્યા નથી જાણી રે. ૭
કો વિદ્યાએ ન જાયે વાધી રે, તે માટે મેત્રી એ શું^{૧૦} બાંધી રે;
રથહાંકણુ વિદ્યા હાથે રે, મેં મૃગયાં તેડ્યા સાથે રે. ૮
વન ભમતાં થયો અતિકાળ રે, આંહાં આવી ચડ્યા, ભૂપાળ રે;^{૧૧}
ભીમક કહે, ‘કીધી કરુણા રે, આજ સહેજે સ્વામી પરુણા રે.’

ભૂપે હલમલ^૯ કીધી રે, આજ્ઞા રસોઈની લીધી^{૧૦} રે;
ભૂપ બાહુકનો લેદી રે, કહે, ‘આ લિયા છે આપ-નૈવેદી રે’ ૧૦

વણલ

‘આપનૈવેદી છે સારથિ’, હસ્યો ભીમક ભૂપાળ રે;
‘અન્નવમન^{૧૧} થાયે દરશણે, તે^{૧૨} લિયા મહા સૂગાળ રે!’ ૧૧

કંઠલું ૫૭

(રામ-નટની દેશા^૧)

બાહુક મોકલ્યો વાડી માંહે, રસોઈ સ્થળ એકાંત;
વૈદલી^૨ કહે, ‘કીજે પરીક્ષા, પુણ્યશ્લોકની પડે બ્રાંત’.

ભીમકે સેવકને આજ્ઞા આપી, અશ્વનો લિયો તપાસ;
ઋતુપર્ણી ઊતર્યા^૩ ભવ્ય ભવનમાં, કરે સેવા દાસ.

હમયંતીએ પિતાને કહાવ્યું, ‘આજ્ઞા તમારી લીજે;
બાહુકમાં ગુણ છે નળરાજના, અમે પરીક્ષા કીજે.’

એકાંત વાડી હમયંતીની, ત્યાંહાં કીધું રસોઈનું સ્થળ;
ઘઠલો કુંભ આણીને મૂક્યો, મૂક્યાં કાષ, નહીં અનલ.

બીજાં પાત્ર મૂક્યાં નાનાવિધનાં, ઈન મૂક્યું મેક્ષણ;
માધવી કેશિની^૪ મૂકી સેવાને, જાણે સર્વ લક્ષણ.

હમયંતી જોઈ અરૂણે, અંતરપટ આડો બાંધી;
‘તેડી આવો^૫ રૂપાળાને, જોઈએ કેમ જમે હું રાંધી.’

૭દાસી એક તેડવાને આવી, ‘ચાલો, કંદર્પ કોઠ;
અમારી બાઈજની વાડી સોહાવો, ચાલો, અંધાના છોડ’

‘ઊઠ્યો નળ, ચાલ્યો અંતઃપુર^૬, આનંદ અંતર આણી,
અખી-સાહેલી આશ્ચર્ય^{૧૦} પામે, હસે સણગટ^{૧૧} તાણી.

- ૧૨ જુએ હેરીને દમયંતી, વિસ્મય પામી મનમાં;
 ‘આ સ્વરૂપની ન મળે જોડી, જોતાં ત્રણ જીવનમાં. ૮
- શરીર દીસે દવનું દાધું, સ્કંધે જાડો, પગે પાતળો;
 દ્વંકડા કરે ને નસ^{૧૩} નીસરી, મોટો પેટનો નજો. ૯
- કાંઠાં નળ, કાંઠાં બાહુક! કાંઠાં સૂરજ, રાહુમંડળ!
 વાંકું મુખ ને મસ્તક^{૧૪} મોટું, પાઘડી ઊડળગુંડળ. ૧૦
- ૧૫એ સાથે શી ગોઠડી ઋતુપર્ણને, ભાવટ લાગી ભવની;
 હોંડતાં પગને સ્પર્શે કરીને,^{૧૬} કળી થાયે અવની. ૧૧
- એહિને વિદ્યા હય હાંક્યાની, આશ્ચર્ય સરખું દીસે;
 કતરાતો આવે, નાક પુલાવે, બૂકુટિ ભરી છે રીસે. ૧૨
- દમયંતી પાસે હસતી હસતી, લાલી આવી ત્રણ;
 ‘બાઈ, આ પૂતળું’^{૧૭} કયમ પધરાવ્યું? વારુ^{૧૮} રૂપ ને વરણ. ૧૩
- ૧૯કદાચ નજાજી^{૨૦} નીવડશે, રહેશે એહલું અંગ;
 કોહો, બાઈ, તમે આ પુરુષનો, કેમ કરશે. સંગ? ૧૪
- શાપ હશે કે તાપસનો રે, નહીં જાય કોટી ઉપાગે^{૨૧};
 આ લિયા આસન બેસશે, તમે કેમ રહેશે વામાંગે^{૨૨}? ૧૫
- જ્યાંકાં હશે ત્યાંકાંથી કાલ આવશે, બાઈ, તમારો સ્વામી;
 એમ વલખાં શું મારો છો? કાંઈ ધીરજ ધરો, ગજગામી’^{૨૩}. ૧૬
- ૨૪વેદભીં કહે, ‘કોતુક’^{૨૫} મૂકો, બેસો, કીચે પરીક્ષા;
 ‘જાઓ, સેવા કરો બાહુકની’, સખીને દીધી શિક્ષા. ૧૭
- કેશિની^{૨૬} માધવી બન્યો આવી, બાહુકજીને પાસ;
 રૂદે ભરાયું નજરાજાનું, જોળખી બન્યો દાસ. ૧૮
- સૂક્ષ્મ વૃક્ષને સ્પર્શ કીધો, સદૃશ^{૨૭} થયું નવપદલવ;
 ૨૮દાસી બન્યો હરખ ભરાઈ, હિય વેદભીંનો^{૨૯} વદલભ. ૧૯

- કેહે સહિયારી, 'હો આચારી, મન ન આણ્યોં ધોખો;
૩૦ દુમ તણે સ્થળ પવિત્ર કીધું છે, અમો દીધો છે ચોકો.' ૨૦
- ૩૧ નાહવાનું વસ્ત્ર પેહેરે ઘણું ચોલા, પાઘડી-પિછોડી વરજે;
જંઘાએ ગ્રંછળાં કેશ તણાં દે, શરીર ભર્યું છે ખરજે. ૨૧
- ૩૨ નીચું જીંચું ભાળે અને શરીર ખજવાળે, દાસીએ
અવલોકન^{૩૩} કીધો;
રાંટે રાંટે ખજે હીંડે ખડખડતો, દાહો કુંભ જઈ દીધો. ૨૨
- વરુણમંત્ર ભણ્યો નળરાજા, તતક્ષણ કુંભ ભરાયો;
વીસ ઘડા રેડયા ઝંઝાર ઉપેર, ઊસો રહીને નાહ્યો. ૨૩
- દાસી અતિ^{૩૪} આનંદ, પામી, કૌતુક દીકું વળતું;
ચુહુલ માંહે કાઠ મૂકયાં, અગ્નિ વિના મંત્રે^{૩૫} કીધું ખળતું. ૨૪
- ઊભરાતું અન્ન કર વડે હલાવે, કડછીતું નહીં કામ;
સખી ગઈ દમયંતી પાસે, બોલી કરી પ્રણામ: ૨૫
- 'વાણ, વૃક્ષ, જલ, અનલ, ચાર પરીક્ષા મળી;
૩૭ અન્ન લાવો અભડાવી,' વેદલીં કેહે, 'જાઓ વળી.' ૨૬
- રમતી રમતી ઝડનેહે નમતી, નીરખતી નિજ ગાત્ર^{૩૮};
એકે બાહુક વાત લગાડ્યો^{૪૦}, એક નાહી લઈ અન્નપાત્ર. ૨૭
- 'અરે પાપણી' કહી બાહુક ઊઠ્યો, દાસીએ મૂઢી દોટ;
૪૧ માધવી કેહે, 'ફરી રસોઈ કરો, હું દેઈ આપું અબોટ.' ૨૮
- ફરી પાક નિપાયો નળરાજા, બેઠો કરવાં ભોજન;
પછે દમયંતીએ જોયું ચાખી, અણાબ્યું જે અન્ન. ૨૯
- સ્વાદ ઓળખ્યો, 'નળરાય^{૪૨} નિશ્ચે, પાક પરમ રસાળ';
૪૩ કિંકરી ફરીને મોકલી, લેઈ^{૪૪} સાથે જાંચ્યો બાળ. ૩૦

વલણ

સાથે બાંન્ધો બાળ, નળ કને જાલાવી કિંકરી રે;
બાહુકે દીઠાં બાહુઆં^{૪૬}, આંખડી^{૪૭} જલે ભરી રે. ૩૧

૬૬૩ ૫૮

(રાજ-રામચીની દેશ)

બાહુકે દીઠાં બાલકાં,^૧ બિલટયું રઅંતઃકર્ણુઃ
'દામણાં માહારાં દીકરા રે, દેખીને^૨ આવે મર્ણુઃ' ૧

કળમુગે કદમાંત કીધું, બાળક વરત્યાં મોસાળ;
કોણ કૃત્ય મેં આચર્યું, તણ અબળા અંતરિયાળ ?' ૨

સંજોગસાગર બિલટયો, નયણ ^૪શ્રાવણ સમાન,
આલિંગન દેવા કારણે, ^૫સુતને કીધી સાન. ૩

મળવાને તેડયાં મીઠ્યાં, કર લાંબા કરીને ધીસ,^૬
છળ્યાં બીહીનાં^૭ બાળકા,^૮ પાડે ચીસેચીસ. ૪

દાસીએ આંખ્યાં હૃદયા સાથે, કીધો બાહુકને તિરસ્કારઃ
'રહેવા દે તાહાડુ રમાડવું, રુએ છે રાજકુમાર.' ૫

બાહુક કહે, 'એ બાળને, મુજને સાંઈ દીધાનો રનેહ.'
'ના રે^૯ ભાઈડા, ભેટતાં, થાય કાળી કુંવરની દેહ' ૬

^{૧૦}છે છત્રપતિનાં છોકરાં, તુંહને મળવાનુ કેમ મન ?
શે દુઃખે થાય છે ગાળગણે,^{૧૧} રોતાં^{૧૨} કૂટશે લોચન.' ૭

બાહુક વળતું બોલિયો, 'માહારે એહેવાં બાળકની નેડ;
આ દેખીને તે સાંભર્યા, થયું રમાડયાનું^{૧૩} કોડ.' ૮

દાસીએ કહી દમયતીને, બાહુક-બાલકની વાતઃ
'બાઈ,^{૧૪}આશ્ચર્ય દીકુ અતિ ઘણું, કાળો કરે આંસુપાત.' ૯

- કેહે સહિયારી, 'હો આચારી, મન ન આણ્યો ધોખો;
૩૦ દુમ તમે સ્થળ પવિત્ર કીધું છે, અમો લીધો છે ચોકો.' ૨૦
- ૩૧ નાહવાનું વસ્ત્ર પેહેરે ઘણું શોભા, પાઘડી-પિછોડી વરજે;
જઘાએ ગૂંછળાં કેશ તણાં રે, શરીર ભર્યું છે ખરજે. ૨૧
- ૩૨ નીચું ઊંચું ભાળે અને શરીર ખજવાળે, દાસીએ
અવલોકન ૩૩ કીધો;
રાંટે રાંટે પગે હાંડે ખડખડતો, કાલો કુંભ જઈ લીધો. ૨૨
- ૩૩ વરુણમંત્ર ભણ્યો નળરાજા, તતક્ષણ કુંભ ભરાયો;
વીસ ઘડા રેડયા ૩૪ શિર ઉપેર, ઊભો રહીને નાહ્યો. ૨૩
- ૩૫ દાસી અતિ ૩૫ આનંદ, પામી, કોતુક દીકું વળતું;
ચુહલ માંહે કાષ્ઠ મૂક્યાં, અગ્નિ વિના મત્રે ૩૬ કીધું ખળતું. ૨૪
- ૩૭ ઊભરાતું અન્ન કર વડે હલાવે, કણ્ઠીનું નહીં કામ;
સખી ગઈ દમયંતી પાસે, બોલી કરી પ્રણામ: ૨૫
- ૩૮ 'વાણ, વૃક્ષ, જલ, અનલ, ચાર પરીક્ષા મળી;
૩૯ અન્ન લાવો અલડાવી,' વેદભીં કેહે, 'ભાઓ વળી.' ૨૬
- ૪૦ રમતી રમતી ૩૯ નેહે નમતી, નીરખતી નિજ ગાત્ર ૪૦;
એકે બાહુક વાત લગાડ્યો ૪૦, એક નાઠી લઈ અન્નપાત્ર. ૨૭
- ૪૧ 'અરે પાપણી' કહી બાહુક ઊઠ્યો, દાસીએ મૂડી દોટ;
૪૧ માધવી કેહે, 'ફરી રસોઈ કરો, હું દેઈ આપું અબોટ.' ૨૮
- ૪૨ ફરી પાક નિપાયો નળરાજા, બેઠો કરવાં લોજન;
પછે દમયંતીએ ભેયું ચાખી, અણાળ્યું ને અન્ન. ૨૯
- ૪૩ સ્વાદ ઓળખ્યો, 'નળરાયે ૪૨ નિચે, પાક પરમ રસાળ';
૪૩ કિંકરી ફરીને મોકલી, લેઈ ૪૪ સાથે જાંચો બાળ. ૩૦

વલણ

સાથે બંન્થો બાળ, નળ કને ૪૫લાવી કિંકરી રે;
બાહુકે દીઠાં બાહુઆં^{૪૬}, આંબડી^{૪૭} જલે લરી રે. ૩૧

કડવું ૫૮

(રામ-રામગ્રીની દેશી)

બાહુકે દીઠાં બાલકાં,^૧ બિલટયું: રઅંતઃકર્ણુ: :
'દામણાં માહારાં દીકરા રે, દેખીને^૩ આવે મર્ણુ! ૧

કળજુગે કલ્પાંત કીધું, બાળક વરત્યાં મોસાળ;
ઠોણુ કૃત્ય મેં આચર્યું, તણ અબળા અંતરિયાળ? ૨

સંનેગસાગર બિલટયો, નયણ ૪શ્રાવણ સમાન;
આલિંગન દેવા કારણે, ૫સુતને કીધી સાંન. ૩

મળવાને તેડયાં મીઠ્યાં, કર લાંબા કરીને ધીશ;^૬
છળ્યાં બીહીનાં^૭ બાળકાં,^૮ પાડે ચીસેચીસ. ૪

દાસીએ આંખ્યાં હ્રદયા સાથે, કીધો બાહુકને તિરસ્કાર;
'રહેવા દે તાહારુ રમાડવું, રુએ છે રાજકુમાર.' ૫

બાહુક કહે, 'એ બાળને, મુજને સાંઈ દીધાનો રનેહ.'
'ના રે^૯ ભાઈડા, ભેટતાં, થાય કાળી કુંવરની દેહ. ૬

૧૦છે છત્રપતિનાં છોકરાં, તુંહને મળવાનું, કેમ મન?
શે દુઃખે થાય છે ગળગળો,^{૧૧} રોતાં^{૧૨} કૂટશે લોચન.' ૭

બાહુક વળતું બોલિયો, 'માહારે એહેવાં બાળકની જોડ;
આ દેખીને તે સાંભર્યાં, થયું રમાડયાનું^{૧૩} કોડ.' ૮

દાસીએ કહી દમયંતીને, બાહુક-બાલકની વાત:
'બાઈ, આશ્ચર્ય દીકું અતિ ઘણું, કાળો કરે આંસુપાત.' ૯

- દમયંતીએ પૂછ્યું લીમકને, 'નળની પડેછે બ્રાંત;'^{૧૪}
 આજ્ઞા હોય તો બાહુકને, તેડી: પૂછું^{૧૫} એકાંત.' ૧૦
- ^{૧૬}લીમક કહે, 'સતી સુતા, તુંહને શું દેઉં શિક્ષા;
 સુખે બોલાવે બાહુકિયાને, ^{૧૭}કરો નળની પરીક્ષા.' ૧૧
- વૈદહી આબ્યાં અંત:પુરમાંહાં, 'બ્યાંહાં પોતાની મેડી;
 આજ્ઞા આપી દાસીને, 'લાવે બાહુકને તેડી.' ૧૨
- શીઘ્રે આવી સાહેલી, અંતર ભરી અતિ ઓહોલાસ;
 'જોઠો, બાહુકજી,^{૧૮} ઉતાવળા, દમયંતીજીને પાસ.' ૧૩
- રાય વળતું બોલિયો, 'હું હીન દીન કંગાળ;
 વરવા^{૧૯} સાથે વૈદહીને, વાતનો શો વાહાલ? ૧૪
- સોમવદની^{૨૦} સુંદરી, સારંગનયની સુભણ;
 વાત કરતાં પ્રદાયર્ય લાગે, વાગે મોહનાં બાણ. ૧૫
- પારકા ધરમાંહાં અમો ન આવું, હોયે સ્ત્રીનાં ચંચળ મન;
 અમો સાધુપુરુષને સઘ પાડે, ^{૨૧}આવી દે અલિંગન.' ૧૬
- દાસીને તવ હાસ્ય આબ્યું, 'દેવનાં કોતુક જોએ!
 વિશ્વમોહિની વૈદહી, આ લિયાને કેમ ન મોહે? ૧૭
- ^{૨૨}બદરી ન ખાયે કો કર તણાં, વિપરીત વપુતું વાન;
^{૨૩}એહેવા ઉપર કર્મડા, વળી રૂપતું અલિમાન।' ૧૮
- બળાતકારે તેડ્યો બાહુક, દાસી કીધી^{૨૪} બાહિધર;
 નીચે નાડે નળ આદ્યો, બ્યાંહાં ઘરુણીનું^{૨૫} ઘર. ૧૯
- જાતાં કેહે કિંકરીને, 'માહારા પ્રદાયર્યને છે ધાત;
 વૈદહી વિકારે ભરી, મુને વશ કીધાની વાત. ૨૦
- ^{૨૬}ગમે તેવા ધીરજવાન, સત્ય હોયે સખજ;
 દમયંતી તાણી^{૨૭} બેસાડ્યો^{૨૮}, તો અમારાં શાં બળ?' ૨૧

માધવી કહે, ‘મૂઆ, બોલ વિચારી, કેણુ લાંબે છે ધર્મ ?
 વેદર્થી તુજને કેમ વરે ? ૨૯ કરે અગ્નિકર્મ. ૨૨
 નથી આશરો ફરી ગયાનો, ભિડાવ્યાં કંખાડ’; ૩૦
 દાસીએ દેખાડી આંખડી, આદ્યો મૂકી લવલવાટ. ૨૩
 બાહુકે બેસાડ્યો ખારણે, ઢાળી રૂપાનો ખાજક;
 દમયંતી બેઠાં ઉંખર ઉપરે, બાંધીરે અંતરપટ. ૨૪
 બાહુકે ખંખારે ને આળસ મોઢે, માંડયાં વિષય*નાં ચિહ્ન;
 ‘ચિત્ત મળ્યાં ત્યાંહાં ચક્ર કશેા ૩૭, જો નથી ભિન્નાભિન્ન ?’ ૨૫

વસન્તુ

‘નથી ભિન્નાભિન્ન ભામિની, તો મધ્યે અંતરપટ કશું ?
 નહોં બોલો જો મન મૂકી ૩૪, તો અમો ઊઠી જશું.

કડવું ૫૬

(ગગ-કારી દેશી દુસેની)

વિનય સંધાયે બોલ્યાં, વેદર્થી સુંદરી :
 ‘શા માટે ઊઠી જાઓ, તેડયા છે ખપ કરી. ૧
 અમને રહેવું ઘટે; બાંધી અંતરપટે;
 બોલું કેમ પ્રગટે, પુરુષ* નિકટે. ૨
 બેસાળ બાજઠે, બોલોળ ઊતટે;
 ન પૂછું કપટે, બોલવું+ નિર્મળ ઘટે. ૩
 પુરુષ બર્યા હઠે, ચાલે પોતાની ચટે;
 હીડર નારીને નટે, લાજે નહીં અજાજવટે. ૪
 જલે જન માંને કાળા, મુખે વિષની જવાળા,
 મૂકે વિયોગના લાલા, પકેમ સહી શકે બાળા ? ૫

બાહુકણ છે. આચારી, વિનતિ સાંભળો મારી;
 ૬૬ કાં એમ મૂકો વિસારી, દોહોલે પામી નારી ? ૬
 નવો નેહ ઉદે, નારી નારી વહે;
 ભર્યા હોયે મદે, પુરુષનાં કઠિણ રહે. ૭
 વળગી હોડે કાંડે, નવી નવી પ્રીત માંડે;
 ૧૦ હા જણાયે દુઃખને દાઢે, સ્નેહીને સદા^{૧૧} છાંડે. ૮
 જાણીએ મળીએ વેહેલાં, દેખીને થઈએ ગેહિલાં;
 ૧૨ નારી ના પ્રીતે પેહેલાં, પુરુષનાં મન છે મેલાં. ૯
 ૧૩ વાહાલા કહીએ ગયા, મુખે કહેતા એ લેયા;
 વજ્રપે કઠણ હંયાં, તરછોડે નાહાનાં છેયાં. ૧૦
 પ્રણાએ પુરુષ ઘડિયા, નારીને જીવે જડિયા;
 દુઃખના દહાડા પડિયા, વેરી થઈ નીવડિયા. ૧૧
 પ્રીતડી જેહની^{૧૪} બ્યાપે, તેહને મારે અદાપે;
 કળ ભે રૂડાં આપે, વૃક્ષને થકથી કાપે. ૧૨
 ૧૫ જે માહારી વેલ સૂકે, પ્રણાજળ^{૧૬} વહેતું મૂકે;
 ૧૭ તજે^{૧૭} ચતુર ચૂકે, ફરી આવી ન દૂકે. ૧૩
 જે સ્થળનું જળ પીજે, શક્તીતા^{૧૮} કેમ દીજે;
 ૧૯ જે પર દયા કીજે, તેનો જીવડા ન લીજે. ૧૪
 જેહને હાથ ગ્રહીએ, તેહને મૂકી ન જઈએ;
 અમો અળખા છઈએ, વેદના કોહોને કહીએ ? ૧૫
 જે^{૨૦} પામી માનવજને, દેવ ન રાજાણ્યા મને;
 રાખીએ પોતા કને, તેહને ન મૂકીએ વને.^{૨૨} ૧૬
 ભેસીએ એક પાટે, કામિની કનક^{૨૩} ઘાટે;
 થોડા અંબ્યા^{૨૪} માટે, ન મૂકીએ ઉજ્જડ વાટે. ૧૭

અમળાનાં કોણ બળ, કદલીપે કોમળ;
 નયણે ભરે જળ, ૨૫કડવાં કર્મફળ. ૨૬ ૧૮
 વનમાંહાં વ્યાઘ્ર ગાળે, પાવલીએ કાંટા ભાળે;
 બીજા લોકને દાણે, શઠરૂપ સ્વામી ન લાળે. ૧૯
 વનમાંહાં રામા રૂએ, કોણ આંસુડાં લૂટે ?
 ફરી તપાસ ન ભુએ, પોતાનું કુળ વશુએ. ૨૦
 આઘી ધરે અલેખે, વગડા માંહાં ઉવેખે;
 સ્વામી ન આવે તેખે, વેરીડા દેવ દેખે. ૨૧
 ના ભણ્યું નાર ચોરી, છત્રપતિની છોરી;
 ચતુરાની શી ચોરી; અજગરેડ ગળી ગોરી. ૨૨
 નયણું આંસુ રેડે, તારુણી પિયુને તેડે;
 ૨૬છબીલને વછોડે, પારથી લાગ્યે ફેડે. ૨૩
 લંપટ લોક કામી, કેમ ભવે અજગામી ?
 કુળને લાગે ખામી, ન બોલે શઠ સ્વામી. ૨૪
 નીચપણું નફેટ,^{૩૦} કુલ લજાબું નેટ;
 કરી મારીની વેઠ, પ્રેમદા ભરે પેટ. ૨૫
 કર્મની લાંબી^{૩૧} દોરી, ચડે^{૩૨} શિર હારની ચોરી;
 ન જાગે નાથ અધોરી, ભાગે શિર ઝગઈધણુ ધોરી. ૨૬
 ન ફરે^{૩૪} પ્રેમની^{૩૫} મીટ, વળી હવે આડી લીટ;^{૩૬}
 પુરુષ હૈયાના ધીટ, મન જેહેવાં વજકીટ. ૨૭
 કહેતાં નહીં આવડે, દુઃખે હૃદય^{૩૭} ધડહડે;
 ખોટું આજ ચડે, ગગન તૂટી પડે.^{૩૮} ૨૮
 જે કે વિશ્વાસ કરશે, પુરુષનો આધાર ધરશે;
 તે ઘેલી શીઘ્ર^{૩૯} ઠરશે, ૪૦ચેઈ ચેઈને મરશે. ૨૯

બાહુકુળ છે આચારી, વિનતિ સાંભળે મ
 ૬૬૦ એમ મૂકે વિસારી, દોહોલે પામી નારી
 નવે નેહ ઉદે, નારી નારી વદે,
 બર્ચા હોયે મદે, પુરુષનાં કઠિણ રદે.
 ૬૬૧ ગી હીડે કાંડે, નવી નવી પ્રીત માંડે;
 ૧૦૬૦ જણાયે દુઃખને દાંડે, સ્નેહીને સદા છાંડે.
 જાણીએ મળીએ વેહેલાં, દેખીને થઈએ ગેહેલાં;
 ૧૨૦ નારી ના પ્રીછે પેહેલાં, પુરુષનાં મન ॥ મેલાં. ૯
 ૧૩૦ વાહાલા કહીએ ગયા, મુખે કહેતા એ ભૈયા;
 વળપે કઠણ હૈયાં, તરછોડે નાહાનાં ઈયાં. ૧૦
 અક્ષાએ પુરુષ ઘડિયા, નારીને જીવે જડિયા;
 દુઃખના દહાડા પડિયા, વેરી થઈ નીવડિયા. ૧૧
 પ્રીતડી જોહની ૧૪ બ્યાપે, તેહને મારે અદાપે;
 દુખ બે રૂંધ આપે, વૃક્ષને થડથી કાપે. ૧૨
 ૧૫૨એ માહારી વેલ સૂકે, પ્રભાજળ ૧૬ વહેતું મૂકે;
 'તજે' ૧૭ ચતુર થૂકે, ફરી આવી ન દૂકે. ૧૩
 જે સ્થળનું જળ પીજે, શંકીતા ૧૮ કેમ લીજે;
 ૧૯જે પર દયા કીજે, તેનો જીવડો ન લીજે. ૧૪
 જોહને હાથ ગ્રહીએ, તેહને મૂકી ન જઈએ;
 અમો અખળા છઈએ, વેદના કોહોને કહીએ ? ૧૫
 જો ૨૦ પામી માનવજને, દેવ ન ૨૧ આણ્યા મને;
 રાખીએ પોતા કને, તેહને ન મૂકીએ વને. ૨૨ ૧૬
 બેસીએ એક પાટે, કામિની કનક ૨૩ ઘાટે;
 થોડા અન્યા ૨૪ મારે, ન મૂકીએ ઉજળડ વાટે. ૧૭

અખળાનાં કોણ બળ, કદલીપે કોમળ;
 નયણે ભરે જળ, ૨૫કડવાં કર્મફળ. ૨૬ ૧૮
 વનમાંડાં વ્યાઘ્ર ગાળે, પાવલીએ કાંટા ભાળે;
 ખીલ લોકને દાળે, શઠ૨૭ સ્વામી ન લાળે. ૧૯
 વનમાંડાં રામા રૂએ, કોણ આંસુડાં લુહે ?
 ફરી તપાસ ન જુએ, પોતાનું કુળ વશુએ. ૨૦
 આધી ધરે અલેખે, વગડા માંડાં ઉવેખે;
 સ્વામી ન આવે તેખે, વેરીડા દેવ દેખે. ૨૧
 ના જાણ્યું નાર મોરી, છત્રપતિની છોરી;
 ચતુરાની શી ચોરી; અજગરે૨૮ ગળી ગોરી. ૨૨
 નયણે આંસુ રેડે, તારુણી પિયુને તેડે;
 ૨૯છખીલને વહેડે, પારધી લાગ્યે કેડે. ૨૩
 લંપટ લોક કામી, કેમ જીવે ગજગામી ?
 કુળને લાગે ખામી, ન મોલે શઠ સ્વામી. ૨૪
 નીચપણું નફેટ,૩૦ કુલ લલ્લાબ્યું નેટ;
 કરી માશીની વેઠ, પ્રેમદા ભરે પેટ. ૨૫
 કર્મની લાંબી૩૧ દોરી, ચડે૩૨ શિર હારની ચોરી;
 ન જાગે નાથ અધોરી, ભાગે શિર ઝઘઈધણુ ધોરી. ૨૬
 ન કરે૩૪ પ્રેમની૩૫ મીટ, વળી હવે આડી લીટ;૩૬
 પુરુષ હૈયાના ધીટ, મન જેહેવાં વજાકીટ. ૨૭
 કહેતાં નહીં આવડે, દુઃખે હૈડું૩૭ ધડકડે;
 ખોટું આળ ચડે, ગગન તટી પડે.૩૮ ૨૮
 જે કે વિશ્વાસ કરશે, પુરુષનો આધાર ધરશે;
 તે ઘેલી શીદ૩૯ ઠરશે, ૪૦રોઈ રોઈ ને મરશે ૨૯

ખપ કરીને વરી, દુઃખણી અંતે^{૪૧} કરી;
 બાહુક, ડોહો, વાર્તા^{૪૨} ખરી ? તેહેને કાંઈ પૂછ્યે હરિ ? ૩૦
 ૪૩છે કર્મની વિવમ ગતિ, તે ભૂંસી ન જાય રતિ;
 શત્રુ થયો પ્રજાપતિ, પ્રજાને દયા નથી. ૩૧
 ભલાનો વેરી પ્રજા, કંઠણ કૂરકર્મા^{૪૪};
 ૪૫લખે લેખ કર્માધર્મા, કલેશ ઘાલ્યો ઘરમાં. ૩૨
 'કલેશ ઘાલ્યો ઘર વિષે, પ્રજાપતિ કંઠણ ઘણું;
 ૪૬બાહુકજી એ પ્રશ્ન પૂછું, જોઈ^{૪૭} ડહાપણ તમ તણું.' ૩૩

વલણ^{૪૮}

પૂછ્યે હરિ તે પુરુષને રે, જેણે પ્રલવી નાર રે;
 બાહુક વલણું બોલિયો, 'સાંભળ લીમકકુમાર રે' ૩૪

કંઠનું ૬૦

(રાગ-ધન્યાશ્રી)

ખંખારીને નારી પ્રત્યે બોલ્યો નલરાજાનં:
 'ભારવોહોણી ભારજાને ભજે ભરથાર જે? અજ્ઞાન. ૧
 મુખે મધુરી વાણી ભાખે, કપટ મન માંડાં રાખે;
 સ્વાદ-ઈંદ્રી પોતાની પોષે, ભોજન કરે પ્રભુ^૨ પાખે. ૨
 સ્વામી સર્પે ડસ્યો હશે, થયો હશે પરધેર દાસ;
 કોણ કેહેનાં દુઃખને રોશે, જો કળિએ પૂર્યો વાસ.' ૩
 વિરહ વાધ્યો વૈદલીને, આંસુ મૂક્યાં છોડી;
 બંન્યોના વિરહવહ્નિથી^૪ લાગી અંતરપટ^૫ પિછોડી. ૪
 આસન મૂકી અબળા ઊઠી, નમી ચરણે જોડી હાથ;
 'વિપરીત વેષ મૂકો, ^૬મારા સમ છે, જોળખ્યા હો^૭ પ્રાણનાથ.' ૫

- વધ થયો વિયોગ વેરીનો, ઊઠ્યો હરખલયો રાજાન;
ત્રણ વસ્ત્ર પરિધાન કીધાં, ધરી કરકોટકનું ધ્યાન. ૮
- કંદર્પકોટી કળા થઈ તતક્ષણ, કાંતિ રહી વરસી; ૯
રાજાએ અતિ કરણા કીધી, લીધી શ્યામા રૂદ્યા સરસી. ૭
- અન્યોન્ય વાળી ૧૦ વાળી દીધાં આલિંગન;
પ્રવાહ આલ્યો પ્રેમરસનો, પ્રસ્વેદ થયો ઉત્પન્ન. ૮
- ૧૧ હૃદયલયાં હૈયાં ઊધરકે, ૧૨ ગદગદ કંઠે, જળ આંખે;
હૃદય-આંસુએ વાંસાં ૧૩ લીનાં, અંગ ઉપેર અંગ નાખે. ૯
- ૧૪ ફરી ફરી વદન નીરજે, નરનારી નિર્મળને વળી મળે;
૧૫ વનવેલ પરસેવા સંભારી, ઢળકે આંસુ ઢળે. ૧૦
- ૧૬ પ્રતિબિંબ પડે ૧૭ બહુ તન તેજે, કાંતિ બહુ પ્રકાશી;
સાચું શુભ દેખીને ધાઈ, લીમક ભણી બે દાસી. ૧૧
- ૧૮ વધામણી કહી રાયરાણીને, વત્યો જેજેકાર;
૧૯ એહેવે નળ આવ્યા તિણે સ્થાનક, મળ્યો સહુ પરિવાર. ૧૨
- ઓચિંત્યું સુખ ૨૦ આશ્ચર્ય સરખું, લીમકરાયને ભાસે;
લીમક તેડી નળરાય આલ્યો ઋતુપર્ણને પાસે. ૧૩
- નળને સાલકે નળ ઓળખાવ્યો, તેજ પામ્યું અસ્ત;
૨૧ રાય ખૂડ્યો લગ્નજા-સિંધુ માંડાં, બાણે ગયું સર્વસ્ત. ૧૪
- નળરાયે રૂદ્યાશું લીધો, કીધું આધાસન;
‘બ્રાત, આંસુપાત ન કીજે, રખે વાત વિચારો મન. ૧૫
- ૨૨ એ કર્મની વાત બાણવાને નથી સમરથ કોયે; ૨૩
હુઃખસુખ સમતોલ છે, એ વેદવાયેક હોયે. ૨૪ ૧૬
- ૨૫ તે માટે મન કલ્પના તમ્યો રખે રાખો આજ,
૨૬ તક્ષ પ્રતાપે સુખ પામશું, એ બાણજો મહારાજ. ૧૭

વલણ

‘એ બાણજો મહારાજ રે,’ નળરાજ એણી પેરે ઓચરે;
તે સાંભળી રાય ઋતુપણું તે, નળ તણી ઉપમાં કરે. ૧૮

કડવું, ૬૧

‘રાયે પ્રશ્ન કર્યું’ તદા, કયમ પ્રગટ થયો નળરાય;
રાય ભીમકને કેમ બાણ થયું, તે કહો સર્વ ઉપાય. ૧

(૭૬ શુભગતી ચાલ)

દેહ દહે વિયોગની મેહ જવાળા,
મારે મર્મનાં^૨ બાણ, પૂછે^૩ પ્રશ્ન બાળાઃ ૨

‘તમારી બુદ્ધિ’ બાહુક, બંજવંત^૪ દીસે,
કાંઈ બાણવા લેદ, મુજ^૫ મન હીમે. ૩

દીસે શારદાવાસ, તમ જીલ - અગ્રે,
લહું થયું^૬ જે પધાર્યા ભીમક-નગ્રે. ૪

વિનયયુક્ત દીસો, સર્વ^૭ સિદ્ધિવાન;
ભૂત ભવિષ્ય ને બાણો તમે વર્તમાન^૮ ૫

એક થોભતા પુરુષ ને મૂરખ મોટાં,
જેવા સીપ^૯ મોતી તણા કણ ખોટા. ૬

રૂપહીણ પુરુષ, બહુ ગુણે રે ભરિયા,
જેમ સાચા હીરલા ૧^{૧૨} જે જુકત કરિયા. ૭

બાહુક ! બાપના સમ, નો વૃથા લાખું;^{૧૧}
તમ ચરણ^{૧૨} પર વિશ્વ વારીને નાખું. ૮

ઈશ્વારકુણીનાં ક્ષણ, કર માહિ સાહે;
પણ ભક્ષ કરે,^{૧૩} તેહનો જીવ^{૧૪} જાયે. ૯

એક પુરુષ^{૧૫} રૂપવંતો કેા નારે^{૧૬} નીરખ્યો;
મનસ્વી, ^{૧૭}તેજસ્વી ને કંદર્પ સરખો. ૧૦

ધરે છત્ર, સર્વત્ર જેની આણુ વર્તે;
કરે નવનવાં લોજન,^{૧૮} નિત્ય પ્રત્ય. ૧૧

એવા પુરુષને મોહી, કેા નાર વિરલી;
રતપન-તેજ સરખી, ત્રિયા તારુણી તરલી. ૧૨

નર^{૨૧} અમર મુનિવર તણી આથ ત્રોડી;
રરતે મર્ત્ય બાલક ઉપર પ્રીત જોડી. ૧૩

તત્ત્યાં માત ને તાત, પીહર પડોશી;
રઘમન જાણે નાથ એ છે વિદોષી. ૧૪

સોંપ્યાં તનમનપ્રાણ, નિર્દોષ જાણી;
સુણેા બાહુકળ, કર્હું કર્મકાંડાંણી. ૧૫

જેમ પારધી કપટનાં રજકણુ ચણાવી;
પાઠે પક્ષીને ફંદમાં રનેહ જણાવી. ૧૬

વેધે મૃગને જેમ રપદંટા વગાડી;
રતેમ ગ્રેમદા ગ્રેમને પાશ પાડી. ૧૭

બહુ રંગવિલાસનાં સુખ દેખાડી;
ગયો રણહાડ અંતે વિચલ્ય પાડી. ૧૮

નહીં કંદ ને મૂળ, નહીં પત્ર, પાણી;
એહેવે ઠામ મૂકી અનાથ^{૨૮} રાણી, ૧૯

કેા ન કરે એહેવું કમ રહ કીધું;
અપરાધ પાળે બહુ અંદુઃખ દીધું. ૨૦

૩૧શતખંડ કીધી તે વિયોગશસ્ત્રે,^{૩૨}
૩૩ફરી ઉદ્યાન માંહે તે અરધ વસ્ત્રે. ૨૧

ત્રિય દિવસ ત્રિય રાત વન માહે ભટકી;
નિર્દય નાથને મન^{૩૪} તોહો ન અટકી. ૨૨

અહીં અજગરે સુંદરી શિથિલ^{૩૫} કીધી;
મળ્યો પારધી ^{૩૬} ઈશ્વરે રાખી લીધી.^{૩૭} ૨૩

કહી કાકણી ને શાકિણી અને ^{૩૮}શીહારી
પાપાણુ પાટુ બહુ માર મારી. ૨૪

^{૩૯}પરાધીન થઈ ને નીચ કામ કરિયું;
ધરી દાસીનું નામ દુર્લભ^{૪૦} ભરિયું. ૨૫

ચઢી ચોરી માથે, મોતીમાળ^{૪૧} ઢરી;
કરતાં પ્રીત વહાલાં થયાં સર્વ વેરી. ૨૬

^{૪૨}ત્રણ વરસ નાખ્યાં, પ્રવેત વસ પહેરી;
નહીં કંકુમ કાજળ ^{૪૩}નાહું નેહરી. ૨૭

હુવિધ્યાન્ન પરાધીનનું અન્ન પામી;
તોહો તેણીએ ન તબ્યો નિર્ગુણ સ્વામી. ૨૮

તપ નીમ કરી નિજ દેહ બાળ્યો;
^{૪૪}ગૃહસ્થ રાજની નારે, સંન્યાસ પાળ્યો. ૨૯

કહો બાહુકરાય,^{૪૫} એ ધર્મ કેહેવો ?
^{૪૬}ઘટે નાથને, એવડો છેહ દેવો ? ૩૦

સર્વ પાપમાં શ્રેષ્ઠ વિશ્વાસઘાત;
તેહેને પૂછશે કાંઈ વિશ્વનાથ.^{૪૭} ૩૧

બાહુકજી, પ્રશ્નનો ઉત્તર દીજે;
એહેવો કપટી હોયે^{૪૮} તેહેને શું રે કીજે ? ૩૨

સુણી ^{૪૯}મર્મવાણી નરપત્ય રીઝ્યો;
જોવા^{૫૦} પ્રીત વિશેષ મહારાજ ખીજ્યો.^{૫૧} ૩૩

પરને મુલું પ્રશ્નનો ઉત્તર લીમકંખાલા;
તે પુરુષને પ્રલવી મેહેન્વાળા. ૫૩ ૩૪

વરી ગ્રેમદા સુંદરી સાધવી ૫૪ જાણી,
મોદ્યો વિધથી નાથ કરી પટરાણી. ૩૫

બીજી નાર સાહામું સ્વપ્ને ન જોયું;
૫૫ગુણહીનશું જોવન — આયુષ્ય ૫૬જોયું. ૩૬

૫૭મધુર વાણી મુખે નાર ભાખે,
સ્વાદ — ઈંદ્રી ધોષે મન કપટ રાખે; અ.

કેહે બાહુક, નાર જે હોય ઘેલી,
કરે ભોજન તે નિજ સ્વામી પહેલી. ઘ.

ઝેવી ભાવવહોણી જે હોય નારી,
તેને કથમ વરે પુરુષ, જોને વિચારી. ક.

૫૮સગાં મિત્ર ને ૫૯પ્રીત તે સાથ ફેડી,
૬૦ગયો વન પુરુષ ને સ્ત્રી સાથે તેડી. ૩૭

વન સાત અપવાસ ભરથારે ૬૧ 'કીધા;
મછ રાખવા નારને ત્રણ હીધા. ૩૮

કીધો શ્રમ બીજાં મછ રે નહીં લાધ્યાં;
૬૨ચેલી પાપણીએ પેલાં મચ્છ ખાધાં. ૩૯

કોહો લીમકંખાળા, થઈ વાત એહેવી;
પૂછે બાહુક પ્રશ્ન, તે નાર કેહેવી? ૬૩ ૪૦

જોતાં અપરાધ, ૬૪ તે નહોય નાનો;
તેહેને મૂકતાં નાથને ૬૫ વાંક ૬૬ શાનો? ૪૧

ગ્રહી અગરે ૬૭સુંદરી ૬૮આંસુ ઢાળે;
તેમ કંથને ૬૯રુસ્યો હશે સર્પ કાળે ૪૨

ધયો૭૦ શાકણી નામ અપવાદ એહેવો;
 ૭૧કહ્યો હશે ભરથારને ભૂત જેહેવો. ૪૩
 જેહેવી૭૨ સીએ કીધી પરધામ૭૩ વેક;
 ૭૪તેમ તેણે ભર્યું હશે પરધેર પેટ. ૪૪
 કોણ કેહેનાં દુઃખને કહીને રોશે ?
 બુદ્ધિવંત પ્રાણી, કર્મ૭૫ સાહ્યું જોશે. ૪૫
 ઘોળો સાળુ૭૬ પેહેરીને પિંડ પીડયો;
 ૭૭કાળો કામળો આદીને કંથ હોંડયો. ૪૬
 એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો૭૮ વિચારી;
 વળી પૂછવું હોયે તે પૂછે, નારી.૭૯" ૪૭
 કહી મર્મની વાત, નિજ નાથ જાણ્યો;
 ભાગ્યો ૮૦લેદ મનનો, પછે પ્રેમ આણ્યો. ૪૮
 એહેવી ગુધ્ય વાણી૮૧ બીજો કોણ ભાખે ?
 એહેવું કોણ બોલે, નળનાથ પાખે ? ૪૯
 ૮૨થયું લેટવા મન મરજાદ નાઠી;
 અંતરપટનું વચ્ચ ગયું રે કાટી. ૫૦
 ૮૩ગજગામિની ભામિની પ્રેમમાતી;૮૪
 આવી નાથ૮૫ પાસે ગુણગ્રામ ગાતી. ૫૧
 કરી પ્રદક્ષિણા પછે પાચે લાગી :
 'બોલો નૈવધનાથ, કહું માન માગી. ૫૨
 અપરાધ પ્રાણી તણા કેટી હોયે;
 પરિબ્રજા તે. ૫૩ કરણામીટ૮૬ જોયે. ૫૩

તમ ચર્ણુ વિષે મમ મન રાતું; ૮૭
 તમ પાપે હું પેટમાં રેણુ ૮૮ ઘાતું. ૫૫
 ૮૯અમો અબુધ્ય અબળામાં બુધ્ય થોડી;
 કરે વિનતી પ્રેમદા, પાણુ જોડી. ૫૬
 નથી રૂપતું કામ, રે ભૂપ માહારા;
 ધર્મ કિંકરી અનુસરું ૯૦ચર્ણુ તાહારા ૫૭
 સુણી વિનતી નારની દીન વાણી; ૯૧
 જોડયા બાહુક અંતર પ્રીત આણી. ૫૮
 કરકોટક નાગનો મંત્ર લાખી;
 છર્ણુ કાંમલાં દૂર દીધાં તે નાખી. ૫૯
 ત્રણ નાગનાં વસ્ત્ર પરિધાન કીધાં;
 ૯૨હસી સુંદરી, કારજ સર્વ સીધ્યાં. ૬૦
 જોવ ૯૩મૂલગું રૂપ મહારાજે ધરિયું;
 ૯૪શ્વસુર-પક્ષતું સર્વ આવીને મળિયું. ૬૧
 જેમ તમાલ ૯૫ પૂઠે વીંટાયે વેલી;
 તેમ ૯૬કધને વળગી રહી ગુણવેલી.

વધણુ

હરખે ગેહેલી સુંદરી, ભેટી ૯૭ ભીડી ખાય રે;
 જેજેકાર ૯૮ધરમાંહાં થયો, દેખી ૯૯ નૈવધનાથ રે. ૬૩

૬૩૩ ૬૨

(રાગ-સારંગી દેશી)

વત્યોં જેજેકાર હો, ૧ નૈવધનાથને નીરખીજ;
 ફરી ફરી લાગે પાય હો, સાહેલી રૂઢ્યા હરખીજ. ૨ ૧

- નળ-દમયંતીની જોડી હો, જોઈને દોડી દાસણ;
 શ્વાસ ભરી સાહેલી હો, આવી ભીમકરાયને પાસણ : ૨
- ‘રાય, વધામણી દીને હો, અદ્ભુત રૂઢવની વાતણ.
 ૪ઋતુપર્ણનો સેવક હો, નીવડ્યો નૈવધનાથણ.’ ૩
- બાહુક રૂપ પરહયું હો, પ્રગટયું મૂળગું રૂપણ.’
 સુણી સૈરંધ્રીની વાત હો, યયો ગેહલો ભીમક ભૂપણ. ૪
- વાળે પંચશબ્દ નિશાણ હો, ગુણીજન ગાયે વધાઈણ;
 વપુણ્યશ્લોકનું દર્શન કરવા હો, પ્રજા ચતુર્વર્ણ ધાઈણ. ૫
- નાના ભાતની ભેટ જ હો, પ્રજા ભૂપને લાવેણ;
 કરે પૂજા વિવિધ પ્રકારે હો, મુગતા-કુસુમે વધાવેણ. ૬
- હાથ તોરણ રાજદારે^{૧૦} હો, માનની મંગળ ગાયેણ;
 દે મુનિ^{૧૧} આશીર્વાદ હો, અભિવંદન^{૧૨} બહુ થાયેણ. ૭
- વાળે ઢાલ^{૧૩} નિશાણ હો, ૧૪મદનભેર બહુ ભેરીણ;
 સમગ્ર નગરે આનંદ વર્ત્યો હો, ૧૫સુણી પ્રગટક નળરાય કેરીણ. ૮
- મન પૂરણ ઉછવ^{૧૬} બ્યાપ્યો હો, ભીમક દીએ બહુ દાનણ;
 ૧૭ગયો અંતપુર માંહાં રાય હો, સંઘાતે સુત-પ્રધાનણ. ૯
- કાંતિએ અંદ્ર, પ્રતાપે ભાત હો, વિલાસે શક^{૧૮} સમાનણ;
 ૧૯કંઈપં કોટી લાવણ્ય હો, દીઠા જમાઈ જાણુલમાનણ. ૧૦
- પડ્યો ભીમક પૂજ્યને પાયે હો, હસી^{૨૦} આલિંગન દીધુંણ;
 આપી આદર^{૨૧} આસન માન હો, પ્રાંતે પૂજન કીધુંણ. ૧૧
- અર્ધ આરતી ધૂપ હો, ભૂપતિને પૂજે ભૂપણ;
 ૨૨નખશિખ ફરી ફરી નીરણે હો; હરણે જોઈ જોઈ રૂપણ. ૧૨
- શ્વસુર શ્વસુર-પત્ની હો, શાલક શાલાહેલીણ;
 ૨૩દમયંતીને બહુવધ પૂજે હો, નાચે^{૨૪} ગાય સાહેલીણ^{૨૫}. ૧૩

લક્ષ્મી-નારાયણ, શિવ-ક્રમયાહો, રત્નેહવાં દંપતી દીગેજી;
રત્નેર્ધ માન સર્વે શ્વસુરવર્ગને હો, પૂછ્યું નંબધધીશેજી. ૧૪

• વધણ

રત્નેધધીશે પૂછી સડી, કુશલશ્ચેમની વાત રે;
સમાચાર પરસ્પરે પૂછ્યા, હરખ્યો સઘળો સાથ રે. ૧૫

૬૯૫ ૬૩

(રાજ-સામેરી)

નળરાય પ્રગટ થયો સાંભળી, સંસાર સુખિયો થાય રે;
યજ્ઞ પરમ લજ્જા પામિયો, દુઃખી થયો ઋતુપર્ણરાય રે.
હવાંડ હું શું કરું રે? ૧

૧૪૪ પડું જંખાણું સાગર માંહે, ૫
મેં સેવક કરી બોલાવિયો નવ જાણ્યો નંબધરાયરે-હવાં ૨

હયમેવક કરી બોલાવિયા એ અધર્મ મોહોટો કીધો રે;
એ કલિનો અન્યાય છે, રાજા ધણું મનમાં બીધો રે. હવાં ૩

૧૪૫ મન કીધું દેહ મૂકવા, તવ હવો હાહાકાર રે;
જાણ્યું ધણું અંતઃપુરમાં, નળ-લીમકે આબ્યા બહાર રે. હવાં ૪

‘હાં, હાં,’ કરીને હાથ ઝાલ્યો, મળ્યા નળ ઋતુપર્ણ રે;
એશિયાળો અયોધ્યાપતિ, જઈ પડ્યો નળને ચર્ણ રે. હવાં ૫

‘પુણ્યશ્લોક પાવન, સત્યસિંધુ, જાણ પાતિકલે લેતાં નામ રે;
એહેવા પુરુષને મેં કરાવ્યું, અશ્વત્થ નીચું કામ રે.’ ૧૦ હવાં ૬

જેહેનાં દરશણ દેવ ઈચ્છે, ૧૧ સેવે સહુ નરનાથ રે;
તે ધર્મ બેઠો મમ સારથિ, ગ્રહી રાજ-પરાંણો હાથ રે. હવાં ૭

શત-સહસ્ર જોણે જરા કીધા, મેરુ-તુલ્ય ખરવ્યાં ધન રે;
 તે પેટ ભરી નહી પામિયા, હું પાર્ષીને^{૧૨} ઘેર અન્ન રે. હવાં ૮
 ૧૩જોડેનાં વસત્રથી વિદ્યુત^{૧૪} લાજે, -હાટક^{૧૫} મૂકે માન રે;
 તે માહારે ઘેર મહારાજ વસિયા, કરી કામળો પરિધાન રે. હવાં ૯
 મેં તુંકારી^{૧૬} તિરસ્કાર કીધા, હસ્યા પુરનાં લોક રે;
 ત્રણ વરસ દોહલે^{૧૭} લોગવ્યાં, મેં નવ જાણ્યા પુણ્યસ્થાલ રે. હવાં ૧૦
 આળસુને ઘેર ગંગા આળ્યાં, જીઠી ન નાહ્યો મૂરખ રે;
 ભાઈ તંજ ગતિ માહારે થઈ, મેં ન જાણ્યા મહાપુરખ રે. હવાં ૧૧
 ૧૮શ્રાવણ-કીટને ઘેર જાણે, ધરાધર જેમ શેષ રે;
 જેમ મૂરખ^{૧૯} મનુષ્યને ઘેર જાણે, ભિક્ષાને માહિશ રે. હવાં ૧૨
 જેમ ચડકલીને માળે આવે, ગરુડ ગુણ-ભંડાર રે;
 તમ માહારે ઘેર આવિયા, વીરસેન રાજકુમાર રે. હવાં ૧૩
 જેમ ૨૦કૃપણને ઘેર કમળા ૨૧વસિયાં, ૨૨પેર ન પ્રીછે વ્યય તણી રે;
 તેમ માહારે ઘેર ૨૩નળરત્ન વાસિયું, જેમ ૨૪ભીલઘેર
 પારસમણિ રે. હવાં ૧૪
 જેમ અંધપંતીનાં ભૂષણ, વૃથા જાય સંસાર^{૨૫} રે;
 જેમ તીવ્ર આયુધ કાયરને કર, મરકટ-કંઠ^{૨૬} મોતીહાર રે. હવાં ૧૫
 કળશ અમૃતનો ભર્યો, કો મૂરખને પ્રાપ્તિ થઈ રે,
 છે ભૂર ભોગી વાઙ્મણીનો, સુધાપાન પ્રીછ્યો નહીં રે. હવાં ૧૬
 નિઃશ્વાસ મૂકે ને કંઠ સૂકે, થઈ ભૂપત્યને^{૨૭} વેદના રે;
 અપરાધ વિચારી આપણે, ઋતુપર્ણ પામ્યો ખેદના રે. હવાં ૧૭
 પુણ્યસ્થાલને પાચે લાગી, ફરી ફરી કરે વિનતી રે,
 'એ કૃતકર્મનું કોહો^{૨૮} પ્રાશ્નિત?' ભર્યા લોચન ભૂપતિ રે. હવાં ૧૮

‘પાવક માંહે પરજીવું ? કે હળાહળ ભક્ષ કરું ?
એ જીવિતવ્ય માહારું ધિક્ક છે, હું દેહ હવે ૨૯ પરહરું ?’ હતાં ૧૯

વધણું

‘પરહરું હું દેહ માહારો, ગોઝારો જીવીને હું શું કરું ?’
ઋતુપર્ણવું પરમ દુઃખ દેખી, ૩૦ સમાધાન તોડેનું ઠર્યું ? ૧૮

૬૬૩ ૧૪

(રાત-માત્રની ચોપાઈ) ,

ઋતુપર્ણની પીડા જાણી, ૧ નૈવધનાયક યોગ્યા વાણી,
ન, ૨ કીને, નાયક, કાચું પ્રાણી, એહેવું ઠલી લોલું લોચનપાણી. ૧

‘એ આપલોલનું કર્મ શું કહીએ, જે જે દુઃખ પડે તે સહીએ;
કોહોને આશરે નિશ્ચ જઈએ, પંચરાત્ર સેવક થઈ રહીએ. ૨

શુભ રહેવાનું કારજ સીધું, માહારું દુઃખ તમે નીરણીય દીધું;
જે જનુનીનું પય મેં પીધું, તેણીએ એવડું સુખ ન દીધું. ૩

દસ માંસ પેટમાં રાખે, અધિક યાય ત્યારે એણું ભાખે;
કોણ ત્રણ વરસ રાખે તમ પાખે ? ભલાઈ થઈ તમારી

જુગ આખે. ૪

ન્યાં લગે પ્રાણીને સંપત હોય, ત્યાં લગી પ્રીત કરે સર્વ કોય;
ક્યો સમો ત્યારે ૫ સર્વ વગોયે, જે નમતા તે નર

સાહ્યમું ન ભોય. ૫

જે લોલના લીધા માયા માંડે, ધાય પરીક્ષા દુઃખને દહાડે;
દશત્રિય જણાય ઉઘાડે ખાડે, ભૂંડ મિત્ર તે લીડે છાંડે. ૬

એ કર્મકથા મેં માહારી જાણી, ૧૦ ત્યારે વર્ણ પ્રજા મેં
પોષી પ્રમાણી;

ન્યારે વનમાં નીસર્યાં હું ને રાણી, તે પ્રજાએ ન પાર્યું પાણી. ૭

થયો પુધ્કર બાંધવ વેરી, અમો અકેકું ૧૧ વચ્ચ નીસર્યા પેહેરી;
 ૧૨ ક્રીધાં કૌતુક લોકે શેરી શેરી, તે ૧૩ દુઃખસાગરની આવે લહેરી. ૮
 હું ભાર્ય-પ્રભાએ કાઢી નાખ્યો, સ્વાદ સંસાર-સગાઈ નો ચાખ્યો; ૧૪
 ઋતુપર્ણ, તમે શરણાગત રાખ્યો, ઉપકાર તમારો ન જાય ભાખ્યો. ૯
 થત કદપ કરે કો ગંગાસ્નાન, ૧૫ સમગ્ર કુરુક્ષેત્રે દાન;
 કરે કોટી જરા, ૧૬ સોવડી પાન, ફલ નાવે ૧૭ શરણાગત-
 વાછલ સમાન. ૧૦

તમારું દુઃખ ૧૮ દેખી કલપે પુરલોક, શુભ વેળા ૧૯ આંસુ
 ભરો તે ફેક. ૧
 એહેવું કહી ભેટયા પુણ્યસ્થોક, ૨૦ ટાળ્યો ઋતુપર્ણનો શોક. ૧૧
 ઋતુપર્ણ કહે શિર નામી, 'ઉપકીર્તિ' મેં ૨૧ બહુ પામી;
 તમો સકળ ૨૨ નરપત્ય-સ્વામી, ૨૩ સ્વારથ-અંધ થયો હું કામી. ૧૨
 ભીમકતનયા જનેતા જેહેવી, ૨૪ તે ઉપર કરી કુદૃષ્ટિ જેહેવી;
 ૨૫ મનપ્રુદ્ધિ મૂરખ જેહેવી, ૨૬ એથી અન્યા વાત બીજી કેહેવી ?

વલાણ

૨૭ એહેવી વારતા અધર્મ અંધ થકી, શું કરું હું દેહ ધરી રે ?
 વૈદલી મુજ માત જેહેવી ૨૮, વરવાની મેં બુધ્ધ કરી રે ! ૧૪

કડવું ૬૫

(રાગ-મનસ ધન્યાસી)

લલ્લ-કૃપમાંહાં ભૂપતિ પડિયો, ૧ ભંયું ન શકે ભાગીજી;
 ચતુરશિરોમણિ નેપથનાથે, ૨ વેળા વાત સંભાળીજી. ૩ ૧
 ભીમક રાજાને ૪ એક પૌત્રી, ૫ સુલોચના એહેવું નામજી;
 દમનકુંવર તણી જે કુંવરી, ૬ શુભ લક્ષણ ગુણધામજી. ૭ ૨

‘અનંગઅંગના સરખી સુંદર,’ દમયંતી શું બીજી;^{૧૦}
 ઋતુપર્ણને તે પરંણાવી, દમયંતીની ભત્રીજી. ૩
 પેડેરાંમણી બહુ પ્રીતે^{૧૧} આપી,^{૧૨} સંતોષ્યો ઋતુપર્ણ;
 અયોધ્યાપતિ આડ્યો અયોધ્યા, નમી નળને ચર્ણ. ૪
 પરસ્પરે આલિંગન દીધાં, નળે આપી અશ્વવિદાય. ^{૧૩}
 પંચરાત્ર રહ્યા સ્ત્રી^{૧૪} સાથે, વિદાય થયા નળરાય. ૫
 અતુરંગ સેના બહુ ભીમકે આપી, સાથે થયો નરેશ;
 નળરાજા ઘણા જોધ સંઘાથે, આવ્યા નૈપધદેશ. ૬
 તે સમાચાર ^{૧૫}પુષ્કરને પોહોંતો, તેમ જ જીઠ્યો રાય;
 પ્રજા સંઘાથે સાહામે આડ્યો, ^{૧૬}પ્રીતે પાથે પત્તાય. ૭
^{૧૭}હયદળ ગજ-રથ-દળ કંનકમય, કળા ન પડે કેકાંણ;
^{૧૮}પ્રજાળ દળ સકળ પુરવાસી, નીરખતા નરેશના પ્રાણ. ૮
^{૧૯}વાહન ઉપર ધમ્મ અબાડી, મેઘાડંબર છત્ર;
 કનકકલશ ધંડાબહુ ગરજે^{૨૦}, શોભે સૂરિયાંપાન સર્વત્ર. ^{૨૧} ૯
 લેરી લેર મૃદંગ હુંદુભિ, પટહરે ઢાલ બહુ ગાળે;
 વેણા વેણુ^{૨૨} શરણાર્થ શંખધુનિ,^{૨૪} તાલગાંઠ ^{૨૫}બહુ વાજે. ૧૦
 શું ઉદ્દિષિ^{૨૬} પર્વણી બાણી જિલટ્યો, પૂરણ ચંદ્ર નળ માટ;
^{૨૭}શ્રવણ પડ્યું સંભળાયે નહીં, થઈ ભારે ભીડ પુરવાટ. ૧૧
^{૨૮}ભીમકનંદન કેહે નળ પ્રત્યે, ‘સૈન્યને આજ્ઞા દીજે;
 પુષ્કર આવ્યો ક્રોધ કરીને, ^{૨૯}ચાચો સજ્જ, આપણુ જીતી દીજે.’ ^{૩૦} ૧૨
 નળ કેહે તણ શાલક પ્રત્યે, ‘મિથ્યા વિરોધ-વિચાર;
 પુષ્કરનું મન થયું અતિ નિર્મળ, નાશ પામ્યો કલિનો વિકાર. ^{૩૧} ૧૩
 સાધુપુરુષને કુબુદ્ધિ આવે, ^{૩૨}તે પૂર્વકર્મનો દોષ;
^{૩૩}પુષ્કર-કલિન્નગનો વાંક નથી.’ કહ્યું વિચારી પ્રણયશ્રોક. ૧૪

ધ્રુવ૩૩ ચળે, રવિ પશ્ચિમ પ્રગટે, પાવક શીતળ થાયેછ;
 ને વિધિ ભૂલે, નિધિ૩૪ સાતે સૂકે, પણુ પુષ્કર બાણુ૩૫ ન સાહેછ.' ૧૫
 એહેવી ગોષ્ઠ કરતાં પુષ્કર આબ્યો, બાંધ્યા પટકોળે નિજ હાથછ;
 પ્રણામ૩૬ કરતો, હા ભરતો, ઘણું લાજતો મન સાથછ. ૧૬
 નળ ઊઠયા બાંધવને દેખી, કરંડ૩૭ ગ્રહી બેઠા કીધોછ;
 ૩૮ મસ્તક સૂંધી, પ્રશંસા કીધી, ભુજ ભરી રૂઢ્યા લીધોછ. ૧૭
 એક આસને બેઠા બેઠિ બાંધવ, જેમ શોભે કામ-વસંતછ;
 પ્રજાએ બહુ પૂજા કીધી, આપી ભેટ અનંતછ. ૧૮
 પુષ્કરે બહુ વૃદ્ધી ન જ ભાખ્યું, થયાં બાપ્પ૪૦ લોચનછ,
 ૪૧ હું કૃતાંબી કઠિન ગોઆરો, મેં દંપતી૪૨ કાઢ્યાં વનછ. ૧૯
 વણુ અપરાધે અપ્રીત૪૩ કીધી, દીધું દારુણ દુઃખછ;
 સ્નાત સમુદ્રે ન જાય શ્યામતા, ૪૪ ધોતાં માહારું મુખછ.' ૨૦
 પુષ્કર વીર નળે સમજાવ્યો, કહી ૪૫ શિખામણુ સમાધાનછ;
 એક ગળ ઉપેર બેઠા બેઠિ, ૪૬ આબ્યા પુરમાં પરમનિધાનછ. ૪૭ ૨૧
 ધન પતાકા તોરણ ૪૮ માળા, ચિત્ર સાયિયા શેરીછ;
 અગર ધૂપ આરતી થાયે, વાળે ભેરી નફેરીછ. ૨૨
 ધવલ માંગદ્ય કીર્તન૪૯ ગાથા, હાથા કુંકુમ રોળછ;
 ચોટા ચોક ને રસ્તાને નાકે, ૫૦ ઊભી પ્રજા દોળેદોળાંછ. ૨૩
 કુસુમ-મુગતાફલે વધાવે, ગોળે ચઢી નરનારીછ; ૫૧
 નંબધનગરીની શોભા સુંદર, શું અમરાપુરી ઉતારીછ । ૨૪
 ૫૨ અભિજિત લગ્ન મુહૂરત સાધી, નળ બેઠા રાજ્યાસનછ;
 ૫૩ મળવાને જે નરપત્ય આબ્યા, તે વોળાબ્યા રાજનછ. ૨૫
 બુદ્ધપતિ૫૪ પુષ્કરને કીધો, નળે કીધા જન અનંતછ;
 ધર્મરાજ્ય કીધું નજરાયે, ૫૫ વર્ષ છત્રીસ સહસ્ર પર્યંતછ. ૨૬

નળના રાજ્યમાં હાં બંધન ન પામે, ૧૬ એક પુસ્તકને બંધનજી; ૫૭
 દંડ એક શ્રીપાતને હસ્તે, ધન્ય વીરમેનનંદનજી. ૨૭
 કંપારવ ધ્વજને વર્તે, પવન વસે ૫૮ આકાશજી;
 ૫૯ કુળકર્મ પારધીએ મૂક્યાં, ૬૦ જીવનો ન કરે નાશજી. ૨૮
 ભય એક તસ્કરને વર્તે, ૬૧ કપાટને સદા વિયોગજી;
 ૬૨ અંતા સાધન રજે ન થાય, ત્યાગ વિષયના ભોગજી. ૨૯
 અતુર્વર્ણ સર્વે શૂરી, ૬૩ જ્ઞાનખડ્ગ તીવ્ર ધારજી;
 ૬૪ મધ્યે ખટ તસ્કર, પીડી ન શકે તે ૬૫ વારજી. ૩૦
 વસુધા ૬૬ ધર્મહીન નવ થાય, બોલે મિથ્યા કરી ૬૭ ગુપ્તદાનજી;
 હારભક્તિ નહીં તેણું નામ દરીદ્રી, જેને ભક્તિ તે ભાગ્યવાનજી.
 તે જ મુખો જેની ઉપકીર્તિ સાથે ૬૮, અકાલ મૃત્યુ ન થાયજી;
 ૬૯ માઝ્યા મેહ વરસે વસુધામાં, દુઃખ ઘણું કરે ગાયજી. ૩૧
 માતપિતા ગુરુ વિષ્ર વૈષ્ણવની, સેવા કરે સર્વ કોયજી;
 ૭૦ પરનિંદા પરનારી પરધન, કો કુદૃષ્ટે ન જોયજી. ૩૨
 એવું રાજ્ય નળનાથે કીધું, પુણ્યસ્થોક ધરાબધું નામજી;
 પુત્રને રાજ્યાસન આપી, ગયા તપ કરવા, ગુણધામજી ૭૧ ૩૩
 અનશનમત લેઈ ને ૭૨ દેહ મૂક્યો, આવ્યુ દિવ્ય ૭૩ વિમાનજી;
 વૈકુંઠ દમયંતી-નળ પોહોતાં, પામ્યાં શ્રીભગવાનજી ૭૪ ૩૫
 બૃહદશ્વ કહે, 'સુણ રાય યુધિષ્ઠિર, એહેવા હવા નહીં, નહોયજી;
 એ દુઃખ આગળ તાહારા દુઃખને, યુધિષ્ઠિર, શું રાયજી ? ૩૬
 કાલે અર્જુન આવશે, રાજા, કરી ઉત્તમ કાજજી'
 એ કથા સાંભળી પાયે લાગ્યો, મુનિવરને મહારાજજી : ૩૭
 'પરિતાપ ગયો મહારા મનનો, સાંભળી સાધુ ચરિત્રજી;
 અવિચળ વાણી, બૃહદશ્વજી, ૭૫ સાંભળી ૭૬ હું શરિત
 થયો પવિત્રજી. ૭૭ ૩૮

થોડે દિવસે અર્જુન આવ્યા, રીઝ્યા ધર્મરાજનજી.^{૭૮}
 વૈશંપાયન કહે, 'જનમેજય, થયું પૂરણ નળ-આખ્યાનજી ૩૯
 ૭૯સાંભળેલણે વાલખાવે^{૮૦} પુસ્તક, સર્વ તીર્થનું ક્ષણ થાયજી;
 ૮૧અથ મહાદાન જરા તણું ક્ષણ, આપે વૈકુંઠરાયજી. ૪૦
 કરકોટક ને નળ-દમયંતી, સુદેવ, ઋતુપર્ણ રાયજી;
 ૮૨એ પંચનાભ લે સૂતાં ઊઠતાં, તેને ઘેરથી કલિજીગ જાયજી. ૪૧
 ૮૩વીરક્ષેત્ર^{૮૪} વડોદરા^{૮૫} નામે ગુજર^{૮૬} દેશ ગુજરાતજી;
 કૃષ્ણસુત^{૮૭} કવિ ભટ પ્રેમાનંદ, મેવાડા^{૮૮} ચોવીસા ન્યાતજી.^{૮૯} ૪૨
 ૯૦ગુરુપ્રતાપે ૯૧પદબંધ કીધો, કાલાવાલા ભાખીજી;
 આર્ણિકપર્વની મૂળ કથામાં, નંપધની લીલા ભાખીજી^{૯૨} ૪૩
 સુદૂર્ત કીધું સુરત મધ્યે, થયું પૂરણ નંદરબારજી;
 કથા નળદમયંતીજીની, ૯૩સંસાર માંડાં સારજી. ૪૪
 ૯૪સંવત ૧૭૪૨ વર્ષે પોષ સુદી ખીજ ગુરુવારજી;
 ૯૫દ્વિતીયા ચંદ્રદરશનની વેળા, થઈ પૂર્ણ કથા વિસ્તારજી. ૪૫
 ૯૬દ જોવાં નરનારી બાલક, સ્નેહે કથા સાંભળશેજી;
 પ્રહ્લ્હાલ્યા^{૯૭} પાતિક ટળશે, ૯૭રાધાવર સદ્ય^{૯૮} પામશેજી.^{૯૯} ૪૬

વલ્લભ

૧૦૦રાધાવર સદ્ય પામશે, એ સાંભળતાં પદબંધ રે;
 ૧૦૧શ્રોતાજન, શ્રીકૃષ્ણ જયો', ૧૦૧ કહે ભટ પ્રેમાનંદ રે. ૪૭.

પાઠાન્તરો

કડવું ૧

૧ જોકું (ગુ. ૧). ૨ અર્જુન ગયા તપ કારણે આરાધિયા ત્રિપુરાસ
(ગુ. ૩). ૩ પછે ગયો સ્વર્ગ માંહે (ન. કા.). ૪ કાલ કેટલાની વીદિ ને પંચ
વર્ષજ ત્યાંહાં રહો (ગુ. ૩). ૫ બાઈએ કીધો તહાં નવો નેગ
(ન., કા., મ.). * આવરજન કીધું ધણું ને આપો વસવા ઠામ
(ગુ. ૩). ૬ રાતની રાતે વારાફરતી (ગુ. ૨). ૭ વેહે (ગુ. ૩). ૮ વન્ય
(ગુ. ૩). ૯ આંગ શવળુ શાસે શાચી... (ગુ. ૨); અવસાસવલી મુજને
સાલે... (ગુ. ૩); આડા ધા સાલે છે સખળા... (ન. એ ટીકેલ પાઠાન્તર સં.
૧૮૫૬ની પ્રતનું); આડા અવળા ધાય મુજને સાલે છે અનુદિન (૧૯૦૭)
૧૦ રીસાવી (ન, મ, કા.). ૧૧ સાવે જક્ષ મોહોડું તાણી (ન., મ,
કા.). ૧૨ કદાચ જો હું માગું (ગુ. ૨); કદાપિ જો મેં માગી (ન.,
કા., મ., ગુ. ૩). * સાધુ મન આણે રાષ (ગુ. ૨). ૧૩ રથું (ગુ. ૨).
મુજથી નવ સહેવાય (ન., મ., કા.), મેં તો વૃથા ન કસાય (ગુ. ૩).
૧૪ મુખ આગમ્ય ફલજલ લેઈ મુંકે તે તો કો જીવ પ્રાણિ (ગુ. ૩).
૧૫ હૃદયાર્મા (ગુ. ૨). ૧૬ નીકલવું (ગુ. ૩). ૧૭ પીડા (ગુ. ૪).
૧૮ રાજઆસન ભુવન રીધ રીધને હારી (ગુ. ૨), રાજ્ય આસન
ધન રિધ્ય તે મેં સર્વસ્તે હારી (ગુ. ૩), રાજઆસન ધન રીધી તે
સરવે મેં હારી (ગુ. ૪). ૧૯ હવું (ન, મ., કા.). ૨૦ જોનિ (ગુ. ૩).
૨૧ રૂપ રાહે (= રાય)નું ન મલે ધન નલ નરેશ સમાન (ગુ. ૨);
રૂપ રાજ્ય ધન ન મલે નલનું જોનાં તેહ સમાન્ય (=સમાન)~ગુ. ૩.; રૂપ

રાજ્ય ધન નવ મલે નલ રાગને સમાન (ગુ. ૪). ૨૨ તેહના જેહુ
કષ્ટ તમે નથી બોગવ્યું રાગન (ગુ. ૨); અનેક કષ્ટ જ તેહના જેવું
કુણ બોગવશે રાગન (ગુ. ૩). ૨૩ રૂપ કહું શું માંડી (ગુ. ૨). ૨૪ તે
નારીને તજ કરીને નલે વનમાં છાંડી (ગુ. ૩); તે નારી નલે તજ
જાહા ન મલે જલક્ષણ પાણી (ગુ. ૪). ૨૫ કિમ મુંકી વનમાં ભમતી
(ગુ. ૩). ૨૬ યૈર્ષ ત્યાંહાં એહવું થાય (ગુ. ૩). ૨૭ પ્રકાસ કરતાં (ગુ. ૩).
૨૮ વ્યથા માહારી ભાગશે એમ કહે જુવીંદર રાય; કહે ભટ પ્રેમાનંદ
નૈવદ તણી કથાય (ગુ. ૨).

કડવું ૨

૧ સાંભલ્ય (ગુ. ૩). ૨ માહામદિપતી (ગુ. ૩); મહીપતી
(ગુ. ૪). ૩ ખાતી (ગુ. ૪); જલ્સ (ગુ. ૩); કરીને ક્ષાત (ગુ. ૨);
જન્યા દેશ વધારી ખ્યાન (ન., મ, કા.). ૪ તાંસ (ગુ. ૨, ૩).
૫ પુરમાંદિ કોને નહી વ્યાખ્ય (ગુ. ૩, ન., મ, કા.); સતપતીને કીધો
સાધ પુરમે કોહોને નહી વિખવાદ (ગુ. ૪) ~ ગુ. ૨નો પાઠ. મંદિર
મંદિર હરિકીર્તન એકાદશી મન કરે સદુ જન; (ગુ. ૩). ૬ કુલધર્મ
(ગુ. ૨); કુલધર્મ (ગુ. ૩), સરવ પ્રમ (ગુ. ૪); નિગ્ધર્મ (ન., કા., મ.).
૭ જે કોઈ આવે મુન્તમનો માગનારે, તો હેદી આપતાં ન લગાડે
વારે (ગુ. ૪). ૮ આ પંક્તિ ગુ. ૧, ગુ. ૩ અને ન., કા., ને મ.
માં નથી. ૯ દેશ (ગુ. ૨, ગુ. ૪); પથ (ન. અને બીજી ત્રણ હ. પ્ર. માં.).
૧૦ હુંધી (ગુ. ૨, ૩, ૪). ૧૧ નલનું નામ લે... (ગુ. ૩). ૨૨ નહી
જલ (ગુ. ૩); નિર્મળ (ગુ. ૫, ૬; મ). ૧૩ કીધું (ગુ. ૧, ૩; ન.,
કા., મ.). ૧૪ એમ અવીચલ તે.. (ગુ. ૩); એમ અચલિન (ગુ. ૪);
અચળ તેજે (ન. ની રીપમાં); અણ્યાસતે (ન., કા., મ.). ૧૫ મેહું
(= મેહુ) — ગુ. ૩; મેગવ્યું (ન., કા., મ)

કડવું ૩

૧ નળગેર (ગુ. ૩, ૪). ૨ વામાંગ સુતું શું છે (ગુ. ૪) ૩

એસે (શુ ૩) ૪ કોટાનકોટ (શુ ૩, ન, મ, કા) ૫ શુ ૩ નો પાઠ
 ઋષિ હું વર એહેવી શહી કે છે કન્યાની ખોટ (શુ ૨), ઋષિ હું
 વર એહેવી નવ મળે શકે કન્યાની છે ખોટ (શુ ૪, ન, કા, મ)
 ૬ તત્કાળ (શુ ૪, ન, કા, મ) ૭ કોઈ યકી તે (શુ ૪) ૮ દેવ
 તીને (=તેને) — શુ ૪ ૯ શુ ૩ નો પાઠ 'તેહેને એક જ તારણી
 વજરાવતી નામ નીધાન' (શુ ૨) તેને એક ઉત્તમ તારણી વજરાવતી
 નામ નીધાન (શુ ૪) ૧૦ આવર્જન કીધુ ધણુ (શુ ૩) ૧૧ પછે
 જમાડિયો (શુ ૪) ૧૨ ત્રિકાળ જાને (ન, કા, મ) આખી પક્તિનો
 પાઠ શુ ૨, ૩, ૪ પ્રમાણે છે ૧૩ રૂપનાં ધામ (શુ ૧, ન, કા, મ)
 ૧૪ શુ ૨નો પાઠ ઉપના ચાર સતાન (શુ ૪) ૧૫ શુ. ૨, ૪ ની
 જોડણી ૧૬ શુ ૩-૪નો પાઠ તન વદન સોચનને ઉપમા કરી ન
 અપાય (શુ ૧), તન વદન ઉપમા શોભા કરી નહીં અપાયે (શુ ૨).
 ૧૭ વીણાપાણિ (શુ ૨) ૧૮ વખાણી (શુ ૨)

કડવું ૪

૧ કરો (શુ ૨) ૨ મુખમાને (શુ ૨, ૩, ૪) સ્વીકાર્યો પાઠ
 શુ ૧, ૫ ૬ નો છે ૩ દેખી અતિ શોભાય (શુ ૪) ૪ પ્રજાપતિએ
 (શુ ૪ ૫, ૬, મ, કા) ૫ ધડનમે ગેરા ગરીઓ (શુ ૪) 'ગેરા' ને
 બાહે 'ગેરા' (કા, મ) આખી પક્તિ શુ ૩માં આમ છે કાંઈ એક
 રેષજ વાધતિ, તીનો બાહાયે ચદ્રમા ધડીયો 'ધડતા માહાં રેજો પડયો'
 (શુ ૨) ૬ એ વીખાણ ભાવ નુ પોહોતુ (શુ ૨) એ વીખાણ ભાવ
 ન પડીયો (શુ ૩), તો પોહોતો (શુ ૪) આ પહેલા શુ ૩માં 'નક્ક
 કેહે આધા વીગતરો' એમ છે ૭ શુ ૨નો પાઠ અહીં સ્વીકાર્યો છે
 'તો તે અહીં અનતારી હજે જો નિરમ્યો હજે કો સ્વામી' (શુ ૧), તે
 જો અહીયા અવતગી તો નિરમ્યો હજે કો સ્વામી (કા, મ) ૮ એની
 જોડણી શુ ૨-૩માં 'આવા' છે ૯ નિર્મી (શુ ૩) હવી (શુ ૪).
 ૧૦ મીન ને મધુકર 'મ, કા' ૧૧ જળ કમળ કીધાં ધર (શુ ૩,

મ., કા.). ૧૨ નાસિકાનું રૂપ (ગુ. ૩); નાસિકા ને વેણું (ગુ. ૪). ૧૩ તીણે તો વન પરવન વેહાં નમ્ય રખાયું ધીર (ગુ. ૩); તેણે અરણ્યવન સેવૂ નવ રેવાઉ ધીર (ગુ. ૪). 'તેણે અરણ્ય પર્વત સેવિયાં ધારી શક્યા નહિ ધીર' (મ., કા.) અર્વાચીનીકરણ લાગે છે. ૧૪ વેધ્યું (ગુ. ૨, મ.); ફાટ્યું (ગુ. ૬); 'પેટ વાટ્યું' ને બદલે ગુ. ૩માં 'હાર (હાણું) રૂપ' છે. ૧૫ 'બળી' ગુ. ૨-૩-૪ માં નથી. કાંમિનીના સ્વર થકી કાકિલા થઈ છે કાળી (ગુ. ૪). ૧૬ કાહો દુખ કહું કું કાહોને (ગુ. ૩-૪). આ જ પાક 'કાહો' ને બદલે 'કહે' સાથે મ. ને કા. નો છે. ૧૭ ઉરમંડલને (ગુ. ૪); દમયંતિના કુચને દેખી (ગુ. ૩, મ., કા.). ૧૮ મગતક નાખે ધુલ (ગુ. ૩); માથે ચઢાવે ધુલ (ગુ. ૪). ૧૯ ઉદર દેખી દમયંતીનું (મ., કા.). મુકાયાં (ગુ. ૩) — સ્ત્રીકારેલા પાક સાથે. ૨૦ કદલી લાજી મન્ય જ રે (ગુ. ૩); કદલી લાજી મન મોઝારે (ગુ. ૪). ૨૧ અંગલાનાં ઉદરને દેખી (ગુ. ૨). ૨૨ રહી (ગુ. ૩, ૪).

કડવું ૫

૧ સારંગ (ગુ. ૨). ૨ નહી કો તારણી એને તોણે (ગુ. ૪). ૩ જોઈ જીમકસુતાની રે કટી સિંહની જાત્ય તે વનમાંકી વડી (ગુ. ૩). આ જ પાક 'ધટી' સાથે મ૦, કા૦ નો છે. ૪ મટી (મ૦, કા૦). ૫ વનસ્પતિ હવે પરજલી (ગુ. ૩); વનસ્પતિ જાયે છે બળી (ગુ. ૨). ૬ આખ (આભ)માં યાયે (ગુ. ૩). ૭ ગુ. ૨માં 'દેખી' વધારે છે. 'રહે અમળાને પાગે લગતો' (મ૦, કા૦); અન્ય અમળાને ચરણ મગતો (ગુ. ૪). ૮ નાય (ગુ. ૧). આખી કડી ગુ. ૩માં આમ છે: પગ પાનીથી હાર્યો બલતો, નેપુરનો નાદ સાંભલતો; સાંભળી ગાંધર્વનો સાથ બલતો, નાદ અકલિત નમ્ય જાયે કલતો. ૯ રમ (ગુ. ૨); રાંમા (ગુ. ૩); હાર (ગુ. ૪); રત્ન (મ૦, કા૦). ૧૦ કટીમેખલા રત્ને જડી (ગુ. ૩); કટીમેખલા કટીયું જડી (ગુ. ૪). સ્ત્રીકારેલા પાક ગુ. ૨નો છે. ૧૧ આ આખી પાંકિત ગુ. ૩ માં નથી. ૧૨ જોએ હાથે કંદણ-

ચુડી સુદર અનીશે રમ રૂડી (ગુ ૨). ૧૩ ડપે રતિ તો સત્રમે ખૂડી (મં, કાં). ૧૪ પાયે નેપુરીઆનો ખણકો (ગુ ૩); તાજે નેપુરકેરા અણકો (મં, કાં) ૧૫ દમયતી (ગુ ૨). ૧૬ માનુનીનો (ગુ ૨) દમયતીનો (ગુ ૪) 'જોગી ચર્મ. હત્ત' એ કડી ગુ ૨માં નથી ૧૭ પર્ણિએ (=પરણિએ) તે કુંજ કવ (ગુ ૩) ૧૮ મોહો મોહો (=મોહો મોહો) - ગુ ૨, ૪. ૧૯ મોટમોટસ (ગુ. ૩, ૪) ૨૦ ઓસડ (ગુ. ૨, ૩, ૪).

કડકું ૬

૧ અવોર વનમાં રાયે દીકુ (મં, કાં) ૨ આ કડી ગુ ૩માં નથી ૩ હય થકો હેકો જિતરીને વન જોવા લામ્યો રમ્ય (મં, કાં) ૪ અંબ (ગુ ૪) ૫ 'નાનાવિધના પુષ્પને લારે વળી રલા છે વક' (મ, કા). ૬ વનમુકો (ગુ ૩) ૭ આમથી આવત ને અમથીઓ એખો ને અરીકી (ગુ ૪, મં, કાં) ૮ સામ સીસમ સીમવા સાદડીઆ (ગુ ૪) ૯ તાંહા સરધુઆ શોરકી (ગુ. ૨), શમડા મરધુઆ શોરકીઆ (ગુ ૪) સ્વીકારેવ પાર ગુ ૩ નો છે ૧૦ સાકર (ગુ ૩, ૪, મં, કાં). ૧૧ વેલ્લ લવંગવના બીજુઅણી (ગુ ૩), વલિગનના ને લીજુ લખિત વળી વિરાજે વૃક્ષવેનડી (મં, કાં) ૧૨ મેદન ફેફવી બહુ ટિમે છે .. (ગુ ૩), ફેફલી ફેલાસી ફુલી દીસે ખારેકના બહુ ખેન (ગુ ૪) ૧૩ રત્નાં નમીને પવાણ (ગુ ૩) ૧૪ ઝુમખે ઝુમખી દ્રાખ (ગુ ૪) ઝૂમે ઝુમખાં દ્રાખ (મં, કાં) ૧૫ વચ્ચ (ગુ ૨) ૧૬ ઉનન (ગુ ૩), રૂનણ (ગુ ૪), રૂંબન (ગુ ૨) ૧૭ મોટા મલ્લવ ત્રાડે (ગુ ૩) ૧૮ કમવ (ગુ ૨) આ કડી ગુ ૪, મં, કાં મા નથી ૧૯ દેખી નસને અનગ વ્યાપો (ગુ ૩) ૨૦ શમધ (ગુ ૨) ૨૧ અનકમ (ગુ ૧) ૨૨ કાપી (ગુ ૫), ખોઈ (મં, કાં) ૨૩ ત્યા (ગુ ૧), તે (ગુ. ૪), તો (ગુ ૬), ત્યાહાં (ગુ ૩). ૨૪ કડુ બઈ એ (ગુ ૩) ૨૫ સ્વામી (ગુ ૪). ૨૬ મોડે મોડે (ગુ ૩), મોડો મોડો (ગુ ૫).

૨૭ સાંચરીઓ (ગુ ૪) ૨૮ અખર (ગુ ૪, મં ૩૦) ૨૯ રૂધન (ગુ ૨-૩-૪, મં, ૩૦)

કડવું ૭

૧ ગુ ૨ નો પાઠ ૨ પાપિયા માણસ રે (ગુ ૧); પાપી માણસ રે (ગુ ૩) ૩ શુ પ્રમટયો માદારો પાપ (ગુ ૨) ૪ મુજને (ગુ ૧) ૫ 'મરણ' પછી ગુ ૨મા 'છે' છે ગુ ૪, નં, મં ને મં મા 'ને' છે ૬ આલે (ગુ ૧) ૭ પતન (ગુ ૪) ૮ નન ઉપર ભમે અભીનુ વૃદ્ધ, તાગી કરવા સહુ આક્રંદ (ગુ ૪), નન ઉપર ભમે સર્વ કાપે, અતિ આક્રંદ કરતી રાયે (ગુ ૩) ૯ એની (ગુ ૧, ૩, ૪) ૧૦ સ્ત્રી (ગુ ૩, ૪, નં, ૩૦, મં) ૧૧ ગુ ૪ મા આ પટેના નીચેની પકિતઓ વધારે છે

સ્વામીને કાસો હાથ માંહે, પાપીં એ તો નર દયા ન થાયે પાપીં જૂઠું જોને દીનસ ને ગન, પાપીં 'રાખે આંન કપની વાત, પાપીં નાગીને ઊપત્યો નેહ, પાપીં કરે રૂદન સભારી રતેહ, પાપીં

ગુ ૬, નં, મં ને ૩૦મા અઢીથી છ કડી સુધી ધ્રુવપદ આ પ્રમાણે છે હસનીઓ (ગુ ૬) — હસી (નં, મં, ૩૦) સાભજો રે, આહાથી પાછાં વળો રે ૧૨ સ્વર્ગ (ગુ ૬) ૧૩ આ પહેલાં ગુ ૪ માં આ પકિત છે 'જો કાંઈ લખ્યુ વીધીગયે પાપીં તે તો અખર નન ધોવાયે પાપીં' મં ને ૩૦મા આમ છે 'જો કાંઈ લખ્યુ હશે વ્યભાય, હસીં તે અક્ષર નવ ધોવાય, અહાથીં' ૧૪ હુતો આપણે એટનો સમધ, પાપીં (ગુ ૪) ૧૫ મે તો અણુષટતૂ કીધું કાળ, તમો વારો (=વાયો) નહીં દુ આજ (ગુ ૪) ૧૬ 'થાગે' 'પામગે' ગુ ૩, ૪) ૧૭ આ પકિત ગુ ૪માં નથી ૧૮ મો (ગુ ૧, ૨, ૬, નં, મં) ન (ગુ ૩) ૧૯ ધસોં (ગુ ૩), મેનશો (ફા. ૧). ૨૦ નવને ઉપનો (ગુ ૪) ૨૧ ની (ગુ ૩, ૪) ૨૨ નાશ ક્યાનો હુ નહીં (ગુ ૩).

કંઠુ' ૮

આ કડવાની દરેક પક્ષિતને અનેગ્ર ૩ માં '૧' આવે છે *મનીસ્થ
 ગુ ૧); મનીશ (ફા. ૧). ૧ જુઓ (ગુ ૩, ૪, નં, મં, કાં) ૨
 પ્રાણદાન જો આપીશ મુજને તો કરીશ કાર્ધ ઉપગાર (ગુ ૨) ગુ
 ૩ ને જનો પાઠ પણ એવો જ છે ૩ મુકય મુને સર્વ રૂદન કરે છે
 સહુ એ માહારિ મુંદરિ (ગુ ૩), મુક મુજને રૂદન કરે છે માહારી
 સર્વ મુંદરી (ગુ ૨) ૪ આસનાવાસના ગુ ૧, ૪, નં, મં, કાં)
 ૫ ૬ (ગુ ૧, ગુ ૫) ૬ મિથ્યા (ગુ ૪, ૫) ૭ નગરાજ એટલુ
 નામ (ગુ ૧, ૫) ૮ ગજવશીને (ગુ ૨, ૩, ૪, નં, મં) ૯ મુકો
 (ગુ ૪) ૧૦ મનની (ગુ ૨), મનનશી (ગુ ૪), મર્ણુ તણિ તમે
 (ગુ ૩) ૧૧ કુટાલિપાની (ગુ ૪) ૧૨ એકતો એક (ગુ ૨, ૩,
 ૪, નં, મં, કાં) ૧૩ આહા (ગુ ૨) ૧૪ આતુ (ગુ ૪) ૧૫
 નીશ નમાવુ ન તુમને (ગુ ૨) જો નારીને મરી ના આવુ પાડો
 ફરી તુમ કને (ગુ ૪) ૧૬ એક વાર (ગુ. ૨) ૧૭ તો શુ (ગુ ૩,
 ૪, ૫, ૬, નં, મં, કાં), નહી આવે તો કટક ચડાવી મેડુ તાહરો
 કાર (૧૮૦૬ વાળી પ્રત, મંની પાદગીપમા ઉતારાયેલી) ૧૮ મો (ગુ
 ૦), શેમોમા શેમોમાં (ગુ ૪) ૧૯ ત્યમ રાજતુ હસને દેખી હર્ષુ છે
 ત્યાહાં મન રે (ગુ ૩) ૨૦ હસ કેકે હો શાંલન ભુપની માહારી
 મિત્રાર્ધ, જોતુ વાયેક પાનીએ નહી તો અમ્યો ને કામ કરતાં શી
 અતરાર્ધ (ગુ ૨). ૨૧ અમો કામ કરતા શો અવ (ગુ ૪-૫),
 અમમા (ગુ ૬) ૨૨ જોઈ (ગુ ૨) જો (નં, ગુ ૩, મં, કાં).
 ૨૩ નગરાજ આવ્યો ધેર રે (ફા. ૧, ગુ ૪-૫)

કંઠુ' ૯

૧ સુભટ (ગુ ૨, નં, મં, કાં) ૨ રહેવાનુ (ગુ ૩, નં, મં,
 કાં) ૩ અન્ધોઅન્ધ (ગુ ૩, ૪) તેરમિયા (ગુ, ૩, મ, કાં), સાથે (ન, ગુ,
 ૬) ૪ 'કરે' ગુ ૨-૩ મા નથી ૫ પ્રેમરેએણુ જેમ પ્રીને જડી (ગુ, ૨-૦).

પ્રેમપ્રીત એણી ચેરે જડી (ગુ. ૪). ૬ નેકની (ગુ. ૩-૪, નં, મં, કાં). સ્વીકારેલો પાઠ ગુ. ૧-૨ નો છે. ૭ છુટાં (ગુ. ૩); આવાં (ગુ. ૪). ૮ તાહારે નેત્ર કા ચાલે નીર (ગુ. ૩). ૯ જાણુ (ગુ. ૨). ૧૦ ગુ. ૩-૪-૫-૬, તથા નં, મં, કાં માં આ શબ્દ નથી. ૧૧ કા. ૧ ને ગુ ૬ સિવાય બીજી પ્રતોમાં આ શબ્દ નથી. ૧૨ હંસે (ગુ. ૨-૩-૪). ૧૩ મક-લકું કરી કહી વિનતી, મીત્ર સુ મોક્ષા નૈશદપતી (ગુ. ૩). ૧૪ ગુ. ૨-૩માં 'એક' નથી. 'કહીક' (ગુ. ૪). ૧૫ કાહારે (ગુ. ૩). ૧૬ સુખે (ગુ. ૬). ૧૭ ન ચાય તો ન પામસો ખેદ, લાગ્ને નહીં ધર આવો વાયેક વેદ (ગુ. ૧; ન ચાયે તો મા પામસો ખેદ લાગ્ને નહીં ધર આવો વેદ (કા. ૧) ગુ. ૫ નો પાઠ 'વાયેક' બાદ કરતાં આવો જ છે. ગુ. ૩ માં આ લીટી જ નથી. સ્વીકારેલો પાઠ ગુ. ૨ તથા ગુ. ૪ અને મં કાં, નં વગેરેનો છે. ૧૮ દેહ (નં, મં, કાં) ૧૯ તે રાય (ગુ. ૧); પંખીરાય (ગુ. ૪). ૨૦ અમને મોજન કર્ણુ જેહ (ગુ. ૨). ૨૧ ચંચ ધસું અમો પંખીજન (નં, કાં); તાંહાં ચંચ ધસે સદુ પંખીજન (ગુ. ૪); ઘશીયે ચાંચ પંખીનાં ચંચ (ગુ. ૩). ૨૨ કાંમ કસું છે માહરા બાન (ગુ. ૩). ૨૩ મેજો (ગુ. ૨, ૪).

કડવું ૧૦

૧ બાર (ગુ. ૪, ૫, ૬). ૨ તુંને દેવકન્યા... (ગુ. ૩); નાગની કન્યા (ગુ. ૨). ૩ રૂપઅર્માન (ગુ. ૨). ૪ મેહેલે (ગુ. ૨). ૫ ગજ-મમની (ગુ. ૩). ૬ ગુ. ૩ માં 'પાતાલ' પહેલાં 'માહાત્મ' છે. તે તથા બીજી પ્રતોમાં 'નિનલ' નથી. એ ગુ. ૨માં જ છે. ૭ કાહો તો તાંહાં જઈને નાગકન્યા આંણી આપું જૂપાલ (ગુ. ૨). ૮ ગુ. ૨નો તથા બીજી ઘણી પ્રતોનો પાઠ ગુ. ૧ માં 'નલ કહે મેં સકલ સ્વામા પામી પંખી લાય' છે. ૯ હંસે કર્યો સુખણ (નં, મં, કાં). ૧૦ નળ કહે ત્રીસ દાદ ત્રીસ જુગ પ્રમાણ (ગુ. ૨, ૩, નં, મં, કાં); ગુ. ૪ માં 'પ્રમાણ' ને સ્થાને 'સમાન' છે, બાકી એ જ પાઠ છે.

૧૧ ચોસે (ગુ. ૨); ચોલો (ગુ. ૪); ચોલ્લો નવરાગને (ગુ. ૩);
પીડી કરતો રાજા (ફા. ૧, નં. ૨૦, ૩૦, ૪૦). ૧૨ જૂપ કહે રે
પ્રાણને તે હંસ નામ કહેવાય (ગુ. ૩, ૪). ૧૩ હું તો તું વિના એવો
જેમ જીવ વિનાની કાચ (ફા. ૧). 'વિરાજુ' ગુ. ૧-૨-૩-માં જ
છે. જમ પ્રાણ વોણી કાચ (ગુ. ૩); 'વિનાની' ને બદલે ગુ. ૧માં
'ત્રેહણી' છે. ૧૪ કાસું (નં. ૨૦, ૩૦, ૪૦) ૧૫ ટકસે (ફા. ૧, ગુ.
૨, ૩, ૪). ૧૬ પાડીય માહારો દેહ (ગુ. ૩). ૧૭ આપી (ગુ. ૨
-૩-૪). ૧૮ દાહે (ગુ. ૩-૪). ૧૯ આ સખ્દ ગુ. ૩-૪, નં. ૨૦, ૩૦,
૪૦ માં નથી ૨૦ વેદજીનો દેરા (ગુ. ૪). ૨૧ જો હંસે (ગુ. ૨);
આવીને હંમે (ગુ. ૩; તે વાડી મધે હંસ આવી (ગુ. ૪). ૨૨
ચૂતકીય રમે (ગુ. ૩). ૨૩ ધન (ધ્યાન)-ગુ. ૩-૪. ૨૪ જોયો
(ગુ. ૩, ૪). ૨૫ ગુ. ૩-૪માં 'શું' નથી. ૨૬ આ પછી ગુ. ૧માં
'ભીડી' છે. ૨૭ અંગ્રીઆલ (ગુ. ૪). તત્કાળ (ફા. ૧, ગુ. ૧, નં.
૨૦). ૨૮ આવતી (ગુ. ૪). ૨૯ જાલવાનો (ગુ. ૨, ૪, નં. ૨૦, ૩૦,
૪૦); દોડી આવી અંગના કરે જાલવાના ઉપાય (ગુ. ૩). ૩૦ ચપલતા
ન સવાયે (ગુ. ૩). ૩૧ એહે (ગુ. ૪). ૩૨ છે (ગુ. ૨, ૪, ૧).
મુને નસ વિના જાલે નહિ તો તું કવણ એહેનાર (ગુ. ૩). ૩૩ માત્ર
(ગુ. ૩, ૪, ૫). ૩૪ જુધ (ગુ. ૪) ૩૫ કીધી (ગુ. ૩), કરી (ગુ.
૧). ૩૬ જાલવાની (ગુ. ૧ સિવાય બીજે).

કંડુ ૧૧

૧ ચતુરા (ગુ. ૨, ૪). ૨ તેણે (ગુ. ૨, નં. ૨૦, ૩૦, ૪૦). ૩
અકળ (ગુ. ૧). ૪ ઓનાયે (ગુ. ૧). ૫ આપવજ (ગુ. ૪). ૬ બેડી
(ગુ. ૨-૩, નં. ૨૦, ૩૦, ૪૦). ૭ મોં મધ્યે (ગુ. ૫). ૮-૯ મેહેલ્યું
(ગુ. ૨, ૪). ૧૦ કમલ (ગુ. ૪). ૧૧ થઈને હું (ગુ. ૨). ૧૨ પહેલી
(ફા. ૧); હયા હું તો નોની આજખી (ગુ. ૩); મુઆ તેં મુજને ન
આજખી (ગુ. ૪). ૧૩ સરવે ધીસારું (ગુ. ૪); નહીયે વિચારું (ગુ. ૫);

હુ એ વિસારુ (શુ ૩) નહીં રે સભારુ (શુ ૨, નં, મં, કાં)
 ૧૪ હુને (કા ૧), મને (શુ ૪) ૧૫ જો (શુ ૩, ૪) ૧૬ કર
 (શુ ૩) તાર તન (શુ ૪) ૧૭ કેવા (શુ ૩-૪) ૧૮ ભણાયે
 (શુ ૪) ૧૯ વિખણાયે (શુ ૪) ૨૦ જો (શુ ૧, ૪) ૨૧ જો
 દોમે નાંહ નનરાજ સાંભળ્યો નહીં જ્ઞાના ડોઝા (શુ ૨) નન ન ય
 દોમે તે નર રોઝ, સાંભળો નહીં તીના કાન જ્ઞડોઝ (શુ ૩) નન
 દોમે નહીં તે રોઝ, સાંભળો નહીં તીના કાન વડન ડોઝ (શુ ૪) નન
 દોમે નહીં તે નર રોઝ, સાંભળ્યો નહીં તે વખડોજ (નં, મં, કાં)
 ૨૨ આ પકિા શુ ૩ મા નથી ૨૩ તાહા કના કરી (શુ ૪)
 ૨૪ નન (શુ ૨, ૩, ૪, નં, મં, કાં) ૨૫ ડ્રીન (શુ ૪)
 ૨૬ વરવા (શુ ૨) ૨૭ સદન તેજુ પાત્ર જ ભરિયુ (શુ ૩-૪)
 ૨૮ કોપડી (શુ ૩) ૨૯ શુ ૩, નં, મં મા આ શબ્દ નથી ૩૦
 ઉદ્યો (શુ ૩-૪) ૩૧ ખીલીતો (શુ ૪, ૫) ૩૨ તે (શુ ૨), વાણે
 સાંઝે ટાંઝે જહોર (શુ ૩-૪), તેણે (નં, મં, કાં) ૩૩ અદષ્ટ
 થાયે નવરાગન (શુ ૨), અદષ્ટ જ્યારે (નં, મં, કાં) આ પકિા
 શુ ૬ મા નથી ૩૪ નીંજે (શુ ૨) ૩૫ રહે (શુ ૩) ૩૬ મહિરમા
 (નં, મં) ૩૭ હરિવદની (શુ ૪, નં મં, કાં)

ક્રમ ૧૨

૧ જોડી (શુ ૪) ૨ મીડુ (શુ ૪) ૩ મહીતનમા એવા
 કોઈ નહિ (૧૮૨૧), એહેલી મહીતનમે કો નહીં (શુ ૪) પણ નગની
 જોડ ન જોડુ એવો જૂતનમા કોય નહીં રે (શુ ૫) ૪ યુગત રીચદ
 રૂપ આગી, નાખી ભય વટ, મહીરતા શુ વર્ણવુ, હાર્યા સમુદ્ર ચદ
 ખટ (૧૮૩૮ની ક્રત, નં મા ટીપ્પી) ૫ સમુદ્રાહે (શુ ૪) યમ
 (જેમ) સાગરમા (શુ ૩) ૬ ઝુમે (મુખે) શુ ૨ ૭ અર્થ યુદ્ધ (નં,
 મં, કાં), એ આશ્ચર્યતાએ (શુ ૫) ૮ કીધા (શુ ૩, નં, કા ૧,
 મં, કાં) ૯ નનમે મહીમા ગવાયો (શુ ૩). ૧૦ મદાડે ચોળી

(શુ ૪) ૧૧ નૈષદરાયને દેખી (શુ ૩), નૈષદરાયના રૂપ આગવ (શુ ૪).
 ૧૨ વરે (શુ ૩, ૪) ૧૩ ચપવ (શુ ૩) ૧૪ શુ ૩ મા 'જઈ
 ખેડા' વિના 'શેષનાગને વાસે' એમ છે સેષ (=શેષ)ની પાસે (શુ ૪).
 ૧૫ શુ ૩-૪મા 'જતી' નથી. 'કરવા નારીની ગ્લાય (મં, કાં).
 ૧૬ તે ગયા (શુ ૪). ૧૭ વસિયા વરણ તે જૂપ (મં કાં) ૧૮
 વહનિએ (મં કાં) ૧૯ ધર્મા અડનાવીસ રૂપ (મં, કાં) 'સ્વાહાને
 સાયવે અમિ ધરી અડનાનોસ કાય (શુ ૩). ૨૦ નાહા (શુ ૩-૪).
 ૨૧ વરતી (મં કાં) ૨૨ સુરે (શુ ૩) ૨૩ ધરાન્ધુ (ફા ૧, શુ.
 ૩ ૪, ૬) ૨૪ શુ. ૪ તથા ૫ મા આ કહી નથી ૨૫ શુ ૪ પ્રમાણે
 ૨૬ એમ કરતા બાઈ માહાગ મેનવળે વેવીસાળ (શુ ૪) તમ કતાં
 બાઈ માહરુ મેલવો વેવિસાલ (શુ ૩), જેમ તેમ કરતા બાઈ મારો
 તાંહા મેળાવ વેવિસાળ (નં, મં, કાં) ૨૭ પગલો (શુ ૪) ૨૮
 ખરી (શુ ૩) બીજી પ્રતોમા 'જે' નથી. ૨૯ પામવા (શુ ૩-૪,
 નં, મં, કાં) ૩૦ નવના ધંને દૂત (શુ ૪) ૩૧ કપટ (શુ ૩)
 ૩૨ તું સન્ધુ કઈ જુત (શુ ૪). આ તું સારિખુ જુત (શુ ૩)
 ૩૩ નીરભમે છે (શુ ૪), ઉવેખે (નંની પાદટીપ મુજમ કેટનીક
 પ્રતોમા) ૩૪ સ્નેહ તે શતકર્મનો (શુ ૩), સ્નેહ હતો સત કમનો
 (શુ ૪) ૩૫ નહને (શુ ૩-૪), મુજસું (નં, મં, કાં) ૩૬ હું
 લાગીશ (શુ ૪) બીજી પ્રતોમા 'હું' નથી ૩૭ માન (શુ ૩-૪).
 ૩૮ નહોંતો (શુ ૪, નં, મં)

કંડુ ૧૩

૧ ભગિની (શુ ૩-૪, મં, કાં) ૨ નિએ નનને હુ પરણાવું
 દયા આવ જી તાહારી (શુ ૩), નીમે નવ પ્રણાવુ તુમને દયા આવે
 મુને તારી રે (શુ ૪) ૩ મના (મળ્યા)ને (શુ. ૩-૪) ૪ જડીબુડી
 (શુ ૩-૪, મં, કાં) ૫ વહેયો સરવને પહેયો (ફા ૧). વહેયો
 સર્વે પહેયો (શુ ૩, ૫). વહેયો ને સર્વ પહેયો (શુ ૪). અ

આવીને મક્કશે વહેલો શયંવર પેહેલો (ગુ. ૨). ૬ એમાં નહિ સંકેત (ગુ. ૩); મારો તુને સંકેતજી (ગુ. ૪). ૭ ત્યારે અમો થાઉં કળેત (ગુ. ૩) ૮ નળના દૂત યર્ધને (ગુ. ૩). ૯ દેવ છે (ગુ. ૩); છે દેવના (ગુ. ૪). ૧૦ પ્રિછે (ગુ. ૩). ૧૧ માંધેલી (ગુ. ૩); માં કોહોને (ગુ. ૪). ૧૨ વિચારે (ગુ. ૪). ૧૩ તુને (ગુ. ૪). ૧૪ દેવ વિરાજે અંતરૂ જીમાં ન મલે મેર્ધાનમેષ (ગુ. ૩); દેવ હસે તે અંત્રીખ રેસે, નહી મલે મેર્ધાનમેષજી (ગુ. ૪). ગુ. ૨ નો પાઠ ગુ. ૧ જેવો છે, પણ ઉત્તરાર્ધમાં 'ન મજે મેર્ધાનમેષ' છે. ૧૫ કરજે (ગુ. ૪-૫-૬). ૧૬ લખજે (ગુ. ૩, ૪, ૧૦, ૧૦, ૩૦); પરઠવે (ગુ. ૬). ૧૭ જાઓ કેતાં મારી જીભ કીંમ ઉપડે (ગુ. ૩). ૧૮ હાં રે (ગુ. ૨). ૧૯ તનતો તાપ (કા. ૧). ૨૦ તાહારી વાંશીને (ગુ. ૨); તાહારે વેણે (ગુ. ૪). ૨૧ તીંણે (ગુ. ૩). ૨૨ આપે પછે (ગુ. ૨); આપસે (ગુ. ૪), આણી આપે કુણ... (ગુ. ૩). ૨૩ મનેશ્વરૂપ (ગુ. ૨), મંન વસ (ગુ. ૪, ૧૯૦૭); પુણ્ય છે મનુસર્ધાનું (ગુ. ૩). મોટું પુણ્ય છે માનુષ-રક્ષાનું અનંગ-આમિએ બળનું (ગુ. ૫). ૨૪ રહે અંગ (ગુ. ૩); અનંગ (ગુ. ૫, ૧૦). ૨૫ સરીરે આપદા (ગુ. ૪). ૨૬ રહ્યો છે (ગુ. ૩); તેણે રહી છું (ગુ. ૪). ૨૭ વિશ્વાસધાતીનું (ગુ. ૪). ૨૮ પાત્યક (ગુ. ૩-૪). ૨૯ વેવાની (ગુ. ૪). ૩૦ એહેવું કહીનેગયો ખગરાજી કીડીને આકારો (ગુ. ૪); એવું કહીને ત્યાંહાંથી ઉડો હંસ ગયો આકારા (ગુ. ૩). ૩૧ સંભક્ષાગ્યો નક્ષત્રે (ગુ. ૩); કહ્યાં બાધવને (ગુ. ૪). ૩૨ હંસ કહે (ગુ. ૩); હંસે કહી (ગુ. ૪). ૩૩ વીતી (૧૦, ૧૦, ૩૦). ૩૪ સર્વાવરનું (રવયંવરનું)—ગુ. ૩, ૪, ૧૮૭૫, ૧૮૮૨). ૩૫ પૂછે નળ 'રૂપ કોહો વિસ્તારી, વીરા રદ મુજને યર્ધ રે' (ગુ. ૨); પૂછે નળ, 'કોહો વિસ્તારી, રહે વીર રદ મુજને યર્ધ' (ગુ. ૩); રૂપ વરણવો દમયંતીનું, કેવી છે જો વણનીકે રદ મુજને યર્ધ' (ગુ. ૪); પૂછે નળ કેવે કહેવી છે વિસ્તારી, કહે રદ મને યર્ધ રે (કા-૧); વેવિશાળ મળ્યું, દુત્ય દુણ્યું, તેમાં કાંઈ સદેહ નહીં રે (૧૦, ૩૦).

કડવું ૧૪

૧ કીમ મનુ (ગુ ૩), કમ મેનુ (કચમ મેનુ) - ગુ ૪
 ૨ તીનુ રૂપણવર્ણન (ગુ ૩) ૩ રાગ (ગુ ૨-૩) ૪ કન્યા
 વર્ણવિવેક (ગુ ૨-૩), કન્યા પૂરણ વિવેક (ગુ ૪) ૫ તો
 (ગુ ૨) ૬ વિખાણ (ગુ ૨) ૭ સર્પ (ગુ ૩, ૫), જેનુ (ગુ ૪,
 મં, કાં) ૮ પૃષ્ઠીમાં (સગકારી કાવ્યદોહન), પ્રતાવે (ગુ ૨) ૯
 ઈલાએ દરીઅમન કાર્ષક કરના (ગુ ૨) ઈન્દ્રે દરિસેવાય (ગુ ૪).
 ૧૦ સુખની વાર્તા (ગુ ૩) સુખની વર્ણ (ગુ ૨) ૧૧ નીરમે પ્રજા
 ને (ગુ ૨) પ્રજા સર્વને (ગુ ૩), સુખની વર્ણ પ્રજાને આણ બીમ
 કની દેનાય (ગુ ૪) ૧૨ વરને (ગુ ૨) ૧૩ આનંદ ઓમ્મય
 ને દરિમેવા, જેર જેર વાગિ ન વાગે (કા ૧) '૧૪ વાસ (ગુ.
 ૨, ૪) ૧૫ વાસ-સુખને (ગુ ૪), વાસ-સુખને (ગુ ૨) ૧૬ કાળે
 (કા ૧) ૧૭ ને રોકે (ગુ ૨) ૧૮ દિ-ય (ગુ ૩) ૧૯ પ્રમાણે
 (ગુ ૩, ૪, ૫, ૬) ૨૦ આગલી (ગુ ૩) આ આખી લીગી
 ગુ ૩માં નથી લલિયો જૂની મયો લાગે છે આ પશ્ચિતે ઠેકાણે ગુ
 ૫માં 'અદાઝ હાર વનમ્પતિ ગોભિત સામર ગેનડી' એમ છે ગુ,
 ૬માં 'ફણસ આગા સાકર જેની ગેનડી છ' એવો પાઠ છે
 ૨૧ કલોર કુમુમના કુળ (ગુ ૩) ૨૨ કરે પટપટ ગુળ (ગુ ૩)
 ૨૩ વેદ વધી ખતોકની (ગુ ૧), વેન વાયો એખેસો કદવી (ગુ ૬),
 ગ્રીકારેનો પાઠ ૨-૩-૪ નો છે 'વેના વાસોગ પગ્વગના વળા' (સર
 કાગી કા પદોહન) સ ૧૮૩૬ ની પ્રમાં આ કડીને બદલે નંબે
 પ્રમાણે છે

કનેર ને વળા કેવડો, નાળાકો ભરિયાં નીરજ.

તહી રચણ પખી વચણ બોલે, નવ ગહે રાગ ધીરજ

ખીજ એ પ્રતોમા મંની પાદગીપ પ્રમાણે ખીજ લીગી 'વેલુ રેલુ જે તે
 કાકીયા શોર મોતના ચામજ' એમ છે ૨૪ વેલુ પખી વચન
 બોલે ડોસે રાગ ગીરજ (ગુ ૨); નીજ પખી પચણ પ્રારથી ડોને

મુંદર ગિરજ (ગુ. ૩); અરણ્ય પંખી વેણે બોલે ડોલે સખ ગીરજ (ગુ. ૪); રેણિયે પંખી વાણી બોલે ડોલે ગેર મંબીરજ (સરકારી કાવ્યદોહન). ૨૫ ઠેકી કેવડી અને કેતકી જતીનોની જાગજ (ગુ. ૨). કણેર કાંચ ને વ્યતીકમાયા જાગે જાગ્યત્રી જાગજ (ગુ. ૩); ગુ. ૪ નો પાઠ ગુ. ૧ જેવો છે. 'કરણ બદામ બાગચી બાંકા...(કાં). ૨૬ આસોપાલવ અને અમથીઓ કેસ્ય અનેકની દોરી જ (ગુ. ૩). ૨૭ જઈ (ગુ. ૫); પેસી (ગુ. ૪. ૨૮ ચણજ (ગુ. ૨, મં, કાં) ગુ. ૩નો પાઠ આમ છે: 'તે વનમાહે હું ગયો ને હવે હર્ષ મન સાચજ; ખેડો મંગકરસે દોઢો બોલો હોઢો અભિપ્રાય જ.' ૨૯ જોની નયણાં લણજ (ગુ. ૩). ૩૦ આ કાલેજ (ગુ. ૩, મં, કાં). ૩૧ કુણ આ કાલે વાણી પડે જુએ...(ગુ. ૩). ૩૨ ગુ. ૨ પ્રમાણે. ૩૩ હેલવંત (ગુ. ૪); મુજ (ગુ. ૩); વિરમય (ગુ. ૫, મં, કાં). ૩૪ વખાણું (મં, કાં).

કડવું ૧૫

૧ રામગી (ગુ. ૩). ૨ આ પાઠ ગુ. ૧, કા ૧, ગુ. ૩ નો છે. ગુ. ૨ ને ૪નો પાઠ 'મરવે ધેત્રડી' છે, અને મં, કાંનો 'મર્વ-ધેત્રડી.' ૩ સામસામા રહા શોભે વ્યોમ બોમ ને શોમ (ગુ. ૩); શાહામાશાહામા રહા શોભી વ્યોમ ને તાં શોમ (ગુ. ૨); સામસામી દાર સોભે વ્યોમ બોમ ને સોમ (ગુ. ૪); સામસામા રહા શોભે વ્યોમ બોમ ને સોમ (મં, કાં). ૪ ઉમે અમીનાં કીરણ મલયા...(ગુ. ૨); ઉમે નીધિના કણું મળાયા...(ગુ. ૩); ઉમે અમીનધી કરણ પ્રગટો કલી યયો પ્રકાસ (ગુ. ૪). ૫ જોનથી (ગુ. ૨, ૩, ૪). ૬ શું ચે રહા આકાસ (ગુ. ૨); જાંણે ચૈઈ રહું આકાસ (ગુ. ૩); મુંનુ ચે રહુ આકાસ (ગુ. ૪); શું એથી ચંબ્યો આકાસ (મં, કાં). ૭ કાંમનીનો ધમીલ લેહિકે દેણા શોહાવી રો (ગુ. ૨); ગુ. ૩ માં ઉત્તરાર્ધ 'દેણા સોહાવે સખે' એમ છે; કાંમનીનું અંગ બેહિકે સોભે વેણી ન

રખે (ગુ. ૪); કામનીનો પરિમગ બેહેકે કળા સોબે લક્ષ (મં. કાં).
 ઉત્તરાર્ધમાં 'ગોફલો શોભાવી રસે' (ગુ. ૫ તથા નર્મદે લખેલી પ્રતમાં).
 ૮ ચંદન વૃક્ષ (મં. કાં). ૯ ડોરંગણીની (ગુ. ૨); ડોરગની તે (ગુ.
 ૪); કુરંગ-મીનની (મં. કાં). ૧૦ ગાલે (ફા. ૧. ગુ. ૩, ગુ. ૬).
 ૧૧ નેત્રઅંગે (નેત્રઅંગે)~ગુ. ૩. ૧૨ સાયક (ગુ. ૫). ૧૩ મોહનીનું
 (ગુ. ૩). ૧૪ ગુ. ૩નો પાક. કરડોડલા (ફા. ૧), કરડા (ગુ. ૨).
 ૧૫ ભાર શરાશર સખદ સખત (ગુ. ૨); ભાલ સરાસર દષ્ટ મહીયા
 (ગુ. ૩); 'ભાલ'ને સ્થાને મં. ને કાંમાં 'બુલ' છે. ૧૬ ગુ. ૪
 માં આ તથા પછીની કડી છે જ નાહ. ૧૭ રગતહેમ અધર ધીજ
 હાર હીરા શું જીવડા કરો કરોટી (ગુ. ૨); રત્નહેમ અધર દીજ,
 જીવડા જાણે કરોટી (ગુ. ૩), ગુ. ૪માં તે આ કડી જ નથી;
 'અધર પ્રવાળા દંત કનકરેખા જિહ્વા જાણે કસોટી (મં. કાં); દંત
 હેમ અધર બીજ જીવડા જાણે કસોટી (સં. ૧૮૨૧ ને ૧૮૬૨ વાળા
 પ્રતો, મં. એ ટાંકેલી). ગુ. ૩ નો પાક ઠીક લાગે છે. ૧૮ કરાસન પર
 સરીખડું સોમે (ગુ. ૪); ચિર ઉપર પાંખડી શોબે (ગુ. ૩). ૧૯
 શ્રીખંડ (મં. કાં). ૨૦ કાચત્ર (ગુ. ૪). ૨૧ લટ ઉડે પંચાણ
 પ્રારથી (પ્રહારથી) (ગુ. ૩). ૨૨ અધર ઉપર સ્વેતમંદુ (ગુ. ૩), અધર
 સ્વર સ્વાંતીમીંદુ (ગુ. ૨), અધર પર સ્વેદ સ્વંતમંદુ (ગુ. ૪). ૨૩
 જઈ કરું જાણે ગ્રાસ (ગુ. ૩). ૨૪ ઉદર શરવ આબણ અંબુજ
 અહીએ પૂરું વાસ (ગુ. ૨); ઉદર ઉપર આબણ જે અંબુજે પુરે
 વાસ (ગુ. ૩). ૨૫ નાબી નીરજલ પાલ્ય બાધી, 'તાંદાં રે છે સાથ
 અમારો (ગુ. ૩). ૨૬ રોમાવલી દુમછાયા કહીએ, કુચમંડલ ઓવારો
 (ગુ. ૩). ૨૭ ડોડા (ગુ. ૧, ૨). ૨૮ આ શબ્દ ગુ. ૨-૩માં નથી.
 ૨૯ જો સ્વરૂપ સાંભા રહીએ (ગુ. ૩); સ્વરૂપદર્શી (ગુ. ૬); રૂપમુદામાં
 રહીએ (મં. કાં). ૩૦ મં. ને કાં નો પાક (મ. એ ટાંકેલી સં.
 ૧૮૩૯, ૧૮૮૧ અને નર્મદના હાથથી લખેલી ત્રણ પ્રતો તેમજ ગુ.
 ૫ મુજબ); કુચબૂણ (ગુ. ૧, ૨, ૩); કુચબુણ કદલીસાખાયે' (ગુ.

૩); કંચૂકી ભુખણ કંદલીપત સરખાં સખદ તેહનો જોડે (ગુ. ૪).
 કંચનજૂસણ (સં. ૧૮૨૧, ૧૯૦૭ની પ્રતો). ૩૧ પાઠાંતરમાંથી ચૂટેતો
 પાઠ. તાં બોલ પંચારણ પ્રદારે થાશે. (ગુ. ૨), ન બોલે પંચાણ પ્રારથી
 તે લાગે મેગલ ડાલે (ગુ. ૩); તે બોલ પંચાએણ-પ્રદારે મેગલ લાગો
 પૂઠે (ગુ. ૪); કચજૂસણ કટી ઉપરે સખદ તેનો જોડે; ન બોલે પંચો પણ
 પ્રદાર થાનાં લાખો યોવન પુઠે (ભુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ ૧૮૭૧); નાં
 બોલે પચાયણ પ્રદારથી (ગુ. ૫); તાં બોલ પંચાએણ પ્રદાર થાશે
 (ગુ. ૧, ૬). ૩૨ જલજ (મં, કાં. ૩૩ ગજ એથી (મં, કાં).
 ૩૪ પામે (ગુ. ૪); પાંચી (ગુ. ૩). ૩૫ શુધવંદન કંદલી શાપા ખટનો
 આજ તો પામે (ગુ. ૨); વદન કંદલીશાપાએ પટપટ કરે ઉઘા પામે
 (ગુ. ૩);... (પૂર્વાર્ધ નથી)...ખટનો અજ પામે (ગુ. ૪); રકંધવદન
 કંદલી સંક્ષી ખટ તોયજ તોય પામે (ગુ. ૫); રકંધે વદન કંદલી સંખ્યા
 ખટનો અજય એ પામે (ગુ. ૬); રકંધ વદન કંદલી સરખા ખટ તોય
 જ તોય પામે (સં. ૧૮૮૧ વાળી દ.પ્ર.); રકંધવદન કંદલી શાખા,
 ખટ નવ જતો એ પામે (સં. ૧૯૦૭ વાળી પ્રત); રકંધ પદ તે કંદલી
 સરખા ખસતો જતો તે પામે (ભુદ્ધિપ્રકાશ-જુલાઈ ૧૮૭૧). ૩૬ વદી
 વાંણી શામાયે હું પડો મુર્ખા પાઈ; દેખી થેલી થઈ ખરી ગોરી તે
 એહેવા પાઈ (ગુ. ૩). ૩૭ નાટકરૂપ (ગુ. ૪). ૩૮ મોહમુર્ખ પાઈ
 પડો કંચાએ મહો મુને આવી (ગુ. ૩); ૩૯ મેહેલાએ (મહિલાએ)-
 ગુ. ૨. ૪૦ માં પદ ભર્યા (ગુ. ૨); મોહ પર બેઠા (બેઠા)-ગુ. ૩;
 મારા પર બેઠાં (ગુ. ૪). ૪૧ તોહે મુને લગ્ન નાવી (ગુ. ૪). ૪૨ રટણ
 રસનાએ કરે છે બાંધી પ્રણ ને પોણ (ગુ. ૨); રટણ રસનાયે કરે
 વીધે વચનનાં બાંણ (ગુ. ૩); રટણ રસનાએ સ્વર કરે છે બંધાવી
 નક્કપુણ (ગુ. ૪); રટણ રસનાએ કરે બાંધી એવો વરણ નિપુણ (મં,
 કાં). ૬૧ ઉત્તે સખદ 'વર્ણનપાન' આપે છે. 'સ્વર એણી રસ-
 નાએ કરતી બાંધી ચરણ ને પાણ (ગુ. ૬). ૪૩ લહું (ગુ. ૨); નક્ક
 (ગુ. ૪); નક્કતો (ગુ. ૧). સ્વામી નક્કને વર્ણવું છું કુન નક્કતો હું

(ગુ ૩) ૪૪ કેહે સુ નન તે મેવો (ગુ ૩) મેહેનો (ગુ ૨) ૪૫
 એ તો (ગુ. ૧) કેહે રે તુ સુગત મલીઓ (ગુ ૪) ૪૬ લોકથક
 (ગુ ૨), લોકાનક (ગુ ૨), લ્યો એકાત્ય (ગુ ૫), લોકાત (ગુ ૬),
 રહે તુજ મળ્યો કાંતિ કમળે (મં, કાં) ૪૭ સકે વર્ણુ તેહવો
 (ગુ ૩), એ વખણ તેહેના મેહેનો (ગુ ૪) ૪૮ પર અક્ષવકે આકડો
 બેદુ નીજનતન (ગુ ૨) પરવચન અગ્રે આકરો બેદીધુ નીજ ભુતલ્ય
 (ગુ ૩), પણ અગ્રિ વમીક આકડો સોબે નીજ ભુતન (ગુ ૪) ૫૬
 અગ્ર વૃત્તિક આકડો તેણે બેદુ મુજ ભુગતન (ભુદિપ્રકાશ, જુલાઈ,
 ૧૮૭૧) ૪૯ તનવદન (ગુ ૩) ૫૦ શરપશ (ગુ ૨), શખ્દ સ્વર
 (ગુ ૩) સનદસર (શખ્દસર)—ગુ ૪, શખ્દ સુણી (મં, કાં) ૫૧
 નાખી મોહની બાજ (ગુ ૨, ૩, ૪) પર સશીતુ (મં, કાં, ગુ
 ૩), નસતુ (ગુ ૪) ૫૩ લક્ષવાત તન ડેદ ન ભામે ઝિઝ છેક જ ખીયુ
 (ગુ ૨), નખવાત વાછન નાખીમા છેદ છેક જ કીધુ (રા ૧) નખ
 પાન લાછન ન ભાસે ઝિઝ છેક જ કીધુ (ગુ ૩) નખથી લાછન ન
 ભામે છેદા છેક મે કીધો (ગુ ૪) નખખાત લાછને (ગુ ૬) નક્ષત્ર
 નાયને લાછન ભાસે કલક લાગટ કીધુ (મં, કાં), ચિહ્ન કડે છે
 નખ વને ત્યાં (સુ ૫) ૫૪ ગ્રહની શરવરીપતી ને ગેપગે હિલી,
 ફરી દેવી વીદ્ભાના માતની સુગર આરતી કરે (ગુ ૨), ગ્રેહે મગ્ધતી
 ને વની ખીજ તે તો ત્યાહા નીર્મે ફરે, દેવી વૈદર્ભાના વદનને તે
 મુગ સર્વ આર્તિ કરે (ગુ ૩), ગ્રે સતીગગ રીરીમુતને, ગોપને બિમો
 કરે, દેવી વૈદ્ભા નવ માત આગન અમગ સુ આરતી કરે (ગુ ૪,

સુ અમર આરાતી કરે (ગુ ૫) ...સુગર અમગ આરતી કરે (ગુ ૬)
 ગ્રહેશ ને શરરીપતિ તે ગોપ્ય કિલા ફરે ૫૫ ક્યસુની (ગુ ૧, કા ૧),
 કુચસમોહની (ગુ ૨), કુચસમોહની (ગુ ૩) ગુ ૪મા આ કડી નથી
 ૫૬ કળાધર (મ, કા) ૫૭ કગ અધર ચદ્ર કાઢ્યો દેશી (ગુ ૨),
 કર અધર ચદ્ર ધોલી કાઢ્યા (ગુ, ૩) કર અધગ ચદ્ર કાઢ્યો દેશે
 (મ, કા) ૫૮ તે અઘાપિ અતરિક્ષ ત્હો (મ, કા) ૫૯ સસાગ

સરવનુ સાગ લીધુ (ગુ ૪, મ, કા), સસારનુ ભાજન ભયું (ગુ ૨-૩) ૬૦ ટ્રેવે પોટિ થાવા (ગુ ૩) ૬૧ કર (ગુ ૪) ૬૨ ગુ ૩-૪ મા તથા મ, કા મા 'વિધિ' નથી ૬૩ તીના (=તેના) ગુ ૩, તેના તો (મ, કા); તે છાટાના (ગુ ૪) ૬૪ દમયતીનો (ગુ ૪, પ, મ, કા), માનુનીનો (ગુ ૩), હરિવદનીનો (ગુ ૨) ૬૫ કાલ્ય નુતર આનશે રાય (ગુ ૩) ૬૬ એના સાક્ષી (ગુ ૩) ૬૭ ગુ ૨નો પાક હોનો નથી (ગુ ૧) રહેતો નથી (ગુ ૩), મુને હોતો નથી (ગુ ૪), નથી આવતો (મ, કા)

કંઠ્યું ૧૬

૧ નીપાણમાણ વાગા વનીતાને (ગુ ૨), વામાને વાગ્યા (ગુ ૩, કા ૨, ગુ ૬) માયાને. (ગુ ૫) ૨ થી (ગુ ૨) ૩ મારે છે મુને બાળી (ગુ ૨), બાળીને મને માગી (ગુ ૩), મારા મોહને માવી (ગુ ૪) મારણે મુને બાળી (મ, કા) ૪ સુધાકરને મનન પેટમા મલીને થાન રાખોડી (ગુ ૨, ૩, ૪) ૫ દાવ (ગુ ૪), 'નહી ભાવ' ને બલ્લે ગુ ૩ મા 'અભાવ' છે ૬ તણખા (ગુ ૩) ૭ દાદ ચઢે અગ જોડ (ગુ ૨) ૮ વાય પ્રહાર તા બાણ શોશરા તુગી નીશરે દેડ (ગુ ૨) આ કડી પહના એક કડી મ ને કા મા આમ છે 'જળપાન ત્રિશે હદુમિબ દીકુ, સખીને કીવી સાન, લાન્ય ભોગળ રિપુને મારુ, પ્રહારે પિષ્ટ સમાન' ૯ આખ (ગુ ૨) વસ્ત્ર (ગુ ૩-૪, મ, કા) ૧૦ કાલી (ગુ ૨, ૩) લાડકવાઈ કયાં થાકે જીવે (મં, કાં) એ બાનખી કાઢાંથી જીવે (ગુ ૪) ૧૧ અણે ઉનારો ગુ ૪) અસત ઉતરે (ગુ ૩, ૫ ૬) ૧૨ ગુ ૨ પ્રમાણે આ (ગુ ૪) ૧૩ મિથ્યા (ગુ ૨), ચુ ફેગટ (ગુ ૪) ૧૪ મોટા (ગુ ૩) જોતી લુ (ગુ ૫) ૧૫ 'પ્રણારી,' 'પર્ણારી,' (હસ્તપ્રતોની જોણી) ૧૬ મોહને કરમે દીકરી જીવે (ગુ ૨), તે માટે હવે એને લાગ્યે (ગુ ૩) ૧૭ દીકરીમાણસ જારે મોગી થાયે ત્યારે પીડેર

નહી સુઢાયે (ગુ. ૨); દોકરીમાણસ જારે મોટું થાયે ત્યારે પીઢરમાં
ન સમાયે (ગુ. ૩). ૧૮ જ્યાં હોય એની ધમ્મજાય (ગુ. ૩); એહેતી
જાંદાં ધમ્મજાયે (ગુ. ૨). ૧૯ દેશદેશના રાજાને (ગુ. ૩, ફા. ૨); દેશ
દેશના મોટા રાજા (ગુ. ૪). ૨૦ મુદેવ (ગુ. ૩-૪). ૨૧ ગુ. ૨-૩-
૪-૫-૬, મં, કાં નો પાઠ; નળને (ગુ. ૧).

કુડુનું ૧૭

૧ ગુ. ૨નો પાઠ. ૨ ગુ. ૨, ૩, ૪, ૬ નો પાઠ; કરવો મીત
(ગુ. ૧); મીન-જલની (ગુ. ૪). ૩ મળે (ગુ. ૨). ૪ સાદામાં ઉતર
દખણ હાય (ગુ. ૨). ૫ પામેય (ગુ. ૪); પર્યો (ગુ. ૩). ૬ રતન (ગુ. ૫).
૭ અહીંથી શરૂ થતી કહીઓ ૬-૨૨ હસ્તપ્રતોમાં ફક્ત ગુ. ૨ તથા ગુ.
૩ માં જ મળે છે. મં ને કાં એ આ છાપી છે. ગુ. ૪ માં કહી ૫ પછી
આટલું જ છે:

હું તો જાણું મારા કુડુનું મોઝાર, તમે કહ્યો તે ક્યો ઉપકાર.
એક ઘૂનકર્મ ન રમવું મહારાજ, બીજો ન કરવો નારીનો વિશ્વાસ.
એમ કહીને ગયો ખગજન, પછે નલની પોતી જાન.

ફા. ૨ માં આટલું છે:

એમ કહી સ્વર્ગ ચાલ્યો એહ, મારી વાચા ઓશંકલ તેહ;
હું જાણું મારા કુડુનું મોઝાર, તેં કહ્યું તે કીધો ઉપકાર.
પણ એક કહ્યું મારું કરજે, નારીને વિશ્વાસ મા ધરજે;
તમે ઘૂત ના રમશો રાય, તેથી દુઃખ પામશો કાય.
એમ કહી ગયો અંતરધાન, પછી નળની ચાલી જાન.

૮ બેઠીથી અનરથનો નાશ (ગુ. ૨). ૯ આની પછીનું ચરણ
ગુ. ૨માં નથી મળતું. ગુ. ૩માં આ ચરણ પણ નથી ૧૦ મારા ધરમાં
હું દુખીઓ ગયો કાશી કરવન મુંકાવા ગયો (ગુ. ૩, મં, કાં). ૧૧
એવું મન સાથે હું ધરી (ગુ. ૩). ૧૨ તેવા મોહી (ગુ. ૩, મં, કાં).

સગવનુ સાગ લીધુ (ગુ ૪, મ, કા), સસાગનુ ભાગન ભયુ (ગુ ૨-૩) ૬૦ દેવે પોટિ થાવા (ગુ ૩) ૬૧ કર (ગુ ૪) ૬૨ ગુ ૩-૪ મા તથા મ, મા મા 'વિધિ' નથી ૬૩ તીના (=તેના) ગુ ૩ તેના તો (મ, કા), તે છંટાના (ગુ ૪) ૬૪ દમયતીનો (ગુ ૪, પ, મ, કા), માનુનીનો (ગુ ૩) હરિવદ્ધીનો (ગુ ૨) ૬૫ કાલ્ય નુતર આસરે રાય (ગુ ૩) ૬૬ એના સાક્ષી (ગુ ૩) ૬૭ ગુ ૨નો પાઠ હોતો નથી (ગુ ૧) ગહેવો નથી (ગુ ૩), મુને દોતો નથી (ગુ ૪) નથી આવતો (મ, કા)

કંઠગુ' ૧૬

૧ નીપાણનાણ વાગા વનીતાને (ગુ ૨) વામાને વાગ્યાં (ગુ ૩, કા ૨, ગુ ૧) ગાનાને (ગુ ૫) ૨ થી (ગુ ૨) ૩ મારે છે મુને બાળી (ગુ ૨), બાળીને મને મારી (ગુ ૩), માગ મોહને માવી (ગુ ૪) મારને મુને બાળી (મ, કા) ૪ નુધામરને ગનન પેટમા મળીને થાન રાખોડી (ગુ ૨, ૩, ૪) ૫ દાવ (ગુ ૨), 'નહી ભાવ ને મદવે ગુ ૩ મા 'અભાવ' છે ૬ તણખા (ગુ ૩) ૭ દાદ ચદે અગ જોદ (ગુ ૨) ૮ વાય પ્રદાગ તા જાણ ગોથગ તુગી નીસરે દેહ (ગુ ૨) આ ઝડી પહેના એક કડી મ ને કા મા આમ છે 'જળપાન નિશે જહુનિબ દીહુ, સખીને ખીવી સાન, વાન્ય ભોગળ ગિપુને મારુ, પ્રકારે પિષ્ટ સમાન' ૯ આખ (ગુ ૨) વસ્ત્ર (ગુ ૩-૪, મ, કા) ૧૦ કાલી (ગુ ૨ ૩) લાડકવાઈ કયાં થકિ જીવે (મં, કાં) એ માનકી કાંદાંધી જીવે (ગુ ૪) ૧૧ અસે ઉનારો ગુ ૪) અક્ષત ઉનારે (ગુ ૩ ૫ ૬) ૧૨ ગુ ૨ પ્રમાણે આ (ગુ ૪) ૧૩ મિથ્યા (ગુ ૨) ય કોમટ (ગુ ૪) ૧૪ મોટા (ગુ ૩) જોની તુ (ગુ ૪) ૧૫ 'પ્રણુનારી,' 'પર્ણનારી,' (દમ્તપ્રતોતી જોડણી) ૧૬ કોહોને કરમે દીકરી જીવે (ગુ ૨) તે માટે હવે એને ભાગે (ગુ ૩) ૧૭ દીકરીમાણસ જારે મોગી થાયે ત્યારે પીકેર

નહી સુઢાયે (ગુ. ૨); દોકરીમાણસ જરે મોટું થાયે ત્યારે પીઢરમાં
ન સમાયે (ગુ. ૩). ૧૮ જ્યાં હોય એની ધ્રુજાય (ગુ. ૩); એહેની
જાંઘાં ધ્રુજાયે (ગુ. ૨). ૧૯ દેશદેશના રાજાને (ગુ. ૩, કા. ૨); દેશ
દેશના મોટા રાજા (ગુ. ૪). ૨૦ મુદેવ (ગુ. ૩-૪). ૨૧ ગુ. ૨-૩-
૪-૫-૬, મ૦, કા૦ નો પાઠ; નળને (ગુ. ૬).

કડવું ૧૭

૧ ગુ. ૨નો પાઠ. ૨ ગુ. ૨, ૩, ૪, ૬ નો પાઠ; કરવી મીત
(ગુ. ૧); મીન-જલની (ગુ. ૪). ૩ મળે (ગુ. ૨). ૪ સાદામાં ઉતર
દખણ હાય (ગુ. ૨). ૫ પામેશ (ગુ. ૪); 'પણે' (ગુ. ૩). ૬ રતન (ગુ. ૫).
૭ અહીંથી શરૂ થતી કહીઓ ૬-૨૨ હસ્તપ્રતોમાં ફક્ત ગુ. ૨ તથા ગુ.
૩ માં જ મળે છે. મ૦ ને કા૦ એ આ છાપી છે. ગુ. ૪ માં કહી પપહી
આટલું જ છે :

હું તો જાઉં મારા કુટુંબ મોઝાર, તમે કહો તે કયો ઉપકાર.
એક દૂનકર્મ ન રમવું મહારાજ, બીજો ન કરવો નારીનો વિશ્વાસ.
એમ કહીને ગયો ખગજન, પછે નજની પોતી જાન.

કા. ૨ માં આટલું છે :

એમ કહી સ્વર્ગ ચાલ્યો એહ, મારી વાચા આશંકલ તેહ;
હું જાઉં મારા કુટુંબ મોઝાર, તેં કહ્યું તે કયો ઉપકાર.
પણ એક કહ્યું મારું કરજે, નારીને વિશ્વાસ મા ધરજે;
તમે ઘત ના રમજો રાય, તેથી દુઃખ પામજો કાય.
એમ કહી ગયો અંતરધાન, પછી નજની ચાલી જાન.

૮ બેઠી અનરથનો નાશ (ગુ. ૨). ૯ આની પછીનું ચરણ
ગુ. ૨માં નથી મળતું. ગુ. ૭માં આ ચરણ પણ નથી ૧૦ મારા ધરમાં
હું દુખીઓ ગયો કાશી કરવન મુંઝવા ગયો (ગુ. ૩, મ૦, કા૦). ૧૧
એવું મન સાથે હું ધરી (ગુ. ૩). ૧૨ તેવા માંહી (ગુ. ૩, મ૦, કા૦).

૧૩ મારી શેવા કીધી ઘડી ઘડી (ગુ. ૩). ૧૪ આત્ર (= અવર ?)
 —ગુ. ૩. ૧૫ માંસ ચમર તે હેકું રહું કાંએ ન જાણીએ જે મું યયું
 (ગુ. ૩). ૧૬ મરતાં સાધવી બોલી સતી એ વર આલે કમલાપતિ
 (ગુ. ૩). ૧૭ શું જીવું હું ત્યાંહાં દયા કરી (ગુ. ૩). ૧૮ રાજકુમાર
 (ગુ. ૩). ૧૯ આ પંક્તિ ગુ. ૩ તથા મં. ને કાંમાં નથી. ૨૦
 ઘેર જ (ગુ. ૩); સ્થાનક (મં., કાં). ૨૧ ગુ. ૩ તથા મં., ને કાંને
 પાક. એવી વાણી હંસે કહી ત્યારે નગરાગ્નને ચિંતા થઈ (ગુ. ૨). ૨૨
 હંસ કહે તેં ખરું કહ્યું વીર પણ સાંભળ પરમ સુધીર (મં., કાં;
 ખરું કહું મારા વીર પ્રમાંણ (ગુ. ૩). ૨૩ છોકું (ગુ. ૩). તારું ઝણ
 છૂટયો હું બ્રાત, હવે રહેવાની કરીશ ન વાત. (મં., કાં). ૨૪ અહુરણીઓ
 (ગુ. ૨). ૨૫ શી શી વાત કહું હું તુને (ગુ. ૩). ૨૬ તાહારો મીં
 લીધો અવતાર, હું પત્રિં તે કહે વીસ્તાર (ગુ. ૩). આ પંક્તિ મં. ને
 કાં માં નથી. ૨૭ આ પંક્તિ ગુ. ૨ માં નથી, મં. ને કાંમાં જ
 છે. ગુ. ૩માં એને ઠેકાણે આમ છે: ‘કહી હંસ યયા રે વિદાય, નસ
 વિદલ’ દેશેં જાયે. ૨૮ ચોક પૂરા શ્રી વરધમાં, રાયને વસવા એકેકું
 ગામ (કા. ૨). ચોક ફેરા સરવ વીરનાં ધામ (ગુ. ૨); ચોકેર... (ગુ.
 ૪). ૨૯ ભીમકનગરી (ગુ. ૨-૩). ૩૦ તરાંશે (ગુ. ૨ની જોડણી);
 ટાંકે (ગુ. ૪); કટિ (સં. ૧૮૨૧ની પ્રા). ૩૧ તંતોન ઉતમ ચોરી
 રચી (ગુ. ૪). આખી પંક્તિ ગુ. ૩માં નથી. ૩૨ દિ’ડોળા-ખાટ
 (ગુ. ૨, ૩, ૪; કા. ૨). ૩૩ બારણે (ગુ. ૧); દારણે (કા. ૧-૨). ૩૪
 મંડપની (ગુ. ૩). ૩૫ આસને લખ્યાં રાગ્નનાં નામ (ગુ. ૨); આસને રાગ
 લખાવે નામ (ગુ. ૩); આસન ઉપર લખ્યાં નામ (ગુ. ૪). ૩૬ આજ વરે
 છે (ગુ. ૩). ૩૭ જમલોક (ગુ. ૧). જમપુર (ગુ. ૪, મં., કાં). ૩૮
 જાયે (ગુ. ૨). ૩૯ દુર્ગત્ય (ગુ. ૩). ૪૦ તે તો ચમપુર સહી સંચરે (ગુ. ૩);
 સંચરે (ગુ. ૫-૬, મં.). ૪૧ નર (ગુ. ૨). ૪૨ મંડ.ચો (ગુ. ૨, ૪).
 ૪૩ વાહો (ગુ. ૨); વોહો (ગુ. ૩-૪). ૪૪ દમયંતીની (ગુ. ૨-૩,
 મં., કાં); દમયંતી આગળ (ગુ. ૪). ૪૫ કુંતલપુર (ગુ. ૪).

કડવું ૧૮

૧ ગુ ૨, જનો પાઠ બીજી પ્રતોમા 'કિમ' (ક્યમ) ડે ૨ જો
 કપટ અતરમા રખો સગ્વ મેની જામો મામજી (ગુ ૪) ૩ અધટલુ (ગુ
 ૩) ત્રીજી કડી ગુ ૨મા નથી ૪ મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા (સ
 ૧૮૩૬ વાળી પ્રત, મં એ ટાંચી) ૫ ગુ ૨-૩-૪મા 'જઈ' નથી
 ૫ ભનશે (ગુ ૩, મં, કાં), ફગો (ગુ ૧) ભડે છે (ફા ૨)
 ભલે છે (ગુ ૫) ૬ વહે (ગુ ૨-૩) કેહે (ગુ ૪) ૭ નજને (ગુ ૨,
 ૪) ૮ આપણે (ગુ ૩, મં, કાં) ૯ અધર શુ નાકજી (ગુ ૨,
 અર્ધુ નાશ જી (ગુ ૩), અધર નાસકાય જી (ગુ ૪) ૧૦ નહી
 પામો (ગુ ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, મં) ૧૧ દેવા (ગુ ૪) દેતા (ગુ ૨)
 ૧૨ માનજી (ફા ૧, ગુ ૪-૫, મં), ૧૩ નન (ગુ ૪), નૈવધ
 (ફા ૨) ૧૪ મડે (ગુ ૪) ૧૫ પહી માત્રજી (ગુ ૪-૫) મણ માત્રજી
 (મં, કાં) ક્રીયા વીર જી (ફા ૨) આપુ ચરણ ગુ ૩ મા'ન ય
 રખાયુ ધીરજી' એમ ડે ૧૬ કદાપિ (ગુ ૨, ફા ૨, ગુ ૩-૪) ૧૭
 મમતા (ગુ ૨-૩-૪, ફા ૨) ૧૮ આપણી મમતા કરેજી (ગુ ૪,
 મં, સ ૧૮૩૬ પ્રત) આપણ પર ચીન ધરેજી (ગુ) જો આપણ ન
 વરેજી (ફા ૨) ૧૯ લક્ષ્મીની દમયતીને (ગુ ૩) મણ વોહોગી જો
 હોય દમયતી (મં, મં) તો ગુણવડોણી દમયતી આપણને માયા
 તે શી ધરેજી (ફા ૨) ૨૦ તો હાથે (ગુ ૨) ખોલને ન ખાયે તે
 ચતુરા. (ગુ ૪) નોહે (ગુ ૩) ગુ ૩ ૮મી કડીને ૧૦ મી તરીકે
 આપે છે ૯ મી કડી એમા આવી છે 'એક તજી બીજને વલગે
 ફેગટ ત્યાહા કુણ પલેજી ગુણ વિના એ દમયતીનુ રૂપ જોવન મે
 વણે જી' ૧૦ મી કડીની પહેલી લીગી 'ગોળ મુકીને પસુવતજી'
 છે અને બીજી લીગી તેમા આમ છે 'દમયતીને નહી પસુએ સાયુ
 વાયક સતજી' ૨૧ ગુ ૧-૨, ગુ ૬ અને ફા ૧નો પાઠ એહેને
 નહી વરીએ (ગુ ૪), ગાટે પાછા ફરજી (ગુ ૨-૩-૪) નહી વરવી
 (ગુ ૩) ૨૨ મનુષ (ગુ ૨, ૩, ૪, ૫) ૨૩ એ ફજેતીપે (ગુ

૨-૩-૪, કા. ૨). ૨૪ ગુ. ૧, કા. ૧ ને ગુ. ૬નો પાઠ. શંકર (શક)-
 ગુ. ૨; તસકર (ગુ. ૩); ઈ (ગુ. ૪). ૨૫ એવું યમરાયને, નક્કને લો...
 (ગુ. ૩); જમરાયને કીજે, નક્કને લો...(ગુ. ૪). ૨૬...કેમ મરેજ;
 એમ ચાલતું હોયે તો સર્વ પોતાનું જાણું કરેજ (ગુ. ૩);...કેમ મરેજ;
અરથ મારો સરેજ (ગુ. ૪);...કચમ મારુંજ;...અર્થ મારો
 સાફજ (સં. ૧૮૩૯ વાળી પ્રત, ગુ. ૫). ૨૭ વૈશ્વાનર (ગુ. ૪, સં.
 ૧૮૩૯ વાળી પ્રત). ૨૮ કરી જોઈએ (ગુ. ૪, સં. ૧૮૩૯ વાળી
 પ્રત). ૨૯...નક્ક કને ને જાયોજ (ગુ. ૨);...તમો નક્કને ને જાયોજ
 (ગુ. ૪); દમયંતી કને દૂત યઈ જાયો, નક્ક કને એવું યાયોજ (ગુ. ૩);
 ...ચારે નક્કને જાયોજ (મં, કાં). ૩૦ આદરે આખ્યા આસનજ
 (ગુ. ૪). ૩૧ દરસાં દીધું પવિત્ર કીધું હું રંકનું ભોવંનજ (ગુ. ૪,
 સં. ૧૮૩૯ વાળી પ્રત); બલે દરસાં દીધાં પવિત્ર કીધાં, હું રંકનાં
 શખીર ભવંનજ. (ગુ. ૫). ૩૨ મન્ય ગમે તતખેવજ (ગુ. ૩). ૩૩
 વચન સુણી વિખેવે જના તે યથા તતક્ષણ દેવજ (ગુ. ૩); વચન સુણીને
 સુણીને વેખ જ મુકયો તતખણ યથા દેવજ (ગુ. ૪). ૩૪ વજ્રપાશ
 રાગ્યેં ગ્રહો (ગુ. ૩); પ્રભુ પાસ જ્વાલા ગ્રહીને (ગુ. ૪) ૩૫ ઝસહલ
 મંદિર ચૈઈ રચું (ગુ. ૨); ઝસહલ ઝસહલ ચૈઈ રચા છે (ગુ. ૩); ઝજ
 હળ તેજ તપે ધણું (કા. ૨). ૩૬ જો (ગુ. ૪, મં, કાં); જેમ ચાર
 જણ માંદાં એકાને વરે (કા. ૨).

કંઠુ ૧૯

૧ નળ મહામિત્ર (સં. ૧૮૩૯ની પ્રત). ૨ તું પુન્ય પવિત્ર (ગુ.
 ૩). ૩ ચતુરનાં (મં). ૪ અણસારા (મં, કાં). ૫ બે ગુણ અદકા
 બોલજો મારા (મં); અદીકા ગુણ કેહજોજ અમારા (ગુ. ૩-૪). ૬
 દૂતને (ગુ. ૪, સં. ૧૮૩૯ની પ્રત). ૭ મેહેલાનું મન તતખેણ મોહેસે
 (ગુ. ૪); કન્યાનું મન તેને મોશે (સરકારી કાવ્યદોહન). ૮ સાંભરે
 (સં. ૧૮૩૯, ગુ. ૪, નં); કાંદાંથી શાંભસે (ગુ. ૨); નવ સાંભળશે

(મં), દષ્ટદષ્ટ ન્યારે એને મળશે, આપણા ગુણ નહીં સાબળશે (ગુ ૩) ૬ લેનરાવો (ગુ ૨-૩-૪) ૧૦ શીખવો (ગુ ૩-૪) ૧૧ તામસ ને તેષ (ગુ ૨, તામસ કેરો તેષ (ગુ ૩), તામસ ધરજો તેષ (ગુ ૫). તામસ ને વની તેષ (ગુ ૬), શીખ યુ તેમ કરજો વિશેષ (નં, મં, કાં), ત્યાં મસ કરજો તેષ (ગુ ૧) ૧૨ દિનના (ગુ ૩), દીસના (=દિવસના)—ગુ ૪, દિશાના (કા ૨), દિશના ગુ ૬), દિવમના (નં, મં, કાં) ૧૩ અતપુર (ગુ ૧ સિદ્ધાપતી પ્રતોભા) ૧૪ સ્વપ્ની (ગુ ૨-૩-૪) ૧૫ રહેતી (ગુ ૫) ૧૬ ગણીને આવાસ (ગુ ૪-૫), ગણી-અવાસ (ગુ ૨-૩) ૧૭ વસ્ત્ર વિગજો નાહાનાં ભાતી (ગુ ૪) ૧૮ હામેમાલે (મં, કાં, કા ૨) ૧૯ ગઠ (=ગાંઠ) ગુ ૪ ૨૦ વધી ચઢીઓ નીચે મોઝે (ગુ ૮) ૨૧ મેવાકારી (ગુ ૫-૬) ૨૨ કન્યાનુ (કા ૧, મં, કાં) કન્યાના (ગુ ૪) ૨૩ એકાન એક (ગુ ૨), અક એકાન (ગુ ૪), એકાત્રે છે એક (ગુ ૩) ૨૪ હીદાવખાટ બવી હેમદોડી (ગુ ૪), ત્યાં માવી હીડોળે દોરડી (મ ૧૮૩૬ પ્રા), હીડોળે માની હીરોડી (નગકાગી કાન્થરોહન), હીડોળે હીદોરડી (નં, મં, કાં) ૨૫ મોમજેન (ગુ ૪, નં) ધૂપેન (મં, કાં) ૨૬ સીશ ગુથાવે (ગુ ૩-૪-૫-૬), માયુ ગુથાવે (નં, મં, કાં) ૨૭ દેવેએ (=પેએ, દેખાઈએ)—ગુ ૨ આકૃષ્ટીએ દીમે સનગુ આપ (ગુ ૫, સ ૧૮૩૬-પ્રા) વળધે દીમે છે આપ (નં, મં, કાં) ૨૮ પૂદન (ગુ ૨, ૪), પુકે (ગુ ૩) ૨૯ મામસામા ચદ્ર જલો ચગે (સ. ૧૮૩૬-પ્રા), સામો ચદ્ર ખીન્ને જલો ચગે (મં, કાં) ૩૦ પ્રોયુ (ગુ ૨), પરોયુ (ગુ ૩-૪-૫-૬, મં, કાં) ૩૧ આહારે માંહા (ગુ ૨) આરેમા (ગુ ૩-૪) ૩૨ કોરનાં કર્મનુ પાદકુ કરજો (ગુ ૨) ૩૩ અતરિક્ષ દેવ ધયા પશુ વચે (ગુ ૧, કા ૧) પશુ અતર્કા ક્રીધી દેવ વચે (કા ૨) . યૈર્ક દેવ વચે (ગુ ૨) અતર્કાક્ષી દેવ આન્યા વચે (ગુ ૬) ૩૪ નિવેક (કા ૨, ગુ ૫, નં, મં, કાં) ૩૫ ગાનદિશા મન માહા ધરે (કા ૨) મનાન ૪૧ (ગુ ૪) ૩૬

સત્ય વચન પ્રતિપાલના પછે (કા ૨)

કંડુ ૨૦

૧ સારથ (કા ૨) ૨ સ્વયં વર માહી શીઘ્ર જાવા (ગુ ૫, સ ૧૮૩૬-પ્રત) સમવરમા (ગુ ૪) ૩ વણધરે દેખે અ આપ (ગુ ૨) વણધરો દેખીએ આપ (કા ૨) ૪ ભીરી (ગુ ૨, ૪) ૫ દીકું (ગ ૨-૩-૪) ૬ ગુ ગને જનો પાદ બીજે 'લાવિયો' છે ૭ સાહેલી કહે, તમ્મો પ્રીયુ નહી તમ્મો દીકું તે ધપના (ગુ ૨) સાહેલી કહે મે પ્રીયુ (ગુ ૪, કા ૨), સારેલી કહે પ્રીયુ તમો દિક્કિ એ ધપના (ગુ ૩) ૮ જખના (ગુ ૬, નં, મં, કાં) ૯ અહી કા આવી નવ સકે (ગુ ૪) નલ આવીને નવ સકે (ગુ ૨) ૧૦ મે પ્રીયુ (ગુ ૨) તમો સુ જાણો (ગુ ૩) કકરી તુને પ્રીત નહી લગાર (ગુ ૪) તે પ્રીયુ (નં, મં, કાં) ૧૧ આવ ઓરી (ગુ ૪) ૧૨ પુકપુ દરપણ મીટકી જોડ (ગુ ૨, ૫, ૬) દરપણમાં મીટ જોડ (ગુ ૩, નં, કાં, મં) મીટની જોડ (કા ૧) ૧૩ ગુ ૨ નો પાદ કામની (નં), કદ્મ (ગુ ૪ ૫ મં, કાં) કોટાનકોડખ (ગુ ૩) ૧૪ સ્વામીની (ગુ ૪) ૧૫ આગળ કરી (કા ૨) ૧૬ કા રનો પાદ 'દેવરૂપ થયો દેખતા (ગુ ૧), હી યરૂપ થયો દેખતા (ગુ ૩) દેવરૂપ દેખાડીકિ (ગુ ૪) દેવરૂપ છો રે દેખા (ગુ ૫) - તમો છો દેખા (ગુ ૬) ગુ ૨મા આ તથા પછીની પક્તિ તથા ૧૭ વૈખરી (નં, મં, કાં) ૧૮ મોલે (ગુ ૩) જોનાવે (ગુ ૨) ૧૯ ગુ ૨, ૪ મુજબ બીજી પ્રતોમા છે તથા ૨૦ ચીત ને વીત રે (ગુ ૨)

કંડુ ૨૨

૧ જે વરમે (મં, કાં) ૨ ભોગી ભામની રૂપ ને ભોગ (ગુ ૨) ૩ ધે દેહ અમારા જોગ (ગુ ૩) ભોગી જૂપને ભાવની નહી દેવ ૪ ને પતી (નંની હ પ્રો, ન ધટે વરવા અમ જોગ (ગ ૪)

૪ વશમી-(વીઝી-ગુ ૪)-ગુ ૨ ૫ હું (ગુ ૪, મં, કાં) ૬ ધણુ
 પ્રેમ (ગુ ૨, ૪) મોટિ વર્ધન (ગુ ૩), અમો વરધ વારતા લાઝ્યા
 (ફા ૧), મોટા વરધ ગાંધા લાઝ્યા (ફા ૨), માગાની વારતા (ગુ ૫),
 અમે વાત નિનાની લાઝ્યા (ગુ ૬) છ અનગુ કરો ૨ આણો
 ૨ (ગુ ૩), અવગુ કરોની ..કડૂ વારતા આણુને ઉનટ (ગુ ૪) ૮
 મુગનાદાર (ગુ ૪) ૯ આ પકિત ગુ ૧, ફા ૧, અને ગુ ઠમા
 નથી ૧૦ ગુ રનો પાઠ તારણી તેજ નાપ ભરમાયો (ગુ ૧), તેજ
 તારણીનો ન ખમાયે, ઝમકે નળ મયો ઝખમાયે (ફા ૨) તારણીનો
 તેજ ન સમાયો, ઝમકારે નન ઝમોવાયો (ગુ ૩) તારણીનો તાપ નવ
 એનાય, ઝમકારે નન ઝાખો થાય (ગુ ૪) તાપ તારણી તેજ ન ખમાયો .
 (ગુ ૫), તારણીનો તાપ ન ખમાયે ..(ગુ ૬) ૧૧ દેહપૂરણ (ફા
 ૨), પ્રેમપૂરણ (ગુ ૪) ૧૨ કિઓ (ગુ ૧), શય બેરો (ફા ૨),
 નળ તકિયે બેરો ઉડગી (મં, કાં) ૧૩ રહી જીભી દારે આડગી
 (ગુ ૪), રહી જીભી સર્વ ઉડગી (મ ૧૮૦૯ વાળી પ્રા) ૧૪ પ્રેમ
 પ્રેમ (ગુ ૧, ફા ૧, ગુ ૪), પ્રેમવેણુ (ગુ ૩) ૧૫ રખે (મં, કાં)
 ૧૬ નારીને (ફા ૨, ગુ ૩, ૪, ૬) ૧૭ દેવની વતી (ફા ૨, મં,
 કાં), દેવની મત્ય (ગુ ૩) ૧૮ મુખદાએક (ગુ ૪) ૧૯ મુખ
 વાન કહો મુખ માંડી (મં, કાં) ૨૦ ગુ ૧, ફા ૧, તથા ગુ
 ડનો પાઠ અન્યન આ પકિત જ નથી ૨૧ કહેશે એ ગુ (ગુ ૩),
 કહેશે આ શુ (ગુ ૪) ૨૨ શુ (ફા ૨, ગુ ૪), સકે (ગુ ૩),
 માંદારે (ગુ ૨) ૨૩ સાલિગચા ઈચ્છુ છુ હુમ, નળ સરખે દીસે છે
 હુય (ફા ૨), કોહો વાત હવે તે સુઅ, સાલિનવા ઉભી હુઅ (ગુ ૩),
 મારે નાથે કાદાવુ છે જોહ, સાલિનવાને (ગુ ૪) ૨૪ ગુ ૨ પ્રમાણે
 ન હુ (ગુ ૧, ૪) નહીં હુ (ગુ ૩, મં, કાં) ૨૫ દેવનાનો (ગુ
 ૩, ૪) ૨૬ જપો (ગુ ૩) ૨૭ હો ડાલા, ધેતામા ખપો (ગુ ૩)
 ૨૮ અમરત (ગુ ૪) ૨૯ નપી (ગુ ૨) ૩૦ સુ (ગુ ૩), મો
 સીસુ આણુ (ફા ૧ તથા નર્મદની હાથે લખેની પ્રમા), કો ધીસો

(ગુ. ૧). ૩૧ ગજને (ગુ. ૩). ૩૨ કાં (ગુ. ૩). ૩૩ મુકી (ગુ. ૩, ૪). ૩૪ ને ગીયો (મં. કાં). ૩૫ દેવ તે રવિ ને નળ તે આગિઓ (સં. ૧૮૩૯ વાળી પ્રા). દેવ તેજ્યુગન મુંલગીયો (ગુ. ૩). ૩૬ માનવી (ગુ. ૨); મનુષ્ય (ગુ. ૫), તમારે (ગુ. ૪); તમશું (ગુ. ૬). ૩૭ નસ અપજીવને તજ ચાર માંદાં એકને ભજ (ફા. ૨). ૩૮ કાસ (ગુ. ૩, ૫, સં. ૧૮૩૯-પ્રા). ૩૯ સુપેં નહીં વર્ત (ગુ. ૩). ૪૦ ફરી ફરી (ફા. ૨) ૪૧ અવતરવાનો પાક (ગુ. ૪, ૫); અવતરવાનો કાક (ફા. ૨), અવતારનો કાક (મં, કાં). ૪૨ તે પીડે (ગુ. ૩); બહુ પીડે (ગુ. ૪). ૪૩ શીત ને વાત (ફા. ૨). ૪૪ ગેહેલી તે (ગુ. ૨); તે મું માડેશ તું ધરસત? (ગુ. ૩), તે સાથે મું માડે ધરસતે (ગુ. ૪). ૪૫ તજ ગંગાજલ કૂપ અણાવે (ગુ. ૨, ફા. ૨), તજ જલ ગંગાનુ કો કૂપતું અણાવે (ફા. ૧), તજ ગંગાજલ કૂપ વણાવે (ગુ. ૩). ૪૬ કાં (ગુ. ૩). ૪૭ સુખસંભોગના (ગુ. ૩); સુખસંપતનો (ગુ. ૪); સુખસતે, પના (૧૮૩૯). ૪૮ ગુ. ૪ માં આ પંક્તિ નથી. ૪૯ સુધા મુપેં (ગુ. ૩) ૫૦ ત્રેલોકનાથની (ગુ. ૨), ત્રિભોવનની (ગુ. ૩), ત્રિભોવનપતીની (ગુ. ૪). ૫૧ ધૈર્ધ (ગુ. ૨, મં, કાં). ૫૨ સંગસુરસ્વાદે (ગુ. ૩). વાસવ સવાદે (ગુ. ૨). ૫૩. આ કડી ગુ. ૪માં ૨૪મી કડીને યથા છે. ૫૪ વરવા (ગુ. ૪, મં, કાં). ૫૫ મન મલી (ગુ. ૨). ૫૬ કદર્થ (ગુ. ૫), કદમ (ફા. ૧); કદુપ (ગુ. ૬, મં કાં); કણુજ (કુખ્જ) - ગુ. ૪, નં

કડવું ૨૨

૧ દાઝીજી (ગુ. ૧). ૨ ગુ. ૧ જેવી કોઈ પ્રતમાં 'ન' નથી. ૩ વાધીજી (ગુ. ૫-૬, મં, કાં). ૪ મેહે (ફા. ૨); તે (ગુ. ૪). ગુ. ૧ માં આ પંક્તિનાં બંને અરણનો ક્રમ બિલકો છે. ૫ કાય (ગુ. ૪) ૬ ફા. ૨નો પાક. આંહાં (ગુ. ૨). ત્યાં (ગુ. ૧), અમથી (ગુ. ૪). ૭ ગુ. ૨ નો પાક. નિષ્ટ જણ્યો (ગુ. ૧), ઉપકીર્તિ કરો છો અમરની નલ મીં જણા તમે આજ (ગુ. ૩). ૮ ધીરંજ (ગુ. ૪), સત્થ

(ગુ ૩) હ આશા (ગુ ૫) ૧૦ ના કદુ તો જનક-જનનીતું
 હેદાય તદા નાસા (ગુ ૫), હા કહીને ના કદુ તો સિમકનુ જાય
 નાશ (ગુ ૩) ૧૧ તાતનો હોયે નાશ (ગુ ૪), જનકનુ જાયે નાશ
 (કા ૨), જનકનો હોયે નાશ (ગુ, ૧), જનમા હોયે હાસ (મં,
 કાં). ૧૨ અગોપ આઘ્યાની ગતિ (ગુ ૪, ૫), અગોયર આઘ્યાની
 ગત્ય (ગુ ૬), અદસ્ય આઘ્યાની (કા ૨) ૧૩ સુરસદન (ગુ ૨),
 ૧૪ વગે (ગુ ૪) ૧૫ મુર નહીં ચુકે જો લગાર (ગુ ૩) ૧૬
 સાહી (કા ૨: ગુ ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, મં, કાં) ૧૭ ઘેઈ એ
 (ગુ ૩) ૧૮ પામસી (ગુ ૪), પામીસ (ગુ ૧) ૧૯ ગુ ૨ પ્રમાણે,
 લેઈ (ગુ ૩)

કડકુ' ૨૩

૧ કા ૨, ગુ ૨-૪-૫નો પાઠ તત્ત્વ કન્યા કહે જોગીને ..દર્શને
 (ગુ ૧, કા ૧),દીમે રતન (ગુ ૩),તમારુ નગના જેવુ
 રે વદન (નં, મં, કાં) ૨ નગ જેહેવી નીગમે નહી કાય (સ.
 ૧૬૦૭વાળી પ્રત) ૩ સત્યવાદી મુખે સત્યજ વડે . (ગુ ૩), સત્યવાદી
 હોય ને સત્યને તજે, જેના બાપના સમ જે મિથ્યા વડે (કા ૨),
 સતવાદીના સતને સહો (ગુ ૪), જો શતવાદી શતને વડે (ગુ ૨),
 જો સત્યવાદી હોયે સત્ય જ વડે તાતના સમ તુ મખજે હટે (સ.
 ૧૮૩૯ વાળી પ્રત) ૪ તત્ત્વ (ગુ ૩), ગુ ૪મા 'તત્ત્વ' કે 'દેખી'
 કઈ નથી. ૫ 'હા હા સ્વામી' ને બદલે ગુ ૪, નં, મં, ને કાં
 મા 'સ્વામી તમે' છે ૬ એવા હાય (ગુ ૪, સ. ૧૮૩૯ પ્રત). ૭
 નાય (ગુ ૪, સ. ૧૮૩૯ વાળી પ્રત). ૮ મથી (ગુ. ૨), નમ્ય મથી
 (ગુ ૩), દષ્ટે દષ્ટ નવ મથી (ગુ ૪) હ છે આપદા (ગુ ૩), ૧૦
 દુખ વાધુ તદા (ગુ ૩). ૧૧ નિચે તુને (ગુ ૨), તુને નિચે (ગુ ૩),
 તમને નીસે (=નિચ) - ગુ ૪ ૧૨ ધાયે (ગુ ૨) ૧૩ લાગે (ગુ ૨),
 ચાલ્યુ (ગુ ૩) ૧૪ ત્રટે (ગુ. ૨-૩-૪-૫, કા ૨) ૧૫ પ્રેમમલે
 કરી (ગુ ૨), પ્રેમમલ્ય કરી બધીયો દુત (ગુ ૩), મનિએ (ગુ ૫)

૧૬ વર્ત્યે (મં) ૧૭ પીમા (=ક્ષમા) શુ ૩, ક્ષેમ (ક્ષમા)—શુ ૪
 ૧૮ વરો (શુ ૨) ૧૯ એવે સમે નરાગ તહી, આવી અયધતિ વાર્તા કહી
 (શુ ૩) નલ આવ્યો તડી (શુ ૪) ૨૦ સુવતા (શુ ૨, ક્ષા ૨,
 શુ ૩-૪) ૨૧ હસજો (ક્ષા ૧-૨, શુ ૪) ૨૨ જાપે અવધા (શુ ૩)
 ૨૩ કાગ (શુ ૧) ૨૪ અમો આવુ (શુ ૩-૪) અમો આવશુ
 (ક્ષા ૧) ૨૫ સગત્ય (શુ ૩-૪-૫, ક્ષા ૨) ૨૬ પાંચની (શુ ૨)
 ૨૭ પામુ (શુ ૩, ૫ નં, મં, કાં) ૨૮ પગત (શુ ૨, ક્ષા ૨,
 શુ ૩-૪-૫) ૨૯ કીધા (શુ ૨) ૩૦ અશ્વમેન (શુ ૩) ૩૧ તત્તમેન
 (શુ ૩) ૩૨ કરવાને (શુ ૪) ૩૩ ક-યાને (શુ ૨) માનાને (શુ ૪)
 ૩૪ શુ ૨-૩-૪-૫ નો પાઠ ૩૫ પડીત તે (શુ ૨), પદિઆર તે
 (શુ ૩), સાદ પાડી વીર (શુ ૪), પડીવને (સ ૧૮૦૬ વાળી પ્રત
 નંમા દેકાયેલી) 'પડાદારને' પાઠ નર્મદના કહેના મુજબ સ. ૧૭૫૫
 ની પ્રતમા મળે છે ૩૬ તેજો (શુ ૨). તાણી (શુ ૩) તણુ સીર
 હિનારા ધણા (શુ ૩) ૩૭ ધ્યાનક (સ ૧૭૫૫ની પ્રત, નં પ્રમાણે)
 ૩૮ હોપ (મં, કાં) ૩૯ સહુ શણગાર (શુ ૩-૪) ૪૦ ચતુર્થ
 (શુ ૨, ૪) ૪૧ દની પડે આપે હિનમરા (શુ ૨), પડે વીતે
 હિનમરા (શુ ૩) પડે દની છે હિનમરા (શુ ૪) ૪૨ શુ ૧, ક્ષા ૧
 સિનાયની પ્રતોનો પાઠ ૪૩ કહે કીજન મુ વીધાણુ (શુ ૩)

કડવું ૨૪

૧ પડો વાજતો સાંભલો રાત્રે (શુ ૩), પડો સાંભલો આવી
 ગતે (શુ ૪) ૨ સાથે (શુ ૨) યાતે (શુ ૩, નં, મં, કાં) કીડી
 જીજમ યયો પ્રભાતે (શુ ૪) ૩ સ અવરની (શુ ૪) ૪ તેડી (શુ
 ૧, ક્ષા ૧) ૫ શુ ૨નો પાઠ શુ ૩નોય એવો જ છે માંડવે નહી
 મળજે મેસવા કામ (શુ ૧) ૬ રકરાય (સ ૧૮૩૯) રકથી રાપે
 જાપે આગળથી (શુ ૩), રક જાવા લાગ્યા આગળથી (શુ ૪, ૫)
 ૭ પ્રતોની જોડણી તીરકાર ૮ પાણીના દેલા (શુ ૩), જળરેના

(કા. ૨). ગુ. ડર્મા બને ચરણોનો કમ જીવો છે. ૯ ભટકે (કા. ૧)
 ૧૦ કહીએ (ગુ. ૨); કહીએ નવ (નં.); તે અસર નં મલે ફરી
 (ગુ. ૪); તે અથને મળે નહી ફરી (ગુ. ૫). ૧૧ પડધીનો ચાલ્યો
 ૭૬ (ગુ. ૨); પછાડિ ચાલ્યાનો જમ (ગુ. ૩); પડધા ચાલ્યાનો જમ
 (ગુ. ૪); પડધા પાળાનો (સં. ૧૮૨૧ વાળી નં એ ટાંકણી પ્રતી).
 ૧૨ નમ (ગુ. ૩, મં, કાં). ૧૩ આ પંકિત ગુ. ૨માં નથી.
 ૧૪ વાળ્યો (ગુ. ૨-૩-૪). ૧૫ પ્રાણીમાત્ર વર, નહિ કે જાન (ગુ.
 ૨-૩-૪); પ્રાણીમાત્ર આવી રહી જાન (કા. ૧). સ્વીકાર્યો પાઠ
 ગુ. ૧નો છે. ૧૬ નામ (ગુ. ૧-૨). ૧૭ રીન (ગુ. ૨, કા. ૨, ગુ. ૩);
 રીત્યે .કરી (ગુ. ૪). ૧૮ મણવી ન શકે ગું રચના (ગુ. ૨); મું
 વણવી સકું એક રસના (ગુ. ૩); વણવી નવ સકે મુગરાય (ગુ. ૪).
 ૧૯ રાયને કસે (ગુ. ૩). ૨૦ મહા ઉત્તમત મેગલ ડોલે (ગુ. ૫,
 મં, કાં), ઉત્તમત તે તો... (ગુ. ૩), જાણે ઉત્તમત... (ગુ. ૪); ઉત્તમત
 મેગલ ડોલે (ગુ. ૨). ૨૧ સહસ્રની (ગુ. ૩). ૨૨ જડીસ (ગુ. ૨-૩-૪)
 ૨૩ રાયના ભાટ (ગુ. ૨). ૨૪ મુગતા (ગુ. ૨). ૨૫ માંચક હીરા
 (ગુ. ૩). ૨૬ બહુ અગસ્થુપ શેવક ઉવેએ, વાનિનનો યાયે નાદ
 અલેએ (ગુ. ૩). ૨૭...જા...કાઠે શત (ગુ. ૨); ગુ. ૧-કા. ૧નો
 પાઠ એવો જ છે. નં, મં, કાં '...નર્ત...સર્ત' આપે છે. ગુ. ૩
 નો પાઠ જુદો છે: 'નદુઆ તે કરે તાંન ને તંત્ર, કરે પુદ્ધી વગડે
 ચંત્ર' ૨૮ ધુર (ગુ. ૩). ૨૯ નેપુર (ગુ. ૩). ૩૦ ગીતારી (ગુ. ૩).
 ૩૧ વધારણ વલી (ગુ. ૩). ૩૨ અગરાધુરી (ગુ. ૪). ૩૩ નગ્-ચીત-
 હરી (ગુ. ૪). ૩૪ આવી રહી તંદાં મરવે જાંન (ગુ. ૪). ૩૫
 ગીતારી (ગુ. ૨-૩-૪-૫, કા. ૨). ૩૬ મુગગાયા (ગુ. ૪); અતીગાયા
 (ગુ. ૨). ૩૭ આંધાં તોરણ દિધા હાયા (ગુ. ૩); બધાય... ગુ. ૫).
 ૩૮ છે વસ્ત્ર કેસરમાં ઝગડોલ (ગુ. ૩). ૩૯ જે (ગુ. ૨); કરારી
 (ગુ. ૩). ૪૦ પુર્ધાં (ગુ. ૩-૪). ૪૧ કોઈ કેહે તાંદાં... (ગુ. ૨). કોઈ
 કેહે હું મોટા કુળનો કુંવર (ગુ. ૬); કોઈ કેહે મોટા કુળનો હું વર

(ગુ ૪) ૪૨ ખોશાં (ખોખ્યા) ફા ૧, ગુ ૩ ૪૩ વાગ્યા (મં, કાં).
 ૪૪ મુખથી નવ ટાલે દર્પણ (ગુ ૪), આગશ્ય ચર્મને આપે દર્પણ
 (ગુ ૩). ૪૫ અરેખ (ગુ ૪) ૪૬ દમયતી પ્રણા (=પરણા) નુ
 ચત (ગુ ૨-૩, ફા ૨), દમયતી વગ (વર્ષા) નુ ચત (ગુ ૪). ૪૭
 તે તો બેડા દુષાવાને...(ગુ ૨), દુષાવે (ગુ ૩), કેવળ વૃદ્ધ ડાચા
 ગયા મલી, તે બેડા દુષાવીને પની (ગુ ૪) ૪૮ ટીપણીઆની (ગુ ૪)
 ૪૯ ...અમને પર્ણ તો જોલીના પુત્રુ ચર્ણો (ગુ ૩) ૫૦ ભુક્ષા
 (ભુડા)-ગુ ૨ ૫૧ કોદા (ગુ ૩. પર આ પાકા ગુ ૩મા નથી
 આશાપુરણ સર્વકોય, પણ કન્યાની વાટ જોય (ગુ ૨), આશપુરણ
 છે સરવ કોય દમ્યાની વાટ નનની જોય (ગુ ૪), આશ પન્ડયા કેરી
 કો સર્વ કોય (ગુ ૫) ૫૩ શયવરમા (ગુ ૨)

કડવું ૨૫

૧ રપણ (ગુ, ૨) ૨ બીમક ઉચરીઆજી, દમયતીયે શણગાર
 ધરીઆજી (ગુ ૩) ૩ નમમાહે (ગુ ૨) ૪ વાશવ (ગુ ૨), કૃષ્ણા-
 ગર મર્જનવાસા (ગુ ૩), મનોહર (ગુ ૪) ૫ સદુ મુક્તાફલ .
 (ગુ ૪) ૬ રહે (ગુ ૨-૩-૪-૫-૬) છિપનો (ફા ૨) ૭ આ લીંગી
 ગુ ૨મા નથી ૮ અમણરા નાચે નચત (ગુ ૪) ૯ સુભટના મન
 (ગુ ૩), સુભટના મન દરખવા (ગુ ૪) ૧૦ સ્થામાએ માડયો સાજ
 (ગુ ૨), શામાએ સજવા સાજ (ગુ ૩), દમયતીએ માડયો સાજ
 (ગુ ૪) ૧૧ તેડા મોકલ્યાં (ગુ ૨), તેડા (ફા ૨, ગુ ૩-૪-૫)
 ૧૨ દીકરી (ગુ ૨-૩-૪, ફા ૨) ૧૩ નીકયો (ગુ ૨), પરવરો
 (ગુ ૪, સવત ૧૮૩૮) ૧૪ ધૂપ દાએ (ગુ ૨-૩-૪-૫, ફા ૨,
 ૧૮૩૯, સ કા) ૧૫ ફરી ફરી (ગુ ૩) ૧૬ સોર સખલો (ગુ ૩)
 હિસાહ એવો (૧૮૩૯), સોર એવો (ગુ ૪) ૧૭ શરણજી વાગે
 ગાન થાયે આવાવાકા વળી જુએ રાય (ગુ ૧), સખજાણ વાગાં રાય
 આધા વાંકા વળી જુએ રાય (ગુ ૨), સખજર વાગા સહિ તારે

વાંકા વક્ષી વક્ષી જોયે (ગુ. ૩); સખદ બાણના ધાએ વાજે, વંકા વક્ષી વક્ષી જોયે (ગુ. ૪). સ્વીકારેલો પાક નં એ ટાંકેલ સં. ૧૭૫૫ ની પ્રતનો છે.

. કડકું ૨૬

૧ ભાગાં બુપ સર્વના તાક (ગુ. ૨), ભાગો...નો તાક (ગુ. ૩), ભાગાં બીજા બુપનાં ગાત્ર (ગુ. ૪), ભાગી બીજા બુપની આશ (ગુ. ૬); ભાગાં બૂપ સર્વનાં નાક (કાં). ૨ આ કુવપદ ગુ. ૧ તથા કા. ૧ જેવી સૌથી જૂની પ્રતોમાં બળ્લે ચરણ પછી આવે છે. ૩ ગુ. ૨માં નથી. ૪ તે તો...નંગ (ગુ. ૨); જેવું અનંત અનંગનું અંગ (ગુ. ૩); જે અંત અંગનું અંગ (ગુ. ૪); જે અનંત અમિતું અંગ રે (ગુ. ૫); અનંત અંગનો અનંગ (ગુ. ૬); તે જ અનંત અનંગનું અંગ (કાં). નં માં આ ચરણ નથી. ૫ અંકે જેની (ગુ. ૩). ૬ ઉચીત (ગુ. ૪), ૭ રવિ ઇંદુ જાંબે કુંડલ લેહેકે (ગુ. ૩); રવિ ઇંદુ જાણે લેહેકે (ગુ. ૨), રવિ ઇંદુ કુંડલ લેહેકે (ગુ. ૪) જોત રવિની પેરે કુંડલ લેહેકે (ગુ. ૬, નં). ૮ અંગે અરગમ બહુ બેકે (ગુ. ૩); ચુઆ અમર અંગ બહેકે (કા. ૨), ગુ. ૨ માં આ ચરણ નથી. ૯ કોટિ અંદ્ર વદન અંદ્રલ (ગુ. ૩). ૧૦ કમલનેત્ર પ્રેમનાં ફલ (ગુ. ૩); ગુ. ૨ માં નથી; કમલનેત્રનો છે કંદ (ગુ. ૪) ૧૧ કંદ (ગુ. ૫-૬, નં). ૧૨ કોટિપે નહી નલ પાંચ (ગુ. ૩). ૧૩ મુક્તાનો (કાં ૧); મુક્તાણનો (કાં ૨); શોભે કંદ મુક્તાનો ... (ગુ. ૩). ૧૪ ગુ. ૨ માં નથી. ૧૫ ગુ. ૨ માં નથી. ૧૬ સદુ નિરાશ (ગુ. ૩); તારે (ત્યારે) નિરાશ (ગુ. ૪) ૧૭ આની પહેલાં ગુ. ૩ માં આ લીટી છે; જેની સોવણ સર્વો કાથે, તે પાંચાથે ગુણ ન ગવાયે. ૧૮ વરણે (ગુ. ૨) ૧૯ કરીને જેહેવો (ગુ. ૨); તે તો જેવો શોભે બાંન(લાતુ)-(ગુ. ૩). ૨૦ સંશ (ગુ. ૩-૪). ૨૧ સ્વસ્ત કહેવાયે (ગુ. ૩). ૨૨ જેવો ધને કરીને . (ગુ. ૪); ધન બીજો જાણે

કુમેર (ગુ. ૩). ૨૩ શશી (ગુ. ૨); શંખી (=શિખિ) રે (ગુ. ૩). ૨૪ ઈશ્વરતાએ (ગુ. ૩) ૨૫ નીર્ધૌષ (ફા. ૨, ગુ. ૩); નિધૂષ (ગુ. ૫); નિધૂષ (નં.) નધૂષ (ગુ. ૪). ૨૬ જુધે જાંજો બીન્ને ઈં (ગુ. ૨). ૨૭ મહાત્યાગી (ગુ. ૩). ૨૮ લાગતી ફફ (ગુ. ૨); લાગે રે ફફ (ગુ. ૩); લગાડે મન ફરકે (ગુ. ૪); લાગે કર ફક (ફા. ૨). ૨૯ ચાલી બહાર રે (ફા. ૧); ચાલ્ય બાર રે (ગુ. ૫); લાવી બહાર (ગુ. ૩, ૪); જિંચણી લાવી (ગુ. ૬). ૩૦ આ બે લીટીઓ ગુ. ૨-૩-૪ માં નથી. મુંદરી (ગુ. ૬); પહોંતી (ગુ. ૬). ૩૧ મન તદાકાર (ગુ. ૨); ત્યાં મન ગયું તદાકાર (ફા. ૨); ત્યાંહાં મન છે તદાકાર (ગુ. ૩, ૫); તન મન છે તદાકાર રે (ગુ. ૪).

કડવું ૧૭

૧ સાધી (ગુ. ૩); સંમેરી (ગુ. ૪); સારંગ (કાં). ૨ સ્વયંવર મુંદરી તણો, વર્ણવું તે શોભાય (ગુ. ૩); સંચંવર મધે મુંદરી વર-જનૂ તીની સોભાએ (ગુ. ૪); સ્વયંવર મુભટ ને મુંદરી...(કાં). પહેલી કડી ફા. ૨ માં નથી. ૩ હંદ જુજંગી (ગુ. ૩-૪); બીમલાશી દેશી સંગીનની (ફા. ૨); હરિગીનની ચાલ (કાં). ૪ રસીક રંગે પુર્ણ્યા (ગુ. ૩). ૫ વારાંગના (ગુ. ૩). ૬ ને માનુનીમદ્યર્થિયા (ગુ. ૩); મનવીમદ્યૂરણ (ગુ. ૪). ૭ માનહી (ગુ. ૨). ૮ કુખ-મોચની (ગુ. ૨-૩-૪, કાં). ૯ દગલોચની (ગુ. ૨-૩-૪). ૧૦ લક્ષણ-વંત તે લલીતયા (ગુ. ૩); લલીતા લક્ષણવંતઅં (ગુ. ૪). ૧૧... મક્તલયં (ગુ. ૨);...મલીનયા (ગુ. ૩); ગુ. ૪. માં આ પંક્તિ નથી. અક્તકક્ત વિક્તસંતી એ (કાં); અવંકત મવંતયં (ફા. ૨). ૧૨ ગુ. ૨ નો પાક. ગુ. ૬, તથા ફા. ૧માં આ શબ્દ નથી. અધસ્તીધુ (ગુ. ૪). અધસ્તીધુ ને સેંદુવદની, ઈંદુ જ્યુટિ સંભાલયં (ગુ. ૩). ૧૩ ભાલયં (ગુ. ૨). ૧૪ બહુ રંગે પ્રલયં (ગુ. ૨); બહુ રંગ કુલની માલયં (ગુ. ૩); બહુ રંગ ફૂલ પ્રલીઅં (ગુ. ૪). ૧૫ વન્દયરા (ગુ.

૨), ૫૬થા રાય ને મુર આરાધા... (ગુ. ૩); ૫૬ી રાય મુરા નહીં
અધીરા... (ગુ. ૪.) ૧૬ હેડમે નજ પાયા નાજ હિર મેર લીધયં
(ગુ. ૩); દીપક પ્રકાસી મનં ઓલાસી કીર મેરનો લીધીઅં (ગુ. ૪).
ગુ. ૨ માં આ પંક્તિ નથી. હીંડે કીર મેરને લીધયં (ગુ. ૫);
હીંડે કીરન લીધયં (ગુ. ૬.) ૧૭ દાડેમ દંત રસનાએ અનંત...
(ગુ. ૨); દાદમખીએ દંત દીસે, ચીમુક મધુકર બોલયં (ગુ. ૩).
દાદમખીએ દંત રસના ચીમુક મધુરા બોલયં (ગુ. ૪). ૧૮
માલેક માલે શોમે માલયં (ગુ. ૨), માલેકે મોમુંબોલયં (ગુ. ૩);
માલેક મધે સોલાલયં (ગુ. ૪). ૧૯ ફા. ૨ નો પાઠ. અવેલો
(ગુ. ૨), યુગ્મ બુગ્મજા અંબુજ અખજા (ગુ. ૩), જો જુગમ જાંબૂક
આવે અંબૂજ (ગુ. ૪). ૨૦ રજકા (ગુ. ૪) ૨૧ મગની (ગુ. ૩-૪-
૫-૬, ફા. ૨). ૨૨ નંમનીધાનયં (ગુ. ૩); અગે ધારઆં (ગુ. ૪),
નંમ નિરધારયં (ગુ. ૬); નંમના ધારયં (ગુ. ૫). ૨૩ આ પંક્તિ
ગુ. ૩ માં નથી. કુમુમયુજ હિંડે કુજ ફે કુસરથજ કુજરકાંગઅં (ગુ.
૪). ૨૪ માલ (ગુ. ૩-૪, ફા. ૨). ૨૫ ચિત લકી મેરજા વકી,
ધુરરિ બહુ ધનયં (ગુ. ૩); ચીત્રાણ લકી કકી વકી, મેખજા ધૂધરી
મંનીઅં (ગુ. ૪). ૨૬ જુગમ જાંમ કંદસીરયં (ગુ. ૪). ૨૭ હંસની
ગત હીરીઅં (ગુ. ૪)... મંનયં (ગુ. ૩). ૨૮ ...કુકી, જુએ નેમની ધારય
(ગુ. ૩); ...કુકી પાય મોડે મોડે માંડયં (ગુ. ૪). ૨૯ ગુ. ૪નો પાઠ.
મેરય (ગુ. ૧, ગુ. ૩); નિપુર ઝણકિન બોલે રણકિન (ગુ. ૫). ૩૦
સોમે અદભુપ (ગુ. ૪). ૩૧ ફા. ૨ ને ગુ. ૩નો પાઠ. અગરખતી
બલે ચમર દલે તે રસીક નાર પીરાજઅં (ગુ. ૪). ૩૨ માનક (ફા.
૨). ૩૩ કીર્તન બોલે બંદણી ડોલે (ગુ. ૩); કીરન બોલે નકી ડો
તોલે (ગુ. ૪); કીર્ત (ફા. ૨); કીરત (ગુ. ૪-૬). ૩૪ ગુ. ૩-૪માં
'ચાલે' નથી. લેને બદલે ગુ. ૪ માં 'દય' છે. ૩૫ પંચગાણ કાંમ
કરીને સાધ્યાં લીલે રાજયુતને મારયં (ગુ. ૩); પંચગાણ પૂરી નહીં
અધૂરી... (ગુ. ૪); પૂરી પંચગાણે કરી સધાણે એમ રાજયુતને મારયં

(ક્રી. ૨). ૩૬ શ્રમે ભુષ પડા મોહકુષ.. (ગુ. ૪); પડા કુષ... (ગુ. ૩). ૩૭ રસીક રંગીઆ (ગુ. ૪), ગુ. ૨ માં 'હોય નાદ રંકણ'... (ક્રી ૯)થી અહીં સુધીની પંક્તિઓ લખાઈ જ નથી. ૩૮ સાધયં (ગુ. ૨-૩-૪). ૩૯ પ્રાણ પડયા (ગુ. ૨). આ પંક્તિ ગુ. ૩માં નથી. ૪૦ સાધયં (ગુ. ૨); દેયયં (ગુ. ૩); આદયં (ગુ. ૪). ૪૧ આ પંક્તિ ગુ. ૨માં નથી. ૪૨ ઓસરના (ગુ. ૨). ૪૩ બાધે, પ્રેમ સાધે (ગુ. ૩). ૪૪ નવ (ગુ. ૨, ૪); તારણીને અલેયયં (ગુ. ૩).

કડકું ૨૮

૧ દમયંતી (ક્રી. ૧, ૨). ૨ પંચનળ (ગુ. ૨). ૩ લેરા (ક્રી. ૨). ૪ ન મેધાનમેય (ગુ. ૩); ન મીએ અક્ષ (ગુ. ૨, ૪). ૫ દેવવ્રજ (ગુ. ૩). ૬ અક્ષગા (ગુ. ૩, ૫, નં). ૭ પંચ નળ આવે ફરી (ગુ. ૫). ૮ યજ્ઞે (ક્રી. ૨, ગુ. ૩-૪, નં). ૯ કુટડા (ગુ. ૩). ૧૦ વેધાવેધ (ગુ. ૩, ૬, નં); આધાવેધ માંડી (ગુ. ૪, ૫); રાધા-વેધ (ક્રી. ૨). ૧૧ શાપ સધળા ફરીએ ફોફ (ક્રી. ૨). ૧૨ પાંચેની મંડલી (ગુ. ૩); સોભે મંડલી (ગુ. ૪); પાંચે નળી (ક્રી. ૧); પાંચે મલી (ક્રી. ૨). ૧૩ તાતનું લોને નામ (ગુ. ૩), પિતાતણું મું નામ (ગુ. ૪). ૧૪ લોભીવેખ ન ગણે પાપ (ગુ. ૪); નથી આણતા (ગુ. ૫) ૧૫ આધતી (ગુ. ૩). ૧૬ કપટી રૂપને (ક્રી. ૧); કપટીને (ક્રી. ૨). ૧૭ હું નલ હું નલ (ગુ. ૪); હું હું નલ આરે... (ગુ. ૩); હું હું પાંચે નલ એમ આરે (ગુ. ૨). ૧૮ ગગનેથી દીદા (ગુ. ૩-૪). ૧૯ નારદીઆ (ગુ. ૪). ૨૦ અમર (ક્રી. ૨, ગુ. ૪-૫-૬, નં) ૨૧ ભારે ભોમના (ગુ. ૪); મોટા ભોવનના (ગુ. ૩). ૨૨ જમ જરામરણથી (ગુ. ૨); જરા મરણ જમથી (ક્રી. ૧); જરામરણથી (ગુ. ૩-૪). ૨૩ તમે આમારે... (ગુ. ૨, ૬, ક્રી ૨, ગુ. ૪); તમે આમારે બીમક મન્ય હું તમારે પુત્રી જન (ગુ. ૩). ૨૪ ચાર દેવ (ગુ. ૪). ૨૫ સીધું (ગુ. ૩). ૨૬ કરમાય (ગુ. ૩-૪-૫-૬).

૨૭ જમમતના (ગુ. ૩, ૫). ૨૮ અમૃતસાવી (ગુ. ૨); અમૃત
સંજ્ઞન તાહારા કર (ગુ. ૩); અમૃત મુપીકિ તાહારે કર (ગુ. ૪).
૨૯ મુખિયા થયા (ગુ. ૨-૩-૪). ૩૦ અરેષા તે (ગુ. ૨); અરેષા
સર્વ (ફા. ૨). ૩૧ મંગલ ફેરા ફરી (ગુ. ૩) ૩૨ ત્યારે મંગલ ફેરા
ફરી (ગુ. ૪) ૩૩ કરી (ફા. ૨, ગુ. ૨, નં). ગુ. ૪ માં આ પછી
નીચેની પંક્તિઓ વધારે છે:—

પેસે મંગલે દાન અપાય, મોવણું સવડી ગાય;
બીજે મંગલ ફેરા ફરાય, ગજ ઘોડી ને સેન અપાય.

ત્રીજું મંગલ તંદાં ફરાય, માફા રથ વેહેલ અપાય;
ચોથે મંગલ દાન અપાર, સેહેસ ગાંઠ આપાં અનીસાર.

ચારે મંગલ ફેરા ફરીઆં, એ વીધન(વિધની) દાન આપીઆં.
બ્રામણને દખંણા અપાય, તે દાન સનગણું થાય.

સાધુ રાજા કુતા જોટલા, મંડપમાં બેસી રહા તેટલા.
બીમકે સાધુને કરે જુહાર, એકેકા આપેા તોખાર

સાજ રૂપાસોના તણું, બીમકે વંતો કીધો ધણું.
રાજા સરવે પ્રસન્ન (પ્રસન્ન) થયા તે ઘોડા સરવ નક્કને આપી ગયા.

૩૪ તે તેણાં (ગુ. ૩); પેહોતો સરવ તણો (ગુ. ૪); મન
તણાં (ગુ. ૫); કુંવરી તણાં (ગુ. ૬, નં). ૩૫ મારગ્ય મસો (ગુ. ૩);
આવો સાસે બરો હિતાવસો (ગુ. ૪). ૩૬ કંઠમાં શિશઅસ્તી
(અસ્તિ)ની માત્ર (ગુ. ૩). ૩૭ લોહ અંગાર (ગુ. ૨). ૩૮ નીરધાર
(ગુ. ૨). ૩૯ ક-યાએ નક્ક જાણું જે વરો (ગુ. ૨); ક-યાને જાણું
નક્ક વરો (ગુ. ૩), કલજુગે જાણું નક્ક વરો (ગુ. ૪); ક-યાને નજ
જાણ્યો વરો (ગુ. ૫); કલિએ જાણ્યું નગરાય વરો (ગુ. ૬). ૪૦
કોધે કલિજુગ સાંકામો મળ્યો (ગુ. ૨); કલીયુગ કોધી પાછો પડ્યો
(ગુ. ૩); કલિજુગ અરધેથી પાછો ફર્યો (ગુ. ૪). ૪૧ આજ થકી પુરો
જાયું સહી (ગુ. ૩). ૪૨ નરનારી (ગુ. ૪). ૪૩ જોગવે (ગુ. ૪);

પાંખો (ગુ. ૩). ૪૪ ધર્મ (ગુ. ૨). ૪૫ સુધર્મ (ગુ. ૩). ૪૬ ગુ-
 ૧ નો પાઠ. બીજી પ્રતોમાં 'છિ' છે. 'છીડાં' (ગુ. ૪). ૪૭ દમ-
 પંતી (ગુ. ૨-૩-૪). ૪૮ હવો તે સ્થાન (ગુ. ૩); ન જાણો જાણ
 (ફા. ૨). નહિ તે સ્થાન (ગુ. ૧); થયો તે દિન (ગુ. ૫).

કડવું ૨૯

આ કડવામાં ગુ. ૩ માં દરેક પંક્તિને છેડે 'રે' છે, ને ગુ. ૪ માં
 'જી'. ૧ ખેલુ પેર (ગુ. ૨); દુખવચન મુખ ખોલે જી (ગુ. ૪); દુષ્ટ
 વચન મુખ ખોલેજી (ગુ. ૫). ૨ જનો અતતરીઆ (ગુ. ૪); ઉદ્યા
 બને (ગુ. ૩). ૩ નજ ભોગવે રાયપાટ સીંદાસન, તારે અંન નહી
 દાણો રે (ગુ. ૩). ૪ જલકસં દાણો જી (ગુ. ૪). કાંઠાં માં આ પછી
 આ કડી છે:—

કળિ કહે છે; 'જેજો ભાઈઓ, કમો વાળ્યો આડો આંક રે;
 એકજ ખોરડીના જે કાંટા, એક પાધરો એક વાંકો રે.
 આને જોવા મળેલી કાઈ હસ્તપ્રતનો આધાર નથી.

૫ તાહારા (ગુ. ૨-૩-૪). ૬ માહારે (ગુ. ૨). ૭ 'પુષ્કરના.
 મધ્યે' ને બદલે ગુ. ૨-૩ માં 'પુષ્કરને' છે. ૮ તુ કરજે તાંદાં
 ધાણો (ગુ. ૨); નવ મસતું આવે જાસ (ફા. ૧); કરવાને જે જાસાજી
 (ગુ. ૪). ૯ ચાઈથ (ગુ. ૩). તાંદાં ચાઈસ પાસા જી (ગુ. ૪). ૧૦
 પ્રથમે પણ પત્રકે તું વૃષભતું (ગુ. ૩). ૧૧ હરાવી (ગુ. ૩, ૧૦);
 વાહીને લેજો (ગુ. ૪). ૧૨ એ વાત વાટે ગોઠી (ગુ. ૨); એહવી વાત
 મન્ય ગોઠિ રે (ગુ. ૩); એ ગમતી વાત જ ગોઠી (ગુ. ૬). એ વાત
 ગમતી ગોઠી (૧૦); એ વાત રૂદેમાંહે ગોઠી (સં. ૧૮૨૧ ની પ્રત).
 ૧૩ ઉપતી રીસ તે નહ ઉપર, જે હાપર કસી જે અદેખા રે
 (ગુ. ૩); જુગ (ગુ. ૫). ૧૪ નજરાય (ગુ. ૩-૪). ૧૫ આપ્યું રાય (રાજ્ય).
 ... (ગુ. ૩); આ અરધ રાજ્ય (ગુ. ૬). ૧૬ બીજી વાત રુચે નહીં

(ગુ. ૩); ન ક્યે બીજું (ગુ. ૪); છૂત રમવાનો પ્રેમ (ગુ. ૩-૪); બીજા... ર.યુ, મુને...પ્રેમ (ગુ. ૨). ૧૭ મલીને (અસીને, ચોળાને) -ફા. ૧-૨. ૧૮ પ્રમાણ કીકું (ગુ. ૩, - ફા. ૨) ૧૯ આગળ પાંમવું...(ગુ. ૪). ૨૦ થયો બેડો (ગુ. ૨); બેડો મલરાગ (ગુ. ૩); બેડો બેડુ જણ (ગુ. ૪).

કડવું ૩૦

૧ વેરાડી (ગુ. ૨) ૨ સાંભલી (ગુ. ૨). ૩ ગુ. ૧, ફા. ૧, ગુ. ૪ નો પાક. કારમ્યો (ગુ. ૨, ગુ. ૫); કારમો (ગુ. ૩-૪); વેરી સમોવડ તે (સં. ૧૭૫૫ ની પ્રત, નં. એ ટાંકેલી). ૪ પણ (ગુ. ૩, ૫, ફા. ૧). ૫ પુષ્કર ભાઈજી (ગુ. ૨). ૬ એક હમંજર (સંવત્સર) -ગુ. ૪. ૭ અગોષે (ગુ. ૧, ફા. ૨); અગોષે (ગુ. ૨-૩); ગોષ (ગુ. ૫); ગુપ્ત (ગુ. ૬, નં). સ્વીકારેલો પાક ગુ. ૨ ને ગુ. ૪ નો છે. ૮ હતો (ગુ. ૩), જો કદાપી જા (ગુ. ૪). પ્રીછુ (ગુ. ૨, ફા. ૨, ગુ. ૬). ૯ મમી તે (ફા. ૧, નં). ૧૦ માદો (ફા. ૧); સામદો (ગુ. ૨), સામદા (ફા. ૨, ગુ. ૩). ગુ. ૪ માં આ પંક્તિ નથી. ૧૧ પોતે (ગુ. ૧). ૧૨ કહો (ગુ. ૧, ફા. ૧); કહે (ગુ. ૪) ૧૩ જાય (ગુ. ૧, ફા. ૧). ૧૪ વનના વાસી (ગુ. ૩). ૧૫ એકેકું (ગુ. ૩, ૪, ૫); એકે વલે નીસમે રાગ, ઉતારો...(ફા. ૨); એકેકું વસ્ત્ર રાખો અંગ ઉપર બાકી ઉતારો...(ગુ. ૨). ૧૬ ગુ. ૨ ને ૪ નો પાક. ૧૭ નળ ભૂપાલજી (ગુ. ૬, નં, કાં). ૧૮ સર્ષ ખાસ (ગુ. ૬), આ કાલજી (નં, કાં); મોઝારજી (સં. ૧૭૫૫, ગુ. ૨, ૫). ૧૯ અમ્યો આવસું શાયજી (ગુ. ૨) ૨૦ રેવાય જી (ગુ. ૪); સહેવાય જી (ગુ. ૧). સ્વીકારેલો પાક ફા. ૧-૨, ને ગુ. ૨-૩ નો છે. ૨૧ સાથે (ગુ. ૩); સાથ (ગુ. ૪). ૨૨ બેડુ ખાગજી (ગુ. ૨); નાનાં (ગુ. ૪). ૨૩. કહી (ગુ. ૨); કેમ થાઈ હું (ગુ. ૪). ૨૪ નાય જી (ગુ. ૨, નં, કાં).

ક્રડ્યું ૩૧

૧ ગુ ૩ માં આની પછી 'કાલા' સખ્દ છે. ગુ. ૨ માં ક્રુરપદ આમ છે: 'મોશાલ પધારો રે બાલક બાહુઆં રે'. ૨ રહેસું આંપે પેટને રે, કરે છે છેલું લાડ (ગુ. ૩). ૩ છે (ગુ. ૪). ૪ મઝસું દોલેસે રે, મેઘવે તો...(ગુ. ૩). ૫ માદારાં દામણાં રે (ગુ. ૨); માત વિના થયા બાલ્યકા રે, નહીં દો રુદયા સાથ (ગુ. ૩). ૬ આ પંક્તિ ગુ. ૨ માં નથી. ૭ પીઢરના (ગુ. ૩); માદારા (ગુ. ૪). ૮ બેહુ બાલ (ગુ. ૨-૩); રતન (ગુ. ૪); છે બાળક તમારે સાથ (કા. ૧). ૯ કરે સંભાલ (ગુ. ૩); ...તાતને રે, માથે ફેરવશે હાથ (કા. ૧). ૧૦ ઉતારતી રે (ગુ. ૨); હૈએથી બાલક નવ જીરે રે (ગુ. ૪). આ કડી ગુ. ૩ માં આમ છે:—

‘ચુબન કરે ત્યાંહાં કાંબની રે, મનમાં ધણો છે શોક;

ફરી ફરી મુખ જુએ બાલનું રે, જોવાં મલા નમરના લોક. મોશાલો’

૧૧ બાલક (ગુ. ૨-૩). ૧૨ તે જાયે (ગુ. ૨). ગુ. ૩ નું વક્ષણ આવું છે:—

‘રાખરાણી ધણું દુષ પાંખાં, બાલ્યક સુખાં ગુરુકરમાય રે;

વેલાવ્યા બે બાલ્યકા, ગુરુ સાથે મુંસાલમાય રે.’

ક્રડ્યું ૩૨

૧ સહીઅરનાં (કા. ૧, ગુ. ૨, ૬, નં). ૨ જલ નહીં (ગુ. ૨-૩). ૩ દુવાર દેખ સહુ (ગુ. ૪); દાગ અડકાવે (કા. ૧, ગુ. ૬, નં). ૪ પુરમહિ (ગુ. ૨, ૪); પુર મધ્યે (ગુ. ૩). ૫ વહાણું થયું વાટે (ગુ. ૧). ૬ આની પછી ‘આવે’ એ સખ્દ ગુ. ૪, ૬, ને નંમાં છે. ૭ આવીને (ગુ. ૩). ૮ સરવસ્ત નાંધે (ગુ. ૩). ૯ રાયે (ગુ. ૩). ૧૦ લાંધણ (ગુ. ૫). ૧૧ ઝોંકો પટકાલ પેહેરો બને જણ કામલ કાયા દાએ (ગુ. ૨). કા. ૨નો પાઠ ‘બને જણ’ને ‘દેકાણે’ ‘બનેએ’

સિવાય બાકીનો શુ ૨ મુજમ છે 'એક પટકુળ .. એમદા, કોમળ કાયા દાએ' (ફા ૧) 'એકેકુ' સિવાય (શુ ૪નો પાઠ ફા ૧ જેવો છે 'એકેકુ ત્યાહા પટકુન પહેર્યું' અને કોમળ કાયા દાએ (શુ ૩). ૧૨ વણા દિવસની તૃષા સમાવી (ફા ૧, શુ ૪, નં). ૧૩ ત્યાહા આવ્ય નય ને રાણી (શુ ૨) ૧૪ પાણીએ (શુ ૪, ૬) આ સખ્દ શુ ગમા નથી, વાર્યે (વારિએ)—શુ ૫, નનને નારી કેહે વારે વારે (શુ ૩) ૧૫ શુ ૨, ૪, ફા ૨નો પાઠ જ્વારન ખાઈએ (શુ ૧), સાસના થઈએ (શુ ૬, નં) ગ્હે સતોપાઈને (શુ ૩) ૧૬ 'એક મે' ને બદલે 'એકા' (શુ ૩-૪) મે (શુ ૨) ૧૭ ધરી ધીમરનુ (શુ ૪-૫), સીધુ ઢીમરનુ (શુ ૬) ૧૮ આવરણ (શુ ૧, ફા ૨) ૧૯ તાધ્યા (ફા ૧, શુ ૨, શુ ૬) જડિયા (ફા ૨, શુ ૫ ન) ૨૦ જે આણસમા (શુ ૩), મે જણને (ફા ૨) મ-યોને (શુ ૫) ૨૧ હશે (ફા ૧) હોએ (ફા ૨, શુ ૪ ન) થાએ (શુ ૨) ૨૨ સોપી (ફા ૧, શુ ૩-૪), મૂક્યા (ફા ૨) ૨૩ વાગ (શુ ૧-૩-૪) ૨૪ નીરધાગ (શુ ૪) જનમાં તીલે ઠાગ (શુ ૧) ૨૫ ખાઈએ (શુ ૨), ખાશ (ફા ૨) ૨૬ રૂઢિયા સાથે (શુ ૫) ૨૭ પેના (શુ ૨) ૨૮ એટલે અત્રમા (શુ ૪) એટલામાહા (ફા ૧, શુ ૨-૩, ૫-૬ નં, ફા ૨) ૨૯ મયુ (ફા ૨) ૩૦ ડંપત (શુ ૩) ૩૧ અત્રેન વર્મે (શુ ૩), અત્રુજિની (શુ ૨) અત્રીનવસ (શુ ૪) ૩૨ સામાન (શુ ૨), અબનાના (શુ ૨, નં) ૩૩ ધર્મ મઠ પનીઅ (શુ ૨) મજીવ ધયા પત્યા પગમા (ફા ૧) ૩૪ મગને (શુ ૪) વાત્યા (શુ ૩) ૩૫ દીધા (ફા ૧, નં) ૩૬ ઝીડી જળમા પડીઆં (શુ ૨) ઝીડી ગયા તે જળમા (શુ ૬) ૩૭ આપુ (ફા ૧-૨, શુ ૩), આપીશ (શુ ૨, ૪ ૫ ૬, નં) ૩૮ વાહીતુ મોહો ને ગ્હે રી-રબી (શુ ૨) નીસે મુખે ગ્હે દમયતી (શુ ૩) વીતુ મુ ને ગ્હે તાણી (શુ ૪) ૩૯ નારી કથે .. (શુ ૨) ૪૦ ધર્મ (શુ ૪, નં) ૪૧ કેમ (શુ ૨-૩) ૪૨ ગ્હે (શુ ૩) ૪૩ આહ ખરે (શુ ૨) ૪૪

ખનગવ્યાં (ગુ. ૫); ખાધાં (ગુ. ૩, ૬). ૪૫ જ્યારે વિદાય (ગુ. ૪); જ્યારે ઊડ્યો આકાશ (ગુ. ૨). ૪૬ નવ્ય (ગુ. ૩). '૪૭ દુઢાવ (ગુ. ૧), વિભાસણ (ફા. ૨), દમયંતીએ દુદા કર જાંબા (ગુ. ૩). ૪૮ નાગી મયાં (ગુ. ૫). ૪૯ પણ રાત્રે રતી નવ મતિ (ગુ. ૨). ૫૦ વાય (ગુ. ૨-૩, ૫-૬, ફા. ૧), પલાયે (ગુ. ૪).

કડવું ૩૩

૧ તમકાર (તુચ્છકાર)-ગુ. ૪. ૨ રૂંદે ફાટને અમલા રૂંદે (ગુ. ૩); દમડું ફાટે ને અમલા આંસુ ભરે (ગુ. ૨)...આખે આંસુ ભરે (ફા. ૨). ૩ સાર્કા (ગુ. ૩). ૪ તો (ગુ. ૨). નેં (ગુ. ૩) ૫ લે લીડે છે પાપણી (ગુ. ૨). ફા. ૧ નો પાક ગુ. ૨નો જ છે, 'છે રે' કરે સાથે. ૬ પાણી પીકું તેં...(ગુ. ૪); પાણી પીએ એ...(ગુ. ૩). ૭...આગમ્ય...નારીને દે છે નસ (ગુ. ૩). ૮ મારે સગે (ગુ. ૩). ૯ પીઢરમાં (ગુ. ૨-૩-૪-૫-૬). ૧૦ નાયજ માદારા કોનાની કામા (ગુ. ૨); નાયજ મુને તમ્મે કો રે કામા (ગુ. ૩); નાયજ મુને કરમે કામા (ગુ. ૪). ૧૧ અચક આસ ચકાવ્યું શીશ, મહતી વાન જાંબે જુગદીશ (ગુ. ૨, ૪), અજમન આસ...ત્રાહે ત્રાહે રે જુગદીશ (ફા. ૨), અજમન આસ ચકાવો શિશ, વીનાપદાધ દુધુ જુગદીશ (ગુ. ૩). ૧૨ કસીએ પેગ (પ્રિયો) નસ મતિ નહીં(ગુ. ૨); કસીયુગ નસે માંતુ નહીં (ગુ. ૩), ૫૦ કસીને જોગે માંની તૂકી (ગુ. ૪), કસિએ માનવા દીધું નહીં (ફા. ૨), કસિ પ્રતાપે નસે માની નહીં (ગુ. ૬). ૩૦ગે જોગે નગ માને નહીં (નં. ૩૦). ૧૩ જગલાની (ગુ. ૪). ૧૪ ગુ. ૩ પ્રમાણે. રાગ (ગુ. ૪, નં). ૧૫ ઝાઝો (ફા. ૧, ગુ. ૨); જડુ (ગુ. ૩). નં માં ફટી કડી પછી જમી કડી 'થોડી પાંખ ને માંસ જ થાય, ઉપર વસ્ત્ર નાંખું આપણું; ઉફારી...નગન કરી' એમ છે. વચ્ચાં ચરણો નથી. ૧૬ ઉપર નાખું વસ્ત્ર મુજ તણું- (ગુ. ૧). સ્વીકારેલો પાદ ફા. ૨, ગુ. ૨-૩-૪-૬ ને નં નો છે. ૧૭ જોડણી

સુર્ગ (શ્રુ ૨) સુર્ગ (૩ ૩) સુર્ગ (શ્રુ ૧, ૪) ૧૮ તથા (શ્રુ ૨) સોપાને (શ્રુ ૬) ૧૯ આલો (શ્રુ ૨) ઝની ૧(૧૦) ૨૦ જેમસો ધીવ નામે તીન (શ્રુ ૨) ચમ તીમ તે ગ્રેહે છે જન (શ્રુ ૩) ૨૧ રમા આ પકિત જ નથી જેમ માછી ઝડી નાખે જાગ (૧૦, ૬૦) ૨૨ મગનીકેહે (નીકરે)-શ્રુ મગ નીકરે (શ્રુ ૪) યાને શમ (શ્રુ ૨) મગની ભણી (શ્રુ ૫) યાની પુ કે ગયો નનરાયે (૩ ૦) ૨૩ કલીમગ (શ્રુ ૫) ૨૩ ધરી વજ ને (શ્રુ ૨) ૨૪ કપોલે (શ્રુ ૧, ૭, ૬૧ ૨) ૨૫ ગયો (શ્રુ ૨) ૨૬ આપુ અરુ વજ કાકુ નન (૬૧ ૨, ૩ ૩) અર્ધુ નજ આપુ નગન (શ્રુ ૩) અગધૂ વજ આપુ પેરો જ્વમન (સ્વામિન)-શ્રુ ૪ આ ત્યો અર્ધવજ પહેરો રાગન (શ્રુ ૫) ૨૭ નાહે (શ્રુ ૪, ૧૦, ૬૦) ૨૮ અટણીઆ (શ્રુ ૨) ૨૯ પહે જમયતીને નીકા હવી (શ્રુ ૨) ૩૦ અગ (શ્રુ ૨) અગે (શ્રુ ૩) કરોધ અગોઅગ રહો (રહો) વસી (શ્રુ ૪) ૩૧ ન જાય (શ્રુ ૨-૩, ૬૧ ૨, ૧૦, ૬૦) જાગે (શ્રુ ૫) ૩૨ પ્રથમી પર (શ્રુ ૪) વસુધા પર (શ્રુ ૩) ૩૩ દુખ ન દીકે હવું અધધડી (શ્રુ ૨) એને દુખ નોણ અધધડી (શ્રુ ૩), જેણીએ દુખ ન દીકે અધધડી (શ્રુ ૪) ૩૪ જોઈ જોઈ (શ્રુ ૨-૩-૪-૫) ૩૫ મળુ (શ્રુ ૬) ૩૬ પ્રીને (શ્રુ ૨, ૪) ૩૭ મનમાં આપુ એહેવુ નીરધાર (શ્રુ ૨) ૩૮ મનમાં આપુ નીરધાર (શ્રુ ૩) એ મનીનતા છે નીરધાર (શ્રુ ૩) ૩૯ બુધ્ય ઉપજાવે (શ્રુ ૨-૪) ૪૦ તોહે ન શમે (શ્રુ ૨) તીએ સમે રહેને મદુ શમે (શ્રુ ૩), તે સમે (શ્રુ ૪) ૪૦ તો મુકુ એકવી વનમા જ (શ્રુ ૨) એકી એકરી વનમોજાર (શ્રુ ૪) ૪૧ કોપ્યો (શ્રુ ૩) ૪૨ હુરિમ (૬૧ ૨) જોડણી જરદા (શ્રુ ૨) ૪૩ જરીમ (શ્રુ ૪) ૪૪ જો (શ્રુ ૩) ૪૫ જોડણી-એહેવ (શ્રુ ૨), એએલ (શ્રુ ૫) ૪૬ વધેવું (શ્રુ ૩-૪-૫-૬) ૪૭ મુને (શ્રુ ૨) ૪૮ ને (શ્રુ ૫) ૪૯ રેતોદયએહની (શ્રુ ૩-૪-૫) મોદિની (શ્રુ ૬) ૪૭ સહે વેદના (શ્રુ ૨ ૩) ૪૮ નસ મનમ વિચારે પડે (શ્રુ ૨) વીચાગ્યાની

ધીમા પડો (ગુ ૩) વીચારવન મધે પડો (ગુ ૪) વિચા-વા નિધિમા
 પડયો (ગુ ૫) વિચારાવિચાર માહે પડયો (ગુ ૬) ૪૯ આવના
 જના (ગુ ૨, ૪, ૫) આવતો જતો (ગુ ૩) આવાગમનને (ગુ ૬)
 પ૦ તજને ચાલો (ચાલ્યો) સધુ સુદરી (ગુ ૪) ૫૧ નયે (ગુ ૨-
 ૩-૪) ૫૨ તજ (ગુ ૨) મુકી (ગુ ૩) નાગી તજ (ગુ ૪) ૫૩
 અગીકાર (ગુ ૨-૩-૪-૫-૬) ૫૪ વમન કરા (કયા)નુ અન (ગુ
 ૨) દૂત વિનાનુ અન (કા ૧, ગુ ૬) જુઃ દહીએ (ગુ ૩) વીમતનુ
 અન (ગુ ૪) ૫૫ તેહેનુ (ગુ ૨) ૫૬ કોડો (કોડયો) ગુ ૩, ૪,
 ૫ ચાલ્યો (ગુ ૨) ૫૭ જાહા નયે (ગુ ૨, ૫) ૫૮ થયો (ગુ
 ૨) દવા (ગુ ૫) પ્રાન દાત અર્ણવે થયો (ગુ ૩) ૫૯ વીર
 (ગુ ૨, ૪) જુપ રીસ (ગુ ૩) ૬૦ જાગો રહે થો દુષ ઉદે (ગુ
 ૨) જાગુ રહે થયુ દુષ ઉ (ગુ ૩, ૫) મયો રુદે થયો ઉ (ગુ ૪)
 ૬૧ શુર (ગુ ૨)

કડવુ ૩૪

૧ વીધવીધના (ગુ ૨) ૨ સરીર (ગુ ૪) ૩ આછટે (ગુ ૪)
 ૪ તે રાનમા (ગુ ૨) ૫ નહી (ગુ ૨) દરી (ગુ ૪, કા ૦) ૬ ૩
 મા 'હૃયાની અવધ્ય' હે ૬ જો (ગુ ૪, કા ૦) ૭ મન મમતુ
 વ (ગુ ૨, ૪) ૮ કા ૧-૨ તથા ગુ ૨, ૪ નો પા સહિદોહિની
 (ગુ ૧) શીશોહિની (ગુ ૩) સહિદોહિની (ગુ ૬) ૯ જુએ (ગુ
 ૪) ૧૦ કોધી વનની વાટ (ગુ ૨) નીરાટ (ગુ ૪, ૫) કુરવાટ
 (કા ૨) નરગટ (ગુ ૨) સુમવાટ (કા ૧) નિરવાટ (ગુ ૪, ૧૦)
 ગુ ૩મા આ પકિતને જાહેરે આવી પમિત હે 'રાયે જુપ નાગને
 નીર્ધ એ વન ખેડુ (ડયુ) ચર્ણનો કાટ' ૧૧ મોહકા-ણ ને (ગુ ૨)
 મોહોધારણી (ગુ ૪)-કમ્મ કા-ણી (ગુ ૬) ફાટે વનાટે (કા ૨,
 ગુ ૨, ૩, ૪) ૧૨ કવાત (કા ૧) મનને (ગુ ૬) ૧૩ અન્ય
 આલ (ગુ ૨) અન્ય અલપ (ગુ ૧) કમન્ય અલપ (કા ૧) એને

અનપ (ગુ ૪) સ્વીકારેલો પાઠ ગુ ૩માં છે ૧૪ મે ગજગામી
(ગુ ૪-૫) પામ્યો એ ગજગામી (ફા ૨) ૧૫ સ્વયંવર-વાર્તા સાભ
લીને (ગુ ૩) ૧૬ દુ ખ (ગુ ૫-૬) ૧૭ ગુ ૨મા આ લીગી નથી
પ્રેમજન મુકાવ ન્યપરતા (ગુ ૩) જુએ પ્રેમજનાના મુકાવ નન (ગુ ૪)
ને પ્રેમદા મુકાવન નનગજન (૬ ૬) લોહ પ્રેમજન (કાં) ને
પ્રેમ મુકાવે હો નજરાજા . (નં) ગાદો કાગે (ગુ ૩, કાં) ગાદો
કાદે (ગુ ૨, ૪) ૧૮ આતી પગી ગુ ૪મા આ કડી છે
'ધરમીખ (ધર્મિષ્ઠ) હો નરપતી, હુ જાણુ છુ મહારાજ દગાપુગળ'
યાહિ છુ મુગણ, મુકાવ મુજને આજ' ગુ ૫ મા પલુ એ છે પળ
બીજી પમિતમા 'દમયપૂરણ યાહિ અનુરણ' એવુ વચાય છે ૧૯
જાણુ (જાણ્યો)-ગુ ૩-૪ જાણીને (ગુ ૩) ૨૦ રાઈ રાઈ બેઠો એને
સ્વર (ગુ ૪) રહ્યો રડતો નિરધાર (ફા ૨) સામોટ દોડો તીણી વાર
(ગુ ૩) ૨૧ સામે (આસો) ગુ ૨ સનન (ગુ ૩) મ્વડે (કાં) ૨૨
પડે બરાડ દવાડ (ગુ ૧) પાડ દવાડ બસે દેહવાડ (ગુ ૨) ૨૩
કદુ (ગુ ૪) મુકાબ્ય (ગુ ૩) ૨૪ બજાને બહાર કાદ (ફા ૨)
૨૫ ઉમ રાજનુ (ગુ ૪) ૨૬ ગુણવાન (ગુ ૪) ૨૭ ગુ ૨-૩-૪
ને પાઠ ગુજ (ફા ૧) ગુ ૧મા અહી કોઈ સમ્દ નથી 'કોઈ
હુયે કરીશ ઉપકાર' (નં કાં) ૨૮ ખોલે (ગુ ૨) ખધે (ગુ ૪)
૨૯ સાંતી (ગુ ૨, ૪) સતોષ (ગુ ૩) ૩૦ પુદયસ્થોક પાન્યો
વીધન વામ્યો મના વૈદ બીકથ (ગુ ૨) ૩૧ નામ (ગુ ૪) ૩૨
સપન રૂખીનો (ગુ ૪) ૩૩ પ્રેમની જોડણી સ્થાપ (ગુ ૨) આપ
(ગુ ૩) સાપ (ગુ ૪)

કડગુ' ૩૫

૧ ગાશ્વિન (ગ ૨, ૫, ૬) ગ્રાજી (ગુ ૪) ૨ વ્યાપી (ગુ ૪)
૩ ગુ મલે દેહ અવની ઉપર (ગુ ૨) મનજે દવમા અવનીપેર (ગુ ૩)
બળજે દવે અવની ઉપર (ગુ ૪) ૪ વસજે અમી મહિ (ગુ ૨-૩-૪)
૫ ભોગવતે દુન જીવ જાએ (૬ ૨) ભોગવે (ગુ ૪) ૬ ચડો ચડી

(ગુ. ૨), બાલે તે (ગુ. ૩). ૭ મુને (ગુ. ૨, ૩, કા. ૧, નં. ૧), મુનિ
 મુને (ગુ. ૪), રૂપીજી એનો અનુગ્રહ કરો (કા. ૨). ૮ ત્યારે શાપ
 પરિપુરણ થાશે (કા. ૨) ૯ સુષ (ગુ. ૩, કા. ૧). ૧૦ ગુ. ૩ નો
 પાઠ... દિવસનો... દાઝું છું... (ગુ. ૧, નં. ૬૦), તે દાદાનો બહું છું
 અહીં (ગુ. ૪), તે વનમાં દાઝું છું અહીં (ગુ. ૨). ૧૧ શન (ગુ. ૨).
 ૧૨ ગુ. ૧-૨નો પાઠ. તે આજ દુઃખ ટાલઈ સંપત્તિખીનું વચન પાળઈ
 (કા. ૨), તે નમો આજ દુષ કાપીઈ જીતદાન અમને આપીઈ (ગુ. ૩);
 ખીજું ચરણ-સત પુનઃસોક્તાણું પાલીઈ (ગુ. ૪). ગુ. ૫ નો પાઠ ગુ. ૪
 જેવો જ છે 'પુણ્યસોકપણું પાલીઈ' (ગુ. ૬). કા. ૧, ગુ. ૫-૬,
 નં. ૧૦ ને કાં. ૧૦ જે ચરણ વધારાનાં આપે છે: 'સલ પુણ્યસોક તણું
 પાલીઈ'/'પુણ્યસોકપણું પાળાઈ', અને 'ઋષિવચનનું કૃણં પામિયું/
 લલ્લું.' ૧૩ કંગોટકે નક્ષત્રે ડર્યો (ગુ. ૨, ૪), કરી કોષ નલ-કોટ
 ડર્યો (ગુ. ૩),...નળને કહે... (નં. ૬૦). ૧૪ વીખ જુવાલાએ દાધો
 ભુપ (ગુ. ૪). ૧૫ શોભા (ગુ. ૨). ૧૬ નીસરી (ગુ. ૩-૪, ૫-૬,
 નં. ૬, કા. ૧), ખાંધ (ગુ. ૩), ખાંધી (ગુ. ૪) ૧૭ કંદ્રપકુમાર (ગુ. ૨).
 બહું કીધ કુમાર (ગુ. ૪). ૧૮ આ પંક્તિ ગુ. ૩ માં નથી. ૧૯
 કશો (ગુ. ૨) ૨૦ છે (ગુ. ૨, ૪, નં. ૬૦). ૨૧ તાહાશે (ગુ. ૩),
 એ (ગુ. ૨), એહલું (નં. ૬૦). ૨૨ મુઘકુ રૂપ (ગુ. ૨). ૨૩ સર્વ
 (ગુ. ૩), પુરી (ગુ. ૨). ૨૪ પાડયું (કા. ૨), ધરાયું (ગુ. ૬), નળે
 ધરિયું બાહુકનું નામ (ગુ. ૫). ૨૫ ભુપાલે નામને કીધો વીદાએ (ગુ. ૨);
 ભુપ ત્યાંહાંથી યમા વીદાએ (ગુ. ૩). ભુપ વેહેલો યયો વીદાએ (ગુ. ૪).
 ૨૬ બાહુક પુઠેં યાએ છોકરાં (ગુ. ૩). ૨૭ લોક જોવાને (ગુ. ૩)
 ૨૮...હથ વાલી (ગુ. ૩), જુએ રૂપ સહુ નાહાલી (ગુ. ૪). ૨૯ નાંખે
 કાંકરા (ગુ. ૪), મારે કાંકરા ને. (ગુ. ૨); પૂઠે છોકરાં... (કા. ૧, કા.
 ૨, ગુ. ૩, નં. ૬૦). ૩૦ જોડણી-રૂપણી (ગુ. ૩), રીતુપણી (ગુ. ૨),
 રીતુપ્રણી (ગુ. ૪), વગેરે. ૩૧ અપએ (અભાએ)-ગુ. ૪. ૩૨ ગુ. ૨-
 ૩-૪, નં. ૧૦ વગેરેનો પાઠ. 'કયાં નિમ્બો', ખીજી પ્રતોમાં ૩૩ ગુ. ૩માં

આ ઠેકાણે પછીની વીગીનું પહેનું ચરણ છે, જેને ઠેકાણે તેમા 'કીમ
આપ્યા અથોધા ગાન્ય' એમ છે પછીનું ચરણ એનો જવાબ છે.
આ રીતે બેઉ વીગીમા ઋતુપર્ણ ને નળનો સંસાદ તેમા આવે છે
૩૪ એ મન્ત્રાપિ ચર્ષ પુતે ટહી (ગુ ૩) ૩૫ તે (ગુ ૩-૪, નં, ૩૦,
કાં) ૩૬ આપો તમો. (ગુ ૩) ૩૭ 'ખીજુ નીચુ' ને મદસે
'દુ ખીજુ' (ગુ ૨-૩), 'દુ નીચુ' (ગુ ૪, નં, ૩૦) ૩૮ અને
સ્વયપાક... (ગુ ૨) ૩૯ વિદ્યાપાત્ર (ગુ ૨) . મહોજી તમો, વિદ્યા
વતને કથમ અમો (ગુ ૧) ૪૦ હયદાસનો કીધો અધિકાર (ગુ ૧,
૫) ૪૧ અન્નપતીમા રાગ ગયો (ગુ ૩) ૪૨ રેવા મયો (ગુ ૪)
૪૩ વીયોગવેદના મુખે નણી (ગુ ૨) વીયોગની તે વદના ધણી (ગુ ૩)
ગુ ૫મા 'મન' નથી ૪૪ પડ્યા (ગુ ૧) થાયે (ગુ ૩) પામે (ગુ
૪, ૬) પાન્યા (કા ૨) ૪૫ એ કહજને (ગુ ૨) કુપને (ગુ ૩૪)
૪૬ કહ (કા ૨, ગુ ૩-૪, નં, ૩૦) નમરાયને કેહે રીઝી રે
(ગુ ૩) .. કેહે, ગેા ગયેને રીઝી (ગુ ૪) ૪૭ પેર (કા ૧, ગુ ૬)
ગત (કા ૨, નં, ૩૦) ૪૮ વેહેદસ્વ કેહે હવે દમયતીનિ, ત્યાહા
વયે તે સિ યની (ગુ ૩) ચર્ષ (ગુ ૪)

કંકુ' ૩૬

૧ 'મૂઝી' પહેના જણ (જણ્યુ)—ગુ ૩ જણે (ગુ ૪) ૨
શોઆને લાગી (ગુ ૨) અગના, આનવા પીંડિનો હાથ (ગુ ૪) ૩
વેદર્ભી ચર્ષ (કા ૧, નં, ૩૦) ૪ જુએ છે ચોપાસ (ગુ ૩) ચર્ષ
રહી ગાભરી કોએ નહી માહાગી પાસ (ગુ ૪) વળી જુએ ચોપાસ
(નં, ૩૦) ૫ કોમવ (ગુ ૩) કુમળા (કા ૨) ૬ દુ તમારે પાસ
(ગુ ૨) ૭ ગુ ૪નો પાદ અન્યત્ર 'વન' છે જુએ વનમો (ગુ ૩)
૮ પહે ૩એ વિવ મદુ કરી, નારી ચર્ષ નિરાસ (કા ૧) પછી રૂએ
બદુ વિધ કરી, પામી અતિ નિપાદ (નં, ૩૦) . તવ ચર્ષ માટે નાદ
(કા. ૨) તે ચર્ષ અતનાદ (ગુ ૩) આતનાદ (ગ ૫) ૯ આહા

તો બોલે સાવજ નામ (નં. કાં) સાવજ-પગ (ગુ ૨) ૧૦ અમોલા
 બોલો બોલો કેહ કીમ મડુ રે (ગુ ૩) નવ રેવાએ સ્વામી દુ મર
 રે (ગુ ૪) વાહો હો કચમ (નં. કાં) ૧૧ મારા સમ (ગુ ૫)
 સમ કરી કદુ છુ હો. (ફા ૧) ૧૨ ગોપ (ગુ ૨) અગોપ (ફા ૧)
 અગોપ્ય (ગુ ૩) ૧૩ મારા (ફા ૧, ગુ ૪) ગુ ૨ ને ૩ મા અનુક્રમે
 'દેખુ આસુ કે' અને 'દેખી આસુ કે' છે ૧૪ પન્ધુ (ફા ૧) ૧૫
 આ લીગી ૧ રમા નથી 'આ સિ અધાગી, ભયાનક યાનક, બિહુ
 રે' (ગુ ૩) ૧૬ સ્વર તાણી તણી. (ગુ ૫) ગુ ૪ મા આ લીગી
 નથી ૧૭ પ્રભુ આવે અગે વમગ તમગ તારા જ્યે રે (ગુ ૩)
 અમાગ, તમારા સમ થમે કે (ગુ ૪) ૧૮ ગેની સરી નણિ નાય
 હાથ્ય મહો વેળી કે (૧ ૩) વહાલે જાતે વનાનર છાડી રે (ફા ૨)
 ૧૯ વનવનતુ (ફા ૧, નં. કાં), મારુ તન મન ધન તન્યો નાય,
 પ્રાત્ય છે પેની કે (ગુ ૩) ૨૦ દનવલતી દમયતી વાટે ઉવાટે રે (ગુ ૪)-
 ૨૧ ભરાઈએ રે (ગુ ૨) ૨૨ અહ કાર અગી બહુ નામી સુ પહારી
 રે (ગુ ૩) આ અને પછીની લીગી ગુ ૪ મા નથી ૨૩ કેમ વાહાતા
 આંકિ (ગુ ૨) વાક ગો તમારો રે (ફા ૧-૨) ૨૪ ગો વાંક માહારો
 વણ અપરાધે (ગુ ૪) ગો વાક મારો અપરાધ (ગુ. ૫), વનમા
 મૂખી મયો રે (ગુ ૨)

૩૩૩ ૩૩

૧ દમયતી (ગુ ૪) ૨ વનમા (ફા ૧-૨, ગુ ૪, નં. કાં) ૩
 (૧ ૩) ૩ અમલા તે જપતી જ્યે (ગ ૩) મુખ જપતી (ગુ ૪,
 નં. કાં) ૪ અવની આછેટે કાએ (કાય)-ગુ ૪ પ રોઈ તે યઈ
 (ગુ ૩) ૬ ભરે (૧ ૪, ફા ૧, નં. કાં) ખૂટયા (ગુ ૪)
 ૭ આસુની ધાર (ગુ ૨) આસુકાની ધાર (ગુ ૩) આસુના નીર (ગુ ૪)
 ૮ જમે વાહાણા વડી મયા બહુ દુષ પામે નાર (ગુ ૩) ૯ વહ અગે
 (ફા ૧, ગુ ૬, નં. કાં) રૂપીસી ધાર (ગુ ૨) વેહે સોણીત

રૂંધીર (ગુ ૪) ૧૦ હેડતા તે આયડે અને (ગુ ૩) ૧૧ જાનવતી
 (ગુ ૩) ૧૨ કાટે ભરાયા (ગુ ૪) ૧૩ વહ (ગુ ૨, કા ૮, નં. ૧૦,
 કા ૮) ૧૪ નહી કો (ગ ૨) નહી કે (ગુ ૪) ૧૫ ઉધરકે (ગુ ૪)
 સુએ (ગુ ૨-૩) ૧૬ ને બધે ટેથ (૧ ૨) વડી વાટે મંગાખરા (ગુ ૪) ૧૭
 ભય કર (કા ૧) ૧૮ વણુ વણા (ગુ ૨) વડુ વણીયર મિહાવે છે, વાયે
 કેડે મીછ (ગુ ૩) વડુ વણીયર મિહાવે પુ' વળા ધાયે છે રીછ
 (ગ ૪) વડુ વણીયર મિહાવે ધણુ ધાય છે રીછ (૧ ૫) વડુ મિહાવે
 અ ધયમા, ધાય વળગત્રા રીછ (ગુ ૧) ૧૯ ફાતુના શબ્દ (ગુ ૩-૪)
 ૨૦ આંબા આંબા આંબલી એખરા અપાર (ગુ ૨) વનરપતિ બોલ
 મિહામણા અને (ગ ૩) અમની આવન ખીહામણી (૧ ૪) ૨૧
 જોડણી જોડા (ગુ ૨) મેગા (ગુ ૩) મેકી (૧ ૫) મેગડા (ગ ૧)
 સરુઓ (ગુ ૪) ૨૨ યુદ્ધે (યુવે) - ગુ ૧-૨, કા ૨, નં ૨૩
 મોગડી (કા ૨) ૨૪ કટ્ટા બા પે (કા ૨) સરગવા સમે
 (નં, કા ૦) ૨૫ શરીરની (કા ૨, ૩ ૪, નં) ૨૬ મુ' ભગતી
 (ગ ૩) ૨૭ જાણુ (ગુ ૨) વાડ (નં કા ૦) ૨૮ અધા (કા ૨)
 ૧ ૪ મા આ થીંગી નથી ૨૯ તાહા વડી મયા દીન તણુ (૧ ૨)
 દિવસ (કા ૧) દહાડા થયા ચાર (કા ૨) દીવસ તે થયા નવ
 (ગ ૩) ત તો દાદા તણુ (ગુ ૮) ૩૦ ઉદક-અન ભાવે નહી,
 મેગે નહી શયન (ગ ૨) ઉદક નાહાણુ નહી એસવુ અને નિહી શન
 (ગુ ૩) અન-ઉદક હવુ નહી (ગુ ૪) અન-ઉદક પામી નહિ
 (ગુ ૫, નં, કા ૦) ૩૧ સ્વપન (ગુ ૫) ૩૨ ચાર (કા ૨)
 ૩૩ ભમના ભમના (ગુ ૩) ભચનીક (ભયાયમ) તહ વન (૧ ૪)
 ભમના (ગુ ૧, કા ૧..) ખીકારેનો પર ગુ ૨ નો કિ ૩૪ વન
 ભમની ભામની ફેરે (ગુ ૨) વન ભમતી ભામની (૧ ૩) ૩૫
 ચા- (કા ૨) ૩૬ અમવા પામી નહી કે (ગુ ૨)

કડવુ ૩૮

૧ ગુ ૧ ને કા ૧ પ્રમાણે ૨ કુવપા ૨૧ ૧ તથા ૩ ૪

અમાણે. ફા. ૨નુ ધ્રુવપદ 'હો નળ, હો નળ' છે. ૩ વેદિકાયુ' (વિદાય)
 નુ ૨. આ આખી કડી નુ જમા નથી. ૪ થાય વ્યાકુલ (નુ. ૩).
 વ્યાકુલ શરીર રે (નુ. ૨). ૫ છેલું (નુ. ૩) ૬ પુષ્પી (નુ. ૨); કહી
 (નુ. ૩). ૭ વાહાલા (નુ. ૨-૪); વાલ્ય (નુ. ૩). વાલ (ફા. ૨, નુ. ૫).
 ૮ નૈશદ્વેશપતી (નુ. ૨). નૈશદ્વનાથ (નુ. ૩), નૈસદ્વપતી (નુ. ૪).
 ૯ નુ. ૧-૨માં આ લીટી નથી 'વૈદર્ભ વનમાં વલ્લવલે, યદ્ધ કાષ્ઠ
 સર્પિઃ કાયે રે' (નુ., ૩), રમે એ અમને મેહે, પશુ પક્ષી પચાયે (નુ. ૪);
 ઉત્તર કો આપે નહી, મનદુઃખ ન માય (ફા. ૨) ૧૦ તાહારી ગમને
 ઝાલ રે (નુ. ૩). ૧૧ તરવર (નુ. ૩), તરવરપતી (નુ. ૨, ૪).
 ૧૨ વીંતતી (નુ. ૩). ૧૩ ભાલ (નુ. ૩). ૧૪ જરે (જ્યારે) નુ. ૪,
 નુ. ૩ માં 'હુ' નથી ૧૫ રહો મુખે (નુ. ૨), વિકાસ મુ ખે ભાગ
 (વિકાસ્યું મો...)-નુ. ૪. ૧૬ દમયંતી ઓછી નહી (નુ. ૩-૪).
 ૧૭ ઝાંગા (જાંધા)-નુ. ૪. ૧૮ ચઢી (નં, કાં). શુધ ટળા રે શરીર
 (ફા. ૨). ૧૯ ન નીકલે (નુ. ૨). ૨૦ ચીસ (નુ. ૨). ૨૧ અમકાયે
 રાયું ધિર રે (નુ. ૩) ૨૨ દમયંતી યહું ટલવલે (નુ. ૪) ૨૩ આ
 પહેલાં નુ. ૩માં આ લીટી છે. 'હવં છવ્યાની આશા નહી, મને
 એહ કર્ગે ભલ રે' ૨૪ મરણ આપ્યું જાણે કુંકડું, મુખે પુષ્પશ્લોક
 (કા. ૨) ૨૫ મુકે (નુ. ૩-૪). ૨૬ રસનાથે પુષ્પશ્લોક રે (નુ. ૩).
 ફેરથી પુષ્પશ્લોક (નુ. ૨). રસના ફેરથી પુષ્પશ્લોક રે (નુ. ૪). ૨૭
 પડો દીકો (નુ. ૨), દીકો (ફા. ૨), પનોલીનો (નુ. ૪), પચણી (નુ. ૩).
 ૨૮ દમયંતી ફેરા (નુ. ૩) ૨૯ વ્યાસનું (નુ. ૩). ૩૦ કરતન
 મુધાકા વમે (નુ. ૪). ૩૧ મુખ (નુ. ૨, ૩, ૫), મુખ પાંખી મુંદરી
 જરી (નુ. ૩).

કડવું ૩૯

૧ અગમરને (ફા. ૧). જાગે (નં) ૨ પક્ષાલ્લભ (નુ. ૨);
 અપાલ (નુ. ૩-૪). ૩ પારધીએ (નુ. ૪) ૪ સરવે (નુ. ૩-૪) ૫

ખીજ વાન કોહોને નારી (ગુ. ૪). ૬ માહારી (ગુ. ૩). ૭ સાચુ
કોહો મુજને મજામી (ગુ. ૩). ૮ ...હો...સે (ગુ. ૩, ૧૦),...
...ખો... (ફા. ૧). આની પછી ગુ. ૩માં આ લીટી છે: 'વન
નિસરી વૈરાગ પાંખી, કાં મુંડી ગયો તુંને સ્વામી'. ૯ કહિ વસ્ત્ર પેહેરું
અમ્મું (ગુ. ૨); કાં અંબર ઝોડું અમ્મું (ગુ. ૩); કાં અંબર પેહેરું
અમ્મું (ગુ. ૪). ૧૦ ઝાઘાં ઘેઈ (ગુ. ૨). ૧૧ મારા ભાગ્યનું પાંદડું
ફરીયું (ગુ. ૩). ૧૨ દમયંતી (ગુ. ૪). ૧૩ અંધે (ગુ. ૪), અંધે
(ગુ. ૫). ૧૪ નવ્ય ભરે આધું ડગ (ગુ. ૩). ૧૫ ખડગ (ગુ. ૪, કાં).
૧૬ ન હોઈ ચુકવાવાલી (ગુ. ૨); નહીં હું ચુકવાવાલી (ગુ. ૪-૫,
ફા. ૨). ૧૭ પારખી કેહે દસા વલી માહારી (ગુ. ૩). .. ભાગ દીસે
છે... (ગુ. ૪). ૧૮ જ (ગુ. ૩-૪); તે (ગુ. ૨). ૧૯ માંધ જે (ગુ. ૩).
૨૦ યમપુરનિ વાટે સારું (ગુ. ૩). હો મારાગના વડેસાર (ગુ. ૪).
૨૧ કર તું મુજ... (ગુ. ૨-૩-૪). ૨૨ કાં માગેં હાથ (ગુ. ૩).
૨૩ થર્ણ (ફા. ૧, ગુ. ૨, ૪). ૨૪ ગુ. ૨નો પાઠ. ૨૫ જવને સાટે
(ગુ. ૩). ૨૬ આધવંશમાં (ફા. ૨, ગુ. ૨-૩-૪-૫). ૨૭ નવ્ય થાઈ
(ગુ. ૩), નહીં (ગુ. ૪). ૨૮ લક્ષ્મવંતીએ મુજને લોભાવો (બો)-
ગુ. ૪. ૨૯ અમ-વસ્ત્રને નહીં દાહો (ગુ. ૩)...લાહો (ગુ. ૩). ૩૦ ભક્ષ
ભુષણ ધરશે ચીતે (ગુ. ૨); ભુષણ... (ગુ. ૩-૪). ૩૧ શન પશુને હું માડું
નીત્ય (ગુ. ૩) ૩૨ દમયંતી (ગુ. ૩, ૪). ૩૩ રડવડતી (ગુ. ૪, કાં).
૩૪ દેવતા ન પામ્યા (ગુ. ૩-૪). ૩૫ ધન (ધન્ય) તાહારી... (ગુ. ૪).
૩૬ અંખના (ગુ. ૩). ૩૭ અધોર નિશાએ નાથ ગયો ત્યાગી (ગુ. ૪).
જ્યારે નિશાએ... (ફા. ૧). જે નિશાએ તમ... (ફા. ૨). ૩૮ શુ
લોખી લ્યો નજનું નામ (ગુ. ૨); શું લોખી નજનું નામ (ફા. ૨); શું
લ્યો નિર્ગુણનું નામ (ગુ. ૩); શું લ્યો હો નરગુણનું નામ (ગુ. ૪).
શું લ્યો નિર્ગુણ નજનું નામ (ગુ. ૫). ૩૯ હરી (ગુ. ૨). ૪૦
વહાલા (ગુ. ૪-૫). ૪૧ તમ (ગુ. ૩). ૪૨ વીર (ગુ. ૨). ૪૩ રહી
(ગુ. ૪). ...પ્રહલાદનો ફાદો... (ગુ. ૩). ૪૪ રમે કરતા મુને... (ફા. ૨)-

હવે રખે કરો વિલંબ (ગુ. ૩); રખે કરતા હાવે વિલંબ (ગુ. ૪)...
 ...હું પેર...(ફા. ૧). ૪૫ ચુકી હોઉ શન (ગુ. ૨); અસત્ય હું નહીં
 સુંદર (ગુ. ૪). ૪૬ કમલાપતી (ગુ. ૨). ૪૭ નવ્ય જોઉં (ગુ. ૩); જોયું
 હોયે (ગુ. ૪). ૪૮ હું (ગુ. ૩); રહેવું (ગુ. ૪). ૪૯ હરી સમરા
 હોયે શુભ મત્યે (ગુ. ૩). ગુ. ૪માં 'હોઉં' નથી...હોઉં ભક્ત (ફા.
 ૨), મુખ સમરી (ફા. ૧). ૫૦ જો (ગુ. ૪). ૫૧ પાપીનું (ગુ. ૩).
 ૫૨ નખશખથી (ગુ. ૩). ૫૩ સ્તુતિ થઈ નહીં...(ગુ. ૩); સ્તવન
 કંઈ..(ગુ. ૪). ૫૪ મેં શાપ (ગુ. ૪). ૫૫ તજવો માહારે (ગુ. ૨).
 ૫૬ પ્રાણ ગયાથી (ગુ. ૪). ૫૭ સત્ય થઈ તો હું ઝીની (ગુ. ૩);
 ઘેરેલા જીવ મુ કરેસ હાવુ જીવી (ગુ. ૪); ઘેલા જીવડા શું કરું જીવી
 (ગુ. ૫). ૫૮ કંઠે (ગુ. ૩). ૫૯ ભરાવ્યો ગણે ફાંસી કંઠે
 (ગુ. ૨); ભરાવી ફાંસી ગણે મંઠ (ગુ. ૩); ભરાવ્યો ફાંસી કંઠે
 (ગુ. ૪), વડ ડાલે નહીં ચીનેં વડે (ફા. ૨). ૬૦ હું તો...(ગુ. ૪)
 ૬૧ માગીને (ગુ. ૨). ૬૨ મરણ સમેથી (ગુ. ૨). ૬૩ મોટી (ગુ. ૪).
 ૬૪ કુતો (ગુ. ૪). ૬૫ અધુરી પ્રીત્ય (ગુ. ૩). ૬૬ સુંદરી (ગુ. ૩).
 ૬૭ તજ ગયો નાથ નિદ્રાભરી (ગુ. ૩); નાથે કાં મૂકી ભમયંતી
 (ગુ. ૨). ૬૮ મીત્ય (ગુ. ૩). ૬૯ કંથે તજ દીસે છે ચીત્ય (ગુ. ૩).
 ૭૦ નમું. હું અન્યો (ગુ. ૩). ૭૧ કહોજી (ફા. ૨). ૭૨ નળને
 (ગુ. ૨-૩-૪). ૭૩ કુશલીષેમ (ગુ. ૨). ૭૪ જીત્યો તુજ ઉપરથી
 (ગુ. ૩, ૫); તુજ ઉપરથી જીતાર્યો પ્રેમ (ગુ. ૪). ૭૫ કરે (ગુ. ૩-૪).
 ૭૬ તું પર કોષ ઉપજો છે મન (ગુ. ૨). તું કર્યો યમ ઉપજો મંન્ય
 (ગુ. ૩); તું તો કરની ઉપજો મંન (ગુ. ૪). ૭૭ કંથને (ગુ. ૩);
 નાથને (ગુ. ૫). ૭૮ નલ સ્વામ્યન (ગુ. ૩). ૭૯ ઠોરનો (ગુ. ૩).
 કરતો (ગુ. ૪). ૮૦ વિસરાંમ (ગુ. ૪). ૮૧...જાગી તો મન દુઃખ ન માય
 (ગુ. ૬). ૮૨ ઘટિશાએ (ગુ. ૩-૪). ૮૩ વાડી-તાપસ.....(ગુ. ૪).

કરજું ૪૦

૧ રાગ મેવાડાંની દેશી || રાગ મહાર (ગુ. ૨). ૨ પાસે

(ગુ ૩) ૩ તાહા તાપસ (ગુ ૨), નહી નપસી (ગુ ૩-૪) ૪
 ફા/ફા (ગુ ૨, ૪, ૬૦) ૫ નાદે સમદ કો છે ત્વામીને (ગુ ૪)
 ૬ હો ત્રિભોવનના નાથજી (ગુ ૪) ત્રિભોવનના નાથ ૩ (ગુ ૨),
 ત્રિભોવન નાથક નુદર (ગુ ૬) ૭ જે મે દેવ ચાર રે (૬ ૨૦)
 અમને ઉવેપ્યા એમ જી (ગુ ૪) ૮ લક્ષણવતા (ગુ ૬, ગુ ૪,
 ૬ ૨૦) લક્ષણવતી (ગુ ૩) ૯ હસારીઓ પુન્યસોદના યજ્ઞ
 સર્વ રે (ગુ ૨); હસાવે ભોગે શ્રવણના સ્તી સર્વ રે (ગુ ૩);
 ૯ ઉભાણીનુ પર્વ જી (ગુ ૪) ૧૦ લો (ગુ ૩-૪) ૧૧ હો
 વેનીસાક્ષીયા હંસજી (ગુ ૩) ૧૨ લાવો (ગુ ૩, ૫) ૧૩ તો
 ચતુર (ગુ ૩) ૧૪ હો હર જગત આમન રે (ગુ ૩) ૧૫
 સાગ્નાનુ નીર (ગુ ૩-૪)

કંઠગુ ૪૨

૧ નણાગર રે (ગુ ૩) ૨ આપારી રે (ગુ ૬) વેપારી રે
 (ગુ ૫) ૩ જનનીર (ગુ ૫) ૪ મહેના (ગુ ૨, ૪) ૫ ઓવ
 પીએ (ગુ ૩) ઓનપે (ગુ ૨) ૬ સોભાની મોગી (ગુ ૪) ૭
 હોન્નમ મણિ છે ચતુરો (ગુ ૨) વ્યવકાષ મણિ જેહેવી કા
 ચરકની (ગુ ૧) આન જેહેવી છે ચરકની (ગુ ૧) ૮ મણિનુ
 (ગુ ૨) ૯ પદકુળ (ગુ ૨-૩-૪-૫) અબગ (૬ ૨) ૧૦
 ૧૧ જનદયે (ગુ ૨) ચતુર્ધા (ગુ ૩) ૧૧ કાને (ગુ ૩-૪)
 કંગલે (ન, કા) ૧૨ અધુ (ગુ ૨) અર્ધા અબની કાનવી
 (ગુ ૩) અર્ધી અબાની કાનવી (ગુ ૪) ૧૩ ખુશાલ ૬ પામી
 પછુ (ગુ ૨) ૧૪ કુવપદ—કુલ રથાગ રે (ગુ ૩-૪) ૧૫
 કાકષણી (ગુ ૫) ૧૬ લોકમનુની કાનવી (ગુ ૨, ૪) લોકમણી
 સ્તી (ગુ ૩) ૧૭ નિશાગર્ભ (ગુ ૨) અર્ધી નીસા (નિશા)ના
 ગર્ભ (ગુ ૪) ૧૮ આસુ રાલે સુદરી (ગુ ૨) ૧૯ ગાડ
 (ગુ ૪, ન, કા) ૨૦ સહુ (ગુ ૨) ૨૧ અડધાવીક (ગુ ૪)

*મગદલી (ગુ. ૧). ૨૨ ગાળ (ન.), કુજિ (કુતિસન) વાક્ય (ગુ. ૫. કા.); વાયેક (ગુ. ૩), ઉચીન વાયેક (ગુ. ૪). ગુ. ૧-૨માં આ લીટી નથી. ૨૩ કવિએ (કલ. ૧). ૨૪ અધિકારી વ્યાપારી તણા (ગુ. ૩). અધીકારી વપરીન મણા (ગુ. ૪). ૨૫ પોતે મણા (ગુ. ૩), પોના તણા (ગુ. ૪, ૫). ૨૬ મને ધરે જે બીજે વન જવું (ગુ. ૫), હવે મરે વનમાં જવું (ગુ. ૩), હાવુ મુને ધરે ઉવન જવું (ગુ. ૪). ૨૭ ગુ. ૧નો પાઠ. વેપારી કે અવતા નવ રહે (ગુ. ૨), એનો વેપારી અવતા રહે (ગુ. ૩), એતો એતો દાઈ અવતું નહી રહે (ગુ. ૪). ૨૮ દારણ (ગુ. ૩); અસરજ મોટું એક રે (ગુ. ૪). ૨૯ તે બપ (બધ) કરી સોપ રે (ગુ. ૩).

કડવું ૪૨

૧ બાંધી (ગુ. ૩). ૨ સ્વામા (ગુ. ૪). અબલા (ન. કા.). ૩ દોસે પાપ્યણી (ગુ. ૩). ૪ પ્રહાર પડીઆ રે જોડે વધીવધી (ગુ. ૪); પડ્યા તુડી હો અબગાને નાખી દળી (ન. કા.), એમ ધણું મારી હો અબલા ચાર ધડી (ગુ. ૨); પ્રહારે પડતી હો, ઉડે વળી વળી (સં. ૧૮૨૩ની પ્રા) ૫ બાપડી (ગુ. ૫). ૬ સતી તાંહાં (ગુ. ૨). ૭ રાખો યરણે (ગુ. ૩); મુકાવો (ગુ. ૪). ૮ જાતી મારમે (ગુ. ૩). ૯ ઉત્તરડા (ગુ. ૪), ૫મ અંમુડે (ગુ. ૩); ૧૦ નાતી (ગુ. ૩). ૧૧ સરીર ઉવાડું (ગુ. ૨). ૧૨ વલવલે (ગુ. ૨). ૧૩ મેડીએ બેડી રે (ગુ. ૪). ૧૪ તેડી સાવો (ગુ. ૪). ૧૫ હમઅંતી ઓલખ્યા રે (ગુ. ૧). ૧૬ હમઅંતી ઓલખાઈ નહીં (ગુ. ૪). ૧૭ ભાંતી ઓલખી નહિ (ગુ. ૨-૩). સ્ત્રીકારેતો પાઠ કા. ૧ નો છે.

કડવું ૪૩

૧ આવો (ગુ. ૨-૩-૪-૫-૬). નાવો (કલ. ૨). ૨ કન્યા (ગુ. ૫). ૩ પ્રણુ તાહારો આંખમાં રમે (ગુ. ૨); ...તારા મન માંહાં... (કલ. ૨).તો તારા તનમાં... (ગુ. ૩, ૪). ૪ ઝાં દેદ દમે

(ગુ ૩) ૫ મન મુકીને કોહોને વાન (ગુ ૩) ૬ કરમે ભોમ
 ભોગવુ તથા (ગુ ૨) કર્મચોરો તથા (અથા) ગુ ૩ કર્મભાગ્યે
 (ગુ ૫) કર્મસમેરો (ગુ ૬) ૭ પીઠિ અત્રીયાસ્થ મયો મને છાડી
 (ગુ ૩) ૮ ન જાણ શા દુખને ધરી (ગુ ૩) નેટ એ દુખ
 મુખને ધરી (ગુ ૪) ૯ માદારી બેનની. (ગુ ૩) ૧૦ વીપત્ય
 (ગુ ૩) ૧૧ પણ દીમે રૂપે (ગુ ૨) ૧૨ વેહ (ગુ ૨-૩)
 બેન કહીને માનસે તેહ (ગુ ૩) મેન કહીને બોનાવજો તેહ (ગુ
 ૪) ૧૩ રાખુ (ગુ ૪) મૂકી (ગુ ૫) ૧૪ વિરેખી વીખને આપુ
 આમાન (આમાન) ગુ ૪ આ પડીતી તણુ વીગી ગુ ૪ મા નથી
 ૧૫ ગુ ૧ મા 'સાત' નથી સાત દિવસ ધરે (ગુ ૩) ૧૬ પ્રદેશી
 (ગુ ૩) આપયા માન (ગુ ૧) ૧૭ ધઢી મુએ (ગુ ૧) દીન
 નીગમે (ગુ ૨) ધાડે રૂએ (ગુ ૩) દીવ(સ) ખુએ (ગુ ૪) દહાડા
 ખુએ (ગુ ૫) દિન ખુએ (ગુ ૬) ૧૮ ગુ ૧-૨નો પાઠ અન્યત્ર
 'ત્યાર ૧૬ નનનો જાપ (ગુ ૩) ૨૦ ચણુ રતી (ગુ ૪, ૫)
 ૨૧ નનને સાથ મુજ હાથ (ગુ ૨-૩) ૨૨ સમે તે (ગુ ૨) નાવા
 જાતી (ગુ ૪) ૨૩ જાગ્ને (ગુ ૩) દુઆ (કાર)ને (ગુ ૪) ૨૪
 ઘોડવ (ગુ ૫) ૨૫ ટોડામા (ગુ ૩-૪) ગોપમા (ગુ ૨ ૬) ઘોડ
 લામાં (ગુ ૫) ૨૬ કટુ જાવ એ (ગુ ૪) ૨૭ લાવની (ગુ ૪),
 લાવ બેહેન (ગુ ૫) ૨૮ નો (ગુ ૨) સને (સાને) ગુ ૪ ન (ગુ ૩)
 ૨૯ ગુને જુઠે બોલે જોહ (ગુ ૩)

કંડુ જુઠ

૧ નર્મદે દોડેવી સ ૧ગપતી પ્રા તથા ગુ ૨ નો પા સહ
 જાવો (ગુ ૩, ૫, ૬, ૨), સહજા ગાં-અકનાવા-ગુ ૧ દસાવ
 (ગુ ૪, ૬). ૨ અકગાવે (ગુ ૨) અકગાવો (ગુ ૩) આગ ચદાવ
 (ગુ ૪, ૬) *નાદાગ્યાં (ગુ ૧). ૩ તો બાએ (ગુ ૨) તો ગારે
 માલો (ગુ ૩) બધીએ (ગુ ૪) ૪ હાથે (ગુ ૨ કાં) ૫ ચો

(૧૦), ચોરડી (કાં). ૬ તુઝ માના (ગુ. ૨) ૭ સાધવી (ગુ. ૪). ૮ જો (ગુ. ૩), જારે (ગુ. ૪). ગુ. ૨માં પમી કહી નથી. ૯ રહી નારે ઘેર પેટલરાઈ (ગુ. ૪). ૧૦ સનીને કેમ કહેવાયો (કાં). ૧૧ દાર (ગુ. ૨, ૪). ૧૨ મોતી તંણો (ગુ. ૪, કાં). ૧૩ રાજકુંવર (ગુ. ૩-૪, ૧૦). ૧૪ ધણો (ગુ. ૪, ૧૦). ૧૫ કાલે (કા. ૨). ગુ. ૨, ૪માં 'જો' નથી. ૧૬ નાણોવાણો (ગુ. ૨); જાણે ધણે કલેશ ધણો (કાં). ૧૭ દાર ધરનો હોએ તો પરીસોધ (પરિસોધ) સને (શાને) કીજો (ગુ. ૪) ૧૮ હોન (ગુ. ૫). ૧૯ પરીસોધ (ગુ. ૩). ૨૦ રુએ (ગુ. ૩). ૨૧...એરેવો લીધો (ગુ. ૨-૩). ૨૨ આઈજી દાર તમાગે આપવો, પડ્ય મેં તો નથી લીધો રે (ગુ. ૩). ગુ. ૨ માં આ લીટી નથી લખાઈ. ૨૩ ન દેવું દુષ ગપી રે (ગુ. ૩). ૨૪ કરવો (ગુ. ૨), કરો છો (ગુ. ૪). ૨૫ ગુ. ૩-૪ પ્રમાણે. ખીજો 'એમ' નથી. ૨૬ ગોઈ (ગુ. ૪).

કડવું ૪૫

૧ સત્ય નણા સંધાની (ગુ. ૨, ૪). દરી હો સત્ય તણા હો સાધી (ગુ. ૩). રવાંકાંગેલો પાક ગુ. ૧ તથા કા. ૧નો છે. ૨ કેમ કાંઈ નથી રે...(ગુ. ૨), કાં કહી (ગુ. ૩), કહું મે (ગુ. ૪). ૩ જનમનાં (કાં). ૪ કૃસ (ગુ. ૨). ૫ દરી મે શમરા નહી કમસાપત્ય (ગુ. ૨). ૬ મો સાંમો (ગુ. ૪). ૭ શો (ગુ. ૨-૩). ૮ દરપયાર્થ (ગુ. ૨), દરણાર્થ (કા. ૧), દરખે દણાર્થ (૧૦, કાં); રે હાંણાર્થ (ગુ. ૪), હર્ષનીં દણાર્થ (ગુ. ૩). ૯ રાંકડી (ગુ. ૩, ૧૦, કાં). દરી રાવે જાતે કોણ જણી (ગુ. ૪). ૧૦ અહીંથી સદે થતી ૫ લીટીને જાહેરે ગુ. ૪ તથા ૫ માં નીચેની લીટીઓ છે :

હું દરીસેવાથી ચુકી, તો મુને નવનાથે મુંકી.
જો મે વીપ્ર ન પુખ જલે, તો મુંને રાતી મુંકી નલે.
જો મે દેવ ન પૂખ હાથે, તો હું તરછોડી નવનાથે.
માહતા ધણાએક અવગુણ, પણ નમો છો રે નીપુણ.

અપરાધ તે સરવે વીસારો, વીધવજી ચદાજો વાહારો.
જો નહીં આવો જુગદીસ, તો હું માહારા પ્રાણ તણસ.
એવું કહીને ભરીકે જત, અમો અજતનાં કાળ અત.

૬૦ માં આમાંની પહેલી ત્રણ કીટી આ રીતે છપાઈ છે :

દરિ, હું નારી એવા ચૂકી, તે નજો વનમાં મૂકી.
દરિ, મેં વિપ્ર ન પૂજ્યા દાથે, તેથી શું તરછોડી નાથે ?
દરિ મેં સિવ ન પૂજ્યા જ્યે, તે શું ગતી મૂકી નજે ?

૧૧ સાધુને (ગુ. ૩, ન., કા. ૨). ૧૨ ગુ. ૧ તો પાઠ. સતીની
વાદરે ધાળે (ગુ. ૨) ક સતીની વાદરે થયા ભગવાન (કા. ૧ ન.).
સતીની વારે ધાયા ભગવાન (ગુ. ૩). ૧૩ કમે પરિસંધ (ગુ.
૩-૪). ૧૪ કાટીને મરજો (કા. ૧-૨, ન.). સેનારો (ગુ. ૩);
સેનાર (ગુ. ૨). ૧૫ ત્યારે તડાક... (કા. ૧); અંચળાટ ટોડો
કાટયો (ગુ. ૩); તનસણ નાંકાં ટોડો કાટો (ગુ. ૨); અડોડાટ ટોડો
કાટો (ગુ. ૪)... ધોડો (ગુ. ૫) ૧૬ અંતર નહીં હું આકસમાન
(ગુ. ૧) આ કીટી ગુ. ૩ માં નથી ૧૭ માહારો (ગુ. ૩-૪, ન.
કા.). ૧૮ દેખાહું (૩૫) - ગુ. ૩. ૧૯ દેખાહું (ગુ. ૩) ૨૦ દેશનુ
(ગુ. ૨); દેશમાં (ગુ. ૪, ન., કા.).

કડવું ૪૬

૧ તેડીતે (ગુ. ૩-૪); નવ તો કડે ખાસ (ગુ. ૩); લેઈને
(ન., કા.). ગુ. ૧માં 'લઈ' નથી. ૨ દેશની (ગુ. ૩-૪, ન., કા.).
૩ આટન (ગુ. ૨, કા. ૧, ગુ. ૩); સંતસુ અટન (ન. ૪, ૫)
અટન (ન., કા.). ૪ માગ્યા મુકી ગયાં કે (ગુ. ૩); માગ્યાના
મુકી ગયાં (ગુ. ૪). ૫ કાંઈ (ગુ. ૩-૪-૫, ન., કા.). ૬ ગુ.
૧ને. પાઠ. મોટે સ્વરે (ગુ. ૨); ગુ. ૩માં 'મોટે સ્વરે' કે 'મોટે
સ્વરે' નથી. ... જગી મર્દ, નારે નુક કદન કોટી (ગુ. ૮). ૭ ગ.

૧ ૩ નો પાઠ ગતાં ગમત્રને કે (ફા. ૧, ગુ. ૨, ૬, ન., કા.)
 પુત્રી ગમ માત્ર ગતા ગાંણી (ગુ. ૪). ૮ ગુ. ૧, તથા ફા. ૧ને
 પાઠ. ગણે (ગુ. ૨, ૩,), ગણી (ગુ. ૪). ગણે હુ જોગી થઈ
 ગઈ (ગુ. ૬), ગણે જોગી થઈ ગઈ (ન.) ૯ સગન સાંભરે કે
 (ગુ. ૨); સહીજને સાંભર્યાં કે (ફા. ૧), સ્વગન સાંભરે કે (ગુ.
 ૩), સગન સરવે તેડીક (ગુ. ૪). ૧૦ ફરી શોધ (ગુ. ૨). ૧૧
 મુખે નવ મુકું જગ દાણે (ફા. ૧, ન., કા.). ૧૨ ...કાદળે ક્ષીતીને
 છેલ (ગુ. ૨), કાદળે પ્રયત્ની કેમે (નો-ગુ. ૪) છેલ (ગુ. ૩-૪).
 ૧૩ આતી પહેલાં ફા. ૨ તથા ન. નીચેની લીટીઓ દેખાડે છે:—

વણગરે કથું કે, અમે દોડી સહિતા—નીઃ,
 રૂપ વણું હતું કે, પણ અમે જાણ્યું શક્તિ—શરીઃ
 દેશ મોકળા હતા કે, વસ્ત્ર અર્ધું અંગે જાણ.
 પણ વાત ખરી મળી કે, જપની નજનું નામ.

(વહતી હતી નજ નજ વાણ—ન.)

૧૪ કલપે (ગુ. ૪). ૧૫ મહત્ત્વ (ગુ. ૨). ૧૬ જો તે નહી
 મલે કે, તો કાંઈ આવું માહારું મર્જ (ગુ. ૩). ૧૭ સં. ૧૭૧૫
 વાળા પ્રતો પાઠ, ન ને અનુસરીને. શાલ (ફા. ૨). શાલે (ગુ.
 ૨); નીરા નાવે નીશા ને દાદ (ગુ. ૩). સાડ (ગુ. ૪). નીર
 આવે રુદ્યા આશાડ (સં. ૧૮૨૧), આંખે આંખો અમાડ (ગુ. ૫).
 નીર આવે નેણ અમાડ (કા.).

કડવું ૪૭

૧ તજ મન્ય ગર્વજ (ગુ. ૩). પગમ દેસેજ (ગુ. ૪) ૨ દેવ
 ન સર્વજ (ગુ. ૩), દેસવીદેસજ (ગુ. ૪). ૩ દારિદ્ર જણાવે (ગુ. ૩).
 ૪ આરા (ગુ. ૫-૬). ૫ યજનયાજન (ગુ. ૫). ૬ ગાંઠાં (ફા. ૧,
 ગુ. ૫-૬) ૭ મુખે દમયંતીનું (ગુ. ૨, ૫, ૬, ફા. ૨). અને દમ-

યનીનું (ગુ ૩) મુખે દમયતીનું ધ્યાન (ગુ ૪) ૮ એમ કરના
 સુરેવ આખો, ગજમાતાને ગામ (નં, કાં) આજ માતા (ગુ ૧).
 ૬ સુર ગજન (ગુ ૪) સર્વ ગજન (સ. ૧૭૫૫) ૧૦ દાસીઓ
 મનતી (ગુ ૧) દાસી મનતી દમયતી (ગુ ૩-૪) દાસી માહા છે
 દમયતી (કા ૨) દાસી સાથે દમયતી (નં, કાં) ૧૧ ભાતાનુ
 (ન ૨), પાનનુ (ગુ ૧) યમનુ (ગુ. ૩, કા ૨) પથીકનુ (ગુ ૪),
 પથીનુ (ગુ ૬) પયનુ (ગુ ૫) ૧૨ ધુની (ગુ ૩-૪) ૧૩ વાય
 (ગુ ૨-૩-૪-૫, કા ૨) ૧૪ રાજા શુરુએ (ગુ ૨) ૧૫ તે મિહા-
 રન (ગુ ૫) ૧૬ જય (ગુ ૪-૫) ૧૭ મોનમા (ગુ. ૨) શુક
 રમા (ગુ ૩) જમકુડ માહા (કા ૧) એવે સમે જાગન પામે
 (ગુ ૪) જમકુડ આગા (ગુ ૬) ૧૮ દેહ દુર્ગલ (ગુ ૨, ૪, નં,
 કાં) ૧૯ પાન (કા ૨) ૨૦ સભા માહા સૌ હમી જી'યુ, આ એ
 અપૂરવ થઈ જન (કા ૨) ૨૧ અતલર્થે (ગુ ૩) અનમાદ
 (ગુ ૧) ૨૨ આકુલ (ગુ ૨, ૪) તાહાગી વિકન ..(ગુ ૩) ૨૩
 જોવીયા નીચને (ગુ ૩) ૨૪ નાદાનપણ મધ્ય મેહ (નં, કાં)
 ૨૫ અનનુ (ગુ ૪, ૬, નં, કાં, કા, ૧) જાનનુ (ગુ ૩)
 જાગપણનુ (કા ૨) ૨૬ અગ પાર્શ્વને (પારખીને) - ગુ. ૩) ૨૭ જળ
 (નં, કાં) ૨૮ દમયતી હો સુરેવ (ગુ ૧) દમયતીને સુરેવ (ગુ ૨) હો દમ
 યતી હો સુરેવ (ગુ ૬) ગુ ૪ તથા નંનો પાદ લીધો છે ૨૯ યજી રે
 (ગુ ૫) ૩૦ મેટપા પિના-પુનીની પેરે જુએ મુખ યની યની રે
 (ગુ ૫) ૩૧ વીરી (ગુ ૨-૪) ૩૨ ખરી (ગુ ૧)

કડતું ૪૮

૧ ગુ ૩ કડતું ૪૮ ને દેકાવે 'ગજ-ગોડી'ની નીચેની વીગિઓ
 તથા તે પછી કડતું ૪૯ આપે છે —

માયા દુરા અવરૂપે કકરી રે, દખા દાધો સુરેવ,
 જાહે અજણે અલી-આ તહા રે, થઈ દાસી બીવી મેવ રે.

સમાચાર અન્યોએ પૂછ્ય. ૨, રૂપે પાન્યા શોકઃ
ગંગમાતા સુઆદુને ૨. સુરે દીધા દોષ.
માસી મોઝા પામિયાં ૨, હવે દાદાકાન;
અમનીએ દાસવ ભોગવું ૨, પ્રીછા (પ્રીછયો) પરિવાર.

૨ તે (ગુ. ૨); તમે (ગુ. ૩); મેં તો (ગુ. ૪). ૩ થણું વજન (ગુ. ૩)
લાજાંન વાંછાંન (ગુ. ૪). ૪ નીદાંન તું કાંઈ સુખી (ગુ. ૩). ૫ હું
નથી... (ગુ. ૨); નથી સુકવા તુ વાધો (ગુ. ૩); થેલી નહી તુ
...(ગુ. ૪); નથી આઈ તું...(ન., કા.). ૬ તુજ દાહી (ગુ. ૩).
૭ પીદાંમાં આવે (ગુ. ૩). ૮ કુશલ છે...(ગુ. ૨); સુખી છે..
(કા. ૧, ગુ. ૬), શું પ્રગટ્યા...(ન., કા.). ૯ પરીસંધ્ય (ગુ. ૩).
૧૦ મુની દે છે એમ પ્રતિભાષ (ગુ. ૪); દીધા છે...(ગુ. ૩);...
દા છે. (ન., કા.) ૧૧ ચયાં (ગુ. ૩, ન., કા.). ૧૨ કહેતી
કાણુ શું છે (ગુ. ૨);...તાદારે (ગુ. ૩); રૂખી કહે આઈ તારે
શું છે (ગુ. ૪); જાખી કરે તારું શું છે (કા. ૨);...તાદારે એટલે...
(નં, કાં). ૧૩ એ કાણુ કન્યા... (ગુ. ૨); એ તો કાણુ કુંદાને
(ગુ. ૩). ૧૪ કહેતી (ગુ. ૩). ૧૫ એ મારી (ગુ. ૪). ૧૬ એ
નળની (ગુ. ૪). ૧૭ કાં (કા. ૧). ૧૮ કાં કું તું (ગુ. ૨); અરે
તું (ગુ. ૩). ૧૯ આ ને પંડીની લીટી કા. ૧, ગુ. ૪ તથા નં-કાં
પ્રમાણે છે. અન્ય પ્રતોમાં એ નથી ૨૦ દીકરી (કા. ૧, ગુ. ૪, નં,
કાં). ૨૧ સાંમા યમ આકલો (ગુ. ૨). ૨૨ કહે પીદાર છે (ગુ. ૩).
ધીકાર સુવે રેકે (ગુ. ૪). ૨૩ રાજકુંવરી સાદા ધણું (ગુ. ૨);...
અર્તસે માર્ગ ઉદુમ્બી (ગુ. ૪).

કડવું ૪૮

૧ ગુ. ૩માં નથી. ૨ અલ્પ આદ (ગુ. ૩). ૩ એણું અમારું
મુન (ગુ. ૪). ૪ લેવે (લેખે)—ગુ. ૧-૨-૩, ૫; વસતી (ગુ. ૩); વસતે
લેખ્યું વન (કા. ૨); વસતી લેખી જેવી વન (ગુ. ૧); તારે લેખ થયું
વન (ગુ. ૪). ૫ છાનું (ગુ. ૩-૪). ૬ જેલીનું કોણું મુખને ૨ દાનું

પ્રગટ નેટ (ગુ ૧) ૬ હાથે પ્રગટ નેટ (ગુ ૪, હવુ પ્રગટ થાવુ નેટ
 (ગુ ૩, નિથે ન પ્રગટયુ નેટ (ગુ ૬) ઝેન તો નિથે ન પ્રગટન
 નેટ (ન૦, ૩૦) ૭ અપતધી (ગુ ૩) ૮ ન્તન સર્પિ (ગુ ૩) ૯
 કીકરી (ગુ ૨) ન ગણી દીકરી અમાન (કા ૧) ન ધ ગણી પુત્રી
 સમાન (ગુ ૬) ૧૦ તી તે ખોયુ ગીપત્યે વાન (ગુ ૭) ૧૧
 વહેતી થઈ બાપડી ૨ (ગુ ૧) બીહીતી થઈ ઝેતી બાપડી ૩ (ગુ ૭)
 બહેતી થઈ રહી હુ ગાપડી ૩ (કા ૨, ગુ ૮, ૫) ઝેતી થ રી
 બાપડી ૩ (ગુ ૨) ૧૨ દુખની (ગુ ૩) ૧૩ દુઃ (ગુ ૨) ૧૪
 તે દેહની કના પાડી (ગુ ૨) ૧૫ પહેયુ (ગુ ૨) ૧૬ ન્તન ન દારી
 દીકરી ૩ જમી શીતન અન ટાકુ (ગુ ૨) ૧૭ દેરા (ગુ ૫) જમલા
 ૩ (ગુ ૧) ૧૮ નટી નેરી ને નાકુ (ગુ ૨) ૧૯ દુઃ થ (ગુ ૨-૩
 -૪) ૨૦ દેહ પાકુ (ગુ ૩ ૫) ૨૧ હવુ થ (ગુ ૩) ૨૨
 દેખાડેસ (ગુ ૪) ૨૩ દુઃ મુડી ભવોભવની ૩ (ગુ ૨) દુઃ ભુડીની
 ભવોભવ વાર્તા ૩ (ગુ ૩), દુઃ ભુડી ભવોભવ લી ૩ (ગુ ૪) ૨૪
 સુતા (ગુ ૪, ૫) જોમ (ગુ ૩) ૨૫ અકુ (ગુ ૨-૪) ૨૬ શ્રી
 ભગવાન (ગુ ૮) ૨૭ ગુ ૧ પ્રમાણે ભાણુ મે (ગુ ૩) ભાણુ
 બન્યો (ગુ ૪) ભણે / મને (ગુ ૨) ૨૮ ઓગખીને દીધા
 (ગુ ૫) ૨૯ પહે આગતા સ્વાગતા માડી ૩ (ગુ ૨) આગતા
 સ્વાગતા માડી વણી ૩ (ગુ ૪) ૩૦ નામે (ગુ ૫) નાગી (ગુ ૪)
 ૩૧ મોકરો (ગુ ૬) શભા શર્વ સાથે સુતાકુ મયો ૩ વાનાવા
 કુદનયુ (ગુ ૨) સુતાકુ સગથે મગમા ૩ (ગુ ૫) ૩૨ ૪ જો (કા
 ૧-૨) ૩૩ બેરી મેગી ત્યાહા (ગુ ૩) ૩૪ ખાણે (ગુ ૮)
 ૩૫ દારે (ગુ ૩-૪-૫) ૩૬ પુગમે (મા)-ગુ ૪

કડકુ ૫૦

૧ હરખભેગે સુત્ર વાણી ઓચરે (ગુ ૪) ૨ દમયર્ન ૩ (ગુ
 ૩-૪), દમયર્વજી ૩ (કા ૨) ૩ ઓ નમગી દીસે (ગુ ૨) ઓ
 આવ (આયુ) નગ બીમજી (ગુ ૪) ૪ પીહગપતેતી મર્ધ

(શુ ૪) ૫ કોટના (શુ ૪) ૬ હો મુનિ રે (શુ ૩-૪), હો માહામુનિ
 (શુ ૨), હો મારા ગુરુજી. હો મારા મુનિ-દર બખ્ખે લીંગના મુવપદ
 (ફા ૨) હો મુનિજી (નં) ૭ બાપજીના હસ્તી સાકવા (સાકશ્યા)
 શુ ૨, હસ્તી સાકના (શુ ૭) ૮ નાગના (શુ ૪) જ્ઞાપરા (શુ ૧
 ૬ કમ્મ છરી હો માહાગી માનડી (શુ ૬) ૧૦ શુ કરતી હો માદારી
 માવડી (શુ ૨) ૧૧ ટોનકા (ફા ૧) ૧૨ ભીમકના (શુ ૩) ૧૩
 કથારે (ફા ૧) ૧૪ પીઠિ (શુ ૪ નં, કાં) ૧૫ યાય (શુ ૩)
 ૧૬ નૈવધરાય (શુ ૩) ૧૭ હખે (શુ ૨) શુ હરખે (ફા ૧), હરખે
 (શુ ૩) સરવે પૂઠે હરખે (શુ ૪) ૧૮ હો મૂતી (શુ ૧) ૩૯
 સુદેવ રે (શુ ૩) જે પગીથી 'કાલા મુદેવ રે' એમ દર લીંગએ મને છે
 ૧૯ કુવરી કુવરી કરતી રે નીકજે દુઆર ભણી (શુ ૫) ૨૦ હખે છે
 ભરાં ઝાંઝરીઆં પડે નીસરી (શુ ૭), હરખે ઝાંઝ પડે નીમરી (શુ
 ૪) ૨૧ રેવી સરખી આહેવી ધસો (શુ ૩) પહેતો રે (શુ ૨)
 ૨૨ પાનવ ગયો (શુ ૩) ૨૩ આ ને પછીની લીંગ શુ ૩ નથા
 શુ ૫ માં નથી ૨૪ મિહામણી (શુ ૨) ૨૫ પીહરીયાને (શુ ૩,
 ૫). ૨૬ રૂએ માનડી ભુગ્મ ગયે ભરી (શુ ૪), જુએ મા માવડી રે
 નેત્રે આંસુ ઝરે (શુ ૫) ૨૭ શી (શુ ૨), શુ (શુ ૪) ૨૮ ..
 પ્રીતમની.. (શુ ૨) શુ પૂઠે પ્રીત્ય પ્રભુની ટતી (શુ ૩), શુ પુઠે
 માત, પ્રીત પીઠિની ટગી (નં, કાં) ૨૯ અએકે તેડી મદીર વગીઆ
 (શુ ૪) ૩૦ વલ્લ (શુ ૨-૩-૪, નં કાં) ૩૧ મે વર્ગે માત
 ને બાલક મનીઆં ટાલે રે (શુ ૨) . નાગકા ને માતા મગના ટાળે
 રે (ફા ૧) મે સ્વછરે (સવત્સરે) માત ને તાહા બાલક મનાં ટાલે રે
 (શુ ૪), બાલ્યક મજ્યા માતાને તે ટાલે (શુ ૩), ભટ પ્રેમાનંદ
 એમ ભણે જે સજન મજ્યા સદુ ટાલે રે (ફા ૨)

કડપું પડે

૧ માને (શુ ૨) ૨ વિયોગે (શુ ૩) ૩ નહો સાત

(ક્રી. ૧), પરીતાપ (ગુ ૨) સત્તાન (ગુ ૩) ૪ ઘડે તેહેવો ઉતાર
 દીધો પુઠે ત્યાહા અથ-ધનિ રે (ગુ ૩) ૫ ફરી શોધ (ક્રી ૧,
 ગુ ૨, ગુ ૪, નં, કાં) ૬ અનુભુ અસન ઝરે નિત્યે (ગુ ૩)
 ૭ આસુપાન રે (ગુ ૩) ૮ પરેશી વિપ્ર ગોધીને નિત્યે આપે એક
 આમાન રે (ગુ ૫), વહેસી (નિરેશી) પાચ વીપ્રને તેડી આપે તાંહા
 અમન રે (ગુ ૪) ૯ હૈયાધાગુ (ગુ ૩, ૫) ૧૦ મુગધ તે
 ન્વંતખીદુ (ગુ ૪) ૧૧ એ અગેઅંગ રે (ગુ ૨) ૧૨ આવીને
 (ગુ ૪), ગુ. ૨મા 'અગે' નથી ૧૩ મહવાગ (ગુ ૩), મન
 ભાયો (ગુ ૪, કાં) ૧૪ ગુ ૩મા 'અણુ' નથી, અગની
 આકાશ હદુ અણુજ નીગમન હંદુ સદ રે (ગુ ૪), આકાશ અણુજ
 સિવડા ભગન નાયનુ કળા પ્રખુણ પાજા વાળો રે, નિરમન મનિ તે
 દમયતીની નિરમત હંદુ શરદ રે (ગુ ૩), આકાશ અગિયા અણુજ
 હિંદુયા... (કાં) ૧૫ પીડે સતીને (ગુ ૨, ક્રી ૨), પનિ-
 વિરોગે (ગુ ૩) સતી રહે છે મર્દ રે (ગુ ૩) અનને બરદે રે
 (ગુ ૬) ૧૬ મેનવે (ગુ ૨, ૩) ૧૭ ગુરુ (ગુ ૨, ૪),
 રૂખીણ (ગુ ૩) ૧૮ ભીમક નણા (ગુ. ૬). જન્મના છો હેતે
 અગી (ગુ ૩), જનમથી જો હેન કીજે (ગુ ૪) ૧૯ કાર્ય મુનિણ
 કરવુ રે (ગુ ૩), કારમુ નથી કરવુ રે (ગુ ૧, ક્રી. ૧). કારજ
 મનથી કરવુ રે (ગુ ૬, નં, કાં) ૨૦ વીકારેયો પાં ગુ ૨ નો છે.
 મુની કારજ કરવુ (ગુ ૪) ૨૦ ગુરુણ પ્રહોની વાટ જુઓ છો
 શોધવા નીસરવુ રે (ગુ ૨), ન જોવી કેહેવા વાટડી .. (ગુ ૨).
 ન જોએ નાટ કેહેવા તણી, મોધવા નીસરવુ રે (ગુ ૪), ન ઘટે
 કલાની નાટ જોવી, મોધવા નીસરવુ રે (નં, કાં) ૨૧ ધર્મ
 આપીહિ મૂળે (ગુ ૧), ધીજ આપુ મુનીએ આમણ વધ .. (ગુ
 ૨), 'ધીર્ધ' આપુ મુનિ બહણુ (ગુ ૩), ધીજ આપી હિંદુ ગુરુ
 ... (ગુ ૪), ધીરજ ધરી મુનિય ચાલ્યો . (ક્રી ૨), ધીરજ આપી
 હિંદો બહણુ (ગુ ૫) ૨૨ સીખતી તે ટેહેનને કળા (ગુ ૪)

૨૩ કન્તા (યુ ૨, ૪) ૨૪ ધન (યુ ૨, ૪) *જોડણી-લાગે
 (યુ ૧). ૨૫ અલ્પ (યુ ૨-૩-૪), આત્મે, લભ્ય...(યુ ૧)
 ૨૬ ત્યાગ (યુ ૨) ૨૭ ધિકાર છે (યુ. ૩) ૨૮ ધર્મ-(યુ ૨).
 ૨૯ વહોતી આંહા...(યુ ૧), વહોરી તે. (કા. ૧), વસ્તુ વિષયે
 છે વહોરી તે, તુ. (કા. ૨૧, વાગ્નીયા વીના, મું (યુ ૩).
 વોહતીઆ વિના, તુ કા...(યુ ૪), વોહોતીઆની, કામ...(યુ ૫).
 વ્યોહાસો પાદ યુ ૨નો છે. ૩૦ મ.ભુમે (યુ. ૨ વગેરેમાં) આ
 યુ. ૧, ૩-૪ વગેરે પ્રમાણે છે. ૩૧ પુરુષ (યુ. ૨) ૩૨ પાત્રી
 (યુ ૨, ૪) હવી (યુ. ૩) ૩૩ છે (યુ ૨, નં, કાં) ૩૪
 ભગ્માત્રી (યુ. ૪). ૩૫ ગેરુલા ટહેલીઓ સર્વ કરી કાદો (યુ ૨).
 ઉત્તર દોને મુઝે નહી સર્વ નહે તાકાં ભાણી રે (યુ. ૫) ૩૬ કહાં
 (કહ્યા)-યુ ૨, ૪, મર્મવાયક (કા. ૨). ૩૭ કરૂપ (યુ ૩);
 કમુચ (યુ ૪), કદુષ (કાં). ૩૮ કામસો ઓદો (યુ. ૩);
 કામસો ઓદી (યુ ૪). ૩૯ ખારી (યુ. ૨), કરી (યુ. ૩),
 ધાટે (યુ. ૪), યર્હ (યુ. ૧). ખારે (નં, કાં). ૪૦ મયકાંવ
 (યુ ૨) ૪૧ કે ભ્રામણ (યુ ૩), ભ્રામણીઆ (યુ. ૪). ૪૨
 યુ ૨, ૪ માં 'છા' કે 'છે' નવી. ૪૩ ...વીપન હશે...(યુ. ૨,
 કા. ૨); વીપન પામળી હસે...(યુ. ૪),...વાહોરતીયો મુ કહે, કતો
 હશે.. (યુ. ૩); તે વહોરતીઆને પન્થે મેવા રે (કા. ૨), વસ્તુનો
 વોહોરતીયો તે પણ કન્તો હશે પન્થેવા રે (યુ ૫). ૪૪ વોહોર
 હુવું (યુ. ૩), વોહોરે હતુ કે (યુ ૪); વહોરતીયે કાઈ મન નવહુ
 (યુ. ૫) ૪૫ તે માટે તનકાલ નવું છે (યુ. ૪) ૪૬ છુટિને તે
 પડીકે રે (યુ ૩). ૪૭ તેને પન્થીને પરદરીએ...(યુ. ૨), તે
 મીતને મું કીછયે (યુ ૩) ૪૮ કા. ૧, યુ ૪ તથા નનો પાદ.
 રતેહીને જીવ કરી જણાવે પ્રાણે પેટ પોનાનું વહાનું રે (યુ ૧, ૩).
 રતેહીને જીવ કરી જાણીએ, પીઆગ કન્તાં...(યુ ૪), તેહેને તમતાં
 વાંકે શાંકાનો, જોરેને પીકે કન્તાં પેટ ન વાકાનું રે (યુ ૨). ૪૯

ચીતામા (ચિતામા) - ગુ ૪ પ૦ આનુતી ૩ (ગુ ૧) તે
 રુચાનુ ૬૦ ૩ (ગુ ૩) હદે ના ઉતર નનખુપ ૩ (ગુ ૪) ૫૧
 રૂપ ખીનુ ૬૦ ૩ (ગુ ૮) ૫૨ અશ્વમન (ગુ ૪) ૫૩ નૈવદના
 (ગુ ૪, નવન (ગુ ૨-૩) ૫૪ પામી (ગુ ૩-૪ ન૦, ૬૦)
 ૫૫ કામા (ગુ ૪) ૫૬ જાન (ગુ ૩ ૧) આ પાદ ગુ ૧-૨ ૫ નો
 હે ૫૭ ગામ પાના (ખોડ્યા) - ૧ ૨ ગામગામે (ગુ ૬) ૫૮
 રૂડ (ગુ ૨) ૫૯ કુજ કાયા ૧ રીશનુ ઝાનુ વોડારીઓ ઉં
 ભે ની ૨ (ગુ ૨) એક જાનમીદામલો (ગુ ૮) ૬૦ જોમતે
 ૬૧ જામો છઉ અવરૂપમાલ ખીદાવે ૩ (ગુ ૨) ૬૨ જાનમાન
 ખીદામલો (ગુ ૪) ૬૩ મલો (કાચો) ગુ ૪ ૬૪ જોગી થે
 (ગુ ૩-૪) ૬૫ પ્રિયજનને (ગુ ૨-૪) પ્રિયજનથી (ન૦, ૬૦)
 ૬૬ કુડ (ગુ) વચન કહી વોડા મે (મા) માલુદ જોને મે ૧
 (ગુ ૮) મે જણને વન્મા (ગુ) પો ૧ (ગુ ૨) ૬૭
 એ મેન તે મા ખીઆના (ગુ ૮) ૬૮ મન (ગુ ૧) ૬૯ રૂન
 મુડ હોડી ૩ (ગુ ૪)

કંડુ ૫૨

૧ હાથે (ગુ ૨-૨-૪) ૨ વા (ગુ ૫) ૩ હાન ૧
 હે જાલ (ગુ ૪) ૮ જોઓ (જોરો) - ૧ ૪ પ નાનુ (ગુ ૧)
 ૬ અમનશ (ગુ ૨, ૬૧ ૧) ૭ ગુણરૂપ (૨૧ ૧) ૮ ન જોતુ
 (ગુ ૩) ૧ જોવો રૂપ ન રૂપ (૨૧ ૧) કાંતે પા -
 ' જોનુ રૂપ હે અનુ રૂપ ગુરુ, જોના જોઈ એ વધુ તે વધુ ગુરુ
 ૯ માથે (ગુ ૩) ૧૦ કામા ' આ-ઓ ' નથી

કંડુ ૫૩

૧ ૧ જમા આની પહેગ નીનેની નીગેઓ ૩
 નીરૂપમાથેન મે જોઈ નુણ જનમેજે છે
 મુવ તનથી મયદે મા મ ચનો જો

થોડે દાંડે જારી પોહોતો જનહા અજોધાનો તાયે
નગર મધે પ્રવેસ કીધો હજમ્મ મન માહે

૨ પ્રાતુ સમે લેઈ પત્ર આપુ કીધુ અત્રીનોકન, પછે ઉઠીને
નાચીઉ જુએ સગ્ગ કો જન (ગુ ૪) ૩ પ્રીતિવેગે (ફા ૧, ગુ
૧ નં, કાં), પત્રી વધી (ગુ ૨) તે પત્ર વીધુ, અને .. (ગુ ૩)
૪ વરવા (ગુ ૨) ૫ વૈદર્ભીની (ગુ ૩, ૫) દમયતીની (ગુ ૬)
૬ કેમ નરે દુ પાયે (ગુ ૭) નહી નરે મુજ પાખે (ગુ ૫). ૭
નમાડ (ગુ ૭) ૮ દશ (ગુ ૭) ૯ આપતા (ગુ ૭) ૧૦
ઉઠે ને (ગુ ૨), ઉઠે (ગુ ૫) ઉગીયો (ગુ ૩) ૧૧ આહ
(ગુ ૩), અરે (ગુ ૪) ૧૨ ગત્યનો (ગુ ૩), દીવમનો (ગુ
૪) ૧૩ બાહ્યુ (ગુ ૧), વાટયુ (નં) વાહ્યુ (કાં) ૧૪
સાદ મેર આપડી નહી (ગુ ૫) ૧૫ જન્મ્યો (ગુ ૫), જમુ નહી
અમારા મોઢા (ગુ ૨) ન જન્મ્યો ભુડા મોઢા (ગુ ૫) જમન
માહારા મોલોડા (ગુ ૮) ૧૬ જઈ (ગુ ૩-૫) ૧૭ મોઢ્યો
તેડવા (ગુ ૩) પછે મોકલ્યો (ગુ ૪), સેવક એમ (ગુ ૨)
૧૮ ગત (ફા ૫) ગય છે વરાની (વર્યાની) તમ (ગુ ૩ ૫)
જાળે હએ (હય)ની મન (ગુ ૪) ૧૯ અરે અસપતી (ગુ)
ઉઠ ભાઈ (ગુ ૨) આયો ભાઈ, ભુપતી (ગુ ૪) ૨૦ ગેડે
(ગુ ૨) ૨૧ દષ્ટે (ગુ ૪) ૨૨ શભામા શર્વે હારા કરે (ગુ ૨)
સભા સર્વે હાર્ય દરે ત્યાહા, આ મુ (ગુ ૩), સભા સરવે હા-
કીધુ (ગુ ૪) ૨૩ અથ મેડનાગ (ગુ ૨-૩) ૨૪ દુખ ફેડનાર
(ગુ ૩) ૨૫ વરે (ગુ ૧-૨, ફા ૧-૨) ૨૬ સાથેનીસર તો
અમો (ગુ ૨), નીસરીને (ગુ ૩), નીસરી ને દુ (ગુ ૪)
૨૭ છેક છોરા (ગુ ૩) ૨૮ પરપત્નીને મુ વનખા (ગુ ૩)
પરપત્નીના મુ વનખા (ગુ ૫) પરખીનાં શા વનખા (ગુ ૬)
૨૯ ફા ૧, ગુ ૩નો પાઠ અન્યત્ર 'કરવા' છે ૩૦ શાની (ગુ
૫) ૩૧ એમ પડો જાતરી (ગુ ૪) ૩૨ જયારે ના (ગુ ૩).

આતી પછી ગુ ડમા આમ છે 'મનના મનોન્ય રહે મનમા એકવાગ
 જો હા કહે' જલ્દવામા ગુ ડમા 'ગય કહે હાકો' એ પકિત ન
 નથી ડડ અમો તે વવી વર (ગુ ૩) ડડ શણગાર સજવા સદન માહો
 સચરો રાજન (ગુ ૫) મદિરમે સણગાર સજવા સચરો રાજન (ગુ ૪)
 ...સજિયા (ગુ ૧-૨) સ્વીકાર્યો પાઠ ગુ ડ નો છે ન૦ નો પાઠ
 પણ એવો ન છે ડડ પરખી ઉપ પ્રેમ (ફા ૨), પરહરી વગો
 પ્રેમ (ગુ ૩), પરખાની પ્રમો (પ. ગો ૧) પ્રેમ (ગુ ૪), પરહરી દુ
 પા પ્રેમ (ન૦, કા૦) ડડ. થકો કો (ગુ ૨, સુત્રી થકા તે
 કોથ ધરતા નો હોયે કુચમા હેમ (ગુ ૩), ખત્રી થઈ ને કરો અધડતુ,
 નહી હોયે કુસલીખેમ (ગુ ૪) સતી ઉપર અણસતી આણવી, નહી
 હોય કુશળકેમ (ગુ ૫) ડડ ફા ૧-૨, ગુ ૨-૩-૪નો પાઠ. ડડ
 ફે ગોરીમે હમે ગુધ (ગુ ૪), . ગોરીનુ (ગુ ૬) ૪૦ પ. સુધી (ફા
 ૧, ન૦, કા૦) પ્રણયો (ગુ ૨), બાહુક સાર નથી પામવી (ફા ૨,
 ગુ ૪) ૪૧ બાઈ (ગુ ૨) ૪૨ દેખો બિજલુ એટલુ દૂધ (ગુ ૪),
 બિજલુ તેટલુ દૂધ (ફા ૨) ૪૩ ક્યા (ગુ ૪) ૪૪ થઈ (ગુ ૪)
 ૪૫ ત્યારે (ગુ ૨) ૪૬ ધપોઈ (ફા ૧-૨, ગુ ૨-૩-૪) ધકોઈ
 (ગુ ૧), . ધણીઆણીને ધોય (કા૦) ૪૭ અવાલે (ગુ ૩-૪), ચના
 વીરા (ન૦, કા૦). ૪૮ તાહારે (ગુ ૨), તુમને (ગુ ૩), તૂને કો
 સોક કો. (ગુ ૪) ૪૯ દુદ્ધભિનાદ (ગુ ૩), . રહા છે (ગુ ૪)
 ૫૦ બાહુકીયાને (ગુ ૩-૪) ૫૧ કુનના (ગુ ૩-૪) પર તે
 હણહણે (ગુ ૩), બા હણહણે (ગુ ૨), વોડા હણહણે (ગુ ૪) પડ
 કો ને.. (ગુ ૩). કડકણા (ગુ ૨) પડ બોડી (ગુ ૪) પપ એવપો
 નહી (ગુ ૨), સુ જાણો (ગુ ૪) પદ તો અમો નાવુ સાથ (ગુ
 ૨), . સાથ (ગુ ૩), . જોડો, તો નહી આવુ તમારી સાથ (ગુ ૪)
 ૫૭ રાખવો. હાકવો (કા૦) ૫૮ આટલીવાર લગી (ગુ ૩), અતી
 પ્રાર લગી (ગુ ૪) ૫૯ મામુય (ગુ ૨, ૪) મોહોમુય (ગુ ૩),
 માહામુય (ગુ ૪), મહામુય (ગુ ૫), મા મુય (ન૦, કા૦) ૬૦ ફ

કન્યાં તુ જીય (ફા ૨૬) હુ કન્યાં તુ જીય (ગુ. ૪). ૬૧ કેમ (ગુ. ૨). ૬૨ ઉતરીતે (ગુ. ૩-૪) ૬૩ વીનતી (ગુ. ૪). ૬૪ પૂઠે ફેગ (ગુ. ૩). પાખળ ફેગ (ગુ. ૮) ૬૫ તુ ૩ માં 'જન' નથી. તમે તો ઉતારી છે (ગુ. ૪) ૬૬ પ્રથમ એકે તે ચુમે (ગુ. ૩). ૬૭ હુ (ગુ. ૪) ૬૮ જોડ (ગુ. ૨)-જોડય (ગુ. ૩). પ્રાસ-કોડ-કોડય (ગુ. ૨-૩) ૬૯ નેમ હુ (ગુ. ૨), તો હું (ગુ. ૪), ૯ ભરાણો.. (ગુ. ૩). ૭૦ બાહુકજીએ (ગુ. ૨), આડી (ગુ. ૧), અડાડીતે (ગુ. ૩). માહુકે બલમે (મલમા) એડી દીધી (ગુ. ૪), આટેનો સાગ્યો ધણો... (ફા. ૨) ૭૧ દાકે બાહુકે અશ્વને ધણું ધણું ખીજ ખીજ (ગુ. ૪) ૭૨ નાચના ચરિયા ડોસા (ગુ. ૩), ગએ વજડાવાં ડોસા (ગુ. ૪) ૭૩ મયે ડોસે ડોના (ગુ. ૨) જોમા ડોસે ડોસા (ગુ. ૩), મેરીએ મેરીએ જોના મલોઆ લોક ડોસે ડોસાં (ગુ. ૪) ૭૪ ગુ. ૨-૪નો પાક. જોડણી-જોડો (ગુ. ૨, ૪) આગયેનો જોડો (ખીજ પ્રતોમા) ૭૫ જન (ગુ. ૨), આપ્યા (૨ ૮), ગય આપ્યા (ગુ. ૪). ૭૬ પ્રજા જુએ ભનો વગોડો (ગુ. ૨) કેત ભલો એ વધોડયો (ગુ. ૩), પ્રજા જુએ વગોડો (ગુ. ૪). આખી કડી નુ પમા તીએ પ્રમાણે છે

દય દુર્મળ, બાલજ, માગિ, ભયો જાનનો જોડો,
લોક કહેન. માંગામાડે, એક પગ સાજો ખેડો.

૭૭ હુચરી (ગુ. ૩) ૭૮ પીક (ગુ. ૩), પુક (ગુ. ૪). ૭૯ ગુ. ૨. મ. આ ડેકાજે આગળ આરી ગયેલી રકમી કડી છે. ૮૦ મી ચેટા માડી દમથંતી માદાજે વગી (ગુ. ૪) ૮૧ ગય...ચુકે (ગુ. ૪). ખીજ લીડીમા, . કાનમા અનનમંત્ર કુકે (ગુ. ૪). ૮૨ ધરી વાસનનું ધ્યાન (ગુ. ૫, ૬)...તુપનીએ, ધરી હરેનું ધ્યાન (ગુ. ૪). ૮૩ ઉતપત્યા (ફા. ૨), ગુ. ૪. ન૦, કા૦, ઉડીયા, તે જઈ ન્હા અસમાન (આત્મમાન) -ગુ. ૩. ૮૪ ગય અગ અત્રીલ જાય (ગુ. ૨), ગય અત્રીલે તે જાય (ગુ. ૩), રય અત્રીલ આલો જાય (ગુ. ૪). ૮૫ કે રમે (ગુ. ૪). ૮૬ વગમે (ગુ. ૧) ૮૭ વડે (ગુ. ૩-૪). ૮૮ કાલામાડાં (ગુ. ૨).

ગુ ૫ નો પાઠ, 'પ્રમળ વિદ્યા દખી વિ-મે પાન્થો સ્તુપર્ણ. રખે
 દમયતી કન્તિ વરે, વગુઆમા વસીકર્ણ' ૮૯ કુગવ્યા (ગુ ૨), તે
 ખેલે કીધા ૫ ખાન (ગુ ૩) કીધા પ્રેમ ૫ ખાન (ગુ. ૪), કયા (ન૦,
 કા) ૬૦ માહુ-ની ખધ (ગુ ૩-૫) ૬૧ દમયતીસુ (ગુ ૩)
 ૬૨ જેતે મન શપુરણ (ગ ૨), જે કરે કયે મનનું મર્ણ (ગુ ૩),
 રહે વિદ્યાની રપુરણ (કા ૧) નાદાની વાન જે ન મેહે માનનું મમનાણુ
 (ગુ ૬), નંડ વિદ્યાનુ મમગણ (ગ ૬, ન૦, કા૦) ૬૩ ધાને વૈદ્યભીચ
 (ગુ ૨) યદ્યશુ (ન૦, કા૦) યથો (ગુ ૫) આકાગ્યો પા' કા ૧
 નો છે ૬૪ ગુ ૧ પ્રમાણે અન્યત્ર 'ગો' ૬૫ મનતો (કા ૧ ગુ
 ૫ ન ગતો વીદાનો (વિદ્યાનો) સગ્ગન (ગુ ૪) ૬૬ કાના (કા ૧-
 ૨), ગ્ધ ગખો, લીડીયો એન્નેગન (ગુ ૪) દય ગીડા (ગુ ૨)
 ૬૭ કેરે (ગુ ૪) ૬૮ આમાન્ય (ગુ ૩) નાન (ગુ ૫) ૬૯ નાપુ
 પામરીઓ ઉનારી (ગુ ૫) પામરી નાપુ ઓનારી (કા ૧) ૧૦૦
 આવા નમને (ગ ૩ ૧) ૧ ઓનાર (કા ૧, ન૦, કા૦).
 ૨ એ સીયા (ગ ૪) ૩ મોત્યા' (ગ ૨-૩મા નથી. ૪ પામગીના
 (ગુ ૨ ન૦, કા૦), નાદન (ગુ ૩) કેમ લેકે તારી પામગીના સુધા
 (ગુ ૬) છાપેના પાઠ ગુ ૧ તથા પતો છે ૫ લીએ (ગુ ૪) વાને
 (ન૦, કા૦) ચને (ગુ ૩) ૬ તુમાગ કેમુજમા (ગુ ૩) નમાન
 દુમા છે એક (ગુ ૫) અક્ષયવિદ્યા (ગુ ૨, ૧) અક્ષવિદ્યા
 (કા ૧) ૭ એક મેદાના નખ-તને (ગુ ૪) ૮ ના (ગુ ૨-૩)
 રા (ન૦, કા૦) ૯ ડાનના, માંત્રા કટના પાદન (ગુ ૪) ૧૦ ઉનારા
 તે નાનીત (ગુ ૩) ઉનાયા તે નત (ગુ ૧) ૧૧ કહ્યુ ગયને (ગ
 ૧) ૧૨ ગમે (કા ૨, ગુ ૪) ૧૩ નર્મએ (ગુ ૩) ૧૪ ગલીતની
 વીદ્યા (ગુ ૨) મલીત વીદ્યાની આખા (ગુ ૪) ૧૫ પ્રગટો (ટયો)
 ગુ ૧ નીકનો (ગુ ૪) ૧૬ નરે ભાગો (ગ ૨) નારો (કા ૧,
 ગુ ૩) મન બેએ પેરો (ગુ ૪) ૧૭ વપડાક તાડી શગડી પાડી
 (ગુ ૨, કા ૨), ૧૮ સખુ (ગુ ૨-૩-૪, કા ૨) ૧૯ નીજે

(ફા. ૨) કાઠ્યું (ગુ. ૨-૩-૪), કાઠ્યો (ફા. ૧). ૨૦ ચર્ણો એ ધ્યો (ગુ. ૩), ગેણુમાં ગોળ્યો (ગુ. ૫-૬), રંગમાંમાં બોલો (બોળ્યો)-ફા. ૨. રંગમાં ગોલો (ગુ. ૪) ૨૧ પડો તું હું... (ગુ. ૩). ૨૨ બાહુકના હસ્ત પડે કલી ઉપર (ગુ. ૩), બાહુકના હાથમે (મી) કલીના દેસ (ગુ. ૪) ૨૩ હવે ન મારો ધણુએક વાગે (ગુ. ૩) ૨૪ અન્નમનાં મુલાડીઆં (ગુ. ૨, ૩, ૫, ફા. ૨), એ રે અન્નમીના મુલાડીઆ (ગુ. ૪). ૨૫ અમ્યો ધણુ સ્વડાવીઆ (ગુ. ૨, ફા. ૨), અમો ગડાઆં ધણું (ફા. ૧), અમો બહુ રડવડીઆં (ગુ. ૪), અમો તે રાય પાંખા નથી (ગુ. ૩). સ્વીકારેલો પાક ગુ. ૧નો છે. ૨૬ નો છેદન (ગુ. ૨). દીનસાતા (ગુ. ૩), દંનસાતા (ગુ. ૪) ૨૭ અપરાધ એવા (ગુ. ૪) ૨૮ અત્ર (ગુ. ૩), મરતુ (ગુ. ૪); મરણ (નં, કાં). ૨૯ જોઈ નક્ક કહે ધીર (ગુ. ૨), નેત્ર ભરીઆં નીર (ગુ. ૪, નં, કાં) ૩૦ પછે (ગુ. ૪); ૩૧ ગુણ અવગુણને (ગુ. ૩-૪); ગુણ અવગુણ મે (કાં). ૩૨ તું અવગુણ દ્રોહ છે, સંધથી સરેટ વગોઈ (ગુ. ૪). ૩૩ તે અવગુણ-છેદન (ગુ. ૪), અવગુણ ઈજાદન (ગુ. ૩); સ્વામી ગુણ અવગુણનાં બેહુનાં કરે વરણન (ગુ. ૨) ૩૪ લગુતા ધણી (ગુ. ૪). ૩૫ હ (ગુ. ૧), હોએ (ગુ. ૨). ૩૬ અબેદને અછેદ (ગુ. ૨). ૩૭ મુખ હોએ સ્નાનથીલીઓ તેહેને કંઈ હું બ્રહ્મ (ગુ. ૨); સાધુ હોએ શીલીયો હું ભક્ષ કરું તે નેટ (ગુ. ૩), મુખ હોએ સનાસી (સંન્યાસી) સદા ભરેટ કરે તીને નેટ (ગુ. ૪), હોય સાધુ સ્નાનથીલીઓ... (ગુ. ૫), સિદ્ધ હોય સંન્યાસી શીલીયો બ્રહ્મ કરું હું નેટ (કાં). ૩૮ મર્યાદા લાજ મુકાવું (ગુ. ૫, કાં). ૩૯ ગુ. ૧નો પાક. અંન (અન્ય) મારગે (ગુ. ૨, ૩, ૪, ફા. ૨). ૪૦ અંલાવું (ગુ. ૪). ૪૧ અભક્ષ અદરશન (ગુ. ૨), અભક્ષાભક્ષ અદર્શન દર્શન (ગુ. ૩), અભક્ષણ કરાવું (ગુ. ૪). ૪૨ બ્રહ્મ (ફા. ૧). ૪૩ તપથી છોડાવું (ગુ. ૩), તપસને ડોલાવું (ગુ. ૪, કાં). ૪૪ વૈભવતાં કુડા વીધે ચાપું (ગુ. ૨), વૈષ્ણવ ફેડી વીધેઈ ચાપું (ગુ. ૩), વીરનવમે કુડો કરું વખઈ (વિષયી) કરું અપાર (ગુ. ૪), વૈષ્ણવના ફેડી વિષય રચાપું એવી

મારી મત્ય (કાં). ૪૫ સ્ત્રીનાં મહાર (ગુ. ૩). ૪૬ પુત્રીઆમાં (ગુ. ૨), ક્રીડા કામ્યની યામ્ય આઠે ચૈર્ષ રહે તદાકાર (ગુ. ૩). ગુ. ૪માં આ લીટી જ નથી. ક્રીડા કામે આઠે જામે સ્ત્રીમાં તદાકાર (કાં). ૪૭ વીધેવાદ કરતાં કરતાં (ગુ. ૧); વીધેવાન કરે યામ્ય આઠે (ગુ. ૩). વીખવાદ કરતાં જન્મ જાય (ગુ. ૫, કાં). ૪૮ લજ્જન ભૂને ધ્વજાનું (ગુ. ૫), ૪૯ ઈન્દ્ર (ગુ. ૨), અતીરાનો (અતી રાતો ને) (ગુ. ૪), ને મીત્રતા (ગુ. ૩), ચર્ષ અતિ (કાં). ૫૦ મુની પડે મોહની જાલ્ય (ગુ. ૩). મુની પાકુ મોહોજલ (ગુ. ૪)...મોહમાં જ (કાં). ૫૧ પાખાડી નર (ગુ. ૪). પર ચક્રે સાધુને શીર આલ્ય (ગુ. ૩). ૫૩ નહી હરીહર નહી દેવચક્ષ (ગુ. ૨), હું વ્યાપક ત્યાંહાં નહી હરીશેવા, દેવદેવચક્ષ દક્ષ; સાનગોષ્ઠ નહીં કથાવાર્તા, એહેતુ માહાકૃં લક્ષ (ગુ. ૩), હરીહરસેવા નહી, નહી દેવને દેવચક્ષ (ગુ. ૪), હરિભજન નહી (ગુ. ૫), હરિહર નહિ (કાં). ૫૪ ગમે નહીં (ગુ. ૪). ૫૫ ગુ. ૧માં આ શબ્દ જ નથી. એહેન (ગુ. ૨), પંચોદી જે કલા તે, સર્વ ગુણ ક્ષીણુમ તથા (ગુ. ૩), અવગુણ (ગુ. ૧). ૫૬ નરકુલ (ગુ. ૩), નીચજ (નિર્લજ્જ) ગુ. ૪. ૫૭ દ્રોહકારણી (કા. ૨), કુઝકારણી (ગુ. ૩), કરમકારણી (ગુ. ૪). ૫૮ ગુ. ૧ પ્રમાણે. (અત-જોડણી 'પરવાર'), લોકને કાર (કા. ૧), ખારખાર (ગુ. ૨, કા. ૨, ગુ. ૪), બહાર (કાં), ખારખાર (ગુ. ૩). ૫૯ મુખે મેલી (કા. ૧), ને મેલી (કા. ૨). ૬૦ ગુ. ૧, ૩, ૫નો પાઠ. અન્નત્ર (કા. ૧-૨, ગુ. ૨, ૪, કાંમાં) 'અન્નપત્રી'. ૬૧ પુછા અંતરતંત વાણે... (ગુ. ૨); પૂછે તો ઉત્તર તરત આપે પેચે પેચે (કા. ૧). પૂછ્યો ઉત્તર તરત આપે બોલે પથેપે મીઠા પેચે (ગુ. ૩), પાછો ઉત્તર ત્રાજ આપે... (ગુ. ૪), પૂછ્યા ઉત્તર તંતોતંત વાણે (ગુ. ૫). ૬૨ અભડાવે...ચાખી (ગુ. ૩), અભડાવે અંન ને રસોઈ ચાખે જણાવે પ્રેમ પવીત્ર (ગુ. ૪) ૬૩ માહારા વારામે (મી) ગુ. ૪. ૬૪ ભોગી (તે) ગુ. ૨) રાગે ભરીઆ (ગુ. ૨-૩-૪, કાં). ૬૫ મુખે (ગુ. ૨, ૪), અનંત મુખ (ગુ. ૩). ૬૬ કાંઠી

(ગુ. ૪). ૬૭ છે પ્રતાપ મારો અનુપ (કાં). ૬૮ સાધુ અસાધુ અપર્ણ (ગુ. ૨), આચર્ય (ગુ. ૩), ઉર્માણ (ગુ. ૪); દુષ્ટનું શ્રવણ (કા. ૨) સાધુ અસાધુને ચરણ (ગુ. ૬). ૬૯ સેવા (કા. ૧, ગુ. ૩, ૪, ૫). ૭૦ જલ જલમેદે છેદે ધણા કરે અધત્તા અન્યાયે...વલી કરે વીકે કન્યાયે (ગુ. ૩); જંજલ જલ મેદ (કા. ૧); જલમેદમેદ અગે કાટી કરે તે અન્યાય (કા. ૨), જલછીદ્ર મન છે અમેદ, અધકાટી કરે ઉપાએ (ગુ. ૪); જપ જલમેદ ખેદ અદો દરવો તે અન્યાય (ગુ. ૫). જલ જલમેદ ને ખેદ અજકે, કાટી કરે અન્યાય (ગુ. ૬). જગ જગમેદ અધિક અધિકારી, અધત્તિ કરે અન્યાય (કાં). ૭૧ સ્નેહ (કા. ૨). ૭૨ કરે કાટી કાટી અલસણ (ગુ. ૩); પરપતિસંગ ને પરનિંદા ક્રિયાં અપદસણ (કાં). ૭૩ ગુ. ૨નો પાઠ. 'અપવિત્ર' તેમાં 'ઉપવીત્ર' લખાયો છે (ગુ. ૧ની માફક). 'અપવિત્ર'ને 'ગુ. ૩ તથા કા. ૧નો ટેકો છે. ઉપવીત્ર અન સીમ... (બે અક્ષર ઉપક્રમે આધા છે) દારાજ અને ક્રીયાલક્ષણ (ગુ. ૧), અપવીત્ર અન શીમંતનું કરે ક્રીયાઅન લક્ષણ (ગુ. ૩); ઉપવીત્ર અને સમન અન કરીઅ અનંત અભખણ (ગુ. ૪). આ કડી પછી કાં નીચેની કડી આપે છે, જેને જોયેલી હસ્તપ્રતોનો ટેકો નથી: 'કન્યાવિક્રય, જૈમિવિક્રય, કરે અકરણ કામ; શય્યા લે ને ગોદાન લે, ને જોળે બાપનું નામ.' ૭૪ ગુ. ૧નો પાઠ. વાટપાડા (ગુ. ૨), વાટ પાડે (ગુ. ૩); વાટ પડાણ (ગુ. ૪), વાટ પડાવે (કાં). ૭૫ મહિમહિ વેર સાધે (કાં). ૭૬ મન્યા (ગુ. ૬), પ્રગ તે (ગુ. ૩), પિત્રી અમરને તજીને, નર... (ગુ. ૫); પંચદેવનું પૂજન તજીને... (કાં) ૭૭ આ લીટી ગુ. ૪માં નથી. વૈરાગી વિષયી ને જોગી તે ભોગી... (કાં). ૭૮ વિષયા સેવે (કા. ૨) વીસ્વાસ વીના સેવા કરે (ગુ. ૪). કિપાત વાન જો મર્મ ધરે... (ગુ. ૫). ૭૯ નવદય (ગુ. ૩). ૮૦ આ પહેલાં ગુ. ૪ આ પંક્તિ આપે છે: 'ગનન ગોરડી ગમે નહી, નહી પ્રમવીયાર.' ૮૧ 'વલી' ગુ. ૩માંથી લીધું છે. ૮૨ આ કડી (૧૧૨) કા. ૧ અને ગુ. ૬માંથી

અહીં લીધી છે ૮૩ વિશેષે છેક આગલીને જાણ્યો (ગુ ૩) ૮૪ હવે ન મૂકે અર્થમાં ૮૫ છેલ્લું તારુ શીશ (કાં) ૮૫ ઉદમાદ (ગુ ૨, કા ૧-૨), અવડો તારો ઉદમાન (ગુ ૪) ૮૬ જોડણી 'વીધ' (ગુ ૧, ૨, ૮) વધ્ય (ગુ ૩) ૮૭ સર્વે મુને (ગુ ૩) વિશ્વ શતવર્ષ (ગુ ૫-૬) x હિગ્ગય-ગર્ભ ('હરિહગ્ગયા' ને સ્થાને) (ગુ ૫) ૮૮ રામમા (ગુ ૩) ૮૯ ઈ-દેવના (ગુ ૩) ૯૦ એ કરુણા છે માહેરી, ખીજ (ગુ ૩) ૯૧ ત્રીગૂણુગે (ગુ ૧) ત્રેહેતામા (ગુ ૨), ત્રીયુગે (ગુ ૩), ત્રેહેતાયુગે (ગુ ૪) ૯૨ 'આપે' ગુ ૨-૩માં નથી ૯૩ જે આપે, તીને તે યાપે (ગુ ૩) ૯૪ માહેરા (ગુ ૩) ૯૫ ઉપજી મુજને માયા (કાં) ૯૬ આ અર્થપૂરક વટકણિયુ ગુ ૨માં લીધું છે ૯૭ રહીશ માં (ગુ ૩) નહીં રેસ (ગુ ૪) ૯૮ વચાનો (વચ્ચાનો) ગુ ૨, વસવાનો (ગુ ૪), રેહેવાનો (ગુ ૩) ૯૯ ગળ્ય (ગુ ૬) ૧૦૦ આપ વચાનો કામ (ગુ ૨) ૧ સદાયે મુરો વાસ (ગુ ૩) સ-૧ તારો વાસ (ગુ ૪, કાં) ૨ આ કડી કા ૧ તથા ગુ ૪માં વધારાની છે તે અહીં લીધી છે ૩ ત્યાહાં થકી જાગે કહું હુયે (ગુ ૩) ૪ આ કડીને સ્થાને ૫ ૩માં આ છે 'જ્યાં ક્યા થાય મારી હરિગુણ વર્ણન, મે સ્થાન' તુ નહીં, તોય સત્ય વચન.' કા ૨માં તેને જ્યાં નીચેની બે કડી છે —

'જ્યાં ક્યા હોય માહારી, ત્યાં થકી જા, કહું મુજને
જે સ્થાનકે જોયું નહિ, એ વચન આપ તું મુજને.'
વચન લખેને કવિ ત્યાથી, વિદા કીધો તનખેર,
ખહેડાને વૃક્ષ જઈને ખેડો, કવિજીવ મોટો દેવ "

આ કડી પછી ગુ ૬માં આ સરકૂન જોઈ છે કહોંટકસ્યનામસ્ય
દમયત્યા નલસ્ય ચ । મતુર્ગર્ગસ્ય રાજસ્ય કીર્તન કલિનાશનમ્ ॥ ગુ, ૪માં
આ કડી આ પ્રમાણે છે — 'જા હોએ ક્યા માહેરી, તાહાં થકી રેજો
દર. જે થાનકે જા ન કરુ, વાચા પાળે જુર ' અને તે પછી નીચેની
કડીઓ વધારે છે —

એહેવું કહીને રાએ વતીઓ, કવીનુંગ ઢેહે છે વાણ
 'સ્વામી તમે દમયતી પરદરી, અપરાધ મળેા જાણી,
 તેમ જોતો મુજ મહીમાએ ફરી, જોડી ગયા જન મહી
 પછી દમયતી માહા સોખ પામી, પણ ન દુઃ તમને તાહિ'
 તે માટે એ દમયતી, નિરદોષ છે નિરધાર
 એ સતી દેરા સતનો, ઢેહેતાં ન આવે પાડ
 એ માહારી માયાએ ફરી, ભોગવીઓ તમે ભોગ
 કવી કહે નનરાજને, એ દો તમારો વીનંગ "
 નન રથ કને આવો વેગે ફરી, ગય રથ ઉપર બેરા સહી
 હરખ પુરણ હય હાકીઆ, પણ રીતુપ્રાણ કર્ષ સમજે નહી
 પેની વાસ્તા કતીએ કહી, તેણે પ્રેમની સનીના વડી

ય રથ હાકયો (ગુ ૩) ૬ ગુ પનો પાડ આમ છે 'વહી આમ્ને
 પ્રેમરસ, નય ગાજતો ગડગડે ભટ પ્રેમાનદ ઈમ કહે, દમયતી જુએ
 છે વાટ રે '

કંડુ ૫૮

૧ અવગુણ (ગુ ૫) ૨ પ્રભુએ ફરી ન લીધો તપાસ (ગુ ૩)
 જો ફરી ન દેખાકું વ-ણ (ગુ ૪) ૩ સાંભરે (ગુ ૨) સભારાં (પાં)
 —ગુ ૩-૪, ૬ ૨ ૪ હશે કંઈ (ગુ ૩) ૫ દુ તો મુર્ખ જીવતી
 (ગુ ૩) ૬ ગોઈ જીવતી (ગુ ૪) ૬ રદુ હશે ખીમ તનમન (ગુ ૩)
 ૭ આંગણે (ગુ ૫) ૮ મને હર્ષ ઉપજે બહુ રગ્ય (ગુ ૩) મુને
 ઉપજે હગ્મતોરગ (ગુ ૪) ૯ જમણી (ગુ ૫) ૧૦ આજ ફરે
 મારુ અગ (ગુ ૫) ૧૧ આજ (ગુ ૪) ૧૨ વેર આવશે (ગુ ૪)
 ૧૩ મુન (ગુ ૨) સુખના કલોલ (ગુ ૪) ૧૪ સામંત્યશે (ગુ ૩)
 ૧૫ કહેશે (ગુ ૩-૪) ૧૬ વિયોગ વેરી તણો (ગુ ૩) ૧૭ ટળશે
 બહુવિધ રોગ (ગુ ૨) ટળશે (ગુ ૩) ટલસે બહુ દુખનો સમોહ
 (ગુ ૪) જાપેતો પાઠ ગુ ૧ નો છે ૧૮ રહી (ગુ ૨) બેઠાં નાહા-
 લીધું (ગુ ૩) આવ, બારીએ (ગુ ૪) ૧૯ એ રથ આવે છે

ગાજતો (ગુ. ૨, ૪), ઓ રથ આળો ગાજતો (ગુ. ૩). ૨૦ સખલ (ગુ. ૩), લીલી (ગુ. ૫). ૨૧ ઓ વાળે (ગુ. ૪). ૨૨ ઘેઘે (ગુ. ૩); 'ઘે' ઓ ઠે (ગુ. ૪). ૨૩ ટયકાર (ગુ. ૧). ટુંકાર (ગુ. ૩), ડાપેલો પાઠ ક્રા. ૧-૨ ને ગુ. ૨, ૪ નો છે. ૨૪ એ (ગુ. ૪). ૨૫ હાકર્ણ-હારો કક્ષ છે, તે આંહાં આવે ઓળખાવે રે (ગુ. ૪). ૨૬ આત્રિણુ જોઈ ગામિણી... (ગુ. ૪).

કડવું ૫૫

૧ મહલાર (ક્રા. ૨). ૨ દીમે છે (ક્રા. ૨, ગુ. ૩). ૩ સર્વ (ગુ. ૧). સુદ્રિત પાઠ ક્રા. ૧-૨ તથા ગુ. ૨, ૫, ૬નો છે. ૪ સર્વા-વરતો (ગુ. ૪). ૫ દુંદુભિ વાગનાં નથી, ન થાયે તાંડવ નૃત્ય રે (ગુ. ૩); ...નથી ગીત ને ટંડવ રે (ગુ. ૪). ૬ સત્ય રે (ગુ. ૩). ૭ ઠાએકને (ગુ. ૨), ઠાએકની (ગુ. ૩). ૮ લીલાલીઓ તું ઝડ રે (ગુ. ૩) ૯ ભીમકને (ગુ. ૨, ૪) ૧૦ સુદેવ (ગુ. ૨), હું સચરું, વધામણી કેરું... (ગુ. ૩). ૧૧ વીપ્ર આમલથી સંચરો વધામણી કેરે કાજ રે (ગુ. ૪). ૧૧ ક્રા. ૧ પ્રમાણે કેરે (ગુ. ૪, ૫), કહેવા (ક્રા-૨), લેવા (ક્રા. ૦). ૧૨ રહી પેરે (ક્રા. ૨, ગુ. ૨, ૫, ક્રા. ૦). ૧૩ ગુણે (ગુ. ૫-૬, ૧૦). ૧૪ કક્ષ નસ રે (ગુ. ૩), અશ્વમંત્ર ચડી તો નળ રે (ક્રા. ૨). ૧૫ એની પરીક્ષા જોવા તેકજો, એકાંત વાઢી માંહાં યવરે (ક્રા. ૨), પરીક્ષાને તેકાવજો... (ગુ. ૫). ૧૬ ક્રા. ૧ નો પાઠ. જોઈ આવ્યું રીતુપર્ણ રે (ગુ. ૧), જોઈ આવ્યું રીતુપર્ણને હાથ (હાથ) રે (ગુ. ૨); ...હરેં થલું, જોઈ સાંભળી વર્ણ રે (ગુ. ૩), આવો જાંહાં રીતુપ્રાણ રે (ગુ. ૪); હવે આન્યા... (ગુ. ૫). ૧૭ સારથીનું આચર્યું રે (ગુ. ૧), સારથીનું રૂપ રે (ગુ. ૪) ૧૮ ભીમક (ગુ. ૧, ૩), ભડ ભીમક (ગુ. ૪). ૧૯ મંદંશ (ગુ. ૧).

કડવું ૫૬

૧ સ્તુતિ (ક્રા. ૧, ગુ. ૬). ૨ ચાક્યા દીસે છે હમર આન્યા

એહેણું કહીને રાએ વધીઓ, કલીનુજ કહે છે વાંણ;
 'સ્વામી તમે દમયંતી પરદરી, અપરાધ મળેા જાંણી,
 તેમ છતો મુજ મહીમાએ કરી, જોડી ગયાં જલ મંદી;
 પછી દમયંતી માહા સોખ પામી, પણ ન કહુ તમને તાંહે'
 તે માટે એ દમયંતી, નિરદોષ છે નિરધાર;
 એ સતી દેરા સનને, કહેતાં ન આવે પાર.
 એ માહારી માયાએ કરી, ભોગવીઓ તમે ભોગ;
 કલી કહે નક્ષરાળને, જો દયો તમારો વીજ્ઞેન."
 નક્ષ રથ કને આવો વેગે કરી, રાય રથ ઉપર બેઠો સહી;
 હરખ પુરણ હથ હાકીઆ, પણ રીતુપ્રાણ કર્ષ સમજે નહીં.
 પેલી વારના કલીએ કહી, તેણે પ્રેમની સક્ષીતા વહી.

૫ રથ હાંકયો (ગુ. ૩). ૬ ગુ. ૫ નો પાક આમ છે: 'વહી આપ્યો
 પ્રેમરસ, રથ ગાજતો ગડગડે; બાદ પ્રેમાનંદ ઈમ કહે, દમયંતી જુએ
 છે વાટ રે.'

કડવું ૫૪

૧ અવગુણ (ગુ. ૫). ૨ પ્રભુએ ફરી ન લીધો તપાસ (ગુ. ૩),
 જો ફરી ન દેખાકુ વરણ (ગુ. ૪). ૩ સાંભરે (ગુ. ૨); સંભારાં (પી)
 —ગુ. ૩-૪, કા. ૨. ૪ હશે કાંણ (ગુ. ૩). ૫ હું તો મુર્ખ જીવતી...
 (ગુ. ૩); હું મોર્ખ જીવતી...(ગુ. ૪). ૬ રહું હશે કીંમ તંનમન (ગુ.
 ૩). ૭ આંગણે (ગુ. ૫). ૮ મને હર્ષ ઉપજે બહુ રંચ (ગુ. ૩), મુને
 ઉપજે હરખતોરંગ (ગુ. ૪). ૯ જામણી (ગુ. ૫). ૧૦ આજ ફરે
 મારું અંગ (ગુ. ૫). ૧૧ આજ (ગુ. ૪). ૧૨ ધેર આવશે (ગુ. ૪).
 ૧૩ મુલ (ગુ. ૨), સુકનના કલોલ (ગુ. ૪). ૧૪ સાંભલ્યશે (ગુ. ૩).
 ૧૫ કહેશે (ગુ. ૩-૪). ૧૬ વિયોગ વેરી તણો (ગુ. ૩). ૧૭ ટળશે
 બહુવિધ રોગ (ગુ. ૨), ટળશે...(ગુ. ૩); ટલસે બહુ દુઃખનો સમોહ
 (ગુ. ૪). ૧૮ પેલો પાક ગુ. ૧ નો છે. ૧૯ રહી (ગુ. ૨), બેઠાં નાહા-
 લીયું (ગુ. ૩); આવ, બારીએ...(ગુ. ૪). ૧૯ જો રથ આવે છે

માજતો (ગુ. ૨, ૪). ઓ સય આખ્યો માજતો (ગુ. ૩). ૨૦ સખસ
(ગુ. ૩); લીલી (ગુ. ૫). ૨૧ ઓ વાગે (ગુ. ૪). ૨૨ ઉજને (ગુ. ૩);
હિંચો કરે (ગુ. ૪). ૨૩ ટયકાર (ગુ. ૧), દુકાર (ગુ. ૩); હાપેલો
પાઠ ફા. ૧-૨ ને ગુ. ૨, ૪ નો છે. ૨૪ ઓ (ગુ. ૪). ૨૫ હાકણ-
હારો કષ્પ છે, તે આંહાં આવે ઓલખાયે રે (ગુ. ૪). ૨૬ આત્રણ
નેઈ ગામનુ... (ગુ. ૪).

કડવું ૫૫

૧મહલાર (ફા. ૨). ૨ દીસે છે (ફા. ૨, ગુ. ૩). ૩ સર્વ
(ગુ. ૧). મુદ્રિત પાઠ ફા. ૧-૨ તથા ગુ. ૨, ૫, ૬નો છે. ૪ સઆ-
વરનો (ગુ. ૪). ૫ દુકુલિ વાગનાં નથી, ન થાયે તાંડવ નૃત્ય રે (ગુ. ૩);
...નથી ગીત ને ટંડવ રે (ગુ. ૪). ૬ સત્ય રે (ગુ. ૩). ૭ કાએકને
(ગુ. ૨), કાયેકની (ગુ. ૩). ૮ લીધાવીઓ નું ઝટ રે (ગુ. ૩) ૯ ભીમકને
(ગુ. ૨, ૪) ૧૦ મુદેવ (ગુ. ૨); દુ સંચરું, વધામણી કેરું... (ગુ.
૩); વીંચ આગમથી સંચરો વધામણી કેરે કાજ રે (ગુ. ૪). ૧૧ ફા.
૧ પ્રમાણે. કેરે (ગુ. ૪, ૫); કહેવા (ફા. ૨); લેવા (કાં). ૧૨ રૂડી
પેર (ફા. ૨, ગુ. ૨, ૫, કાં). ૧૩ ગુણે (ગુ. ૫-૬, ૧૦). ૧૪
કરૂપ નક્ક રે (ગુ. ૩); અશ્વમજ યજ્ઞી તો નળ રે (ફા. ૨). ૧૫
એની પરીક્ષા નેવા તેડજો, એકાંત વાડી માંહાં યજ્ઞ રે (ફા. ૨); પરીક્ષાને
તેડાવજો... (ગુ. ૫). ૧૬ ફા. ૧ નો પાઠ. નેઈ આવ્યું રીતુપર્ણ રે
(ગુ. ૧), નેઈ આવ્યું રીતુપર્ણને હારા (હાસ્ય) રે (ગુ. ૨);...હરે ધણે,
નેઈ સાંમલી વર્ણ રે (ગુ. ૩), આવો જાંહાં રીતુપ્રાણ રે (ગુ. ૪);
હવે આવ્યા... (ગુ. ૫). ૧૭ સારથીનું આવર્ણ રે (ગુ. ૧). સારથીનું
રૂપ રે (ગુ. ૪). ૧૮ ભીમક (ગુ. ૧, ૩); લાડ ભીમક (ગુ. ૪). ૧૯
મંહંશ (ગુ. ૧).

કડવું ૫૬

૧ સુનિ (ફા. ૧, ગુ. ૬). ૨ ચાકયા દીસે છે હમર આવ્યા

એક દિન રે (ગુ ૩); થાકા આવો છો વહિસના (ગુ ૪). ૩ એકલા
છો (ગુ ૨, ૫), એકલા નીસયા (ફા ૨), એકલા આવા (આ)—ગુ. ૪.
૪ પાસે (ગુ ૨). ૫ સેવક (ગુ ૨). ૬ ઋતુપર્ણ ગખે તેને વાગી રે
(ફા ૧) ૭ કદમ્બ (ગુ ૩). ૮ ગુ ૨ પ્રમાણે ૯ હવફલ (ગુ ૩,
૫). ૧૦ દીધી (ફા ૨, ગુ. ૪) ૧૧ વીમલ (ગુ ૪) ૧૨ ગુ રતો
પાઠ. તેહેવા ઉપેઝા આણ રે (ગુ. ૧); તે મહા સમાજ રે (ફા ૧),
તે આવડો મો સમાજ રે (ફા ૨), એહેવા મહા સમાજ રે (ગુ ૩).

કડવું ૫૭

૧ સામેરી (સં. ૧૮૨૧ની પ્રત). ૨ ઉતારો (ઉનાયો) —ગુ ૨,
૩, ૪, ૫. ૩ કાલો કુલ ઈધણા મુક્યા, નહી જલ ને અનવ (ગુ. ૫)
૪ મુકયું અન્ય વેક્ષણ (ગુ ૧), મુકયુ અન વેક્ષણ (ફા. ૧)
૫ કેશવી (ગુ. ૩-૪). ૬ લાવો (ફા ૧-૨, ગુ ૩-૪) ૭ આ
કડી ગુ ૩, ૫-૬ માંથી અત્ર લીધી છે ૮ અહીંથી 'નાકુ મુખ ને '
ને ઠેકણે ગુ ૫મા આમ પાઠ છે.

ઊંઝો ખાહુકે ઊઘટ આણી, જોવા મળી સર્વ નારી,
આવતા નરપાતને દેખી, દમયંતી ગહી વિચારી
આ સમત સી ઋતુપર્ણને.....

૯ તે જોતા (ગુ ૩). ૧૦ આનંદ પામી (ગુ ૪) ૧૧ ઘૂઘટ (ગુ ૪),
આડા શણગટ (ગુ ૩). ૧૨ જુએ હેરીને દમયંતીને . . પાન્યો...
(ગુ. ૨), જુએ દમયંતી હેરી હેરી.. (ગુ ૩). ૧૩ નાશીકા (ગુ. ૩)
૧૪ પેટ (ગુ ૪). ૧૫ આ સાથે સી ગોઠડી કરીએ, ભાવડ ભાગી
ભવની (ગુ ૩) ૧૬ ગુ ૪ પ્રમાણે, હેંડતા હેડતા પમને સ્પર્શે કાલ
યાશે અવની (ગુ ૩) ૧૭ કર્યાદાથી પધારું (ગુ ૩) ૧૮ વાયુ
(ફા. ૧, ગુ. ૨, ૩, ૪, ફા ૨), ધણું (ગુ. ૫) ૧૯ અહીંથી શરૂ
થતી બે કડી ગુ. ૫માં નથી. ૨૦ ગુ ૨-૩ નો પાઠ અન્યત્ર, 'નળ'.

૨૧ ગુ ૧, ૪ પ્રમાણે ઉપાયે (ગુ ૨, ૩) તો રહેશે એવો સવાગે
 (કાં) ૨૨ અર્ધામાયે (ગુ ૩) અરધામ (ગુ ૪) ૨૩ ફા ૧-૨,
 ગુ ૨-૩-૪ નો પાઠ ગુણુઆમી (ગુ ૧) આ કડીને સ્થાને ગુ ૫ ની
 કડી આવી છે 'કથ તમાત કાલ આવગે, ધીરજ રાખો મજગામી
 વિયોગ માટે આવા જન ન જોવડાવો, કુલને આવે ખામી' ૨૪
 જાઓ અત્રિ જુઓ બાહુબના (ગુ ૫) ૨૫ ચોટા (ગુ ૪) ૨૬
 દેશવી (ગુ ૨-૩-૪, નં, કાં) ૨૭ શીરે (ગુ ૨) ૨૮ દાશી
 જોઈ આશ્વજ દુવી એ શીધે (સિદ્ધ) હોયે નન (ગુ ૨) સખીએ
 સદા માહોમાહ કીવી (ગુ ૫) ૨૯ દમયતીનો (ગુ ૩) ૩૦ દુમસ્થન
 પવીત્ર છે અમો દઈ આયુ ચોકો (ગુ ૨) દુમ તમે સોઈનું સ્થપ
 છે (ગુ ૫) ૩૧ નાહવાનુ વસ્ત્ર પેહેરૂ, પાધડી તાં શલાલે નીચુ
 જીચુ બાલે નહી, શરીર તા ખજવાલે (ગુ ૨) પહેરણ કીધુ (ગુ ૩)
 જો વસ્ત્ર મુકુ (ગુ ૪) ૩૨ નીચુ જોઈને શરીર ખજોને (ગુ ૩)
 નીચુ નીહાલે (ગુ ૪) ૩૩ દષ્ટમે (દષ્ટમી)-ગુ ૪ ૩૪ શરીર
 (ગુ ૨, ફા ૧) મસ્તક (ગુ ૩) ૩૫ અનદ (અનન?) (ગુ ૧),
 અત્ર (અતર)-ગુ ૪ ૩૬ થયુ બલનુ (ગુ ૨-૩, ફા ૧) કડી
 ૨૪-૨૫ ને બહલે ગુ ૫નો પાઠ આમ છે 'મનપલે અત્રિ ઉપમ્મબ્ધે
 કર કડીને હામ ગઈ દમયતી સખીની પાસે બોલી કરી પ્રણામ'
 ૩૭ અભડાવી એનુ, દમયતી કેહે વતી (ગુ ૪) ૩૮ દાસી આવી
 (ગુ ૪) ૩૯ નિરખે પોતાનુ ગાન (ગુ ૩) ૪૦ બાહુકને વાતે વન
 ગાડો (ગુ ૪) ૪૧ માધવી કેહે દુ કણ લેઈ આવુ ફરી કરો રમોઈ
 અમોદ (ગુ ૪) ૪૨ નલ એ (ગુ ૨, ૪) નનરાબનો (ગુ ૩)
 એમા 'નિથે નથી' ૪૩ ફરી પરીક્ષા નખીની જોવા સખી સાથે
 મોકલ્યા બાળ (ગુ ૫) ૪૪ 'લેઈ' (ગુ ૩) ૪૫ આવી ફરી (ગુ ૩)
 ૪૬ ગાથકા (ગુ ૩) ૪૭ તારે (સારે) આખડી (ગુ ૪)

કડકુ પદ

૧ બાહુઆ (ગુ ૩-૪) ૨ જીનદુ મન મનવા અતરખર્ષ

(ગુ. ૨), ઊલટ મલચા અંતઃકરણ (ગુ. ૩), મલવા અંતરકરણ (ગુ. ૪)
 ૩ દેખી ન (ગુ. ૧, ૩); દેખી આવે છે મરણ (ગુ. ૬). ૪ શ્રાવણ
 મેહ (ગુ. ૩); વૃષા (વર્ષા) સમાન (કા. ૨); વિભેગસાગર ઊલટો નયણે
 શ્રાવણધાર (ગુ. ૪). ૫ તે સુતને કરતા સાન (ગુ. ૩). ૬ ધીર (ગુ. ૨)
 ૭ બે નાનાં (ગુ. ૫). ૮ છોકરાં રે (ગુ. ૪). ૯ તાહારું (ગુ. ૩)
 ૧૦ એ છે (ગુ. ૪). ૧૧ આ જોડણી ગુ. ૩-૪ ની છે. બીજે
 'ધરધસો' છે. ૧૨ તારાં શર્ધને (ગુ. ૨); ફાટે છે (ગુ. ૪). કડી ૭-૮
 માટે ગુ. ૫ નો પાઠ આમ છે: 'હિ જનપતિનાં છોકરાં તું ક્યામ ને એ
 મ્હેન'; 'મારે વિયોગ છે પુત્રનો, માટે હિપજે છે હેન'. ૧૩ મલવાનું
 (ગુ. ૩-૪), રમાડવાનું (ગુ. ૨) ૧૪ બાહુકમાં નળની ખાંત (ગુ. ૫).
 ૧૫ પુછીએ (ગુ. ૨, ૩). ૧૬ કડી ૧૧-૧૩ ને બદલે ગુ. ૫ નો
 પાઠ આમ છે: 'તેડવાને મોકલી, માધવી કિંકરી દાસ; 'હયપતિ હીડો
 કામ છે, દમયંતીજીને પાસ.' ૧૭ કવો વેગે (ગુ. ૩). ૧૮ ગુ. ૪
 મુજબ. અન્યત્ર 'બાહુક'. ૧૯ વિરૂપિયા (કા. ૧). ૨૦ સોમવર્ણી
 (ગુ. ૩). ૨૧ મારી જાનને છે વિધન (ગુ. ૫). ૨૨ બે બહરી (ગુ. ૫);
 બીડી (ગુ. ૪). ૨૩ આવા હિપર કરડા (ગુ. ૪); એવા હિપર વળી કરે
 મરડયા રૂપનું અભિમાન (કા. ૧). ...આવડું ('રૂપનું' ને બદલે)
 કા. ૨; એવા હિપર વસિ કરે ■ મરડો રૂપનું અભિમાન (ગુ. ૬);
 કર્મ લડયાં (કા. ૦). ૨૪ થઈ (કા. ૨). ૨૫ દમયંતીનું (ગુ. ૪, ૫);
 તારણીનું (ગુ. ૩). ૨૬ માટે મનમાં એસડું છું, યાએ પ્રત્વી જ્ઞાત
 (ગુ. ૩)-આગલી પંક્તિના પ્રાસમાં. એમાં ૨૦મી કડીની પહેલી પંક્તિ
 નથી. ૨૭ સેથે' (સેજે = શય્યા પર) બેસારે — ગુ. ૨; 'ગમે તેવા
 ધીરજ ધરે, સન શખે સજલા; તારી સંજુ (સાણી) બેસાડે તાણી, તારે
 અમાઈ સું બલ' (ગુ. ૪). ૨૮ બેસારે (ગુ. ૨, ૩, ૪). આ કડી ગુ.
 ૫માં નથી ૨૯ ...તુને વરે તેમ ન કરે... (ગુ. ૨); ...કીમ નહી વરે...
 (ગુ. ૩), તુને સેતી વરે, કરસે અમીનું કમ (ગુ. ૪). ૩૦ કપાટ
 (ગુ. ૧ સિવાય બધી પ્રતોમાં). ૩૧ ચાલો મુન્ય સો (મુનિ સો)

વલવવાટ (ગુ ૩) આવો પાધરી વાટે (ગુ ૪) ઉર આધુ ધરી
(ગુ ૩) *વીરે (ગુ ૧, ૨, ૩) વિખર્ષ (ગુ ૪) વિધી (કાં) ઉત્ત
સાંતો (ગુ ૩) અતર કસો (ગુ ૫) ઉદ લગ્ન તણ (ગુ ૪) મન
કરી (ગુ ૫)

કડવું ૫૯

૧ નવ સાથે (ગુ ૪) *પગપુષ્પ (કા ૧, નં) + ખોલો
(ગુ ૨) ખોલોજી (ગુ ૪) ખોડુ (ગુ ૩) ૨ હેડતા (ગુ ૩)
હીરે નહીં (ગુ ૪) ૩ વળવટે (ગુ ૪) આ પછી ગુ ૪માં 'કોહોજી
એ મુ (શ) ધટે' એટલા શબ્દો વધારે છે ૪ ગુ ૧, ૩ નો પાઠ જે
જન હોએ કાવા, મુખની મેહેવે જવાના (ગુ ૨), જે જન મના (મનના)
કાના (ગુ ૨) ૫ કેમ મેહેસી કોમન ખાના (ગુ ૪) આ કડી ૫
મી ગુ ૫ માં નથી ૬ કાંએ (ગુ ૨) કાંએ મૂકી (ગુ ૩) કહી (ગુ
૪) ૭ કોહેલુ (ગુ ૪) ૮ નવ નારીને વટે (કા ૧, ગુ ૧) ..મુખે
વટે (કા ૨) નવો નેહ નારીને વટે (ગુ ૨) નારી નારીયે વટે (ગુ ૩)
૯ વળગી નવ હમડે કાઈ નવી પ્રીત ખાંડી (ગુ ૨) ૧૦ હા અગલો
(ગુ ૨) જાણે એ દુખને ટાડે (ગુ ૩) જાણીએ (ગુ ૪) પશુ અતે
દુખને દાટે (કા ૨) જણાએ દુખ ને તાડે (ગુ ૫) હા જણાવે દુખે
તાડે (ગુ ૧) ૧૧ શીદ છાંડી (ગુ ૨) તે ન ય જાડે (ગુ ૩) ૧૨
નારીને નવ પ્રીટે પહેના (ગુ ૨) ન પ્રીછી (ગુ ૪) ૧૩ ગુ ૩
મા 'વદાના' નથી વદાન તે કહી ગયા (ગુ ૩) વદાતપણ કહે ગયા
(ગુ ૪) ૧૪ જોહેને (ગુ ૨) ૧૫ આ કડી ગુ ૫માં નથી. ૧૬
પ્રભરી વહેતી મુકે (ગુ ૩) પ્રભર જળ વહેતે મુકે (ગુ ૪) પ્રવાહ
જળ (કા ૨) ગુ. ૨માં અ ને પગીની યીની નથી. ૧૭ એવા (ગુ
૪), જાણ મે અગુર ચૂકે (કા ૨) ૧૮ સાપવના ... (ગુ ૩), સના
નાદા . (ગુ ૪), જળ ત્યાંહા કેમ કીજે (કા ૨, નં, ગુ ૧) ૧૯
પરીક્ષા પ્રીજે (ગુ ૨) ૨૦ હુ (ગુ ૪) ૨૧ આ યા (ગુ ૨) ૨૨

ઉજ્જડ વને (ગુ. ૩). ૨૩ કંચન (ગુ. ૩). ૨૪ શા અપરાધ (ગુ. ૩);
 એક ગના (ગુ. ૪). ૨૫ પરગટ (ગુ. ૪). ૨૬ આ કડી ૧૮મી પછી ગુ. ૨ તથા
 ગુ. ૩માં તસા કડીઓ ૩૧થી ૩૩ આવે છે. વચલી કડીઓ એમાં આવતી જ
 નથી. ૨૭ લપટ (ગુ. ૪). ૨૮ અગીયાર (ગુ. ૧). ૨૯ જમીલ નવ છોડે
 (ગુ. ૪). જમીલીને છોડે (કાં. ૦); જમીલીને છોડે (નં. ૦). ૩૦ નીચપણે
 ભરિયું પેટ (ગુ. ૪). ૩૧ લાળી (ગુ. ૧, કા. ૨). ૩૨ ચઢી (ગુ. ૪,
 નં. ૦, કાં. ૦). ૩૩ એકલુધોરી (ગુ. ૪). ૩૪ કરી (ગુ. ૪). ૩૫ પ્રેમ-
 દાની (નં. ૦, કાં. ૦). ૩૬ ઓટ (ગુ. ૪). ૩૭ હર્ષ્યાં (નં. ૦, કાં. ૦). ઉધેડે
 ('ધડડે' ને સ્થાને)-કા. ૨. આ લીટીને સ્થાને ગુ. ૪માં આ લીટી
 છે; 'કાહોજી ઉજ્જડ વાટે દુખે હર્ષડું ફાટે' ૩૮ આ પછી કાં. ૦ માં
 આ બે લીટી છે : 'પૃથ્વી જાય પાતાળે, સતીને જૂઠે આળે; વિચાર
 ભણી ન બાળે જાણે કૂડી ગાળે.' આ જ કડી ગુ. ૫ માં 'ન લાળે
 કૂડી ગાળે' એ પાઠભેદ સાથે છે, જે કડીઓ ૨૭-૨૮ને સ્થાને આવે
 છે. ૩૯ સંને (શાને)-ગુ. ૪; શામા હરે (ગુ. ૫). ૪૦ મારી પેરે
 શાઈ શાઈ ને મરસે (ગુ. ૪). ૪૧ નેટ (ગુ. ૪). ૪૨ એ વાત (ગુ. ૪).
 ૪૩ માનવની (ગુ. ૪). આ કડીઓ (૩૧ થી ૩૩) કા. ૧ તથા
 ગુ. ૬માં નથી. તેને બદલે વક્ષણ, આ કડવામાં આપ્યું છે તે, આવે છે.
 ૪૪ કંતવરમા (ગુ. ૪, કાં. ૦), બલો તું પરીબ્રમ, કહીણ રૂદ્યાકર્મ
 (ગુ. ૧). ૪૫ જાણો ન જાએ મર્મ મોટા એ બ્રહ્માનાં કર્મ (ગુ. ૪).
 આ લીટી ગુ. ૧માં નથી. ૪૬ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો (કા. ૨), એ
 પ્રશ્નનો ઉત્તર દીજો (ગુ. ૪); બાહુકજીને પ્રશ્ન પૂછે, જોયું....(કાં. ૦). ૪૭
 જોયું કાહાપણ તેહનાયું રે (ગુ. ૨). ૪૮ વલણ ગુ. ૧, કા. ૧ તથા
 ગુ. ૬ પ્રમાણે.

કડવું ૬૦

અહીંથી આખ્યાનના અંત લગી ગુ. ૧ પ્રમાણે જ જાપ્યું છે.
 એ કારણે કડવાની સંખ્યા ૬૫ની થાય છે. કા. ૧માં પણ ૬૫ કડવાં
 છે. ગુ. ૨. અને કા. ૨માં કડવાં-સંખ્યા ૬૪ની છે. આ કડવાનો કેટલોક

ભાગ ફા ૧ તથા ગુ ૬ મા છે, પણ ગુ ૨ તથા ફા ૨ માં આમાંની સામગ્રી ૪૪ નહિ આમાંની કડીઓ ૫-૧૨ ફા ૧ તથા ગુ ૬ મા ૬૧ મુ કડવુ બનાવે ૪ ગુ ૪ મા આ આખુ કડવુ ૬૧ મા કડવા તરીકે આપ્યુ છે તેનાં કડવા ૫૭ ૬૫ છે

૧ હોથ (ગુ ૪) ૨ પિયુ (ગુ ૪) ૩ સ્વામી સુપીડાઓ હસે (ગુ ૪) ૪ ત્રેદે ચક્રી (ગુ ૪) ૫ અતરપટની (ગુ ૪) ૬ માહારા સ્વામી (ગુ ૪) ૭ ગ્રે (ગુ ૪) ૮ નામ (ગુ ૧) ૯ પ્રકાસી (ગુ ૪) ૧૦ વની (ગુ ૪) ૧૧ હરખભરી રૂઢ્યા (ગુ ૪) ૧૨ ગદ ગદ કહે જાણે (ગુ ૪) ૧૩ વસ્ત્ર (ગુ ૪) ૧૪ ફરી ફરી નરનારી મહીને વગી મહે (ગુ ૪) નિર્મળને ફા ૧ મા નથી ૧૫ વનસમાંની વાત સાંભારી (ગુ ૪) ૧૬ આ પહેલા ફા ૧ ને ગુ ૬ મા નીચેનુ વધાર છે 'જવ સ્વરૂપ પ્રગટ' કર્યું તવ હજી વહેવો હોથ જસુરપસ સરવ આનંદ પામ્યુ હમયતી ત્યાં જોય' ૧૭ તનની ('જાતુ તને તેજે' ને બદલે) ગુ ૪ ૧૮ નૈશઠનાથની વધામણી કઠવા રાણીને (ગુ ૪) અહી ફા ૧ તથા ગુ ૬ મા ૬૧ મા કડવાનુ વનજુ આમ છે 'દાસી મર્ધ નાગ કને જેવાને વધામણી કહે બદ પ્રેમાનંદ હવે કયા કહેશુ તેહ લણી' ૧૯ એહેવે સમે નનરાએ (ગુ ૪) ૨૦ ઓચીતુ (ગુ ૪) મુદિત પાઠ ગુ ૫ પ્રમાણે છે ગુ ૧ નો આ ભાગ ઉધર્ધ અસ્ત છે ૨૧ ગુ ૪-૫ પ્રમાણે ગુ ૧ લોઆ ભાગ ઉધર્ધ અસ્ત ૨૨ કરમગત (ગુ ૪) ૨૩ નથી મએ સમગ્ર (ગુ ૪) ૨૪ એ વેદનીચારે અરથ (ગુ ૪) ૨૫ તે માટે તમે કથપતા ન રાખો વીચારી મન જોએ (ગુ ૪) ૨૬ તમ પ્રાપ્તે સુખ પામે પણ તે જાણે સરવ કોએ (ગુ ૪) ગુ ૫ માં કડવા ૪૮-૪૯ એક કડવા તરીકે છે તેથી ૫૮ મા કડવા તરીકે આવતે આ ભાગ આ કડવાની ૧૫ થી કડીથી આખ્યાન તેમાં ૬૦ મા કડવામાં પૂરુ થાય છે ત્યાં સુધી નીચે પ્રમાણે છે-

સુપજ કહે હું અપરાધી, નગને દાસત્વ દીવડ,
હવે છપીને શુ કરુ સ્વામ નિશ્ચ ને પ્રીતુ ૧૫.

યુવ્યલોક કહે શોક ન ધરીએ, અનમેના તમે દાતાજી,
 તણ સંવત્સર જાનો રાખ્યો, જ્યમ ઉદરમાં રાખે માતાજી. ૧૬
 બીમકે બહુ બેટ સમરપી, સંતોષ્યો ધનું રાયજી,
 નળરાગ્યએ ઋતુપર્ણને અપાવી સાલકની દંન્યાયજી. ૧૭
 ઋતુપર્ણ ગયો અયોધ્યામાં, થઈ સદુ ઉપર હરખ સમવજી,
 બીમકે પુત્રને બોલાવા મોકલ્યો, નૈષધ આલ્યા નવજી. ૧૮
 હય ગજ રથ સૈન્ય બહુ આપ્યું, વસુ વસ્ત્ર શૃંગારજી,
 નળદમયંતી નિજ પુર આલ્યા, જાણ્યો ભાતે સમાચારજી. ૧૯

વલણ

સમાચાર જાણ્યો પુષ્કરે, આસનેથી બેઠો થયો;
 અહંકાર મૂકી પૂજા લઈ, જાતને સામે જાય રે. ૨૦

કડવું ૬૦

રાજ ધવલ ધન્વાશી

માન મૂકી પુષ્કર આલ્યો, પાછો છૂટી આલેજી,
 સેન્યા તત્પર થઈ સંગ્રામે, વારી નળભૂપાલજી.
 એ વીર નોંધ વદવાનો, ગયો છે વિકારજી,
 એવે પુષ્કર પાસે આલ્યો, કરતો નમસ્કારજી.
 આસુ આલ્યા અતિ ઝોશિયાળો, નળચરણ મલો હાયજી;
 નળે વિનય કરી ઉઠાડ્યો, આપ્યા હૃદય સાયજી.
 નળે વિનય કરી ઉઠાડ્યો, આપ્યા હૃદય સાયજી.
 હું ગોઝારો છું અપરાધી, વિચાર :વિવેક મરગદજી;
 માતાતાતને કામ પૂછ્યે તેની કીધી મરગદજી.
 દેહત્યાગ કરું હું મારો, જીવ્યામાં ધિકારજી,
 નળ કહે તારો વાંક નથી, એ કળિકુમ્ભનો વિકારજી.
 આશ્વાસના બંધુને કીધી, મથા પુર મોઝારજી,

ભુવપનિ પુષ્કરને ડીધો, નલે કીધું રાગજી.
 પ્રજા સર્વે કો આનંદ પામી, રાજ ધર્મિજે લીધું જી,
 છત્રીસ સદસ વર્ષ સુધી નલે રાજ્યાસન કીધુંજી.
 દિવસ દિવસે અધિક લીલા, ધર્મકર્મ શુભ ચાયજી,
 પુત્રને રાજ્યાસન આપી, ગયા તે વન માંજીજી.
 સ્વદેહે સ્વર્ગને પામ્યો, દેવે કીધું માનજી,
 વડે જીહ્વેય યુધિશિરને, એ કહ્યું નળનું આખ્યાનજી.
 એવા સુખ ભીરુનું પામ્યો, દાસત્વ દૂષ્ટનું માત્રજી
 નળના દુઃખવિયોગઆગળે, ધર્મ, તમારું દુઃખ કુણું માત્રજી.
 દાસ અર્જુન આત્રગે, રાય રખે દુષ્ટિયો ધાતાજી,
 ઉત્તમ કથા નળની સાંભળી, ધર્મને યર્ષ શાતાજી.
 સંવાદ જીહ્વેય યુધિશિરનો, ઉત્તમ નાયકરિતજી,
 ભાવે કલાવે જે સાંભળે, તે થાય પરમ પવિત્રજી.
 ઋતુપર્ણે ને નળદમયંતી, યુધિશિર, ઋષિ, નાગજી,
 એને સમગ્ર પ્રાતઃકાલે ત્યાં નદીં કંઠિનો લાગજી.
 સંવત ૧૭૩૩ના વર્ષે, ફગણ વદ નવમી દિનજી,
 એક દિવસે પરિપૂરણ કીધું, નળકથાકીર્તનજી.
 બ્રહ્મજ્ઞાતિ શ્રેષ્ઠ કહીએ, હરિગુણ ગીત અભ્યાસજી,
 ચતુરવંશી કુલમાં ઉદય, વટપદપુરમાં વાસજી.
 જથાબુદ્ધે કરવું એક જ, મુગ્ધચરણે અનુસરીજી.
 વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે કથા, કર જોડી, શ્રોતાજન,
 બોલો સર્વે હરિજી.

કડવું ૬૨

૩ ૩ માં, દેરકને પંકિતને અતિ '૨' આવે છે.

૧ આ કડી ગુ. ૨ તથા ગુ. ૪માં છે, બીજે નથી. ૨ મોહર્ણી
 (ગુ. ૪). ૩ પ્રતી (ગુ. ૩). ૪ જહુ (ગુ. ૩). ૫ મરમ (ગુ. ૨). ૬

કીધું (શુ ૨-૩-૪, નં, કાં) ૭ ધણુ (શુ ૨), વિવેકી દીસો છે
 મહાસીધ ચીત રે (શુ ૩) ૮ વૃત્તાત રે (શુ ૩) ૯ શુ ૨નો પાઠ
 શીર ઉપેર મોતીના દાણા પોટા (શુ ૧), જેહવા છીપના મોતીકણ
 ખોટા રે (શુ ૩), જેમ છીપ ધર (શુ ૪) આ લીટી ફા ૧મા
 નથી ૧૦ સાચા હીરના જેમ ગુણગત જડિયા (શુ ૨), સાચા
 હીરા હોયે ગમ જુકતે કરિયા રે (શુ ૩), જુકતે કરીયા (શુ ૪);
 .. હેમયુક્ત કરીયા (શુ ૬) જેમ હીરા સાચા નુવર્ણે ન જડિયા
 ૧૧ બાખો (શુ ૨) ૧૨ શુણુ (શુ ૨, ફા ૨, શુ ૩), ચર્ણ વીખે
 (શુ ૪) ફા ૧મા આ શબ્દજ નથી ૧૩ કરતા (શુ ૩, નં, કાં).
 ૧૪ ગાણુ (નં, કાં), છવડો (શુ ૩) ૧૫ શુ ૧ માં આ શબ્દ
 નથી ૧૬ નારી કો નર નિરખીઓ (નં, કાં), નાગ (શુ ૧) એક
 રૂપનત નગ .. (શુ ૪). ૧૭ તેજવત શોભે કોગી કદર્ષ સરખો (નં,
 કાં) ૧૭ તેજવત તે (શુ ૪) ૧૮ ભોગ (શુ ૨, ૩, ૪, ૬),
 ભોગ જન (કાં, નં) ૧૯ વરવી (શુ ૩) વધી (શુ ૧), બાધી
 (શુ ૪) ૨૦ તપતેજ સરખી ત્રીઆ તાગડી અટાવી
 (શુ ૪), તપતેજ સરખી હવે અર્ધધેની (કાં) ૨૧ આ શબ્દ શુ ૩
 માં નથી 'વર' (નં, કાં) ૨૨ તે પુરુષ થઈ આવપણે પ્રીત જોડી
 (શુ ૨), તે મુખા બલે કરી પે રે પ્રીત્ય જોડી રે (શુ ૩) તેણીએ
 બાવબુધે તે પર પરીત જોડી (શુ ૪), પખીરાજના વચન પર પ્રીત
 જોડી (ફા ૧, શુ ૬, નં, કાં) ૨૩ અગણે વરો નાથ જાણી શહેશી
 (શુ ૨) ન જાણી એ નાથ એમ છેદ દેશી રે (શુ ૩) ન જાણુ
 નાથ એ છે રે પરદેશી (શુ ૪), ન જાણિયુ નાથ એ છે સદોષી
 (ફા ૨, નં) અગણ્યે વર્યો નાથ . (શુ ૬) ૨૪ એહેન જણાની
 (શુ ૨), કપટે દણુ સુગાવે રે (શુ ૩), છાપેલો પાઠ ફા ૨ તથા
 શુ ૪ અતે નંનો છે કપટનો ચણો ચણાવી (શુ ૬), કપટનો ચણારો
 ચણાવી (ફા ૧) ૨૫ શુ ૨, ૩, નં, કાંનો પાઠ નાદધટા (શુ ૧),
 જેમ વાદી મોરલીના નાદ વગડી (શુ ૪) ૨૬ તેમ પ્રેમદાને પ્રેમકદ

કરી પાડી રે (ગુ. ૩). ૨૭ હેંડતો તે વંન્ધ પીપત્ય પાડી રે (ગુ. ૩).
 ૨૮ ગયા નાય (ગુ. ૨), ગયો અગલા (ગુ. ૪). ૨૯ કુકર્મ (ગુ. ૨);
 કુકું કમ (ગુ. ૪). ૩૦ આળ (ફા. ૧, ગુ. ૧, નં. ૧૦). ૩૧ ગુ. ૧માં
 બંને ચરણ જોલટા કમમાં છે. ૩૨ વિયોગે વગર સદઅસે રે (ગુ. ૩);
 વિયોગવસે (ફા. ૨); શતખંડ વસ વિયોગ સસે (ફા. ૧); અરધગેથી
 અલગી કીધી (ગુ. ૪); શતખંડ કીધું વસ નાય સસે (ગુ. ૧). ૩૩
 કરીઈ વનમાંહી અર્ધું વસે રે (ગુ. ૩); ફરી વનમાં તારણી...(નં.,
 કાં. ૦). ૩૪ ગુ. ૨નો પાઠ. 'મન નવ અટકી' (ગુ. ૧); વાત સી મન
 અટકી (ફા. ૨, ગુ. ૩, ૬, નં. ૧૦, કાં. ૦); મનમેં સી વાન અટકી
 (ગુ. ૪). ૩૫ શીનલ—સીનલ (ગુ. ૨, ૪). આખી કડી ફા. ૧ તથા
 ગુ. ૬માં નથી. ૩૬ મસા સેમે (સમયે) ઉગારી લીધી (ગુ. ૪). ૩૭
 આ પછી ગુ. ૪માં નીચેની પંક્તિઓ વધુ છે:—

વસતી મયે તે સત્તુ યગો, પટરાણી દર એવો જોલ કહો,
 ન સકી જાવા જોર કરી, નગર લાણી ચોસો વેગે કરી
 નાવમે પુછે છે મુંદરી, સંધાએ દસ્તીએ પોકમે લાંગણ કીધી.
 એક જોસીએ અગલા દેખાડી કીધી.....

૩૮ જોણી—જોઠે સોદારી (ગુ. ૨); સાદારી (ગુ. ૩); સીદારી (ગુ.
 ૪). ૩૯ પરધામ જો (ગુ. ૪). ૪૦ ઉદર (ફા. ૧, ગુ. ૪, ગુ. ૧).
 ૪૧ મોટી માલા (ગુ. ૧). ચઢી સી મોતીદારની ચોરી (ગુ. ૪). ૪૨
 વર્ણવસ...(ગુ. ૧). ૪૩ નાડાં દેવા નેહેરી રે (ગુ. ૩). ૪૪ ગુ. ૨
 પ્રમાણે. ઝઢીસ નારની નાર...(ગુ. ૧). ૪૫ બાલુકજી (ગુ. ૨, ૪).
 ૪૫ બાલુકજી (ગુ. ૨, ૪). ૪૬ ન ઘટે (ફા. ૧, ગુ. ૨, ૪, ૬); ઘટે
 છે (ગુ. ૩). ૪૭ વૈકુંઠનાથ (ગુ. ૨, ૩, ૪, કાં. ૦). ૪૮ પુરુષને (ફા.
 ૧, ન, કાં. ૦) રે મિત્રને...(ફા. ૨); સ્નેહીને (ગુ. ૨); નેં સ્નેહી, તીને
 (ગુ. ૩). ૪૯ મર્મની પાંણી, નલનાય...(ગુ. ૨, ૪); નલદપ (ગુ. ૩).
 ૫૦ સુણી (ફા. ૧); જોઈ પ્રીતને (ગુ. ૪). ૫૧ બીજાં (ફા. ૧,
 ગુ. ૨); વીસેસે ખીજે (ગુ. ૪); પ્રીત વીસેસે તીની સન કાંજે બીજે

રે (ગુ. ૩). પર ફા. ૧ નું ૬૦ મું કડવું અહીંથી સર યાય છે. ગુ. ૬નું
 પણ તેમજ છે. ૫૩ પ્રભવે હોએ જ્વાળા (ગુ. ૨), પ્રેમજ્વાળા (કાં).
 ૫૪ સુંદરી સાધ... (ગુ. ૨); સુંદરી સાધુ (ગુ. ૪, કાં). ૫૫ ગુણહીન
 સાથે (ફા. ૧, ગુ. ૨-૩-૪, કાં). ૫૬ ગુ. ૨ તથા ૩માં 'આયુષ્ય'
 નથી, તો ગુ. ૪માં 'યૌવન' નથી. ૫૭ અહીંથી સર થતી ત્રણ
 કડીઓ ફા. ૧ તથા ગુ. ૬ માં વધારે છે, ને સાંધી લીધી છે. ૫૮
 આ કડી ગુ. ૨માં નથી. ૫૯ જેણે આરા ફેડી (ગુ. ૬); સર્ગા માત્રની
 ઓન તે નાથે ફેડી (ફા. ૨); તે નાથે ફેડી (ગુ. ૩, ૪). ૬૦ મયા
 તીથે ને પુર્વ સ્ત્રી સાથે તેડી રે (ગુ. ૩); ગયો પુત્ર તીથે નારી સાથ
 તેડી (નં, કાં). ૬૧ સ્ત્રી ભરયારે (ફા. ૧, ગુ. ૨, ૫, ૬); નાથે
 (ગુ. ૩); ભમતાં રે (નં, કાં). ૬૨ તે પાપણી નારીએ શર્વ ખાધા
 (ગુ. ૨); તે પાપણીએ પેહેલાં દુઃ વિના તે ખાધાં રે (ગુ. ૩); તે
 પાપણીએ તાર પેલાં મગ ખાધાં (ગુ. ૪);...ત્રણ મગ ખાધાં (ફા. ૧).
 ૬૩...પ્રશ્નની રીત કેવી (ગુ. ૪). આ અને પછીની કડીને બદલે ફા.
 ૨માં એક જ આ કડી છે: 'કહો બીમક્યાગા તે ધર્મ કયાનો ? તેને
 મૂકતાં નાથને વાંકે શનો ?' ૬૪ તેહેનો રે નાંહનો (ગુ. ૧); તીનો,
 ન રહીએ શેત્રી રે (ગુ. ૩). ૬૫ નાથનો (ગુ. ૨); કંથનો (ગુ. ૩). ૬૬
 દોષ (ગુ. ૪). ૬૭ પ્રેમદા (ગુ. ૨). ૬૮ દીર્ઘ વાસે (ગુ. ૧); બાલે
 રે (ગુ. ૩). સ્વીકારેલો પાઠ ગુ. ૨, ૫, ફા. ૧-૨નો છે. ગુ. ૪નો
 પણ તે જ છે, 'આંસુડાં' એવા ફેર સાથે. ૬૯ તેમ કંથ ત્રહો હશે દોષ
 નાગ કાલે રે (ગુ. ૩), તેમ કંથને ડર્યો હશે નાગ કાલે (ગુ. ૪).
 ૭૦ ઠહી (ગુ. ૨); થયો હશે ડાકણીનો... (ગુ. ૩), કહી ડાકણી સાકણી
 અપવાદ એવો (ગુ. ૪); થયું (કાં). ૭૧ તેમ કહો હશે લોકે... (ગુ.
 ૨); મહાભૂત... (ગુ. ૩); કહું હશે... જૂંજ જેહેવો (ગુ. ૧). ૭૨ જેમ
 (ગુ. ૨, ૩, નં, કાં). ૭૩ હશે પરધેર... (ફા. ૧, ગુ. ૩, ગુ. ૬,
 નં, કાં). ૭૪ તેમ કથે... (ગુ. ૩). 'હશે' ગુ. ૨માં નથી. ૭૫ કીમ
 તે (ગુ. ૩). ૭૬ શાવ્યો (ગુ. ૨, ફા. ૨); ધોળું તીણું વજ્ર જ પહેરી

(ગુ. ૩). ૭૭ કાલુ કામલુ (ગુ. ૨, ૧.) ૭૮ મેં કલો (ગુ. ૨). તમે કલો (ગુ. ૩).
૭૯ આની પછી ફા. ૧માં આપણા પાઠની કડીઓ ૨-૨૨ આવે
છે. ૮૦ મર્મ મનમહિ (ગુ. ૨); મનર્મા પછી ધલો... (ગુ. ૩); મન
ઉગાદ આલો (ગુ. ૪); મનમહિ ઉત્સાદ આલ્યો (૧૦, ૬૧) ૮૧
ફા. ૨નો પાઠ. મદમદ વાણી (ગુ. ૨); મદર્વાણી (ગુ. ૨, ૩). એતેવો
બેદ બેડી વના કોણ જાખે (ગુ. ૪); મુલ વાણી (૬૧). ૮૨ યપુ
મલવાનું મન... (ગુ. ૩). ૮૩ આ કડી પહેલાંની (એટલે ૪૭ થી
૫૦) ત્રણ કડીઓને ગણે ફા. ૧માં નીચેની ક્ષીરીઓ નેમે ૭૬માં
ખતાવી તે ક્ષીરીઓ પછી આવે છે:—

મુણી મર્મની વાણી નગનાથ રીઝવો,
મુણી મીનવિરોધ મહારાજ બીજવો.
મુણી મર્મની વાલ નાથે નાર જાણી,
જાણ્યો બેદ પછે મનમાં પ્રેમ આણી.
દમયંતીને વિદ્વ વાખ્યો તે વારે,
આમુ હોડી મૂક્યાં તીણી વારે.
બેડને નિઃકવહનિ થયો પ્રમદ,
પછે તેથી લાગ્યો અંતરપદ.
ધપું બેડનાં મન, મગમદ નાડી,
અંતરપદનું વચ મધું રે ફાડી.
એની મુખ્ય વાણી ખીજે કોણ જાખે
એવું કોણ બોલે નગનાથ પાખે

આ પછી ફા. ૧ નો પાઠ આ કડીથી રૂઝવાના અંત લગી ગુ. ૧
વર્ગોની સાથે ચરખે ગ્દે છે. ૮૪ મદમાની (ગુ. ૪). ૮૫ પિયુ (ગુ.
૪) ૮૬ કરજાદષ્ટ (ગુ. ૪). ૮૭ રાણું (ગુ. ૨, ૬૧); મધું-મધું
(ગુ. ૬) ૮૮ ધૂગ (૬૧). ૮૯ અમે અગ્રહિ અમણ મુખ્ય તે ચોડી
૩ (ગુ. ૩). ૯૦ કર (ગુ. ૧); મેર્વા મર્જ નખારે રે (ગુ. ૩). ૯૧
જાણી (ગુ. ૩, ૪). ૯૩ દરખી (ગુ. ૬). ૯૩ મજક મજ (ગુ. ૧-૨).

૬૪ સુરધામ (ગુ. ૧), શ્વસુરધામનું તિમિર સંધ્યું હરિયું રે (ગુ. ૩; ગુ. ૪ પણ તેમજ, 'સંધ્યું' ને બદલે 'સર્વ' ના ફેર સાથે). સ્વીકારેલો! પાઠ ગુ. ૨નો છે. શ્વસુરધામનું તિમિર તે સંધ્યું હરિયું (નં. ૩૦, કાં. ૦). ૬૫ તરુવર (ગુ. ૨, નં. ૩૦, કાં. ૦). જાપેલો પાઠ ગુ. ૧, ૩, ૪, કાં. ૨ નો છે. ૬૬ કામની કંઠ વલગી રે ગેહેલી (ગુ. ૨). કંથકંઠે વલગી ગર્વ-ધેહેલી રે (ગુ. ૩), કંથને કંઠ વલગી રે ગેહેલી (ગુ. ૪). ૬૭ ધાઈને (ગુ. ૪). ૬૮ ધર વીધે (ગુ. ૪). ૬૯ જ્યારે દીકો (ગુ. ૪).

કંઠ્યું ૬૨

૧ ધરમાંડાં થયો દેવી નંપદનાથ રે (ગુ. ૧). ૨ સરખીજી (ગુ. ૧). ૩ સરખી (ગુ. ૪, ૬). ૪ રહો કાલાહલ વરતી હો, નીવડી નલની જાન જી (ગુ. ૩). ૫ નલનાથજી (ગુ. ૨, ૪). ૬ જોડણી—મૂલકુ (ગુ. ૧-૨). ૭ જોડણી—શેઠ્ઠીની (ગુ. ૧)—સેઠ્ઠી (ગુ. ૩)—સાહેલીની (ગુ. ૨, ૪). ૮ પુણ્યલોકને જોવા હો મણ અઘરે ધાઈ જી (ગુ. ૪); પુણ્યલોકને દરશન હો... (ગુ. ૩). ૯ ફેલે (ગુ. ૩-૪). ૧૦ વધાવે (ગુ. ૧); દેવાયે (કાં. ૨, ગુ. ૪, નં. ૩૦, કાં. ૦). ૧૧ મુનિવર (ગુ. ૨, ૩); બંદીજન (ગુ. ૪); અભિષેક (ગુ. ૨-૩-૪, નં. ૩૦, કાં. ૦). રાય ભીમકની રાણી હો આનંદ અંગ ન સમાયજી (કાં. ૧)—એજ... ઉલટ અંગ ન માયજી (ગુ. ૬). ૧૩ પટક (ગુ. ૩). ૧૪ મુદંગ મદનમેદ... (ગુ. ૩). ૧૫ શણગારે શેરી ચૌટાંજી (ગુ. ૨). સહુને આજુદ... શણગારાં શેરી ચૌટાં જી (ગુ. ૩); ધેરધેર આનંદ વરતો, શણગારાં ચૌટાંશેરીજી (ગુ. ૪). ૧૬ ઓહોવારય (ઉલ્લાસ)—કાં. ૧; ઉંજાહ (કાં. ૨); ઓજાહ (ઉલ્લાસ) ગુ. ૨; આનંદ ઓજવ વરત્યો હો (ગુ. ૪). ૧૭ ગુ. ૨ માં આ લીટી નથી. આવ્યો (ગુ. ૩); દીઠું રૂપનિધાનજી (કાં. ૧, ગુ. ૬, નં. ૩૦, કાં. ૦). ૧૮ ચક્તિ (ગુ. ૨). કાંતિયે ચંદ્રમા જાનુ હો વીરાજે તેજ સમાન્ય જી (ગુ. ૩); કાંતી જલહલે જલકે હો, પ્રગટો સુરજલાણુ જી (ગુ. ૪). ૧૯ કંદર્પ કાટી કલાવંદન હો (કાં. ૧). ૨૦ હસી હસી (ગુ. ૨, ૩)

૨૧ ગુ. ૧ પ્રમાણે. અન્યેનં 'આસન આદરમાન'. ૨૨ ગુ. ૧ માં આ લીટી નથી. ૨૩ આ લીટી ગુ. ૧ તથા ૪ માં નથી. ૨૪ વધાવે (ગુ. ૪); નાએ ને માય દે તાલીજી (ફા. ૧). ૨૫ મેહેલીજી (ગુ. ૬). ૨૬ તેહેવું ૩૫ નલદમયંતી દીસે જી (ગુ. ૨); જાણું તીજો માયા મેલી જી (ગુ. ૩); એવી દમયંતીનું ૩૫ જી (ગુ. ૪); નલદમયંતી (ગુ. ૬), સ્વરૂપગુએ જોડી હો, તે કંઈપણત દીસે જી (ગુ. ૩) ૨૭ ગુ. ૨નો પાઠ. ...શ્વસુરવર્ગ હો, પૂછે નૈવધધીસ જી (ગુ. ૧); દિધા માન સ્વસુરવર્ગ હો, પૂછે નૈવધધીસ જી (ગુ. ૩), દર્ષ માન સરવ બેઠા હો બૂપતિને પૂછે બૂપ જી (ગુ. ૪). ૨૮ નૈવધનાયને બુપ પૂછે (ગુ. ૪).

કંઠબું ૬૩

૧ ગુ. ૨નો પાઠ. નળરાયનું પ્રગટ સાંભળી (ગુ. ૧); નળરાયને પ્રગટ... (ગુ. ૩), નળરાય ખગટો સાંભળી (ગુ. ૪), નળરાયનું ૩૫ પ્રગટ ... (નં. ૩૦, કાં. ૦). ૨ 'પણ' ગુ. ૨-૩ પ્રમાણે. ૩ હવે (ગુ. ૨-૩); હાવે (ગુ. ૪); હાવાં (નં. ૩૦, કાં. ૦). ૪ ગુ. ૨, ૪, નં. ૩૦, કાં. ૦, તથા ફા. ૨ પ્રમાણે આ કડી છે. ૫ નં. ૩૦ તથા કાં. ૦ માં આ પછી 'વિષ્ણુ આઈને મડે રે' છે. ગુ. ૧ માં એ નથી. ૬ આ બે લીટી ગુ. ૪ ની અહીં ઉમેરી છે. ૭ આ કડીને બદલે 'મેં સેવક કરી... નૈવધરાય રે' પછી તેના પ્રાસમાં 'ધિક્ક પાપી હું આતમા, હવે પાકું માદારી કાય રે' એ લીટી છે. ૮ સદા (ગુ. ૪); દયાસિધુ (ગુ. ૩). ૯ હલ્યા (ફા. ૨, ગુ. ૨) ૧૦ આ પછી ફા. ૧ તથા ગુ. ૬ માં આ કડી વધારે છે: 'જઈ પકું સાગરમાં કે વિષ આઈને પોહું રે; એવા પુરુષને કામ કરાવ્યું, હવે શું દેખાકું મોહું રે.' ૧૧ એ સરવનો નરનાથ રે (ગુ. ૪). ... નરનાર રે (ફા. ૧). ૧૨ રંકને (ગુ. ૪). ૧૩ આ કડી ગુ. ૧ માં નથી. ૧૪ વીભુતી (ગુ. ૨, ૬), લાજે વિષ્ણુના (નં. ૩૦, કાં. ૦), વિરોત (વિદ્યુત) હારે (ગુ. ૪). ૧૫ મોટા (ગુ. ૨, ૬); સ્ફાટિક (ગુ. ૩). જાપેલો પાઠ ગુ. ૪, નં. ૩૦ તથા અન્ય પ્રતો મુજબ છે. ૧૬ ટુંકારે (ગુ. ૩); વકારવ]

(ગુ. ૪). ૧૭ દુષ્પ બેગવું (ગુ. ૪). ૧૮ સોવણું કિટને (ગુ. ૩). ૧૯ નીચ (ફા. ૧, નં. ૬૦). ફા. ૨માં અહીં ટાઈ વિશેષણ-ચન્દ્ર જ નથી. ૨૦ કરપીને (ગુ. ૪). ૨૧ આવી (ગુ. ૩). ૨૨ તે પર ન પ્રીછા અરણી રે (ગુ. ૨), પેર ન પ્રીછા વીવેક તણી રે (ગુ. ૩); પેર ...તે તણી રે (ગુ. ૪, ૬); તે પેર ન પ્રીછા માણસ રે (ફા. ૨). ૨૩ મહારાજ (ગુ. ૪). ૨૪ લિસ્ટુકધેર પારસ (ફા. ૨). ૨૫ ધાએ શણગાર (ગુ. ૨), ચણગાર (ગુ. ૩), ...આબુખણ અવરયા જાએ એને સંસાર રે (ગુ. ૪). ૨૬ કંઠ (ગુ. ૧). ૨૭ જૂપને બહુ (ગુ. ૨, ૩, ૪, ૬). ૨૮ કીધું (ગુ. ૩). ૨૯ નિથે (ગુ. ૨, ૩, ફા. ૨, નં. ૬૦). ૩૦ સમાધાનનું મન ધરું રે (ગુ. ૨, ફા. ૨), સમાધાન નબે કરું રે (નં. ૬૦); નબે સમાધાનનું મન ધરું (ગુ. ૩).

કડવું ૬૪

૧ નૈવધનાથ એમ...(ગુ. ૨-૩, નં. ૬૦); નૈવધનાથ એક...(ગુ. ૪). ૨ ગુ. ૧ પ્રમાણે. ન કીજે કાયર કાચો પ્રાણી (ગુ. ૨, ૩, ૪); ન કીજે કાયર કાચા પ્રાણી (નં. ૬૦, ફા. ૨), ન ઘઈએ કાયર આંસુ આણી (ફા. ૦); ન કીજે કાયર કારમું આણી. ૩ રણાનું (ગુ. ૩, ફા. ૦, નં. ૦). ૪ નરતી (ગુ. ૨, ૪). નીવી (ગુ. ૩); હરીને (ગુ. ૬); હરી (નં. ૦, ફા. ૦). ૫ જૂકું (ફા. ૨, ૧૮૨૧). ૬ ઘણી એહેમાં રાખે, બહી કરતી ઘઈ...(ગુ. ૪). ૭ સઘ વિયોગે (નં. ૦, ફા. ૦); સહુ હેન ખોયે (ગુ. ૪). ૮ જે નં નમે તે...(ગુ. ૩); જનેતા તો...(ગુ. ૪). ૯ સ્ત્રી તે જે દોહલે ઘર માડિ (ફા. ૨). ૧૦ ચાગે વણે (વણું) હું નાખો નાણી (ગુ. ૪). ૧૧ અંબર નીકળ્યા...(નં. ૦, ફા. ૦). ૧૨ યએ કૌતુક શેરીએ શેરી (ગુ. ૪). આ લીટી ગુ. ૩માં નથી. ૧૩ તે દુઃખે આવે સાગરની લેહેરી (ગુ. ૪; ગુ. ૬માં પણ તેમ જ છે, ફેર 'દુઃખ' સાથે). ૧૪ રાજો (રાખ્યો)-ગુ. ૨. ૧૫ સંગ એ દે કુરુક્ષેત્રે જાન (ગુ. ૨), કુરુક્ષેત્ર તે મેરુદાન (ફા. ૨); પ્રાગ (પ્રયાગ) સેવે સદાનિધાન (ગુ. ૪);

સમતુલ્ય કુરુક્ષેત્ર માંહા દાન (ગુ ૩), કરે કોટિ જગન દે દાન (કાં).
 ૧૬ આપે બોમી દાન (ગુ ૨), જઈ કરે સુખ વધી પાંત (ગુ. ૩),
 સમે વધી દાન (ગુ ૪). કુરુક્ષેત્ર કરે જપ ધ્યાન (કાં). ૧૭ શરણા-
 ગતિ સમાન (ગુ ૨), શરણાગત સમાન (ગુ ૩); શરણાગત રાખ્યાને
 ને સમાન (ગુ ૪), નહિ ફળ શરણદાન સમાન (કાં). ૧૮ દેખે
 પુરના લોક (ગુ ૩) ૧૯ સુખવેળા (ગુ ૨, ૩); શુભ સમે (કાં).
 ૨૦ મુકાવ્યો ઝતુપર્ણનો શોષ (ગુ ૨), મુકાવ્યો સ્તુપર્ણનો દોષ
 (ગુ ૩) ૨૧ હું (ગુ ૧) ૨૨ નૃપના ગ્વામી (ગુ ૨-૩). ૨૩ સ્વાગ્યે
 વાહો (ગુ. ૪) 'એટલી ઈશ્વરે કાધી ખામી' એટલું ગુ ૪મા વધારે
 છે ૨૪ પતિવ્રતા સાધવી દેવી (ગુ ૨-૩) ૨૫ તે પેર કાધી મેં
 દષ્ટી એહેવી (ગુ. ૨), તે પગ કુદ્દષ્ટ કાધી એહેવી (ગુ ૩), તે ઉપર
 ઉપદષ્ટિ એવી (કા. ૨), એથી અન્યા વાત ખીજી કેવી (કા. ૧). ૨૬
 હવે હું શુ કરુ તા જીવી (ગુ ૨), તે માતા નિર્મળ જાહનવી જેવી
 (કા. ૧). ૧૦ ને કાં નો પાઠ ગુ ૩-૩ ને મળતો છે ૨૭ એહેવી
 અધ્રમ વારતા મેં કરી (ગુ ૪). ગુ ૩માં 'અધ' નથી. ખીજી વાર્તા
 અધર્મ એથી (કા. ૨), એવી વારતા અધર્મ અન્યા થકી (ગુ ૬).
 ૨૮ સરખી (ગુ ૨-૩)

કંઠકું ૬૫

૧ મધીઓ (ગુ. ૨) ૨ બોલ્યા વાત વિચારી જી (ગુ ૩) ૩
 વિચારીજી (કા. ૧-૨) ૪ ગુ ૨નો પાઠ પુત્રી (ગુ ૧, ૩); રાયને
 ધેગ.. (ગુ ૪), રાયને એક જ (ગુ ૩), શીમક રાયના પુત્રની પુત્રી
 (કા. ૨, ૧૦, કાં). ૫ સુભલેલા (ગુ. ૩), શુભ લક્ષણ રૂપનું ધામજી (ગુ.
 ૪). ૬ પુત્રી (ગુ ૩-૪) ૭ સુનોયના એહેલું નામજી (ગુ ૪), શુભલેલા
 ગુણધામજી (ગુ ૩) ૮ અનંત અનંત (ગુ ૩). ૯ સુદરી (ગુ. ૨,
 ૩, ૪). ૧૦ જાણે દમયતી ખીજીજી (ગુ. ૩). ૧૧ રીને (ગુ. ૪). ૧૨
 કાધી (ગુ. ૩) ૧૩ વિદાયેજી (ગુ ૩) ૧૪ સ્ત્રીપુરણ (ગુ ૨), પંચ

રાત્રિ રહા પુર મધ્યે (ગુ. ૩); પંચ દિવસ રહા સ્ત્રી સાથે (ગુ. ૪)...
સ્ત્રીપુત્ર સંધાતે (ફા. ૧); સ્ત્રીપુત્ર સાથે (ફા. ૨, ગુ. ૬, નં. ૬૦, કાં. ૧૫
પુષ્કરે સાંભળ્યો તેમજ ઉડી ધાયે જી (ગુ. ૩). ૧૬ પ્રીત્યે પડયા પાયે
જી (ગુ. ૩); પોતે પાળો બાય જી (ગુ. ૬). ૧૭ હયદળ પાયદળ મજદળ
રથદળ કાન ન પડે કિકિયારી જી (ગુ. ૨). ગુ. ૩માં ગુ. ૨ના ચરણના
પૂર્વાર્ધ પછી 'કલ ન પડે કીકીયાંણ જી' એમ છે. હેદલ મજદલ રથ-
દલ કનકમે, કલુ ન પડે કેહેકંણ જી (ગુ. ૪). ૧૪ ભેયે પામ્યા સર્વ
પુરના વાશી, નલ તે લેશે પ્રાણજી (ગુ. ૩). ઉત્તરર્ધ—નીરવના નલ
તરસે પ્રાણજી (ગુ. ૨, નં. ૬૦, કાં. ૧૦). મલવાને તલસે પ્રાણજી (ફા. ૨).
૧૬ વાહન પુરરજ ધ્વજ..... (ગુ. ૨); વાહન પુરજ ધ્વજ.....
(ગુ. ૩). ગુ. ૩માં આ લીટીની પહેલાં 'પ્રજ સર્વે પુરના વાશી
સે કનક પુષ્પનાં પત્રજી' એવી લીટી છે, જે અન્યત્ર નથી. 'મેલા-
ડંબર' જત ખીરાળે પાછલ રંજોરાંણજી; વાહન ખીરાળે ધ્વજ અંબાડી
વિવિધ પેર સેત્રજી (ગુ. ૪). ૨૦ ધમધમે (ગુ. ૨); વાળે (ફા. ૧,
ગુ. ૬); ધમકે (ગુ. ૩, ફા. ૨, નં. ૬૦, કાં. ૧૦); કનકકલસ ધ્વજ પર
જલકે (ગુ. ૪). ૨૧ ગુ. ૨માં 'સર્વત્ર' નથી. સુમેં સુરીયા પ્રાણી જી
(ગુ. ૩); સોહો સુર સસ્ત્રજી (ગુ. ૪). ૨૨ પડા (ગુ. ૨-૩). ૨૩
વેણા વાસધી, (ગુ. ૩). ૨૪ સખદધુની (ગુ. ૪). ૨૫ ઝાઝરી અતિ (ગુ.
૪). ૨૬ સુણો દધી (ગુ. ૨); જાંણે દધી પર્વણી ઉત્તરી (ગુ. ૩); દધી
તંણો સુભ જાંણે ઉદયો યુનમયદે સોહાએજી (ગુ. ૪)...ચંદ પૂજામા
માટેજી (ફા. ૧). ૨૭ શ્રવણે કરી સંભલાય નથી, મથગીત બંદીજન
માટેજી (ગુ. ૩);...ચર્ધ જીડ જાડ પુર મહિજી (ગુ. ૪). ૨૮ બીમકમુતા
કેહે નલપતને (ગુ. ૨). ૨૯ ફા. ૧માં આ બે સખદોં નથી. ૩૦
કલીકાલજી (ગુ. ૨-૩-૪). એના પ્રાસ માટે ગુ. ૩માં આગલી લીટીમાં
'મીથા (મિથ્યા) ન કરશે યુદ્ધની જાતજી' એમ છે. ૩૧ તે પુરવ
કરમને દોષેજી (ગુ. ૨); નળ કહે કર્મને જોયજી (ફા. ૧). ૩૨ પુસ-
કરનો કર્ધ (કંઈ)—ગુ. ૪; પુસ્કર કલીનો (ગુ. ૩), પુષ્કરે કીધું દળિતું

પ્રેયુ' (ફા. ૨, નં. ૩૦, કાં); પુષ્કર કલિનો વાંક નહીં એ અદ્ય કેરો
 ભોગજી (ફા. ૧, ગુ. ૧). ૩૩ મેરુ (ગુ. ૩). ૩૪ નહી (ગુ. ૨). ગુ.
 ૩માં 'સાતે' નથી. 'સાગર' (ગુ. ૪). ૩૫ ધનુષ (ગુ. ૩, નં. ૩૦, કાં). ૩૬
 ૩૩ પ્રજ્વાલ (ગુ. ૨); ૩૩૨૨૨ (ગુ. ૪). ૩૭ બહિં (ગુ. ૩). ૩૮ નય-
 શીષ સુધી કરી પરીક્ષા (ગુ. ૩). ૩૯ દીનત્વ (ગુ. ૨), દીનવત્ત
 (ગુ. ૩), દીનતા (ગુ. ૪). ૪૦ ભાગ (? બાબ?)—ગુ. ૨; સગ્ગ
 (નં. ૩૦, કાં), ઘર્ષ નક્ષત્રે આધિનજી (ગુ. ૩) કહ્યું પાછવં વચનજી
 (ગુ. ૪). ૪૧ તું કીપાનીધી હું કડલુ ધોઝારો દુત રમીં કાઠાં વચજી
 (ગુ. ૩). ૪૨ દમયંતી (ગુ. ૪, ૬, નં). ૪૩ વિપરીત કીધું (ગુ.
 ૨, ૩, નં, કાં), વણવીચારે અપ્રીતી કીધી (ગુ. ૪) ૪૪ અધરીન
 (ગુ. ૩). ૪૫ શિક્ષા આતમસાનજી (ગુ. ૨); સાક્ષાત આતમસાનજી
 (ગુ. ૩); શિખામણુ ધોજી. ચાત્યા પુરની વારોજી (ગુ. ૧), શિખામણુ
 વારોજી (ફા. ૧); દેખાડી આનમસાનજી (ગુ. ૪) ૪૬ બેઠે બ્રાતા (ગુ. ૩),
 બેઠે બાધવ (નં, કાં) ૪૭ આત્યા પુરનિધાનજી (નં, કાં). ૪૮...
 બાધ્યા, આણું હિજવ શેરીજી (ગુ. ૩); દુવારે, ચીનરી ચોટાં મેરીજી (ગુ.
 ૪). ૪૯ ગીત ને ગાથા (ગુ. ૪). ૫૦ જીભા લોક (ગુ. ૪). ૫૧ પુનરાજી
 (ગુ. ૨); પુરની નારીજી (ગુ. ૩). જાપેલા પાદને ગુ. ૧, ૪, ૬, ફા.
 ૧, નં તથા કાં નો ટેકા છે. પર અહીં ગુ. ૪માં આ લીટી છે:
 'અનરનં વસ્ત કરીને દેહ મુકો, આવૂ દેવરીમાન જી', અને તે પછી
 તરત ૩૬મી કડી અને તે પછીનો ભાગ આવે છે. મતલબ કે એમાં
 કડીઓ ૨૫થી ૨૪ સુધીની નથી. ૫૩ મલવા સ્વરૂપ સર્ગા જે આબ્યાં
 (ફા. ૨, ગુ. ૨); મલવા સાડ સંધ જે આવે તે તે વોલાવે રાગનં
 જી (ગુ. ૩); મળવા સ્વજન સર્ગા જે આવે (ગુ. ૬), મળવા સર્વ
 સર્ગા આબ્યાં (નં, કાં). ૫૪ જીવતી (ફા. ૧), જીવતી (ગુ. ૧);
 સેનાપતિ (ગુ. ૬, કાં). ૫૫ સદસ વર્ષ પર્વતજી (ગુ. ૬). ૫૬ નમિ
 ('ન પામે' ને બદલે)— ગુ. ૨, નં, કાં, ન મલે (ગુ. ૩). ૫૭
 સત્ય કને બધાયેજી (ગુ. ૩) ૫૮ વિને (ગુ. ૬). ૫૯ કર્મયાગ

પારથીએ કીધા (ગુ. ૩). ૬૦ જીવનગ્યનો આણ વિશ્વાસજી (ગુ. ૨);
જીવિતન્ય આણી વિશ્વાસજી (કા. ૨); જીવ જીવનો આણો વિશ્વાસજી
(ગુ. ૩) ૬૧ અને કમાડને વીયોગજી (ગુ. ૩). ૬૨ વાન સાધની
રક્ષા થાયે વાડાવ સંતને મોગજી (ગુ. ૩); ચંતા હરખ સમતોલે લેખે
(કા. ૧, ગુ. ૬); હરખ-શોક સમતોલ લેખવે (નં. કાં). ૬૩ આની
ખડગની ધારજી (ગુ. ૩). ૬૪ દેહગેહ (ગુ. ૨, નં. કાં), દેહમધ્યે
વર્ણશંકર પડે ન કરે કો વાર જી (ગુ. ૩). ૬૫ લગારજી (કા. ૧);
કો વારજી (ગુ. ૨, કા. ૨). ૬૬ પ્રસન્ના (ગુ. ૨). ૬૭ કરે (કા. ૧-૨);
ન જોલે મીથ્યા કો રાયે જી (ગુ. ૩). આ પંક્તિ ગુ. ૧ માં નથી
પણ ગુ. ૨માં છે; તે પછીની લીટી ગુ. ૨માં નથી, ગુ. ૧માં છે.
આ પંક્તિને બદલે નં તથા કાં માં 'સૌચ ધર્મ' દયા તત્પરી,
આપે તે ગુપ્ત દાનજી' એ લીટી છે. ૬૮ ગુ. ૧ નો પાઠ.
પૂઠે (ગુ. ૨, કાં); પઠે (નં); તે મુંયાં જીવનાં કીર્તી બહુ જીનીં
(ગુ. ૩). ૬૯ ગુ. ૨ માં આ લીટી નથી, ૭૦ આ લીટી ગુ. ૧ માં
નથી. ૭૧ રોગજી (ગુ. ૨); ગુણગામ (નં, કાં). ૭૨ કરી (ગુ.
૨-૩-૪, કા. ૨). ૭૩ દેવ વિમાનજી (ગુ. ૩-૪). ૭૪ પામ્યાં પદં
અવિધાનજી (નં, કાં). ૭૫ બદ્ધશ્વજીની (ગુ. ૨, ૪). ૭૬ કા. ૧
અમાણે, અ-યત્ર આ શબ્દ નથી. આ પંક્તિ ગુ. ૩ માં નથી. અવિચલ
વાણી ઝાપિ તમારી મુણી હું થયો પવિત્ર જી (નં, કાં). ૭૭ હું
પાપી થયો પાવાનજી (ગુ. ૪). ૭૮ ધર્મરાય પુન્ય પવિત્ર જી (ગુ. ૩).
આ એ પ્રત્યક્ષની: 'પરિતાપ...સાધુ ચરિતજી' એના પ્રાસમાં છે. વચલી
લીટી તેમાં નથી. ૭૯ શ્રીયે (શીખે) મુણે લખાવે પુસ્તક ત્રીને સર્વ
તીર્થદેવ થાયે જી (ગુ. ૩)—પણ ગુ. ૩માં આ લીટીની પહેલાં
'ભાવે કરી જે સાંભલે ત્રીને પ્રસન્ન થી લગવાનજી' એવી લીટી છે.
૮૦ લખે (ગુ. ૨). ૮૧ અધમેધાદિષ્ટ જમે તણું... (ગુ. ૩); અધમેધ
જગન તણું... (ગુ. ૪). ૮૨ એ પાંચેનું નામ લેતાં સાંભલતાં જગતાં,
તેકને ઘેર ઘડી કલીબુગ જાએજી (ગુ. ૧). ૮૩ આ પહેલાં કાં માં

આ કડી છે: ‘પુત્રપૌત્ર ધનધાન્ય સમૃદ્ધિ પામે વળી નરનારજ; ધન-
હત્યાદિ પાપ ટળે ને છિનવે ભવજળ પાર જ’. એને જોયેલી હસ્તપ્રતોને
ટેકા નથી. ૮૪ વિસ્વપ્રસીધ (ગુ. ૪). ૮૫ વડોદર (ગુ. ૨-૩). ૮૬
ગુરુદેશ (ગુ. ૨, ૪); ગૌર દેશ (ગુ. ૩); ગરુઓ દેશ (ફા. ૨, નં.
કાં); ગરુડદેશ (ફા. ૧, ગુ. ૬). ૮૭ વિપ્ર (ગુ. ૪). ૮૮ વાડવ (ગુ.
૨, ૩, ૬, ફા. ૧-૨), મેવાડા (ગુ. ૧, ૪). ૮૯ વિખ્યાતજી (ગુ. ૩-૪)
૯૦ અડીથી શરૂ થતી ત્રણ કડીઓ ગુ. ૬માં નથી. ૯૧ પદ્મધન
કીધું (ગુ. ૨); પ્રમથ્ય (ગુ. ૩). ૯૨ આખીજી (ગુ. ૧), સાખીજી
(ગુ. ૩), દાખીજી (નં., કાં). ૯૩ સાર મહિ સારજી (ફા. ૧-૨,
ગુ. ૨, ૩); સંસાર મધ્યે સારજી (ગુ. ૪). ૯૪ સંવત સત્તર બાસેકા
વર્ષે જેઠ વદી દશમી મંગલવાર જી (ગુ. ૨, ૩). ૯૫ થઈ કથા તે
હિતમ નહતી સંપુરણ વિસ્તારજી (ગુ. ૩). ૯૬ ધનહત્યાદિક
(ગુ. ૨-૩-૪). ૯૭ જાશે (ગુ. ૨-૩-૪). ૯૮ રાધાવર-પદ (ગુ. ૨
-૩), રાધાવરને (ગુ. ૪). ૯૯ મળશે જી (ગુ. ૨-૩-૪). આ કડી નંમાં
માં નથી. કાં માં આને રથાને આ કડી છે: ‘તે દિવસે પરિપૂરણ કીધો
અંધ પુનિત પદ્મધનજી, શ્રીતા વકતાં સોને યાશે, શ્રીહરિ કેરો સંબંધ જી’
૧૦૦ રાધાવરપદ (ગુ. ૨, ૩, ૪). ૧૦૧ સાંભળો (ગુ. ૧); કહો
(ફા. ૨, ગુ. ૪). મુદ્રિત પાઠ ગુ. ૨-૩ નો છે. વક્ષણની આ કડી નં
ને કાંમાં નથી

વિવરણ

(સંખ્યાક કડીઓનો છે.)

કંડબુ ૧

(મંથલાચરણ અને નલાખ્યાનની પ્રસ્તાવના: યુધિષ્ઠિરને સાંત્વન આપવાનું પ્રયોજન),

કંડબુ—એના સ્વરૂપ અને બંધારણ વિશે જુઓ ઉપોદ્ધાત. ૧
 મુખમધ : એમાં પ્રેમાનંદ કવિપ્રણાલિકાને અનુસરી વાણી અને છુદ્ધિનાં.
 દાતા શારદા અને ગણપતિનું સમ્રાટામ રમરણ કરે છે અને બીજી
 લીંટીમાં આખ્યાનનું વસ્તુસૂચન કરે છે. નૈપથ—નૈપથપતિ, નળ. ૨
 આખ્યાનવસ્તુના મૂળનું સૂચન (જુઓ ક. ૬૫, કડી ૪૩). 'મહા
 ભારત'ના વનપર્વમાં અધ્યાય ૫૨-૭૯માં નસોપાખ્યાન આવે છે.
 મૂળનો આ રીતે નિર્દેશ કરવાની પ્રેમાનંદની રીત માટે જુઓ તેનાં
 'સુદામાચરિત્ર' અને 'રણપથ'માં આરંભના અનુક્રમે 'ભાગવત'
 અને 'રામાયણ'ના ઉલ્લેખ. 'વૈશંપાયન વાણી વહે..' એ રીતે
 વૈશંપાયન જનમેજયને અને જૃહદશ્વ ઋષિ યુધિષ્ઠિરને આ કથા કહી
 રહ્યા છે એ આખા આખ્યાનમાં અમુક અમુક અંતરે નિર્દેશ્યા કર્યું
 છે તે આ કારણે. પુણ્યશ્લોક—જેના નામનું રમરણ પાવનકારી છે,
 જેનો યજ્ઞ પાવત્ર છે, એવો. જેમ ગમચંદ્રજ અને યુધિષ્ઠિરને તેમ
 નળને માટે પણ આ વિશેષણનો ઉપયોગ પુરાણકારે કર્યો છે.
 ૩. દ્વૈતવન—મહાભારતમાં આ કામ્યક વનમાં બને છે. ૪
 કાલકેતુ પુલોમા—મહા પ્રભાણે, કાલકેય અને પૌલોમ; ઈન્દ્રને

ત્રાસ પમાડતા એ દૈત્ય. ૫ ઊપન્યો—ઊપન્યો (ઠપલ્લ : પરથી),
 સરખાવો : ‘અર્જુન યાનો રાય યુધિષ્ઠિર આણે છે બહુ શોક’
 (ભાલણીન ‘નળાખ્યાન’). યુનરપિ—પાછો. કાંહાં—ક્યાં. નેગ—
 નેહ (સ્નેહ). નવનેગ—નવો સ્નેહ, કોઈ બીજી વ્યક્તિ જોડે નવી
 પ્રીતિ. ૬ તાપસ—તપસ્વી, ઋષિ. ૭ સેવાય : સરખાવો ‘મહિમાય’
 (૨), ગાવાની સ્વડ માટે એ રાખેને ‘ય’ ઉમેરી લંખાવ્યા છે.
 ૮ તળાંસથાને—ચાંપવા માટે. ૯ યુધિષ્ઠિરની આંખમાંથી ઋષિના
 પગ પર આંસુ પડ્યાં તેથી ઋષિએ પૂછ્યું. ૧૦ ઊડી ગયો—ચાલ્યો
 ગયો છે. સરં ‘પુછર ઊડી વનમાં ગયો.’ અવળાસવળા—અધી રીતે.
 સંયસાચી—સંય એટલે ડાબે હાથે જે ખાણવર્ષા કરી શકતો હતો તે,
 અર્જુન. પાડાંતરો જુઓ. ૧૧-૧૭ : બીજા ભાઈઓ કરતાં અર્જુનની
 વિશિષ્ટતાનું વર્ણન. અર્જુન મિત્રાચના પોતાના ત્રણ ભાઈઓના
 વર્તનની યુધિષ્ઠિરે કરેલી ફરિયાદમાં ફરફી જતી વિનોદલહર જોઈ
 યુધિષ્ઠિર દુઃખમાં કેવા વિનોદ કરી શકે છે ના, આ તો આતાજનોને
 રીઝવાની કળા જાણતા આખ્યાનકારનું કામ. કયા આખ્યાનકારનું ?
 નાકરનું. પ્રેમાનંદ અહીં એના એવા નિરૂપણને અનુસર્યો છે, જે કે ૧૧
 —૧૪નો વિનોદ તો એનો જ. નાકરની તેના ‘વિરાટપર્વ’ માંના સંક્ષિપ્ત
 ‘આરણ્યક પર્વ’ની નીચેની પંક્તિઓ આની સાથે સરખાવી જુઓ:—

સેના કરતાં રાજ રડયા, પગ ઊપરિ આંસુડાં પ્રડયા;
 થયા બઈઠા રૂપિ સાદમૂ જોઈ, ‘ધરમધુરંધર! તુ કાં રોઈ?’

x

x

x

હવઈ મુઝનઈ દુઃખ મોહ સખિરાઈ! તમ ચિત કલિનઈ નવિ કલિવાઈ;
 અયુ અરજન હેટઈ સગડી વરી, શુભ કરાં ઈશ્વર આપાં કરી.
 બિઠેલ તનઈ મિ કાંઈ નવિ યાય; બૂજ વરસ તનિ કાંઈ ન ખમાઈ;
 કહ્યુ, ‘લીમ વડા! ભલે તગ્યો’, કિલિસિ ‘પારિ રહ્યુ નવિ ગમ્યો.’

બઈ બોલ માઠું મનિ ધરઈ, બાંજ પનફલ ખુલા ભાઈ;
બહુ આહારી મોકલું કિમ કરી? પાડી આડ આવઈ પાયરી.
સહરે મૂર્ત વિના નવિ બઈ; વિષ્ણુપૂજી નવિ બોલઈ ભાઈ;
આખું ઇઈ, એહનઈ શ શીખવું? મૌન્ય વર્ત કરી આવઈ નવ.
લધુ બાંધવ નકુલ મનિ બલિ, લાડિ મગઈ લિમ બેલક વાણિ;
માઈ મુખિ ચકાજૂ બાવ, અમ શ નવિ બોલઈ સંભાલિ.
બહુ ફાનવં વસિ પનમધ્ય, વઢણ નવિ આણઈ સિદ્ધય.
તે માટિ મોકલું કિમ કરી? વિણુ પ્રીછવો વઈ બાકરી.
સતીશિરોમણિ પાસઈ નારિ, કિમ મોકલોઈ વજ મઝારિ;
અમ કુલિ કલક નથી, રૂપિજન! સીસ્વરૂપ તે રાધુ અન.
રાક્ષસ દાન વગડે માહિ વસિ, દાનવ દેવ વઈર મનિ વસઈ,
તે એહનઈ હરિ તતકાલિ, બ્યાધિ વિરોધ હપજઈ કાવ.

પ્રેમાનંદે નલકથાની પ્રસ્તાવિક ભૂમિકા યોજવામાં નાકરત્વ અનુસરણ કર્યાનું સ્પષ્ટ દેખાય છે. ‘મહાભારત’માં અને તેને વફાદારીથી અનુસરતા ભાવણના ‘નગાખ્યાન’માં તે એમ આવે છે કે અર્જુનના ઈર્ષ્યોદ્વેગોગ્રસ્ત પછી એક દિવસે બીમે દુઃખ અને રોષથી આક્રાંણ થઈ યુધિષ્ઠિરને કેટલુંક સંભળાવ્યું અને દુર્યોધનને મારવાની રત્ન એમની પાસે માગી ત્યારે યુધિષ્ઠિર સૌમ્ય વાણીથી એને શાંત પાડતા હતા, ત્યાં જુદદંધ ઋષિનું આગમન થયું, અને જુદદંધ આગળ યુધિષ્ઠિરે પોતાનાં દૂતપરાજય, વનવાસ અને અર્જુનવિરોધનાં દુઃખ રહતાં ઋષિએ તેને તેનાથી આશુક દુઃખ પામેલા નગરાગતી કથા તેના સાંવનાથે કહી. સાધુ—ભલો આદમી. ૧૪ ‘જેતો જેતો જેવ’ એ આગલી કહીના કથનનું વિગતપૂર્ણ નિરૂપણ, વિતોદાર્થ. ૧૬ ગાંજવપાણી—ગાંડીવપાણિ, ગાંડીવ જેના હાથમાં છે એવો, અર્જુન. ૧૭ પાખી—પિના, સિવાય. (વજ્રકે-પકખઈ-પખે-પખિ-પાખે-પાખી) આ કૃતિમાં આ શબ્દ પછી વાર વપરાયો છે. આપુ મૂની બોલીમાં આ પ્રયોગ છે. આ કૃતિ પ્રેમાનંદે મૂલતમાં આદરી હતી.

(જુઓ, 'સુહર્ત કીધું સરતમાંહી' ૬૪-૪૫) એ યાદ રાખો. ૬૧મા કડવામાં આ શબ્દ તેના રૂપાંતર 'પાખે' સાથે કેટલી બધી વાર વપરાયો છે તે જોજો. સં. ૧૭૫૬માં લખાયેલી ગુ ૧ પ્રતમાં 'નાખી' માટે 'લાખી' લખાયું છે તેય અસ્ત બાજુનું ઉચ્ચારણ બનાવે છે. ૧૮ ખુખિ—ખાધિ. 'વ' નો 'ખ' અને 'ય'નો 'જ' તો જમાનાઓથી આપણે ત્યાં ઉચ્ચારાતો આવ્યો છે. વન વસણું... પડિયો—એક તો વનવાસનું દુઃખ અને તેમાંય આવા બાઈનો વિજોગ થયો, એમ કહી પોતાના દુઃખની ઉત્કટતા મુધિગિર બતાવે છે. ૧૯ રીધ-રિદ્ધિ, સમૃદ્ધિ. હારી—'રીધ' ને અનુસરતો ક્રિયાપદનો પ્રયોગ, 'નારી'ના પ્રાચીની જોગવાઈ માટે. ટોપદીની કૌરવસભામાં થયેલી વઝહરણની ઘોઠ અવમાનનાનો ઉલ્લેખ ૨૦ વૈરાગ—દુઃખ. નહ-કથાની ઉચિત પ્રસ્તાવના નાકું 'મહાભાગ'ને અનુસરીને જૃહદ્ધ પાસે આમ ઉચ્ચારાવે છે:—

તમ પાસિ શ્રાત અનઈ મુદ્દરી, પામિ આહાર તપમત આચરી;
સદ્દઈ તમારી સેવા કરઈ

'તમારી પાસે તો બાઈઓ છે, પત્ની પણ સાથે છે, (મતલબ, એનો વિજોગ થયો નથી, નળને થયો હતો તેવો) આહાર તો પામો છો અને તપમત પણ કરી સકો છો; બધા તમારી સેવાય કરે છે. ...તમારી સ્થિતિ નળને પડેલાં દુઃખ આગળ તો મુખ ગણાય એવી છે.'

ત્રેમાનંદ તો લાધવથી એક જ લીંગમાં આશ્વાસન પીગસે છે—

'નળ દુઃખ પાગ્યો અરે પાંડવ, નથી તેહનો સોભો ભાગ.'

૨૧-૨૩ નળની કરણ વીનક-કથા, સંક્ષેપમાં. બાલજો આ સાર આ રીતે આપ્યો છે:

નૈવધ દેરા દુઝો એક બળીઓ નળ 'નામે રાગન,
તેહે ધૂત, રમીને હાર્યો રાગ્ય રિદ્ધ બહાર.
એકેક વસે વનમા આલ્યાં તે બેદુ નરનાર.

વસ વધારી નારી મેહેલી હંતારી અતે નેહ.
મયાં જુજુઆં, અતિ દુઃખ પામ્યાં રાણીરાજ્ય બેહ.

(‘નળાખ્યાન’ ક. ૩)

લાલણના વર્ણન કરતાં પ્રેમાનંદનામાં કંઈકે છતકટના છે, પણ વધુ વિગતો તો નાકરના વર્ણનમાં છે. જુઓ:

એક તમ કુલિ વીરસેન રાજન, તેહનું તન નલ રૂપનિધાન;
વિદમંદિરા ભામનઈ પરિ, તેહ વણી પરવશા દીકરી.
હથયુગ કપટ કેટિ પડયુ, હાથું રાજિ, વનિ રડવડયુઃ
પિત્રાઈષ પ્રભયુ અપાર, ઓશાવી દમયંતી નાર.
સાથિ વનિ આત્માં નરનારિ, અધવચિ અખણ નિજ સંસારિ;
શ્વી ભરવાર જુજુઆં રડવડયાં, અનેક બહુ દુઃખ તેનઈ પડયાં.
તે સહિવરાબૂ વિરાવાધાર, બાર વરસ મિલ્યાં એક દારિ;
પુઝર પિત્રાઈ લાજુ પાઈ, ધણુ રાજિ જીધુ નલરાઈ.

(‘વિરાટપર્વ’—ક. ૧૬)

અધિએ મુધિધિરને આવી ‘કહી કયા તન ટાકું દયુ’, અને પંદિણામે ‘રાઈ તણું અતિ હૈજું દયુ’, અને ‘અરજન વિરહી અંગીઝી જોહ, અઝિતવચનિ શીઆણી તેહ’ એમ નાકર વર્ણવે છે.

૨૫. હમયંતી ‘દમયંતી’ સાથે પ્રેમાનંદ કેવો પ્રાસ મેળવ્યો! મફ. ઉત્પત્ત્ય—(ઉત્પત્તિ). ‘ઈ’નો લઘુપ્રયત્ન ‘ય’. સરખાવો, ગતિ-મત્ત, મતિ-મત્ત, અસિ-આખ્ય, નેપથપતિ-નેપથપત્ત્ય, મુનિ-મુન્ય, ઈ-અથ ઇતિ: અથ-આરંભથી ઇતિ-અંત સુધી, પૂરી. દુઃખિયાનું...
...વ્યથાય: પોતાથી વધુ દુઃખીનાં દુઃખ જોઈ માણસ આત્માસન મેળવે છે અને પોતાના દુઃખને હળવું અથવા સહ્ય માનતો યાય છે. ‘મહાભારત’ના નલોપાખ્યાનનું પ્રયોજન દુઃખી મુધિધિરને આપું સંતવન આપવાનું છે. પ્રેમાનંદ પણ એ જ પ્રયોજનને આમળ દરે છે.

(જુઓ, 'સુહર્ત કીધું સરતમાંહી' ૬૪-૪૫) એ યાદ રાખો. ૧૧મી કડવામાં આ શબ્દ તેના રૂપાંતર 'પાએ' સાથે કેટલી બધી વાર વપરાયો છે તે જોજો. સં. ૧૭૫૬માં લખાયેલી ગુ ૧ પ્રતમાં 'નાખી' માટે 'લાયો' લખાયું છે તેય સરત આજુનું ઉચ્ચારણ બનાવે છે. ૧૮ ઋષિ—ઋષિ. 'ય' નો 'ખ' અને 'ય'નો 'જ' તો જમાનાઓથી આપણે ત્યાં ઉચ્ચારાતો આવ્યો છે. વન વસતું .. પડિયો—એક તો વનવાસનું દુઃખ અને તેમાંય આવા બાઈનો વિજોગ થયો, એમ કહી પોતાના દુઃખની ઉત્કટતા યુધિષ્ઠિર બનાવે છે. ૧૯ રીધ-રિદ્ધિ, સમૃદ્ધિ. હારી—'રીધ' ને અનુસરતો ક્રિયાપદનો પ્રયોગ, 'નારી'ના પ્રાચીન જોગવાઈ માટે. દ્રૌપદીની કૌરવસભામાં થયેલી વચ્ચરણની ધોર અવમાનનાનો ઉલ્લેખ ૨૦ વૈરાગ—દુઃખ નહ-કથાની ઉચિત પ્રસ્તાવના નાકર 'મહાભારત'ને અનુસરીને જુદાંય પાસે આમ ઉચ્ચારાવે છે :—

તમ પારિ ત્રાત અનર્થ સુદરી, પામિ આહાર તપવ્રત આચરી;
સદ્ગર્હ તમારી સેવા દર્શ

'તમારી પાસે તો બાઈઓ છે, પત્ની પણ સાથે છે, (મતબબ, એતો વિજોગ થયો નથી, નળને થયો હતો તેવો) આહાર તો પામો છો અને તપવ્રત પણ કરી શકો છો; બધા તમારી સેવાય કરે છે. ...તમારી રિયતિ નળને પડેલાં દુઃખ આગળ તો મુખ ગણાય એવી છે.'

પ્રેમાનંદ તો લાધવથી એક જ લીંગમાં આધાસન પીરમે છે—

'નળ દુઃખ પામ્યો અરે પાંડવ, નથી તેહનો સોગો સાગ.'

૨૧-૨૩ નળની કરણ વીનક-કથા, સંક્ષેપમાં. બાલજી આ સાર આ રીતે આપ્યો છે:

નૈવધ દેશ હુઓ એક બળીઓ નળ નામે સનન,
તેહે ધૂવ, સમીને હાર્યો રાખ્ય રિદ્ધિ બહાર.
એકેક વચ્ચે વનમા ચાલ્યાં તે બેદ નરનાર.

આખ્યાનમાં જે બીજી ત્રણ દિવેનેય દમયંતીને ઝંખતા કરવાની, દમ-
યંતી-સ્વયંવર વેળા તેમની ફરજેલી કરવા તેમની સ્ત્રીઓને અંતરીક્ષમાં
લાવવાની, અને કળિયુગને દમયંતીને વરવાં મોકલવાની) કામગીરી બ્રહ્માવે
છે તે જોળે. ત્રણે 'નારદને કવલની ટેવ' એ તેનું પાત્રવશણ પ્રેમાનંદ
કેલું ઉપસાણું છે તે એ પરથી દેખાશે. 'મહાભારત' નળ અને દમયંતીને
અન્યો-ન્યનાં રૂપની પ્રશંસા કાને પડવાથી એકમેક પ્રત્યે આકર્ષાનાં વર્ણવે
છે, એટલે અહીં છે તે નિરૂપણ પ્રેમાનંદનું સ્વતંત્ર છે.

કડવું ૩

(નારદનું આગમન અને તેણે આદરેલું દમયંતીવર્ણન)

૪. પ્રથમ પંક્તિમાં વ્યક્ત થતી નારીપ્રતિષ્ઠા કે દાંપત્યમહિમા
જુઓ. શોધ-ખેદ, શોક. વેણુધારી-વીણાધારી. (સરં પછી-પછે,
ભૂમિ-ભોમ, જીયર્થા-ઓયર્થા, ઈં). ૫. માહારે-મારે માટે. ૬. કોટ-કોટિ,
કરોડો. પાંડિતર શોકે-આ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક સંસ્કૃત શબ્દ પ્રેમાનંદ અનેક
વાર વાપરે છે. ૭. સરં 'રૂપ હોએ તો ચતુર નોદિ અથવા નોદિ ઉદાર'
('નળાખ્યાન, ભાષણ : ૩. ૭.). પ્રેમાનંદ ભાષણનું 'નળાખ્યાન'
જોયું હોવાનું આ અને પ્રસંગોપાત બતાવવામાં આવે તે પંક્તિઓ
પરથી પ્રબળ અનુમાન થાય છે. કેા સકળ...તરકાળ : નળની આ
ચરત પૂરી કરે એવી સુંદરી તરીકે હવે નારદમુખે દમયંતી વર્ણવાશે.
૮. વેદ જોહને વરંછે : ગુજરાતી આખ્યાનકારની અતિસંયોક્તિ. તે તો
...પરંછે ?—કહી ૬ માંની નળની ગર્વોક્તિને સંબંધ જવાખ. ૧૦.
કવલ—(ક : પુન :), કોણ ? નળની આવી ઉત્સુક્તા જમાડે એવી જ
વાણી કહી હમાંની હતી ને નારદની ૧૧. રાજ્યાસન કરે છે :
'રાજ્ય કરે છે' માટે આ પ્રયોગ આખ્યાનમાં અનેકવાર થયો છે.
૧૩. ખરસ—ખાટો, મીઠો, આદિ છ રસનું બોજન. ૧૪. પંડાદોષ :
વંધ્યાપણું (વંધ્યા-વંઝા. ધ્વ નો 'ઝ' સરં સઘ્યા-સાંઝ). ૧૫. ખડું
કીધું—ખાતરી કરી. ૧૬. એંધાણી—નિશાની એ તપરે એ અંતરે

આખ્યાં છે તેની કાંઈક નિશાની. જે—‘કે’ના અર્થમાં, કર પરથી. ૧૮ કોઠ્યાં—જન્મ્યાં તો ખરાં પણ જીવ્યાંય ખરાં, જીવ્યાં ને મોટાં થયાં. મેં—મારાથી, (મયા પરથી). લોકભોજીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રયોગ હજુ જૂની પેઢીના લોકો કરે છે. એમાં લાવવગણ છે.

કડવું ૪

(નારદે કરેલી દમયંતીરૂપપ્રસાસા)

દમયંતીરૂપપ્રસાસાનાં આ અને પછીના કડવાંમાં પ્રેમાનંદની રસિકતા, એના વર્ણનકૌશલ અને એના કવિત્વનો આજનાં વાચકોને સારો પરિચય થશે.

૨. કેહેવી, કોહો, આદિ સખ્દો ઉચ્ચારતા તો ‘ફહેવી’ ‘ફહો’ (કની, કો) એ પ્રમાણે. લખવામાં લલિયા આમ લખના. વિખ્યાણુ (વ્યાખ્યાન)—વિસ્તૃત વર્ણન. ૩. ચાલ—ગતિ; ચાલવાની ઊરાજ નહિ, લાવલાવની ઊરા. શેષ—શેષ નાગ, જેને હગર મુખ છે. ૪. બુધ્ધમેલે—બુદ્ધિમેળથી, યથામતિ. પાછાંતર ‘બુધ્ધમાતે’—બુદ્ધિના માન (માપ, ગતિ) પ્રમાણે. વર્ણન, પક્ષીગનન, વન, અન (અન), રાજન, મન, લોચન, રતન, પરગન (પર્જન્ય), જોગન...આવો ઉચ્ચાર આખ્યાનની દેશીઓ માતી વેળા આખ્યાનકારને આ રાખ્દોને કરવો પડતો હોવાથી એનું લેખન પણ ઉચ્ચારાનુસારી થતું. ૫. સોહાગ સૌમાન્ય પરથી, મુંદર. ૬. ગાત્ર—દેહ. જેરો—જેરા, ઝીણી કરચ કે રજ. ૮. ૧૧મા કડવામાં (કડી ૧૮-૧૯) નળવર્ણનમાં પણ આ જ કંલ્પના કવિએ વાપરી છે. ૯-૧૨: પ્રેમાનંદનું ચાતુર્ય. નારદને અટકાવી નજ કહે છે, ‘તમારાં એ વખાણનો અર્થ કાંઈ સમજાયે નહિ (‘ન પહોંતો’). દમયંતી તો હમણાં અવતરી, અને ચંદ્ર તો તેનીય પહેલાંનો. તમેય તે શું, મુનિરાજ, સાવ હાંકો છો!’ પણ નારદ જોણ હાજરજવાળી નથી. એ તો તરત ઉત્તર વાળે છે: ‘એમ તો સૌપહેલાં હાંકાજીએ ધડેલી દમયંતીનેજ, પણ ચોખ્ખ વરને અલાવે

પૃથ્વી પર એને આજ લગી અવતારેથી નહિ હવે એને વિદર્ભમાં જન્મ આપ્યો છે, એટલે લાગે છે કે એને યોગ્ય સ્વામી નિર્માઈ અને અવતરી ચૂક્યો હશે. આમ કહીને નાજ નજમા એ સ્વામી પેાતે હશે એવું મોમા પાણી વાવતુ અનુમાન અથવા દમયતીના સ્વામી યનાની અભિવાધા કેવી ઊભી કરે છે! ચદ્ર પહેલી ચતુરા એની ખાતરી યના નજ નારદને આગળ ચાવત્રા કહે છે વિરચિ—મઘા. ઉદે—ઉદય આગે—આગળ (અગ્રે) ભેદ—ગુહ્ય, દમયતી ધડના વધેના ગેગ-માથી ચદ્ર ધડાયો એ ૧૩. નાગ્નીય દમયતીપ્રસન્ના આગળ વધે છે. દમયતીની ચગકની ચચગ આખો જોઈ માછનાએ જળમા, ખંજન પત્નીએ જઈ વનમા, અને તેની કાળી લગ્નરો જોઈ તેવી કાળાશ પોતાની ન હોનાથી ક્રમવાઈને લગ્નગએ કમગમા વાચ કર્યો! ૧૪. કીર—પોપટ કળાકર—મોઃ ધીર—ધૈર્ય. પોપટે દમયતીની નાસિકા અને મોરે નાસિકાની વાળી (નથ) જોઈ અનુદમે પોતાની માથ અને કલાકનાપનો કપર્વ છાડી અગ્ન્ય ને પર્વતમા જઈ ને વાચ કર્યો! અગ્નાવો, ‘મૃમ સિખી ચમરી વન માહે નાદા, કમગ મીન, ગ્યા વા (૧ હા)ગી’ (ભાનલ-‘નજાખ્યાન’) ૧૫ પરવાળી—પ્રવાલે-પગનાગાએ. વાહયુ—વીધ્યુ ૧૬ રસના—શુભ મંસાર—અપ્રત્યયા દ્વિતીયા ૧૭. કપોત...મોહોને—કપોત વાળે અને દુખી થાય છે દમયતીની પોતાનાથી વધુ મુડાળ ગ્રીના જોઈને ૧૮. કૃત્ય—મ્તન કુંજર—હાથી માંછ—માલ (મધ્ય). કાગચાંચ—એક વાગ જ મર્લ ધારણ કરે તેવી ધંઝા (વધ્યા)

નાકગના ‘નજાખ્યાન’માના દમયતીવર્ણનની નીચેની જેવી હેટનીકે પદ્ધિઓનુ પ્રેમાનંદના વર્ણન જોડેનુ સામ્ય જુઓ —

વરણ નાન ધાનાશ નયા, જુરો દેખીએ સખી રલા,

*

*

*

લજ પાની કમવ તે નમા, વારિ મધિ તે પેચી રલાં

*

†

*

અનુરાગ રોપવાની નારદની યુક્તિ. એ યુક્તિ અને નારદના આગમનનું પ્રયોજન દેવાં સફળ થયાં એ આ પછીની પંક્તિઓ ખતાવી આપે છે. 'એ મુજ સરખી નહિ જોડ' અને 'અંશવંશ લક્ષણ પૂરણ તેહનું દું દું પાણિગ્રહણ' (૨-૧૯) એમ કહેનાર અક્કડ નગનું આ 'વખાણ સાંભળીને મગજ, ઘુધિર અવઢાયું' પગપગ' અને પછી તો એ દમયંતીને 'પરણવાની કગ' નારદમુનિ આગળ મારવા લાગ્યો ! પણ નારદ પણ જાગ્યો છે તો ! એ તો વાતમાં વગી વધુ મોણ નાખી રહે છે : 'દું ન જાઉં...માહારં ભાંગે.' વસ્તુતઃ આ નારદના નારદવેડા નથી પણ આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદનો જનમનરંજનરક્ષી પ્રયોગ છે. શ્રીના-જનોમાં આવી હાસ્યની લહર ફરકતી હોય તો કોઈ દેવ કે પૌરાણિક પાત્ર થોડું ક્ષતગૌરવ થાય તેની પ્રેમાનંદને કશી ફિક્ક નહતી. અવઢાયું—જીકળ્યું. મોહુ.....હુાવે ? નજની દમયંતી માટેની લગની અને એનો કામજવાર.

કડકું ૬

(અનંત-અગ્નિ સમાવવા વનમાં બેસેલા નજે પડેલા હસ)

૧. અનંગ-અનળ—કામજવાર : (અનંગ-અમદેવ.). વહુનિ-એ કામજવારનો તાપ. શમાવા—શમાવવા. રૂ. મૃગયા—શિકાર. અગ્નિર-ધોર. આગળ આવતા આ 'અ' નો નિર્વેચાયક કે અભાવવાચક અર્થ થતો નથી. (સરવ અલોપ, અમુંગણ). માનસરોવર—અહીં હંસો મજવાના છે માટે પ્રેમાનંદે એને માનસરોવર કહ્યું. હિમાલયનું માનસરોવર એને સમજવાનું નથી. ૪-૯ : પ્રેમાનંદે કરેલ આ વનવર્ણન માટે થી. કનૈયાલાલ મુનશીનો અભિપ્રાય સાંભળો :

‘તે સમયનાં વર્ણન એટલે લક્ષણોની સવિસ્તર યાદી, નહીં તો ઉપમાવલિની પરંપરા. ચોક્કસ ને વિગતવાર યાદીઓ વાંચનારની કલ્પનાને ગૂંચળાવે છે અને ચિત્ર જીવું કરવાની ઈચ્છાને કચરી નાખે છે. નજાખ્યાનમાં વનનું વર્ણન લગભગ જંગલખાનાની દીપ છે, અને

નળદમયંતીની પ્રશંસા ઉપમાના કાવ્ય જેવી છે.*

ડાઘાભાઈ દેસાસરીનો અભિપ્રાય આનાથી જુદો નથી : ‘દેશ અને કાલથી અખાધિત નામાવધી જ (વૃક્ષોની) માત્ર જોવામાં આવે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના અંશમાં આપવામાં આવે એમ વનસ્પતિનાં નામ ગણાવવાં એ જ વનવર્ણન। પણ આમાં કવિનો દોષ નથી. તે કાળે પ્રથા જ એવી હતી કે વન, સભા, દરબાર, જમણુ વગેરે બાબતોનાં એક જ તરેહનાં પ્રથમથી નિર્મિત વર્ણનો જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં મૂકી દેવાં. જમણુની વાત આવી કે મોટા સહેરના કંઠોઈઓની દુકાનો ખોળતાં પણ ન જડે એવાં બધાં પકવાનોનો હૂડો જ ગણાવી જવાનો છે. અન્નકૂટ સિવાય કોઈ જગાએ આમ જમણુ થતાં નથી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રેમાનંદ કવિની ‘ચાળ’ જોશો તો મારાં કહેવાની યથાર્થતા સ્પષ્ટજશે. એમાં ગોળ-ખાંડ અને સાકરનો શરિ, વિવિધ પ્રકારના લાકુઓ, દૂધપાક, બામુદી, શિખડ, વેડમી અને છેવટે બાજરીની ચોટલી ધરાવરી આવી ગયું છે. સાકરુ પણ તેમજ, બધી ખસુઓમાં ઉદ્ભવતાં સાકર ટોળે મળ્યાં હોય છે’.x

આવાં મધ્યકાલીન કવિતાનાં વનવર્ણન વિશે ખરી સમજ આપાવે આનંદશંકર કુવે આપી છે. તેમણે કહ્યું છે:—

‘સળંગ કાવ્યોમાં એવી પ્રથા સર્વ દેશમાં જોવામાં આવશે. ચોસર, સપેન્સર વગેરેની કવિતામાં આવું વર્ણન ફેરફેર જણાશે. વનનું વર્ણન કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ એ હતો કે જંગલ બીજામણું છે તે દર્શાવવું; એટલે સધળે અવ્યવસ્થા અને અનિયમિતપણું ચીતરવું પડે ત્યાં આગળ વર્ડ-અર્થની પેઠે જો પદ્ધતિસર અને મૂલ્યાનુસાર કે આત્મ-લક્ષી વર્ણન કરવામાં આવે તો તે નકામું અને નીચું ચર્ચ પડે અને

* ૧૯૨૬માં પ્રેમાનંદજીની વેળા વચ્ચેડગમાં કરેલ વ્યાખ્યાન ‘સટ પ્રેમાનંદ.’

x પ્રેમાનંદ જીવંતી વ્યાખ્યાન-૧૯૩૨.

ધારેલી અસર ખીલામણાપણાની ઉપજતી ન થકાય.’

આ વનવર્ણનમાં ભરી ભરી વનસમૃદ્ધિનું એક ચિત્ર સમગ્ર વાચને ઊપસે છે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. વૃક્ષો ને વનરૂપતિ-સૃષ્ટિની યાદીમાં કોઈ વનરૂપતિશાસ્ત્રમાન્ય કંઈ નથી, શબ્દાનુપ્રાસેજ કવિને દોર્યા છે. આ કડીઓમાંના શબ્દાનુપ્રાસ પર અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ. એ શબ્દાનુપ્રાસના તાનમાં ખૂબ ને ખારેકનાં ઝડ જુદાં ટોનાં નથી એ કવિ જાણી ગયા છે.

૧૧-૧૨ : ૨ંભણુ—પરિરંભ, આલિંગન. આખ્યાનકાર નળના કામલવરના નિરૂપણમાં ઉત્કટના લાવવા જતાં આવું કરી બેઠો છે! ઉત્કટના સાધવા જતાં એની ઔચિત્યદષ્ટિ ધૂંધળી બની ગયાના દાખલા ખીંગા ધણા મજશે, પણ ‘ઓખાહરણ’માંના પરણવાજોગ થયેલી ઓખાની અવસ્થા અને એણાઓના વર્ણનનો એક નિર્દેશ જ બસ થશે. ૧૪ સોમણુ—સુવર્ણ. ભાલણે હંસને ‘કનકજથું અ શરીર’ (કનકના જેવું તેનું શરીર હતું.) એમ વર્ણવ્યો છે, પણ પ્રેમાનંદે તો એની કાયા સુવર્ણની જ કરી નાખી! ૧૫ અનુકંભી—ફરી; અનુક્રમે. ‘દીસ’ પાકાંતર સાથે આ શબ્દનો અનુકર્મી—‘કર્માનુકૂળ, પાધરો દિવસ’ એવો અર્થ કોઈ કરે છે. ૧૭ તાં—તાવત પરથી. એ કેટલીક વાર ‘ત્યાં’ના અર્થમાં અને ધણીવાર પાદપૂરક તરીકે મધ્યકાલીન કવિતામાં પ્રયોગ્ય છે. થાય નિધન—મરણ પામે. ૧૯. લધુલાઘવી : કળ, કલા અને સ્ફાર્ષભરી યુક્તિ. ૨૦ નળને...ચંચપ્રહાર—વર્ણનની સ્વાભાવિકતા. પકડાતી વેળા પક્ષી એમ જ કરે.

કડવું ૭

(હંસવિલાપ ને નળનું અભયવચન)

હંસવિલાપનું આ પદ આખ્યાનકાર ગાયકને સારી તક આપતું હશે. તે વખતે આખ્યાન માનની કળા હતી.

૨-૪ નિર્દયા—નિર્દયતા. એ કાળા માથાના...એને લક્ષ : પ્રાણકાનિને હંસને લય, પંખીની દૃષ્ટિએ તેને પક્ષનાર માનવી કેવો દેખાય છે ! અસ્થિમેય-અસ્થિમેય, નક્કી. આ પણ કમળે સંદર્શની નાખ્યાનો દાખવે. પંખાય—પાંખ, કરી પક્ષ-માસે પણ સ્પર્શ, મને અદાય કરી.

લાલસના નાખ્યાનમાં હંસ આ રેળા 'હરિનું સમરણ' કરીને આર્ન લાવે તેની સ્તુતિ કરે છે, જેથી દયા આવે નજ તેને મુક્ત કરે છે. મુક્ત થયેલો હંસ તેના પર 'શ્રુતપદાર', દમયંતી પાસે જઈ તેને નજાતો જોઈમાં નાખવાનો, પોતાની સ્વેચ્છાએ કરે છે. અર્ધુ જાણે એ જ હંસમાં આરોધું છે. મહાભારતમાં પણ આ વિશે દૂંકમાં જ પાવાયુ છે. પણ સ્વસ્થાનો જોઈપનાર અને તેને સ્પર્શનાર પ્રેમાનંદ નો પોતાની કળા અહીં અજમાવે છે.

હંસીએ દીધો નિલાપ : આ પ્રેમાનંદનો ઉચ્ચેશ. વૈદ્યની વનમાં વસવાલું પડે એ હંસીના આ સાપને લીધે, એમ મેળ પણ રીક ખેસશે. આ મેળ જોવાનું કર્યું, ચોડી વારમાં હંસને છૂટા કરનાર અને પછી તેને 'પ્રાણુની પેરે' પાળનાર નજને આ શિક્ષા—'ખરી રીતે તો આ શિક્ષા દમયંતીને છે, તેના કલા જ અપરાધ વિના !—મરતી નથી એ ત્રિમાર પ્રેમાનંદના મનમાં કેમ નહિ આવ્યો હોય ! હંસીને સંબોધી હંમે કહેલા ઉદ્ધારમાં વિધિના લેખ, કર્મખંધ અને મણુનુનપની દિવન્ટ્રી એ જ પંક્તિમાં પણ સર્જનપૂર્વક રજૂ કરી પ્રેમાનંદ હંસને 'નિદા પ્રાધી લેખ' એ પોતાની વ્યૂત જેરી ૫૫ ન કરવાની ચિંતામણ હંસીએને આપનો ખતારે છે એમાં નિરૂપણની સ્વાભાવિકતા અને પ્રેમાનંદની કળા છે.

વસણ : હંસને 'વાયા ધર્મ' તે માણસની. (જો, 'મનુ-ખની પેરે પંખા ભોલો') સન્યા કલાનો હંસનો સિદ્ધાપ જાના આંતમાં જવાઈ છે તેમ 'પોતાની' એટલે હંસની વાણીમાં હંમે.

હવે આડમા દડવાના હસના ઉડાન માનવીની ભાષામાં છે એમ જ
હોય ને ? એ એકવો પોતાના દુર્ભાગ્યને ગેરે દે દસીઓ લોકે વાત
કરે તે તો તેની જ ભાષામાં હોય માનવી નગને વિનનિ દરે ની
હોય ત્યારે તો નજ સમજે એની ભાષામાં જ તેણે મોતવું જોઈએ ને ?
ખગે છે પ્રેમાનંદ ।

દડવું ૮

(હસી સગી મુગ્ધ અને તેનું પ્રત્યાગમન)

૧ પ્રાણુદાન . ઉપદેશ આ વચન તે પાત્રે પણ છે એ
આગળજણાય છે ૨. આગવાસના સાધવાસના પામત 'આસના
વાસના' પણ આ શબ્દ થયી જ છે. રૂપ ને વાણી પહેલાં તો
તેના રૂપે જ ગમને આકર્ષ્યો હતો, તેમ માનવ-વાણીને ગુણવિશેષ
પણ ભણ્યો, સોનામાં મુગધની પે. એટલે હવે તો નાજ હમને શાનો
જવા દે ? ૪ આગળ કહીઓ ૧૯-૨૦ માં તેમ અહીં હસ પોતાનું
કુનૃત્ય અને આત્મગૃત્ય બનાવ છે અહીં કહેની વાત તે પોતાના
હવે પત્રીના વર્તનથી સાચી આવે છે ૬ ખીજી લીગીમાં સખાનું
પ્રાસ અને વાણીસુભગતા બુઝો રાજશા—મનુનના માણસ, નજ-
વથી ૭. ખરપર—ખીક, ઉચાટ ૮-૧૦ આમાને સહાનુભૂતિ ધાય
જ એવા એક એકથી ચડિયાતા ટેવા તણ દારણો હસ પોતાની
માગણીના સમર્થનમાં આપે છે । પ્રાણી—પ્રાણ, 'પટરાણી' સાથે
આમ મેળવવા 'પ્રાણી ક્યુ' । ખોશુ—ખોવાડાનું ૧૧ સાખી—
સાક્ષી ૧૪ નહિ આવે તો ન્યાતબદ્ધ જોત્યુ પાળવાની
જવાબદારી હસ પર છોડતી એતુમ્ય બ્યવહારુ ભાગનો આખ્યાન-
કારે દરેલો સફા ઉપયોગ તુ જોત્યુ નહિ પાલે ને પાડે નહિ આવે
તો હું કઈ લસકર સાથે તારા પ-ઓછો દવો કરીશ કે તને નાન-
બહાર ઓછો કાઢીશ ? ૧૬ કાગ.. અથ તો કાગડામ ને અમા-
રામાં અત-અતર કોણે કે કયા રહ્યો ?

કડવું ૯

(નગની હસ પાસે દમ્ભાનીની સપ્તાપ્તિમાં સહુઅમૃત થયા માગણી.)

૩. એ માહારે થયો છે વીર : માટે જ કડીઓ ૪-પર્માનુ
વર્ણન ૪. છૂતકોડા—ત્યારે છૂત નજનો નૂળથી જ ગોખ ! હસ પણ
નજરાજ સાથે છૂતકોડા રમે છે એમ આ કડીમાં લખ્યું છે તો પછી
૧૭મા કડવાની ૭મી કડીમાં ' છૂત ના રમણે નૈવધપતિ ' એવી વિદાય-
શીખ નજને આપવાનો એનો ગો અધિકાર, એવો પ્રજા વાચકને જાણો.
આમાં પ્રેમાનંદનો અતવધાન-દોષ જોયા કરતાં એમ સમજવું ઉચિત
છે, કે નજ ને હંસ તો આનંદ માટે છૂતકોડા રમતા હતા—એ
કદાચ મોઝાંબાજની જેવી પાસા નાખવાની રમત હોય—અને
હંસ નજને જે છૂત રમવાની ના પાડી તે તો દાવમાં કર્યુંકે યુદ્ધને
રમવાના છૂત કે જૂમરાની. અન્યોન્ય તાળેલા :.....આટલું બધું !
પ્રેમાનંદની આલેખનને ઉદ્દેશ બનાવવાની રીતનું આ પરિણામ.
૫. પ્રેમરેહેણ—પ્રેમરૂપી રેણ. રેણ—ધાતુની સંધિ કરવાનું કારણ.
૬. વેહેવાની—વિવાહની. પાસાંતર. 'ત્રેહેની' વધુ સારું છે. ૮. ખગે
પ્રેમાનંદી રપણ. 'ભાબી' સખ્દથી બનેલી નિકટતા કે આત્મીયતા
કેવી સુંદર રીતે પ્રેમાનંદે વ્યક્તિ કરી છે ! નજ અને હંસના
સખ્દોમાં કેવી સ્વાભાવિકતા અને શ્રીગુણોન્મય ગુજરાતીપણ તરી આવે
છે ! પોતાના શોકનું કારણ પણ મિત્ર પરપો છે કે કુંવારો, કે ધરમાં
ભાબી છે કે નહિ એવી અસાર સુધી કશી જિજ્ઞાસા ન દેખાડવા
માટે હંસને મુદ્દ ઉપાસંજ આપીને તે દ્વારા જ નજે કેવું મૂલવી દીધું !
૯. નાછ—નિશ્ચય, નક્કી. ગુ...દાર—શું પૃસ્તીમાં કન્યાઓનો નાસ
થઈ ગયો છે ? પોતાની...રાખ્યો નજ—તિર્થગ્ધ યોનિનો જીવ માનવીનો
મિત્ર બને અને તેના દુઃખમાં તેનું આમ સમાશ્વસન કે એ આલે-
ખન અને તેને પ્રેરતી કલ્પના કેટલાં હૃદયંગમ છે ! ૧૦-૧૧. મિત્ર
શું—મિત્રને. પ્રહા—પકડવા, ઝાલવા. ઉપગાર—ઉપકાર. કહીએ—
ક્યારે. ૧૩-૧૮. વાતને વળ ચડાવી રસ જમાવવાની કવિની આવડ.

નળની વાકપટુતા. લાએ...વેદ—કામ ન થાય તેથી લાજશે નહિ, અને લાજથી મો દેખાડવા ઘેર આવેા નહિ એમ ન કરવા, જરૂર ઘેર આવજો. ' પાઈનરે જુઓ. વાચક વેદ—વેદવાક્ય; અહીં, તેની પેઠે, નહો. અમથો—નિષ્કળ, કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના. મુનાતું—સોનાતું. ૧૭. પંખીનાં ચિહ્ન—પંખીના જાણીતા લક્ષણ મુજબ. ૧૮. કારણરૂપે—સરખાવે, 'જોપ કરે સો જેજેકાર, છે નંદપુત્ર કારણ અવનાર' એ પ્રમાણે 'કારણરૂપે અવનરી' એટલે ક્ષત્ર નિશ્ચિન વિધિ-નિર્મિત કાર્ય સાધવાને પૃથ્વી પર જન્મી. ૨૦. વણુદીઠે મોહ—સાચી વાત, પ્રત્યક્ષ દર્શનથી નહિ, એકબીજાનાં સૌંદર્યની પ્રશંસાના પ્રવણથી જ આ આખ્યાનનાં નાયકનાચિકારે એકબીજાં માટે મોહ થાય છે.

દંડનું ૧૦

(દંડનું દમયંતીના આચારમાં આવમન.)

૧. એક જ પકિતો મુખમંધ, જો કે ખીજ એક પાડમાં તે નીચેતી બે લીટીનો છે:

દસીને બોમ્બા વિદગમ નાખીછ, સમરથ સચે સારવપાણીછ;
કુપ તમારી નૃપનદિ આપીછ, માગી માગીને શ્રી એક સાગીછ.

૨-૫. દંડનું આ બાપણ કહી ફરમાના નળના જવાબ અને તેમાં વ્યક્ત થતા દમયંતી માટેના તેના અનન્યપરાયણ દરમૂલ આકર્ષણ માટે. જ, ૬-૧૦: નળની દમયંતી માટેની ઉત્કંઠા, દંડ પ્રત્યેનો તેનો ઉત્કટ મિતરતેદ, તથા દંડની કાર્યસિદ્ધિની ખાતરી. દંડવાની પહેલી દય કહીઓમાં મજાવીને કથાવિરતાર સચે રસજમાવટ કરતી પ્રેમાનંદની આખ્યાનકલાનું દર્શન કરે. પ્રયાણને—નારા પ્રયાણ વિશે-પરત્વે; 'તું જ' એમ. ૧૧ હુતો-હતો. ૧૨. તે વાડી.....નળનું નામ: લંકાની અશોકાદિકામાં જઈ હનુમાને સીતામાતાને સંભળાવ્ય એમ રામનું નામ લીધું હતું એમ જ કે? ૧૩ અર્થા જામનો—મંથરાત. (બમિની-

રાત્રિ) ભામની—ભામિની, સુંદરી, યુવતી. દમયંતી પણ સખી સાથે
 છૂત રમે છે ! આ છૂત અને નળ અને હંસ રમતા હતા તે છૂત, નળ
 અને પુષ્કર. રમ્યા તે છૂત કરતાં રપટ રીતે જુદું. સાવચું—૫ ખી.
 ૧૬. 'તણું' માહારો પ્રાણુ 'આગલી લીટીની જોડે પ્રાસ મેળવવા.
 નહિતર, એમ જ દહેવાય કે ચપટીથી કામ સરે ત્યાં પ્રેમાનંદ ખોખે
 પીગમે છે. ૧૭. આળ—વિધનરૂપ થાય તેમાં પાદાંતર 'તત્કાલ' ઠીક છે.
 ૧૮. નળ વિના...ઐહોનાર : આ બહાને પણ ચતુર હંસે દરેલી નળ-
 પ્રસંસા. ૨૦. મુદ્ધ—મુદ્ધિ, ભાન, યોગબ. છુદ્ધ—શુદ્ધિ; કળ, યુક્તિ.

કડવું ૧૧

(હંસપ્રહસુ અને દમયંતીની નળ માટે વિજ્ઞાપ.)

દમયંતીએ હંસને જાણવાની જે યુક્તિ વિચારી છે તે કહીએ
 ૨-૩ બતાવે છે તેમ તેની હથેળીથી દમયંતીએ જમ ઉપજાવી હંસને
 તેની પાસે આવવા લલચાવવાની. આ ઉપાયમાં સ્હેસા કાળને
 માટે પ્રેમાનંદની રસિકતાને ધન્યવાદ થતે છે. એ રસિકતા જ છે કહી
 ૪-૫ની જન્મદાત્રી. હંસને પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે પકડાવું તો હતુ
 જ, એટલે 'યર્ષ અજાન,' તે પેલા જમગવાળા કમળ પર, એટલે
 કે દમયંતીની જાંજુવાળી હથેળી પર, આવીને બેસે છે ને પકડાય છે.
 પછી તો નળરૂપપ્રસંસાનું કાર્ય જ એણે કરવાનું રહ્યું, જે એ રીતસર
 આદરે છે. ૧. અકલિત—કોઈના કબજામાં ન આવે એવી, હંસને
 પકડવાની મૌલિક તરફીબની. ૨. ધીરે—વિશ્વાસ મૂકે. મહારાજે
 —ભગવાને, જમદીજે. ૩. પાણુપંકજ—પાણિપંકજ, કમળ જેવો હાથ,
 —હાથનું કમળ. ચોરુખચો—સેવાન અને વનસ્પતિવાળો હોળ. ૪.
 વિકાસી—વિસ્તારી, ખોળી કરી. ચલાશ—આખો. પ્રીમલ—પ્રિય,
 સુગંધ. ૭. હલ્યા : 'હે અલ્યા'ના રૂત ઉચ્ચારણે બનાવેલો શબ્દ
 હશે ? કે, 'અલ્યા'માં 'હંકાર પ્રદક્ષિ યર્ષ' ('ઉત્સાહ'નું 'હુલાસ'
 —સં. ૦ 'ઓહોલાસી' કડવું ૭૮—થાય છે તેમ) બેખબો હશે !

કે, સંસ્કૃત હલે સાથે એને સમપણ હતો—હલે કહીને જીને સંખો-
 ધાય તો ‘હલ્યા’ કહી પુરુષને, એમ ! ગાઠુઓ—પક્ષો, ગઠિયો :
 ‘ઠગ’ પરથી—વર્ણવ્યત્યયથી ? ગાઠો—ઠગાયો, ઝઘાયો. મૂઝ્યા—સ્વા-
 ભાવિકનાના લાભાર્થે અને શ્રોતમનરંજનના હેતુથી આખ્યાનકારે કરેલો
 ઐરક્ય બોલીનો લાક્ષણિક પ્રયોગ. હું—હુંને, મને. ૧૦. લીયા—લેયા,
 લાઈ. પ્રેમાનંદ આ ગામડી સખ્દ આખ્યાનમાં ધણી વાર વાપરે છે.
 વ્યવહારની જીવતી વાનગીતિયા લાપા પ્રેમાનંદ સફળતાપૂર્વક ધારે
 ત્યારે વાપરી બાણે છે એનો આ એક નમૂનો છે. ૧૦-૧૧ : હંસે
 કરેલાં નળના વખાણથી ઉત્તેજાયેલી દમયંતીની જિજ્ઞાસા માનસશાસ્ત્રની
 દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક છે. હાથેયો—હાથમાંથી; (ત-દા. ત. પ્રામત-
 થકિ-થો) ૧૩. ડાઝ—ઠાટર, બખોલ. મોરપીછ...જેવાં : મોરપીછના
 વચ્ચા ચાંદલા જેવાં, ફક્ત શોભાનાં. નળને વખાણવાની અને દમ-
 યંતીનું કુટુમ્બ વધારવાની આ રીત સ્પૂળ છે ૧૪. વેહેવલ-વિહવળ
 ૧૬. છે કુંવારો કે...જીસહજ પ્રજા ! કળકળી—કમકમ કરીને;
 સરં કલગાન, કલકંસ, કલરવ જેવા શબ્દો. ૧૬. અન્યા—અન્યામ.
 ૧૮-૧૯. સંભારો ઠડવું ૪, કડી ૭-૮. એક જ કલ્પનાનો બીજી
 વાર ઉપયોગ એની તાજગી અને ચમત્કૃતિ ઓછી કરે. પણ પ્રેમાનંદ
 અતુર છે, તેણે પહેલી વાર ચંદ્રની તો આ વખતે મૂર્તની વાન કરી
 છે. નારીને વર્ણવવા ચંદ્ર ને પુગલે મારે મૂર્ત : ઠેવું મુલગોચિત !
 કડી ૧૯-૨૦માંની કલ્પના બુઝો. મૂર્ત સવારસાંજ ઓણું અને મધ્યાહને
 પૂર બહારમાં તપે છે એનું કારણ સવારસાંજ નળ બહાર નીકળતો
 હોય છે, અને બપોરે એ આગમ લેવા મહાવચમાં મથો હોય છે, તે
 છે ! મૂર્તનેય ઝંખવતી નળની કપ-અભાકના આવા વર્ણનથી દમયંતી
 પંછી કેમ એના તરફ આકર્ષાય નહિ ?

કડવું ૧૨

(હસની નળપ્રમંસા ચાલુ, અને તેથી દમયંતીના હૈયમાં લડાવેલા વેપ.)

૧. ‘પણ નળની જોડી મીઠું, મહોનળમાં એવો ઠાઈ નહિ.’

એક સારો પાઠ. મીઠવું—મેળવું. ૨ જુગમ રવિમુત—સૂર્યના એ જોડિયા પુત્રો, અશ્વિનીકુમારો. સૂર્યનું તેજ ન ખમાવાથી અશ્વિની (ધોડી)નું ૩૫ ધારણ કરી જોડેલી તેની સ્ત્રી મુવણમાં પોતે અશ્વનું ૩૫ લઈ સૂર્યે અશ્વિનીકુમારોને ઉત્પન્ન કર્યાની પુરાણકથા છે. અશ્વિની-કુમાર પુરાણોના કલા પ્રમાણે ખૂબ સુંદર ગણાય છે. જાય...નાખી વાટ—રવિમુત અશ્વિનીકુમાર નળરાગના ૩૫ આગળ ઝાંખા પડી જઈ વાટ નાખી જાય છે એટલે રસ્તો છોડી સંતાઈ જાય છે. ‘યુગલ રવિચંદ્ર ૩૫ આગળ નાખી જાય વટ’ એ પાઠમાં સૂર્યચંદ્રની જોડી નળના ૩૫ આગળ ઝાંખી પડી પોતાનો વટ તણ દે છે એવું નિરૂપણ છે. ૨. ગંભીરતાએ..... ખારાટ—નળ મંભીરતામાં સાગર જેવો છે, પણ અર્જુનના-સાગરમાં તો ખારાટ-ખારાટ છે, નળમાં એ નથી. ઉપમેય નળને ઉપમાન સાગર કરતાં ચડિયાતો જતાવવામાં આવ્યો છે. વ્યનિગે અલંકાર. પંક્તિમાંનો સખ્દાનુગ્રાસ ધ્યાનમાં લો. ૩. આદાન—આદિત્ય, સૂર્ય. પૂષ્પ—પ્રીત, પૂંક. ચંદ્રના કળાક્ષય અને સૂર્યની મેરુપ્રદક્ષિણાને અનુક્રમે નળની શીતળતા અને તેજને આભારી ખનાવ્યાં કવિએ! ૪ થી ૧૦ કડીઓમાં અતિશયોકિતવિશ્વાસ અને લોકરંજક આખ્યાનકારનો વિનોદ એક સાથે જોવા મળે છે. એવે પ્રસંગે ઔચિત્યવિવેક પ્રેમાનંદ ઘડીલગ કેવો નેવે મૂકી દે છે! ૫. ઇન્દ્રજીવિ—અશ્વર્યના મુક્ત (સ્પર્ધા)માં. ૭ હિમમુતા—હિમાચલની પુત્રી, પાર્વતી. નારીને જતી જોવાય—પોતાની સ્ત્રી શત્રી ૩૫વંત નળ પામે ઘડી જાય નહિ તેની ચોકી કળા! ૮. ધીરે નહિ—એમના પર વિશ્વાસ રાખી તેમને એકલાં મૂકે નહિ. ૯. રવાહા—અશ્વિની પત્ની. ૧૦. રજે ઠરતી નારી—રજે પોતાની સ્ત્રીઓ—રોહિણી તે રજાદે—નું ચિત્તનળ પર કરે! નારદજી...બ્રહ્મચારી—પોતાની પત્ની ૩૫વંત નળ પર મોહી પડે એ પરિસ્થિતિ આવવા જ ન, રવા. ચાહુ નારદ પહેલેથી જોતી ગયા અને પડણ્યા જ નહિ! જસ-ચક્ર. ૧૨ પાંચમા કડવામાં જેમ નારદે દમયંતીના નામની, તેમ અહીં

કે, સંસ્કૃત હલે સાથે એને સગપણ હશે—હલે કહીને જીને સંજો-
ધાય તો 'હલ્યા' કહી પુરુષને, એમ! ગાઠુઓ—પક્ષો, ગઠિયો :
'હા' પરથી—વર્ણ-અત્યપથી? ગાઠો—હાથો, ઝઘાથો. મૂઝા—સ્વા-
ભાવિકનાના લાભાર્થે અને શ્રોતૃમનરંજનના હેતુથી આખ્યાનકારે કરેલો
ઐરક જોડીનો લાસણિય પ્રયોગ. હું—હુંને, મને. ૧૦. લીયા—લેયા,
ભાઈ, પ્રેમાનંદ આ ગામડી શબ્દ આખ્યાનમાં ધણી વાર વાપરે છે.
વ્યવહારની જીવતી વાનચીતિયા ભાષા પ્રેમાનંદ સદ્ગુણપૂર્વક ધારે
ત્યારે વાપરી જાણે છે એનો આ એક નમૂનો છે. ૧૦-૧૧ : હંસે
કરેલાં નળના વખાણથી ઉત્તેજાયેલી દમયંતીની જિજ્ઞાસા માનસશાસ્ત્રની
દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક છે. હાથેયો—હાથમાંથી; (સ-દા. ત. પ્રમત્ત-
થહ-યો) ૧૩. ડોઝ—કોટર, બખોલ. મોરપીછ...જેવાં : મોરપીંછના
વચસા ચાંદસા જેવાં, ફક્ત શોભાનાં. નળને વખાણવાની અને દમ-
યંતીનું કુતૂહલ વધારવાની આ રીત સ્પષ્ટ છે. ૧૪. વેહેવલ-વિહવળ
૧૬. છે કુંવારો કે...ઓસહજ પ્રમ! કળકળી—કલકલ કરીને;
સરં કલગાન, કલહંસ, કલરવ જેવા શબ્દો. ૧૬. અન્યા—અ-યામ.
૧૮-૧૯. સંભારો કડવું ૪, કડી ૭-૮. એક જ કલ્પનાનો બીજ
વાર ઉપયોગ એની તાજગી અને ચમત્કૃતિ ગોળી કરે. પણ પ્રેમાનંદ
અનુર છે. તેણે પહેલી વાર ચંદની તો આ વખતે મૂર્ચની વાન કરી
છે. નારીને વર્ણવવા ચંદ ને પુરુષને માટે મૂર્ચ : કેવું સુભગોચિત !
કડી ૧૯-૨૦માંની કલ્પના જુઓ. મૂર્ચ સવારસાંજ ઓછું અને મધ્યાહને
પૂર બહારમાં તપે છે એનું કારણ સવારસાંજ નળ બહાર નીકળતો
હોય છે, અને બપોરે એ આગમ લેવા મહાવચમાં ગયો હોય છે, તે
છે ! મૂર્ચનેય ઝંખવતી નળની રૂપ-સભકના આવા વર્ણનથી દમયંતી
પાંખી કેમ એના તરફ આકર્ષાય નહિ ?

કડવું ૧૨

(હસતી નળપ્રસંસા ચાણ, અને તેથી દમયંતીના દૈયાના લક્ષ્યનો વેધ.)

૨. 'પણ નળની જોડી મીઠવું, મહોનજમાં એવો ઠાઈ નહિ.'

એક સારો પાઠ. મીઠવું—મેળવું. ૨ જુગ્મ રવિમુત—સૂર્યના બે
 જોડિયા પુત્રો, અશ્વિનીકુમારો. સૂર્યનું તેજ ન ખમાવાથી અશ્વિની
 (ધોડી)નું રૂપ ધારણ કરી બેઠેલી તેની સ્ત્રી મુવણમાં પોતે અશ્વનું રૂપ
 લઈ સૂર્યે અશ્વિનીકુમારોને ઉત્પન્ન કર્યાની પુરાણકથા છે. અશ્વિની-
 કુમાર પુરાણોના કલા પ્રમાણે ખૂબ સુંદર મળાય છે. બાપ...નાખી
 વાટ—રવિમુન અશ્વિનીકુમાર નગરાગ્નના રૂપ આગળ ઝાંખા પડી જઈ
 વાટ નાખી જાય છે એટલે રસ્તો છોડી સંતાઈ જાય છે. ‘યુગલ
 રવિચંદ્ર રૂપ આગળ નાખી જાય વટ’ એ પાઠમાં સૂર્યચંદ્રની જોડી
 નળના રૂપ આગળ ઝાંખી પડી પોનાનો વટ તણ દે છે એવું નિરૂપણ
 છે. ૨. ગંભીરતાએ..... ખારાટ—નળ મંબીરતામાં સાગર જેવો
 છે, પણ અણવર્મા-સાગરમાં તો ખારાટ-ખારાસ છે, નળમાં એ નથી.
 ઉપમેય નળને ઉપમાન સાગર કરતાં ચડિયાતો બતાવવામાં આવ્યો
 છે. બનિરેક અલંકાર. ચંકિતમાં સખ્દાનુપ્રાસ ધ્યાનમાં મે. ૩.
 આંદન—આદિત્ય, સૂર્ય. પૂછ—પ્રીક, પૂંક. ચંદ્રના કળાક્ષય અને
 સૂર્યની મેરુપ્રદક્ષિણાને અનુક્રમે નળની સીનળતા અને તેજને આભારી
 બનાવ્યા કવિએ ! ૪ થી ૧૦ કડીઓમાં અનિચયોક્તિવિલાસ અને
 લોકરંજક આખ્યાનકારનો વિનોદ એક સાથે જોવા મળે છે. એવે
 પ્રસંગે ઔચિત્યવિવેક પ્રેમાનંદ ઘડીબર કેવો નેવે મૂકી દે છે ! ૪.
 ઇંદર જુહધી—અશ્વર્યના મુદ્ધ (રૂપમાં)માં ૭. હિમમુતા—હિમાચલની
 મુતી, પાર્વતી. નારીને જતી જોવાય—પોતાની સ્ત્રી રામી રૂપવંત
 નળ પામે દોડી જાય નહિ તેની ચોકી કથા ! ૮. ધીરે નહિ—
 એમના પર વિશ્વાસ રાખી તેમને એકલાં મૂકે નહિ. ૯. રવાહા—
 અમિની પત્ની. ૧૦. રએ ઠરતી નારી—રએ પોતાની સ્ત્રીઓ—
 રાહિણી ને રવાહ—નું ચિત્ત નળ પર ફરે ! નારદજી...બ્રહ્મચારી—
 પોતાની પત્ની રૂપવંત નળ પર મોહી પડે એ પરિસ્થિતિ આવવા જ
 ને કેવો ચત્ર નારદ પહેલેથી એની મયા અને પરવચા જ નહિ ! જસ-

હંસે નળના મામની, સાર્યના સિદ્ધ કરી દેખાડી છે. પુરુષોને અદે-
ખાર્ષના અને સ્ત્રીઓને કામના અનલથી તે બાળતો હતો માટે તેનું
નામ પડ્યું નળ ! ‘દમયંતી’ નામની ;સાર્યતાને હમનો તર્ક તો
પ્રેમાનંદે બાલણ પાસેથી લીધો છે, પણ નળના નામ વિશેનો તો
એની શોધ છે. આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદના આતુર્યની એ નિદાની.
બુઝાતું—બજારના કૂદતનાં નામ બનાવવાના પ્રયોગનો બીજો આલો-
દાખલો ‘કરતુ’ (કડવું ૪૫) ૧૩. જેણીએ...કરવત—કાશી જઈ
આધાને કરવતથી વહેરાવવાથી બીજે જન્મે મનેવાંછિત મળે એ મધ્ય-
કાલીન લોકમાન્યનાનો ઉદ્દેશ્ય.

૧૪. સરખાવો, ‘જેણે જઈ નગરાગ્ન જન્યો તે બીજી વાર ન
માગે.’ (‘નળાખ્યાન’—બાલણ). ૧૫. તેમ...વેવિશાળ—હંસને
વિજય; દમયંતીને નળને વડવાનો પ્રગટેલો અભિમાન. ‘તેમ’ ને બદલે
‘જેમતેમ’ પાઠ સામે છે. કદાચ કદિયાએ જ ‘જેમ’ ઉડાડી દીધો
હશે. મેળ—મેળવ. ૧૬-૧૭ : હંસ મેધો થાય છે ને નળનો બાવ
વધારી દમયંતીની આતુરતા વધારે છે. વામણો. આંખાકુળ :
સરખાવો, પ્રાંશુલએ ફાલે લોમહદ્વાહુરિવ લામન : (રણના) : પ્રેમા-
નંદનો કાલિદાસ-પરિચય. ખપ.. ભૂત—ખપ કરીને—અમ લઈને
તેને પરણાવીશું તો તેને તારા સરખું બૂત પરણાવીશું ? નળનો મહિમા
હંસ પાસે વધારાવવામાં પ્રેમાનંદને ઔચિસનો ખ્યાલ રહ્યો નથી.
‘બૂત’ ‘ખૂત’ (મૂર્તિ—પૂનશુ) એ અર્થમાં હોય ? ૧૮. નિમ્નઞ્ઞ—
નિર્ભર્ત્સના—તુચ્છકાર કરે છે, સરખાવો, ‘નળ નિમ્નઞ્ઞો નળે રે,’
‘પોતે પોતાનું આપ નિમ્નઞ્ઞ’ (૨૧-૩૧). મિત્રાચાર—મૈત્રી.
૧૯. રનેહ તે સાત કંમનો—સાત ડગલાં સાથે આજ્ઞાથી મૈત્રી
થાય એવું શસ્ત્રવચન છે. ૨૦. પાથે લાગું ને નળ મારું—
પ્રેમાનંદનું ભાષાપ્રભુત્વ બતાવતો લાઘવયુક્ત વાક્યપ્રયોગ. નહીંતર
પડશે ઘણું રે—નારદનું દમયંતીરૂપવર્ણન સાંભળીને નળને લેખ-
કામલવર અને વિરહવર્ત્તિ બાળવા લાગ્યો, તેમ દમયંતીને પણ નળ-

પ્રશંસાના અવલુચી જ નજ માટે જીવજોલી એવી જ ઉત્કટ પ્રીતિજંબના.
'પ્રાણ જશે ને પિંડ પડશે' એવું નિરૂપણ તો આખ્યાનકારનું ઉત્કટ
આલેખન. પિંડ—કાયા, શરીર. ધણી—ધરણી (૫૨).

કડવું ૧૩

(દમયંતીની યાચના: હસનું તેને વિશ્વાસ આપી નૈષધ-મનન)

૧. આગલા કડવામાં દમયંતીને 'હો ભાગિની' કહેનાર હંસ
અહીં દમયંતીને 'બહેન' કહે છે એ જોયું? દમયંતીએ આગલા
કડવામાં એને 'ભાઈ' કહ્યો છે (જુઓ ૧૧-૯-૨૦; ૧૨-૧૫, ૧૮).
ભાઈએ બહેનનું કામ તો કરી આપવું જોઈએ ને? વળી સૌંદર્યને
કોઈ કરગરતું જોઈ શકે કે? પણ વસ્તુતઃ નળનું જ કામ કરવા આવેશે.
હંસ 'બહેન'ના 'ભાઈ'નો પાઠ ભગવી 'નિએ નળ પરણાવું તુજને'
કહી પોતાનો હાથ જાંચો રાખે છે. મળતાને—મિત્રને. 'મળતો'
'બળતું' ને 'કરતું' જોવો જ પ્રયોગ.

૨-૪. અહીં હંસના પાત્રને જરાબર ખીસવું છે પ્રેમાનંદે. એ
કોઈ પહેલેણા મુસફીની માફક પ્રથમ નળને મોહમાં નાખવાના કામની
વિકટતા ખતાવી, એ વિકટ કાર્ય (પોતે દમયંતી પર દમાથી પ્રેરણા
મોટો ઉપકાર કરતો હોય એવો દેખાવ કરી) કરી આપવાનું માથે લે
છે, એટલું જ નહિ, તે યર્ષ ચૂકવું જ સમજવા દમયંતીને કહે છે
અને નળ આવે તે પહેલાં કોઈને વરી નાખી, પછી પોતાને ફળેત
ન કરવાની ચેતવણી આપે છે. આ લીટીઓ સાંજળા શ્રોનાજનો,
જેઓ નળની દમયંતી માટેની લગની અને વિરહાતુસ્તા તેમજ હંસના
અહીં આપવાનું પ્રયોજન જાણે છે, તેમને કેવી રમૂજ થતી હશે!
'રખે ત્યાર...થાઉં ફળેત' એમ કહીને વસ્તુતઃ તો હંસ દમયંતી
અન્ય કોઈને વરે નહિ, એટલું કામ પાકું કરે છે. હંસનું (વસ્તુતઃ
પ્રેમાનંદનું જ ને?) આ ચાતુર્ય નૌષધપાત્ર છે. પાશ—જળ,

યુક્તિ. ઘેસો—દમયંતી માટે. આફ્ણીએ—પોતાની મેળે (આત્મના
 એક પરથી). નિર્ધાર—નક્કી. સંકેત—નિર્ધારિત યોજના; અર્થ
 ખોલ, વચન. ૫. હંસ તો આ અનુમાન જ કરે છે, પણ તે
 નીવડે છે સાચું. કવિએ આ રીતે આગામી પ્રસંગનું પૂર્વસૂચન
 કરી દમયંતીને એને માટે થોડી તૈયાર કરી છે. એથી જ તો
 દેવોનાં માગાંનું પ્રક્ષોભન તેને, એવો વખત આવે છે ત્યારે, કશી
 જ અસર કરી શકતું નથી. ઘાતી—ઘાત કરે એવા, કપટી. વહુવાતી
 —વહેવાતી, હેનરાતી. ૬. વેહેરો—મેઢ. નિમેષ—પત્રકારો. દેવ
 ...નિમેષ—દેવના વચ્ચે રજ વગરનાં હોય, તેઓ અંતરિક્ષમાં એટલે
 ધરતીથી અદ્ધર ઊંભા રહે અને તેમતી આંખો પત્રકારા મારે નહિ.
 બીમક પણ આ જ લક્ષણોથી દેવોની પરીક્ષા કરવાનું દમયંતીને
 રત્નમાં કડવામાં જતાવે છે. છ પત્ર લખે—કર્તા ‘તું’ અધ્યાહન.
 જુઓ પાદીનર ‘લખજે.’ સ્વયંવર અને પત્રલેખનનીય સૂચના હંસ
 દમયંતીને કરેલો જાય છે. ૮. રાખ્યાનુપ્રાસ જુઓ. ૧૦. ટાળી—
 વિના. ૧૨. રાખ્યાનું—રક્ષ્યાનું, ઉપાર્યાનું. અમિત્રી—વિરદના
 અમિત્રી. ૧૩. અલેતી—અણસમજ મુઝા, હલેતી. ૧૪. ગુઝ—ગુણ
 ખાનગી. ગુણ વાત કહી જેની સદાય મંગાય એવો નિકટનો મિત્ર
 અને ભાઈ હંસ દમયંતીનોય બની ગયો, જેમ નળનો બન્યો છે
 તેમ! વાળુરોગે...વેદના—વિરદની. ૧૬. વૃદ્ધની...છંચે—તું કરી
 જાય છે એ વાત ઉમરે પહોંચેલા તારા જેવાની છે, એ કંઈ નાના
 છાફરાએ કહેલી નથી કે એના પર વિશ્વાસ મૂકી ન શકાય. ૨૦.
 ૨૬—લગની.

કડવું ૧૪

(હસે નળને આપેલા પોતાના કાર્યનો અહેવાલ)

૨ માન્યું તારું અંતરકર્ણુલ—પોતાની પ્રિયતમા મિત્રને
 ગમી કે કેમ તે જાણવાની નળની ઉત્કંઠા અને મિત્રની પસંદગીમાં

એનો વિશ્વાસ. ૪ શેષ નારદેય નળને દમયંતી વિશે આમ જ કહ્યું હતું ને? જુઓ, ૪-૩. ૫ પ્રસ્થાને—હિતમ સ્થળે; યાત્રા કરાવીને પૃથ્વી પર. અમરાપુરી—દેવોની નગરી ૬-૯. મુખનિવૃત્ત—મુખી, સંતુષ્ટ. ૭. શબ્દાનુગ્રાસ જુઓ. વાસવ—ધન. વિરંચિ—ધના. વાસ મુખ—કુંદનપુરનિવાસનું મુખ. ૮. પ્રથમ પંક્તિ: રાજ્યએ નિરાચર-પણું કરનારા ચોર વગેરેની વિદ્યા એટલે ધધેા છોડાવી તેમને કિશાચર એટલે દિવસ-ચરનું, જેને છુપાવવું પડે નહિ અથવા જેનાથી શર-માવા જેવું હોય નહિ એવું, કામ કરતા કર્યા જીગમ કંપાટ...જામ છ—એ પુરમાં એ (જીગમ) કમાડને (કપાટને) વિયોગ હતો, એ આડે પહોર (અષ્ટ જામ) જુદાં (જુઓ) અણવાસેલાં, ઉવાડાં, રહેતાં હતાં. ચોરઅખારની ખીક પ્રગળે હતી જ નહિ. જુઓ, ‘ભય એક તરફરને વરતે, કમાડને વિજોગ છ.’ (કડવું ૬૪-૩૦). ૯ કર્મન્યાગ...શિકાર ને પ્રાણીહિંસાના કાર્યનો ત્યાગ. ઉચાર એક...ધ્વજ છ—એ રાજ્યમાં ઉચાર (સક્ષોભ ચિંતા) એક અધર્માને જ રહેતી, ખીજ કોઈ ને નહિ; કંપતી એક ધ્વજ જ, ખીજ કોઈ ને કંપવું પડતું નહિ. અસં-કાર, પરિસંખ્યા. સગખાવો છેલ્લા કડવામાંનું નળના રાજ્યનું વર્ણન. જીમકના ધર્મરાજ્યનું વર્ણન (કડી ૬-૯) અહીં ખાસ જરૂરી ન ગણાય, જેમ તેના આવાસમાંની વાટિકાની વનસ્પતિનું (કડી ૧૨-૧૭) પણ. પરંતુ આખ્યાનકાર તેના સમયની સાહિત્ય-રૂઢિને અનુસરે છે. ૧૦ જીવન...વીતેછ—ત્રણ જીવનમાં હિતમ. વીતેક—અનિરેક. ૧૧ જોમ—માળ. દમયંતીની રસિકાઓની સંખ્યા જુઓ! પુરાણકારોની માફક આપણે આખ્યાનકાર પણ એમ આંકડામાં દાંર નથી! ૧૨-૧૬: સરખાવો, છૂટા કડવાનું વનવર્ણન. અહીં પણ એ જ પ્રકારની વૃક્ષ-યાદી પ્રેમાનંદે ધરી દીધી છે. આંખાસાખ શેલડીછ—કેરી અને શેરડી; અથવા, શેરડી જેવી ગળા કેરી. ૧૩ નેત્ર—નેતર. ૧૪ ખટપટ—જમર. ગુંબગુંબ—ગુંબસ્ત. ૧૫ ખડોખડી—લનાગૃહ, જલસ્થાનક (પાણી-ના અવાહથી ચોમેર ઘેરાયેલા બોંબનગિયા વાળો મંડપ). ‘ખડોખડી’

૩૪માં આ શબ્દ ભાલજીની 'કાદંબરી'માં ઉત્તરભાગમાં આવે છે, જેની વ્યુત્પત્તિ કે. હ. ધ્રુવે જલ+કુલુફ (પદોનો વ્યત્યાસ અને સ્તીપ્રલાયનો ઉમેરો) એમ આપી છે. (જુઓ! ભાલજીની કાદંબરી—ઉત્તર ભાગ. પૃ. ૧૪૦).
 વેલ...ખલોખલી—વેલ્ય અને સુમધી વાળાવાળા ખલોખલી હતી, જેમાં 'શીતળ વાય સમીરણ'. વયણુ—વચન કલરવ રથણ (રજની)—રાત્રિ. ડોલે રાજા ગીરણ—પક્ષીઓના એ કલસંગીત (ગિરા—ગીર) થી રાજા ડોલતો (આનંદ પામતો) હતો. એ પંખીઓના ગાનથી, હે રાજા, ગિરિ પણ ડોલી જોડે—આવા અર્થ થાય ખરો, પણ એ ખેસતો નથી. આ પંક્તિનાં પાઠાંતરો ઘણાં છે. બધા પાઠ વિચારી જુઓ. ૧૭ શબ્દાનુપ્રાસ નોંધપાત્ર. ૧૮ હવો—થયો; (મૂલક—મૂઝકે—હવો). ગોપવીને—ગુપ્ત રાખીને, ચંતાડીને. ૧૯ ઈંદુ આંબો માથે છ... જુઓ ૧૦-૧૩. ૨૦ બાળી—ખાસા. અટારી (અટ્ટલિકા)—અમાસી. તીક્ષ્ણ—'જોતી' નું વિશેષણ નહિ, પણ 'નેત્ર' નું; અણિયાળાં નેત્રથી. ૨૧ અકાળે—મધરાતે, મારે અકાળે; કવખતની.

કડવું ૧૫

(હસે નળ પાસે કરેલી દમયંતીસૌંદર્યપ્રસાસ)

દમયંતીરૂપનર્ણનને અપાયેલું આ કડવું આખ્યાનકાર ભટ્ટ પ્રેમાનંદમાંના કવિ પ્રેમાનંદનું ૩૬ું વર્ણન કરાવે છે નારદે કરેલી દમયંતીના સૌંદર્યની પ્રશંસા સાથે હંમે કોણું આ વર્ણન અંદર વપરાયેલા અલંકારોની દૃષ્ટિએ અરપ્રાપ્તવા જેવું છે. આગસામાં અતિ-સયોક્તિનો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં થયો હતો; આમાં ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક, ઉપમા અને અતિસયોક્તિનો પ્રેમાનંદની રસિકતા, કવિત્વલીલા અને અલંકાર-પ્રભુતા બતાવતો ઊઠાંબરો વિનિયોગ થયો છે. બને વર્ણન એકમેકનાં પૂરક છે. બંને મળીને દમયંતીનું જેવું અપૂર્વ સુંદર ચિત્ર કલ્પનાશીલ વાંચનારના ચિત્તમાં જીવું કરે છે! કડવાની કેટલીક પંક્તિઓ પ્રેમાનંદ પર નાકર અને ભાલજીનાં નળાખ્યાનોની કંઈક અસર

હોવાનું જતાવે છે ૧ ગર્વિષ્ઠ વેલડી—રૂપમતા. પાદતરો જુઓ. કદળીસ્થંભા...વેલડી—કળના યાગ્રદા જેવી બે (જુગ્મ) સાહેલડી વચ્ચે ઊભેલી વૈદર્ભી (વિદર્ભની રાજકુમારી)—દમયંતી સોનાની વેલ જેવી લાગતી હતી. સુંદર ચિત્ર । રૂપક અવંકાર. ૨ હેમની—મોનાની. અવેષકુલે—અવયવરૂપી કૂલે. અવયવોરૂપી પુષ્પો જેના પર ખીલ્યા છે એવી સોનાની વેલ દમયંતીને અડી કવિએ કહી છે. ‘જાણે’ એ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક પદથી રૂપકને કવિએ ઉત્પ્રેક્ષાનો રંગ ચડાવ્યો છે. ચક્રિત—સાનંદાશ્ચર્યમૂલક કે પ્રેમાનંદની રસિકતા જુઓ. પૃથ્વી પર દમયંતી અને આકાશમાં ચંદ્રમા એમ બોમ અને બોમ (આકાશ અને પૃથ્વી) પર બે ચંદ્ર સામસામા શોભી રહ્યા હતા । દમયંતીના મુખના ઈન્દુમાં લપાટ પરના ચાંદલા (ખિન્દુ)માં પૃથ્વી પર ઊતરેલ નક્ષત્રમણી (ઉકુગણ)ની સંભાવના કરી છે. ઉત્પ્રેક્ષા અવંકાર. પ્રેમાનંદે લાલણની ‘કાદંબરી’ જોઈ હશે ! જુઓ તેમાંની લીટીઓ :—

મુક્તામાલાર્થ મુખ શોભિ, જાણી ઉકુગણિ ઈન્દુ;

ઉપમા જણિ કલક કલા, ઈન્દુ કુકુંભતિરક સુખિન્દુ.

આકાશમાં તે વખતે ‘ઈન્દુ માથે આવ્યો’ હશે, મારે કવિ આકાશના ને પૃથ્વી પરના ચંદ્રની વાત કરી રહ્યા છે. આ લીટીનાં પાદતરો જુઓ ને તેમની ચોગ્યાચોગ્યા વિચારો. ૪ ઉભે—ક્રમય. અમીનિધિ—અમૃતના ભંડાર (નિધિ), ચંદ્ર. જ્યોતેજ્યોતથી—પૃથ્વી ને આકાશના આ બે ચંદ્રની જ્યોતથી. પાદતરો જોવાં. ૨ અને ૩ ના પાદ વિચારણીય. ૫. ધર્મિમલ્લ—ચોટશે. કુણા—પૃથ્વીની લીટીમાં શેષની કટપના છે તેથી અડી ‘કુણા’ સખ્દનો પ્રયોગ. કુણા—મસતક. ‘ગોરુજો શોભાવી રહે’ પાદ ઉચ્ચિત ધામ જોઈએ—ચોટવાનું આશ્ચર્ય. શકે—દુર્લભ, માય, મન્વે જેવા શબ્દો જેથી ઉત્પ્રેક્ષાવાચક સખ્દ; જાણે. રંધું—ટકડું, ટેકડું. ૬. અડી દમયંતીનાં નેત્રાનું વર્ણન છે. એમાં હરણ (કુરંગ)ની આંખ (દમ)ની ચપળતા હતી. જાણે ખંજન પડી જળમાં પડી ઊંચી લાંબી પૂંછડી હવામાં ફરતાં હોય એવાં એ

લાગતા હતા. નેત્રો એટલા લાગ્યા હતા—લાગ્યા નેન સૌદર્યનું લક્ષણ
 મનાય છે—કે તેની આંખોએ જાણે તેના કાન (અર્થ) વીધી સોયનું
 કામ કર્યું હતું (અર્થ નીમડિયા) અગ્નિ, 'દશમ સ્કંધ' ક ૧૩૮માં
 કુખમાં પ્રેમાન દે કરેલું વર્ણન 'લોચનઅગ્ર અવલે અડિયા રે, શુ
 ખજન માલે પડિયા રે' 'અણે'ને માટે 'ગાલે'નો પાઠ ફા ૧, ગુ ૩
 અને ગુ ૧ એ ત્રણ હસ્તપ્રતમાં છે પણ ખરો એ પાઠ પ્રમાણે
 દમયતીની આંખો તે જાણે માન પર બેઠેલા ખજન ! 'મોય'નું
 પાઠાત 'સાયક' (= માણ) એક બીજી નસિક ઉત્પ્રેક્ષા ગૂં કરે છે
 જ. ડાડાળાં અંબુજ—ડાડાવાળાં કમળ. તેની લખ્મરો તે ધનુષ્ય
 (ચરાસન), દષ્ટિટાક તે બાણ (ચરા) અને બાણ દેહવાવાળા બે
 હાથ (ભુજ) તે એના દાવભાવ એ ગીતે દમયતીનાં કમળ જેવાં નયન
 મોહનું ક્ષેત્ર એટલે સામાને મોહવશ બનાવવાનાં સાધન હતા એમ કવિ
 કહે છે અલકાર, ઉત્પ્રેક્ષારથો રૂપક ૮. દમયતીના ગાન (ગનરથગ)
 ને નારંગી (ના-ગફળ), તેણે બેઠી કાને પહેરેલી અકોળીને સૂર્ય (આદિત્ય)
 અને ચંદ્ર (ઈંદુ), તેના અધઃ (હોદ)ને લાવ મેનું ચન્ (દ્વિજ)ને હીરા,
 અને સૂર્યવારને (શ્ચીજ પા' પ્રમાણે ઇન્દ્રવાને) સોનું કસ્વાની કમોળી
 કહી છે અલકાર, રૂપક આ લખની વેગા પ્રેમાનહની કલ્પના 'ત્રી
 ઝડપથી કામ કરતી હશે ! ૯ મુખ (આનન) પર પોપટ (ખી), અને
 મોર (શિખડી) સોહે છે (પોપટ તે એનું પોપટની ચાંચ જેવું નાક,
 અને મોર તે એની ચાણીનો) અને રૂપાઈને (અણખી) કોચન (મળી)
 બોલે છે (એ છે દમયતીનો વાણી-દંડકાર) આમ દમયતીની કમનીય
 કાચાઈની લતા પર એ પાખી જોયા એમ હસ કહે છે ઉપમેયના નિર્દેશ
 વિના ઉપમાનથીજ તેનું સુદર વર્ણન કવિએ કર્યું ! અનકર. રૂપક
 'નવ. વતી—મારી ધીરજ નહીં ૧૦. સ્વાર્તામિ'દુ—વાગીમાન
 મોતી મેં' આસ—હસ રહ્યો ને ! હસ મોળી ચરનામે છે એ કલ્પનાનો
 ઉપયોગ ઉદર. અંબુજ અલકાર, રૂપક હસની દમયતીના ઉદર—
 સંગેવ અને તેમાના આભરણ—કમળ જેઈ લા જઈને ગહેવાની ઈચ્છા

પણ સ્વાભાવિક કવિની ચાતુરી ૧૧. દમયતીની નાભિ તે કમળ (નીરજ),
 ને કટિમેખના તે એ ઉદર-સરની પાગ રહે અમારો—દમયતીની
 પ્રતિ હસ જેવી, એ અહીં મુચવાય છે આગળ વધી દમયતીની રોમાવનિને
 એના ઉદર-સરના તીરવટો (દ્રુમ), સ્તનને એના કાઠ પરના ટોડવા
 અને એના ઉરમડળને એનો આવરો કહી કવિ પેનું ઉદર-સરનું રૂપક
 તેની વિગતો સાથે પૂરું કરે છે એ ને કલ્પના! ૧૨ અગરંગ .
 જોખન—દમયતીના એ સ્વરૂપ-સરોવરના તરંગ તે એનો વર્ણ (અગરંગ)
 અને યૌવન પાર્શ્વર, સ્વરૂપદ્રહ—રૂપનો ધરો (દ્રહ) ૧૩ કચ્છભૂપાનુ
 ચોટનાનો ગોફો કદલીપત્ર—કેળના જીધા પાદડા જેવી દમયતીની
 પીઠ દમયતીનો ગોફો તેની પીઠ પ-પના થતા અવાજમાં હાથી
 ભિગથાળી પાછળ લાગેના સિદ્ધના પ્રહારના શબ્દની સભાવના કરી છે
 આ મિહ તે દમયતીની કટિમા ગહેવો, અને હાથી તે એની હાથી
 જેવી ચાત પ્રેમાનન્દનો ઉ-ડ કર્તવ્યવિનાસ પાર્શ્વરે ‘કુચ્છભૂપાનુ,’
 ‘કચ્છભૂપાનુ’ અને ‘કચ્છનભૂપાનુ’ ગોફો કળા છાતીને કોઈ
 અનકાર મુચવે છે પચાએણુ—મિહ મેગલ (મદકલ-મયગનુ-
 મર્મન-મેગલ)-હાથી પાર્શ્વરે જુઓ ૧૪ કવિની કલ્પના ક્યાની ક્યા
 જાય ! દમયતીની કાયા-ઝળની ડામી જમણી મે (જુગમ) શાખાઓ
 પર ગન્ધી ખેડ પામી પેના ઉદર-સરના જગ ઉપર ચડ્યા હ્યા એને
 એ કમળ (અણુજ) મળ્યાં, અને લમગ (મધુર) પણ એ કમળ તે મે
 સ્તન કે મે આખો ? મધુર કે સ્તનમુસુક, કે પાંપણો ? ગસિમે કલ્પના
 રોડાવે ‘વેદ’—પહેલી રૂપના પ્રમાણે, નક્કો ખીજ મુજબ ચા
 ૧૫ સ્કંધવદન—પાર્શ્વરેનું જૂથ તપાસો પાર્શ્વર ખર પાંખે-પાણી
 (તાય) વિના (યાખે) જ કમળ (તાયજ) મે હથેળીના, મે સ્તનના અને
 મે આખનાં સક્ષા—સખ્યા ? મનખા ? શાખા ? મુરખુવર—આનું
 અપૂર્વ સૌંદર્ય જોતાં હસ પર થયેલી અસરનું સચોટ નિરૂપણ અભિ
 લાખે—અભિનાયે ૧૬ હાટકરૂપ-સુવર્ણમય ૧૭ હસના પકડાવાનું
 આ વર્ણન ૧૮મા કડવા કરતાં જુદું છે એ જુઓ મોહવાણી—

સૌંદર્યની કેદ ચડાવે એવી મહિસા. ૫૨-પીઠાં. લેધાં—મોંકયાં. ૧૮
 પોણુ—પ્રતિષ્ઠા. ૧૬ બીજી પંક્તિમાં દમયંતીનો પ્રશ્ન ૨૦ પ્રથમ પંક્તિ :
 એ પ્રાણનો નળ છે ? ઉદરનળ છે ? શ્રેદનો—ધરનો નળ (ભોરી, ખાળ) ૭ ?
 કાણુ છે એ નળ ? લોકાંનક—લોકોનો નાશ કરનાર. એ વરણ...
 દેહનો—આગલા ચરણમાં વર્ણવેલા જન્મના જેવો વર્ણ તેનો છે કે શું ?
 પરમ્મથ—પીઠાનો અગ્રભાગ. કશવેક—‘વૃશ્ચિક’ની લલિયાશાઈ જોડણી.
 ‘ભારી હથેલીને વીંછીના આંકડા જેવી તારા પીંછાની અણીથી તેં ભેદી
 છે તેવી જ કામળ કાયા નાશ નાથની હશે !’ દમયંતીનો સોપાનંભ
 કટાક્ષ અને નળ માટે જિજ્ઞાસા. ૨૨ ‘શબ્દ’નાં પાકાંતર ‘શબ્દસ્વર’
 ‘સ્વરપસર’ ને ‘શબ્દશર’ સારાં. ૨૩. અમર—દેવો. દમયંતીની વાણી-
 સુધાની પ્રશંસા. ૨૪. ચનિતા—(ચિન્તા પરથી, સ્વરન્વિતથ થઈ) સ્ત્રી.
 ‘તેની’ ના પાકાંતર ‘શશીનું’ માટે સરખાવો ‘વિધાના’એ વદન
 રચ્યું તવારં સાર ઇન્દુનું હરીઈ’ (‘નળાખ્યાન’—ભાણુ). નખવાત
 ...કીધું—આકાશ (નખ) નખનાં ચિહ્ન (કાંછન)વાળું દેખાય છે. એને
 છેક જિજ્ઞાસુ (ચાળણી જેવું) કયું છે. આ ‘નખવાત’, ‘નખપાત’ કે ‘નખખાત’
 (જુઓ પાકાંતરો) કોનાં ? સ્ત્રી (કે શશી, જુઓ પાકાંતર)નો સૌંદર્યસાર
 લઈ દમયંતીવદન ધડતી વેળાના વિધિના ? કે આવી નારીસૌંદર્ય-
 સાર જેવી દમયંતીને જેવા આકાશ પારનાદેવોએ આકાશપટલને નખથી
 કાણાં પાડી કાણું કરી નાખ્યું તેના ? અસ્પષ્ટ છે. પાકાંતરો ગોટાળિયાં
 છે, ૧૫મી કડીનાં પાકાંતરો જેવાં. ૨૫. સૂર્યચંદ્ર (અહ-શર્વરી-પતિ),
 અથવા અકો અને ચંદ્ર (શર્વરીપતિ)એ બંને આકાશના ગોખમાં (અથવા,
 પૃથ્વી-ગો અને આકાશ-ખ એ બંને પર !) ફરે છે તે જાણે દેવો (સુર)
 દેવી વૈદર્ભીના વદન (વકત્ર)ની આરતી કરતા હોય એ કલ્પનાતરંગ આસ્વાદ્ય
 છે. કવિ પ્રેમાનંદ અહીં ખરાબરનો ચગ્યો છે. ૨૬. સરખાવો:—

‘કળરી પીઠભાર મયૂનો, વડતાં આં વિધાતા પાસ;
 અર્ધચંદ્ર હઈ શિખી કદયો, પૂજી પુષ્પ પ્રકારા.’

(ભાણુ—‘નળાખ્યાન ’)

‘મોર’થીજ દમયંતીના કેસ, બેદુનિ વાદ થયો, તરેરા !
 બધા આગથી બેદુનિ ગયા, ‘સત્ય બોલેનિ, આણે દયા !’
 પુષ્પ ચંદાવી બધા લાગ્યા પાય, ‘વેણી સમતુલ્ય કયમિ ન થવાય;’
 બધા ખીટને દરવા; અર્ધચંદ્ર કાઢ્યો, પરવર્યા.

(નાકર—‘નળાખ્યાન ’)

એનો અર્થ આ છે: દમયંતીના કેસને અને મધૂરના પિતૃહત્યાસને બેમાં
 ઠોણ રહિયાતું એનો વાદ થયો અને બધા આગળ તેનો નિર્ણય
 કરાવવા તેઓ ગયા. બધાએ દમયંતીની વેણીને પુષ્પ ચંદાવી તેની
 સ્વરસાઈ બતાવી અને મોરને * અર્ધચંદ્ર આપી (હાથથી તરત પકડી
 ધક્કો મારી) વિદાય કર્યો. આ સંસિક નર્ક મૂળ નૈષ્ઠ્યચરિત્ત નો છે.
 પ્રેમાનંદે નૈષ્ઠ્યચરિત્ત અથવા બાલણ-નાકરનાં ‘નળાખ્યાન’ બોધ્યાં
 હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ છતાં તેણે અહીં તે તર્કને ફેરવી
 નાખી ચંદ્રને (‘કળાકર’ને) બધા પાસે દમયંતીના ક્યસમુદતી ફરિયાદ
 (રાવ) કરવા જતો કહ્યો છે. (દમયંતીના કાળા ચોટલામાં સહુની ચંકા-
 જીનિ ધરીને? કે, દમયંતી-વદનની આસવીમાં એને આડો આવતો
 માની?) પણ બધાએ તો તેની અપીલ કાઢી નાંખી લેને બોચીથી પકડી
 હડસેલી કાઢ્યો. હજીય તેનાં ચિહ્ન (અંક) ચંદ્રના અંગ ઉપર દેખાય
 છે! ‘કલાકર’નો અર્થ ‘મોર’ કર્તા, મોરની ઠાકના વર્ણાકમાં બધાના
 હાથના અર્ધચંદ્રનાં ચિહ્ન હજી વરતાય છે, એમ અર્થ કરવો પડશે.
 કદાચ કનિના મનમાં આમ જ હોય, અને ચંદ્રને આ લાલુ પાડવા
 પાકાનિશીથી જ આપણે પ્રેમતા હોઈએ. ઘડી...તારા હુવા : ૩, ૪, ૭-૮
 અને ૧૧, ૧૮-૧૯ માં છે તેજ પ્રકારનો તર્ક. ૨૮. જણાવ્યું : ચત-ચામ.

કંઠકું ૧૬

(‘નળા વિરહનો કામ’ અનુભવતી દમયંતી : સ્વયંવરની તૈયારી)

૩-૫ : કામાગ્રિથી બળતી બ્યકિનના ઉદ્વાર. સિદ્ધિકામુત—

* કોઈને બેન્દાથી પાકવા દાખને અર્ધચંદ્રાકાર કરવો પડે છે; તેથી આ
 સંસ્કૃત રહિયોમ.

રાહુ. 'કમળાપતિ વિપ્લવે રાહુનું માથું કાપી નાખ્યું તે કેવું અનુચિત ક્યું છે ! તારથી ગણુ એકલો મસ્તકરૂપ જ છે. જે તેને શરીર હોત તો સારું થાત. એ ચક્રને મળી જત ને તો ચંદ્ર એના જ્વરાગ્નિમાં બળીને રાખ થઈ જત, જેથી એ મારા જેવી વિરહિણીને પોતાનાં શીતળ દિરંગોથી ઊંઘટો કામાગ્નિ વધારી બાળત તો નહિ. 'દમયંતીના આ ઉદ્દમારમાંની ઉત્કટતા કડી ૬-૭ માં પણ છે.

સરખાવો

રાહુ સિર દરિ હેધુ પુગલિક મિથ્યા કહે;

વિરહિણીનુ હેઠીક તે મર્મ માટે નવ લહે!

જકર દેહેત રાહુને, ઈન્દુ પચતો પાપીઓ,

વિરહિણીને પીડવાને વિધાતાએ આપીઓ...

(ભાષણ—'નળાખ્યાન')

પ્રેમાનંદે આ નર્ક ભાસણુમ્મથી લીધો હરો કે નૃપચ ચરિત્રમાંથી ?

તણુખસા—તણુખા. ઠાઠક ચર્ચે—૬૩૪ આપનારા પદાર્થોનો

લેપ કરે. ૧૦-૧૧ : દમયંતીની માતાનું વાતસલ્ય : માતાના ઉદ્દમાર-માંનું પ્રેમાનંદનાં શ્રોતાજનોને આવા સંજોગમાં મૂકાયેલી સમ-કાલીન યુગરાતણુ માતાના જ સ્વાભાવિક સખ્દો એ લાગે એવું યુગ-રાતીપણું જુઓ. દમયંતીને કોઈની મેઝી કે ફૂડી નજર લાગી હોય (દૃષ્ટ... ઓખી) તો ઠણા (આખે-બસત) ઉનારી એ જેવડાવવાની વાતમાં દ્વાપર યુગનો નહિ, પણ સમકાલીન રંગ પ્રેમાનંદે મૂક્યો છે. દૃષ્ટી-દોષી, દોષિન. ઓરિયો—દહાવો. સમેતી—સાજતાજી. પનોતી—મેંઘી. ૧૨-૧૩ : દમયંતીના ઉદ્દમારમાં પ્રેમાનંદને ઔચિત્યભાન રચ્યું નથી. દીકરી મા આગળ આમ બોલે ? ને માતાપિતાને ગાળ દે ? પ્રેમાનંદે ઓખાહરણુમાં ઓખાની આતી ગ્ધિનિના વર્ણનમાં તો હદ વટાવી છે. પૌરાણિક પાત્રોને ક્ષતગૌરવ કરી પ્રેમાનંદ આખ્ય બનાવી દે છે તે આમ કરીને ભોગ 'દુર્લાભ' નહિ, પણ 'સુખભોગ'. આકુલિયે—એની મેળે. પોનાને પર-ણાવવાનું ૨૫૪ મૂચન. કોહોને—કોહ (એને પરણનાર) ને ભાગ્યે એ કદાચ જીવી જાય, માટે એને 'પરણાવી કરો પારખી'. ૨૦. ધવળ—

મંગલ ગીત ૨૧ નિગાણુ—જવાની તૈયારીના કે આનંદના ઉભરામાં

કડવું ૧૭

(હસવિદાય હસની પૂર્વસંવચ્ચા નળનું વિદલિતમન નાગદે દેવોમાં જગાડેલી દમયંતીની કામના)

૧, હૃદય આંધી—આ વર્તન નગના દમયંતી માટેના પ્રેમનું સૂચક. ૩ દમયંતીના પ્રેમપત્રનું લાલચ અને બગ જુઓ ૪ સવ ઝી—સવત્સા, વાહરગાવાળી ૫ કોરગ-કોરગની—હરણ-હ-ણી ૬ સિન—સિદ્ધિ, ફોદ ૭ હસની આ સનાહમાં ખીજ શા માટે ? દમયંતીને વનમાં તણ જવાની પૂર્વજીમિમ ગોઠવવા (જુઓ ૩૨, ૨૦-૨૩) ની નિવાર્ય યોજના સિવાય એની કોઈ સખળ સાર્થકતા નથી દમયંતીનો વિશ્વાસ ગખી નજ હુ ખી ધર્મ મયો હોવાનું કયાય આવતું નથી જ ૮ હસ ને નગની મૈત્રીની કેવી મુદ્દા છાપ પડે છે ' ૯ વેર સખ ન : એકમેક સાથેના (સરં વેર-તમની વાનમાં) સખ ધથી ૧૦ હસ અને નગની આ પૂર્વજન્મમ્યા કેટલીક પ્રતોમાં નથી મહાભારતમાં એ નથી ૧૪ નિર્વાણ—નક્કી, અડી પાદપૂરક જ ૧૬ કાષ્ઠ ભક્ષ કીધું—કાર્મચતામાં બળી મરી ૧૮ ગણીઓ —તારો દેવાદાર, ઝણી ૧૫ ચોફેર—ચોનરફ ૧૬ સાગરમાં તેમ—નજુઓને નીધે ૧૭ ધાસપાણી પણ કટિ (તરામે-તરાજે —ત્રાજવે) જોખાઈને વેચાતા થયા -સકસ (દૂધ, ઘી, તેન, ધાન્ય, ઈં) નું નામ લેવાય એવું ન હતું—તે તો અનિશચ મોચા ધર્મ મયા અરજના (મર્જના)—કમાણી, ગતર ૧૮ ખચખચી—ખીચોખીચ ૩૦ મડપ ... ગાર : આવું વર્ણન પ્રેમાનંદે 'ઓખાદ-જુ'માય ક્યું છે ૩૧ કનો (ક્લહ)—તપ્ત ૩૨ પેર—પરિસ્થિતિ ૩૪ અવગત્ય —અવગતિ દમયંતી સૌ કોઈની સ્પૃહાનો વિષય મની છે એ બતાવવા માટે આખ્યાનકારે ગોઠવેલો વિનક્ષણ તર્ક ૩૬ શુ અપ્સરના

રાહુ. 'કમળાપતિ વિપ્લવે ગદુનું માથું કાપી નાખ્યું તે કેતું
અનુચિત ક્યું છે ! ત્યારથી ગદુ એકલો મસ્તકરૂપ જ છે. જે
તેને શરીર હોત તો સારું થાત એ ચક્રને મળી જાત ને તો
ચંદ્ર એના જલરાગિનમાં બળીને રાખ થઈ જાત, જેથી એ મારા જેવી
વિરહિણીને પોતાનાં શીતળ દિરંગોથી ઊંચટો કામાગ્નિ વધારી બાળત
તો નહિ. 'દમયંતીના આ ઉદ્દગારમાંની ઉત્કટતા કડી ૬-૭ માં પણ છે.
સરખાવો

રાહુનું શિર દરિ હૃદય પુગલિક મિથ્યા કહે;
વિગદિણીનું ઉદીક તે મર્મ મારે નવ લહે !
જહર રેહેત રાહુને, ઈન્દુ પચતો પાપીઆ,
વિરહિણીને પીડવાને વિપ્રાતાએ આપીઆ...

(ભાક્ષણ—'નળાખ્યાન')

પ્રેમાનંદે આ તકે ભાક્ષણમ્થી લીધેા દશે કે નૈવય-ચરિતમાંથી !

તાલુખ્ત્રા—તણખા. ટાઠકે ચર્ચે—ઈંડકે આપનારા પદાર્થોનો

લેખ કરે. ૧૦-૧૧ : દમયંતીની માતાનું વાતસભ્ય : માતાના ઉદ્દગાર-
માંનું પ્રેમાનંદનાં શ્રોતાજનોને આવા સંજોગમાં મૂકાયેલી સમ-
કાલીન યુગરાતણ માતાના જ આભાવિક સખ્દો એ લાગે એવું યુગ-
રાતીપણું જુઓ. દમયંતીને કોઈની મેલી કે દૂડી નજર લાગી હોય (દૃષ્ટ...
ઓખી) તો દાણા (આખે-અક્ષત) ઉતારી એ નેવડાવવાની વાતમાં
હાપર યુગનો નહિ, પણ સમકાલીન રંગ પ્રેમાનંદે મૂક્યો છે. દાખી-
દાણી, દાણિ. એારિયો—દાવો. સમેાતી—સાજતાજી. પનેાતી—મેાંઘી.
૧૨-૧૩ : દમયંતીના ઉદ્દગારમાં પ્રેમાનંદને ઔચિત્યભાત રહ્યું નથી દીકરી
મા આગળ આમ બોલે ? ને માતાપિતાને ગાળ દે ? પ્રેમાનંદે ઓખાદરણમાં
ઓખાની આવી ગ્મિનિના વર્ણનમાં તો હદ વટાવી છે. પૌરાણિક પાત્રોને
ક્ષતગૌરવ કરી પ્રેમાનંદ આખ્ય બનાવી દે છે તે આમ કરીને. ભોગ
'દુલાંચ' નહિ, પણ 'મુખભોગ'. આકુણિયે-એની મેળ. પોતાને પર-
ણાવવાનું સ્પષ્ટ સૂચન. કોહોને—કોક (એને પરણનાર) ને લાગ્યે એ
કદાચ જીવી જાય, મારે એને 'પરણાવી કરે પારખી'. ૨૦. ધવળ—

માર્ત ૩—સર્વિતા. ૧૯ દેવ—દેવને ૨૦ જે—જેથી પાઠના 'જે'
પણ ઉચિત.

કેડરું ૧૯

(નળને દેવોની વિનંતિ અને નળનું દમયંતીના આવાસમાં જોગીવેષે આગમન)

૨ ભાગ્ય...ફરશે. દેવોના મોંમાં કેવી નક વાણી પ્રેમાન દે
મૂકી છે! એ દમયંતીનો મહિમા વધારવા ૩ રક્ષક—દમયંતીના
આવાસના ચોકીદારો, દ્વારપાળો દેવ કહે..નવ દેખે : નળની
મુક્કેલીનો તોડ દેવોએ કાઢ્યો કે નળે જોગીનો વેલ લેવો અને એને
કથું કે એમની શક્તિથી એને દમયંતી સિવાય કોઈ દેખી નહિ શકે.
મહાભારતમાં આ પાછળી વાત આવે છે, આગલી જોગીવેષની નહિ.
૪ ચાર...મારા—દેવોને આના સન્નેગોમાં વર્તતા સામાન્ય માનનીઓ
જેવા કેવી સ્વાભાવિક કલાથી પ્રેમાન દે બનાવી દીધા છે તે જુઓ.
સહુસારા—ઈશાગ, મૂચન અદકા—(અધિક પરથી), વધુ ૫-૬
રૂપવંત...નવ સાંભળશે—દેવોની ચિન્તા, તેથી જ તેમણે નળના
કામની તપાસ રાખવા હમી કરી કહે છે તેમ 'અનુચર એક મેક-
લીઓ' દેવોમાં પૂરેપૂરું સ્વાભાવિક માનુષી આચરણ પ્રેમાન દે
આરોધુ છે દૃષ્ટદંષ્ટ—સરખાવો, મટિમીટ નવ સાંભળો—કર્તા, દમ
યંતી, આગલી પકિતની 'તે'. ૬ શીખવ્યો..તેખ—દેવોએ નળને
શીખવ્યું કે તુ આશુજેષ (તામસ) રાવવાળી તીખાસ (તિખ) ધારણ
કરજે, (જેથી, એમના મનમાં એમ કે દમયંતીને એની પ્રત્યે અણગમે
યશે). ૭ દેવે...મોકલિયો—આ મુઠ્ઠાસતી આખ્યાનકારનો ઉમેરો
છે. મહાભારતની નવમ્યાનો એને આધાર નથી વરણી—વર્ણવી
૮ દેહીના ચોર—અસ્થ. ૯-૧૩ : દમયંતીની દાસીઓનું વર્ણન
આપાપણે—પોતપોતાને ત્રીણોયુ—ત્રીજો માળ. સહુએ દાસી—
પુરાણકારો જે સખ્યામાં ઉદાર હોય છે તે આખ્યાનકાર પણ
શું કામ એવો ઉદાર ન જાને? જાપ-ઈર્ષણ આપ (જામા—

છાપ્પા-આપ ૧. પોતાનું સરીર. ૧૬ જાણે...અગકે—અરીસામાંના દમયંતીના મુખચંદ્રના પ્રતિબિંબનું. ૧૮ અંગરંગ—રૂપવૈભવ. આડો આંક—છેલ્લી હદ. ભાએગ—ભાગ્ય. ૧૯ રુચ્ચે—રુચિથી, મનુષ્યથી. અન્તર્યા—અંતરાયી, આડા આવનાર, વિગ્રહતા. રુચ્ચે—રુચ્ચે. ૧૯-૨૦ : નળની વિવેકદૃષ્ટિ, સત્યનિષ્ઠા અને મહાનુભાવના. વિવેક—સારાસાર—સત્યાસત્યનો વિચારક અહીં, ભાવિને ગમ્યું તે ખરું ('જલ્લુ...થયો') એવું સમાધાન.

કડકું ૨૦

(નળ અને દમયંતીનું આ નિમિત્તે થતું પ્રથમ દલિમિલન)

૧. રવચંવરને—રવચંવરને માટે. સરખાવો, 'જાણે બિલ્લાને મહેશ' (ક. ૬૨). સાંતરી—સજ્જ. ૨ પૃષ્ઠ—પૂંદે, પીઠ પાછળ. ૩ પુરખ—પુરખ. ૪ મેં કો ન હીઠું...દેવોના પ્રભાવથી દમયંતી સિવાય ખીજાં કોઈ નળને દેખી શકે એમ હતું જ નહિ. ૬ નાટક—નટ. શકે તો—સંભવ છે કે, એમ થાય છે કે જાણે—૭-૮; દિનરાત નળની ઝંખના (ધંખના) કરતી હોવાને કારણે દમયંતીને એવો આભાસ થયો હશે એમ સૂચવતી સાહેલીને દમયંતી 'તું દાસીમાણ-સનો અવતાર' કહી તોડી પાડે છે અને તેને પ્રતીતિ કરાવવા સારુ પ્રયત્ન કરે છે. આ સંવાદ સાંભળતાં નળને દેટલી ગમત પડતી હશે. તેં પ્રોછીયું.—હવે જાણ્યું જાણ્યું તેં. તું તો આખરે દાસી. ...કેવો ગ્વાભાવિષ્ઠ ભોટભાષાનો પ્રયોગ છે! પ્રાણી પંખના—પંખીઓ. ૯ કામ કોડ—કરોડો કામદેવ જેવી દેખાડયું—દમયંતીએ, દાસીને. ૧૦ રાણી—ખરી રીતે, રાજકુમારી. ઝમકારે—કોના? સંદર્ભ જોતાં, તેમજ 'ઝમકારે અમળા ચર્ષ ઝાંખી જાણે ઝમકી વીજળી' એ ખીજે પાઠ જોતાં, દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થના નળના રૂપના. એકાં ચયાં—ચમકીને જોભાં ચર્ષ ગયાં. કાં...મળી! કાં, મારી વાત કેવી ખરી પડી (મળી)! હિંગારની સ્વાભાવિકતા. ૧૧ અંતરપટ—કપડાની

આડશ કે પડદો અમર્યા પુરુષ સાથે બોલતી વેળા અતરપટ રાખવાની કે ચક્ર પાછળ બેસવાની રાજકન્યાઓ ને રાજરાણીઓની પ્રણાલિકાનું સ્થાન આજનો જમાનો એમા નારીને માટે હીણપત જુએ, પણ જૂનો એમા સ્ત્રીનો મનાજો અને એની ગૌરવરક્ષા માનવો હતો મહાદિવ્ય સ્વરૂપ—નળને દમયતીથી અપાર્થગ્યેનું મુલ્ય વિશેષણ ૧૩ નીચ—‘દુષ્ટ’ કે ‘અધમ’ નહિ, પણ ‘હનકાદ જાળની’ કેમ

કિ કરી—દામી (કિ કરી) સાથે કેમ મોતુ ? દમયતીને મોતાવની છે માટે એણે આ યુક્તિ કરી ૧૪-૧૫ દમયતી બોલી, પણ એણે ઉત્તર સજ્જડ આપ્યો ‘દાસી જ સન્યામી સાથે તાત કરવા યોગ્ય (જોગ) છે પણ તમે ખગ (કિવગ) જોગી (અનીન) નાગના નથી !’ દામી તથા દમયતી બંને નળનો જોગીવેશ સાચો નહિ પણ કપટવેશ છે એમ કહે છે એ ધ્યાનમાં રાખો

કડવું ૨૧

(નળ-દમયતી સંવાદ નળે બતાવેલું સ્તકાર્થ)

૧ નાયકના મનમાં થતી નાયિકા-પ્રસન્નતા અમો વાટે આ વાચનું અત્ર કાર્થ ઔચિત્ય નથી કે આપણે—પોતાનો, જોગીનો નુન્ય—ન્યૂન વર્ણવ્યત્યમનો એ નોંધપાત્ર નમતો, લૂના (લુના) જેવો ઠ જે—કે આગતી કડીનું કારણ બનાવે છે મોદ વર્ધન વાર્તા—પુરુષખર સાદી સરન લોખાયા વચ્ચે પ્રેમાનંદ આવા સરૂત શબ્દો પણ અવાગનવાગ વાપરે છે હિંદુ—ઉમગ, હિંસાદ પ ‘અમો ધરુ’ એ બકાર્થ છે, પણ ‘તથા સ્વારથ પરમાર્થ કરુ’ એ નળની વાત અક્ષરશ સાચી છે દમયતીને વરનાનો પોતાનો સ્વાર્થ છોડી અત્યારે દમયતીને દેવને વરના સમજાવી દેવાનું કામ એટલે પરાપકારનું કામ કરવા તે આવ્યો છે કે અતરપટ અજણ કરી બહાર આવતી દમયતીનું થોડા જ શબ્દોમાં કવિ પ્રેમાનંદ દોરેનું સાક્ષાત્કારક ચિત્ર કે પરિસ્થેતિકતા—મોતી જેવા પ્રસ્વેદ-

ખિંદુઓ. 'વીઝળી' અને 'દુમવેલી'ના ઉપમાન જુઓ. ૭ હવે
 અંખવાવાનો વારો નળનો આવ્યો. નાયક અને નાયિકા બંનેને
 અપૂર્વ રૂપરતાં બતાવવાં છે ને ? માતંગી—હાથણી. તકિયે : તકિયા
 જેવા ફારસી શબ્દો પણ પ્રેમાનંદ વાપરે છે. ગુજરાત પરના મુસ્લિમ
 અમલતું એ પરિણામ. ૮ પગને...ખણતી : લલમ અને સંક્રાંત્ય
 અનુભવતી મુગ્ધાની અત્યંત સ્વાભાવિક ચેષ્ટાનું જનમનપારખ પ્રેમાનંદ
 આલેખેલું સૂત્ર ચિત્ર. 'કર કીધો છે ગયસ્થળે' એ પણ એવું જ
 ચિત્ર. કહીએ ૬ અને ૮ પ્રેમાનંદની ચિત્રણશક્તિના સારા નમૂના.
 મહેલા—મહિલા. ૯-૨૦ : સત્યવાદીએ...સત્ય સંભાળી—નળની
 અત્યારે કેવી આકરી કસોટી થઈ રહી છે ! જેને પોતે અંખતો હતો
 એ મુંદરી સામે જ ઊભી છે છતાં પોતાનાં આંખ-મન એના પરથી
 વાળી લઈ, મનમાંથી એને પરણવાનો વિચાર કાઢી નાખી, દેવોને-દેવોને
 પરણવા પોતાની ઇએ બધી દહીસો વાપરી એને સમજાવવાનું કાર્ય
 નિષ્ણાપૂર્વક તેને બજાવવું પડે છે. આ કસોટી તેના સાચા હૃદયને કેવું
 ઝગડાવે છે એ આ પંક્તિઓ બતાવી આપે છે. દેવોને આપેલું વચન
 એ સત્યવાદી બરાબર પાળે છે. 'સત્યવાદીએ મત્ય જ રાખ્યું' અને
 'સત્ય સંભાળી' જેવા શબ્દોથી પ્રેમાનંદ પોતાના નાયકના આ
 ગુણવત્તણું ગૌરવ કરે છે. ઈંદ્રિ—ચમુની ઈંદ્રિય. પાછું આકરખે—
 પાછું ખેંચી લે છે. ૨૩-૨૪—નળનું અંતર તો સાંભળનાં કુંડું કુંડું
 ધાય એવો નળ માટેનો પ્રેમપક્ષપાત વ્યક્ત કરના દમપંતીના આ ઉદ્ગાર
 પ્રેમાનંદના કલાકૌશલના નિદર્શક છે ૨૫-૩૦ : પોતાના હિતને
 ભોગે નળની દેવો માટેની સચોટ વકીલાત નાકરના 'નળાખ્યાન'માંના
 આ પ્રસંગને લગતા ભાગ જોડે આર્માંની કેટલીક કહીઓનું જે સામ્ય
 રવ. અંબાલાલ જાની જેવા અભ્યાસીઓને દેખાયું છે તે આપણા
 કવિએ તેના પોતાની રીતે થોડો ઉપયોગ કર્યોનું સિદ્ધ કરે છે.

* જુઓ 'જહલકાવ્યદોહન'ના ૮મા અંશની પ્રસ્તાવનાના 'પૈરચકવિ નાકર'
 લેખમાં અંબાલાલ જાનીએ પૃ. ૩૮-૪૦ પર બંનેમાંથી ટાંકેલા ઉત્તાર.

૧૫. 'કુમારસંભવ'માં શિવ પણ ઉમાને આ રીતે જ શિવનિંદા સંભળાવે છે ને? ૧૬. નાખી—ફેંકી દઈ. પાદાંતર 'શીસો'—કાચ મહિષ—પાડો. અળ—બકરી. શાળ—ચોખા. ૧૭. વગિયો—સ્નેહી, દિનંતી. ૧૮. મોકલ્યો છડિ—બહુ પ્રેક્ષિતઃ જેવી સંસ્કૃત વાક્યરચના જેવો આ પ્રયોગ ધ્યાનમાં રાખો. પ્રેમાનંદની ભાષામાં એ અસ્વાભાવિક નથી લાગતો. હવે એ નથી વપરાતો. ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ એથી કંઈક ઘટી ગયું છે? ૧૯. માનસીદ્ધારે—(તારા) મનના, હૃદયના, દાગે; તને એમને માટે વિચાર કરવા સમજાવવા. ૨૦. ઈશુ—શેરડી. ૨૦. મર્ત—મૃત્યુ. નરત—નિવૃત્તિ, અંત. ૨૧-૨૨ માનવીની અશ્વના. ને પામરતા. ૨૨. ઘાત—મૃત્યુના સંનેગ. ધરસૂત્ર—ધરસંસાર. ૨૩. ઓસરે—પાછા પડે, અટકે. ૨૪. નીચ—ઊંચાણ. મુદ્રાભોગ—સ્વર્ગલોકના અમૃતનું પાન. વારુણી—મદિગા. ૨૬. પશુ—પરણ. કલ્પવૃક્ષ અને ખરું પારિજાતક સ્વર્ગમાં હોવાની પુરાણોની કલ્પના છે એ જોવાનો અપૂર્વ દેહાવે મળવાની લાક્ષણિકતા પણ નજ દમયંતીની આગળ ધરે છે. ૨૪-૨૭ : ઇત્તી વકીક્ષાત ૨૮. અગ્નિ માટે માણું. ૨૯. યમ અને વરુણની પણ ઉમેદવારીની વાત. વાલી વાલી—ફરી ફરી. સર્વ...વદન—અગ્નિ દેવો માટેનું યજ્ઞમાં હોમાયેલું હવ્ય દેવો પાસે લઈ જઈ હવ્યવાદન બને છે તેથી તેને દેવોનું મુખ કહેવામાં આવે છે. ૨૬—ધૂન, ઝંખના. દેવો મુંદર અર્થભરે દૂંદા ગુજરાતી શબ્દ છે આ. ૩૦. બાળઅવસ્થાની ટેવ—છોકરવાદી હા. લવ—લવાડો. ૩૧. કલ્બ—કલ્પ, હોન. નિષ્પ્રજ્ઞયો—નિંદો, ઉતારી યાડયો. આપ—જાતને. દમયંતી માટેની પોતાની ઝંખનાને દાખી દઈને દમયંતીનો પોતાને વડવાનો સંભવ જેથી સાવ હુમ્મ થાય એવી દેવપ્રસંસા અને આત્મનિંદા કરવામાં નજ દેવોએ સોંપેલું કાર્ય તેમને પોતે આપેલા વચન મુજબ બજાવી ડેવું સત્યવાદીપણું અને ઉદાત્ત આભિજાત્ય બનાવ્યાં! નજ માનવીને મુકાબલે દેવાને કેટલાય અડિયાતા ભલે દેવા, પણ દમયંતીને ઝંખના અને સ્વયંવરમાં જોતા

વિયોગવહિન અને નળનિદાશ્રવણ જુઓ પછીની કડીની પહેલી પક્તિ ૨ કોમળ...કથમ ? મૃદુનિ મૃગશરીરે પુષ્પગણાવિવામિ ની કાનિ દાસની ઉપમા જેવો સુદર ઉપમાગર્ભ રૂપક અનકાર ૩ સાન—શુદ્ધિ, ભાન (સજ્ઞા—સણ્ઞા—સાન) ૪-૧૦ • દમયતીનો જન્મ પછી કડીમાના ' એ કારજ નન થાય ' એ સાદા દૂકા વાક્યમા નળ કેવું બધું છે ! આય—આયુ અકલ—યોગીનામપ્યગમ્ય વિશ્વ અમૃ—અમૃતા અનગ—અરિ—મહાદેવ, શક ૮ નાસ—નાસિકા, નાક, આમર દમયતીની વચનપાનના આમરનાળી ઉદાત્ત સત્યપરાયણના ૯ હેત—હિત, પ્રિય કાર્ય શકે તો સકેત દમયતીની આચી જ શકા સગખાવો, ' નિનતા વાણી એની બકે, નળ પ્રિના બીજો આની નવ શકે ' (નાક—' નગાખ્યાન ') મુરમુ—મુગ માથે મુ—મુ સહ પન્થી (હિમ અદ્ર અને નગસિદ્ધરાવ) સમ પરથી (ભાગરકર) સકેત—સતનસ ૧૦ જથાથ—યથાર્થ પ્રેમાનદને પગિરિથનિને ગસભરી મનાવના સરસ આનંડે છે તેનો એક નમૂનો ૧૧ અગોચરની ગત્ય—અદૃશ્ય રહેવાની શક્તિ (ગતિ) ૧૨ મઘવા—ઈન્દ્ર નળઘગ્ગેહ—નળના વગ્ની ખો (કાનર) ૧૩-૧૮ પહેલા દેવ અને માનવનો બેદ મતાની, પછી મુધા, અમરતા અને સ્વર્ગસ્થાની વાનચ આપી, એમ સામ અને દામનો પ્રયોગ કરી, તેને દમયતી ગારી નહિ એને છેવટના સાધન બન્યો ઉપયોગ હવે નળ કરે છે ૧૩ જાચગે—તેને (ક'પરક્ષતે) ૧૮-૧૭ દમયતી અને નળનો ત્વગ્નિ સનાદ, પ્રત્યેક કડીમા પહેલી વીગીમા દમયતી એવી ચિનિમા પ્રાણ યાગના જુલ જુલ ઉપાયોની ધમખી આપે છે, અને બીજી વીગીમા નળ પ્રાણત્યાગના એ રમ્ભાથી જ દમયતી તે તે દેવના હાથમાં જઈ પડશે એવું ભાવી દેખાડે છે આ છે તો આ ર્ષદ કવિયાનુર્થ, પણ તેનો પહેલો પ્રયોગ નાકરે કરી નાખ્યો છે એટલે પ્રેમાનદની મૌનિચ્છાને અહીં જરા મળે એમ નથી દેડવાની કડીઓગા બે પાનનો સવાદ આમ વણુર્વિચારની પ્રેમાનદની રસિ અખ્યાસખાજ છે. જુઓ આ જ આખ્યાનમા ઉદુમની અને દમયતીનો (કડવું ૪૪.

૧-૬) અને સુદેવ-દમયતીનો સવાદ (૬ પૃ ૫૦) ૪૮મા કડવાવાગી સવાદમા તો એક જ પકિતમા સુદેવ અને દમયતીના ઉદગાર આવે છે ! 'સુદામાચરિત્ર'ના આવા સવાદો વાચકને તત્ત યાદ આવશે આ બાબતમા પણ સમયદષ્ટિએ ભાનથી અને નાકર પ્રેમાનંદના અગ્રગો છે, જોકે કલાસિદ્ધિમાં પ્રેમાનંદ તેમના કૃત્તિ વરો આગળ ગયો છે જલશાઈ-જલપાત વાહી-ખેચી અને પત્રી પણી (વિવાહી) ૧૫ વારુ વાત-એ તો વિવાહની રૂઢી વાત થશે, અગ્નિને ! કંઠપાશ-ફાંસો સરખાવો, ભાનથી- 'નળાખ્યાન' કડવું ૧૧, કડી ૩૫-૩૬)

નાકરના 'નળાખ્યાન'માની આ ભાગ જોકે સામ્ય દેખાડતી પકિતઓ નીચે પ્રમાણે છે —

ઈંદ્રને ધરે છે કલ્પવૃક્ષ આ પૂરે મનોરથ પૂરે લાડ,
નિત્ય નિત્ય યદ્યપરક્ષ એણે કેય કાય કામ છુ અમને દેય,
'જો અમ હવડ એવડી દયા તો દમયતીની કરા નયા'

x

x

x

'હુ સાબળ મારો વિચાર, દૂત મરીસ હુ આગ પ્રકાર
કે પાણીમા હુ ડુબાવીશ, કે ગળે પાશ ધાલીશ,
કે ધણુ તો આજ નિય કે નાખુ જઈ દેહ પાવક'
'જો હુ જળમા ડુબાવીશ તો એકે વરણને ઘેર જઈશ,
જો હુ ગળે પાશ ધાવીશ, હૃદય દોરડો હુ બાધીશ
તો તો મુરખ થઈ અબળ ઇંદ્ર લેશે તને ઠીચી તાણ
જો હુ નાખીશ દુવાશન તો તે નહી બાળે તારુ તન

x

x

x

હુ કહે છે વિષ ખાઈશ તો હુ અવગતે નદરીશ
તો પછે મારુ કહેણ ત્યુ અવગતીયુ જમને દેશ જ ગયુ ! *

('નળાખ્યાન' ૩ ૧)

ત્રેમાનંદ આ બાબતમાં નાકરના ઝગડામાં છે અને બાલકૃષ્ણ 'નળાખ્યાન' પણ તેણે જોયું છે એ સ્પષ્ટ છે.

આગળ કહ્યું તેમ જો નળ અત્યારે આકરી કસોટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે, તો બીજા બાળુ દમયંતીની પણ એવી જ આકરી તાવણી અત્યારે થઈ રહી છે. એ તાવણીમાંથી દમયંતીની નળમકિતાનું કુંદન શુદ્ધ બનીને ઝગારા મારતું પ્રકાશી જોડે છે. નાચકની જેવી હિદાયતતા બનાવી તેની જ દમયંતીની પણ આ રીતે કવિએ બનાવી છે. આ કસોટીમાંથી પસાર કરીને જ બંનેને કવિ પછી ભેગાં કરે છે. કવિએ અહીં એ પણ સાધ્યું કે નળને ધન્યના માનનો કરી મૂકે એવો પોતાની માટેની અવિ-ચય પ્રીતિનો એકરાર દમયંતીને ઓચેથી જ આ રીતે તેને સાંભળવાનો મળ્યો, જે એની પ્રાપ્ત્યાશાને બદલવાર કરે છે.

કડવું ૨૩

(નળનું પ્રત્યાગમન. દેવોનો નળરૂપધામલુના ઉપાધનો નિશ્ચય : સ્વયંવરની તૈયારી)

૨. જેવું હંસે.....દર્શન હવું : સરખાવો, 'હંમે શુભ કહ્યાંતા જેહ, નળ મહિં દીસે છે તેહ' ('નળાખ્યાન'—ભાગણ); હંસે જો દેખાડિયું લખી સો નવ એહ કશું દુર્ભ સખી ?' ('નળદમયંતી-રાસ', નયસુંદર). ૩. તાતના સમ.....વદે—ઓનાજન-પરિચિત લોકભાષનો પ્રયોગ. ૪. અરપરા—આધાપાછા, અલ્પ. પરત : પરથી; કે બારાત્ પરથી, દ્વિર્ભાવથી; જૂ. ગુ. 'અરહુ પરહુ'. ૫ નળ અંતર્ધાન થયો, કાગળ, અત્યારે એનો ધર્મ દેવોનો હતો જ હતો, એમાં એનાથી નળ તરીકે બહાર થઈ દમયંતીના પ્રણયનો રસીકાર કરાય નહિ. ૬.

મીટામીટ—'દષ્ટાદષ્ટ'ના જેવો જ ત્રેમાનંદે યોજેસો સખ્દ મૂળ—પ્રથમ તો. લેહુ—અગતી. ૮-૧૧: હાત નળથી આગળ બઈને બધો દત્તાન્ત દેવોને કહે છે. ૮. સેવક—હા. ઝાપડું—ઝાડું, સાધેતું. ૯. કામિની....સોમલુકાર—આતું નામ કવિતું નિરૂપણ ! સોમલુકાર—સુવર્ણકાગ, સોની. ૧૦-૧૧: દેવોના દૂતે નળની સત્ય-

નિષ્ઠાને આપેલો સુંદર અર્ધ. લગે—(સન્ને પરથી), મુધી. ધર્મ...
 લગે—નળ મુધી, એની સાથે જ ધર્મ રહ્યો છે: ત્યાં નળ ત્યાં ધર્મ
 એમ. તમે.....આડો આંકે—ફોતે ઉદાત્તચીત્ર નળને આપેલું પ્રમાણ-
 પત્ર. ૧૩. લીનતા—એકાગ્રતા, લગની. વાર્તા—વાત. આ દમયંતીની
 મનોવૃત્તિ વિશે નળનો 'રિપોર્ટ' ! ફરી જાતાં—દમયંતી વર્ષા વિના
 પાછા ફરતાં. ૧૪. નળની ઉદાત્તતા જ દેવોની સ્વાર્થસ્તતાને પડછે 'દોષી
 રહી છે. દેવો પોતાનું ૩૫ લક્ષ સ્વયંવર-મંડપમાં આવે એટલે પોતાના
 વરાવાનો સંભવ ધણો ઘટી જાય, છતાં દેવોનો પ્રસ્તાવ એ કશી દિલ-
 ચોરી કે આનાકાની વિના તરત સ્વીકારી લે છે. નળને ૩૫માં તે
 કવિએ અપૂર્વ ચીતર્યો છે જ, હવે આત્માના સૌંદર્યમાં, ગુણસંપત્તિમાં,
 પણ તેની અતિ જિંવી કક્ષા કવિ આ રીતે દેખાડે છે. પંગત—એક હાર
 (ક્ષત્રિ)માં ઊભવાનું સદ્ભાષ્ય. ૨૦ પડાદાર—પડો વગાડનાર. પાદાંતર
 'પડીધ'નો એ જ અર્થ. ૨૧. સેના માંહે—આવેલા રાજાઓની ઊવરણીમાં.
 ૨૨. પ્રાણીમાત્ર—'સૌ રાયરાણા' એવો જ અર્થ કવિને અભિપ્રેય
 ગણવો. જેણે શિખર—'જે' સાતમી વિભક્તિમાં, જૂની રીતે. ૨૪
 દમયંતીના હાથના ઉમેદવાર ક્ષત્રિયોનું રાત્રે ખીજ દિવસના પોતાના
 રાણગાર, મુગટ અને ચાલનું 'રિહર્સલ' ! પ્રેમાનંદ આવા વર્ણનની
 તક ગુમાવે નહિ તો ! પણ એ ખગે ખીસે છે આ પછીના કડવામાં.

કડવું ૨૪

(સ્વયંવરમંડપ અને તેમાં મળેલા રાજાઓનું વર્ણન.)

૧. દિગ્ગમ—સૂર્ણ, ઉત્સાહ; (સ્વયમ પરથી). ૨. અતિકાળ—
 મોડું. રાજાઓના માનસનું વાસ્તવિક આલેખન, પ્રેમાનંદી ઉત્કટતા
 અને ગુણરાત્રીના સાથે. ૩. 'મળે શુકન.....રથ ખેડે'—આ
 વર્ણન પણ ઉપરના જેવું જ. સમકાલીન ઓતાઓને પોતાના જ જમાનાનાં
 માનવીઓનાં માનસ, વહેમ, રૂઢિઓ અને આચાર-વિચાર દેખાડતાં
 આ પૌરાણિક પાત્રો પ્રતીતિજનક લાગનાં હશે અને રસ ઉપજાવતાં

હશે વ્યક્તિત્વ વિના સજ્જ સાહિત્ય નહિ અને એવું વ્યક્તિત્વનિરૂપણ
સમકાલીન 'માનવતાના આરોપણ' વિના શક્ય નહિ, એ શ્રી
મુનશીનો સિદ્ધાન્ત, એ વિગે હજુ જાણ્યા વિના આખ્યાનકાર
પ્રેમાનંદે હંયાઉકવતથી અને તત્કાલીન આખ્યાનકવાની જરૂરથી
દોરાર્ધને અહીં અને બીજે ઘણે આવે મ્યજે કેવા પાળ્યો છે !
૪-૫ : અહીં વિનોદસિંહ આખ્યાનકાર શ્રોતાઓને હમાવવાની પેઠી
કરે છે એને માટે એ દમયતીના સ્વયવરમા આવેના રાગ્યોને હામ્યનુ
અવલમન બનાવે છે દમયતીને જોને પરણાવતી છે અને જે આ
આખ્યાનનો નાયક છે તે નળની કંઈ મરકરી હોય નહિ, એને તો
ઉદ્ધાતશીલ નરએષ યીતરવો જોઈએ પણ એને મુક્કનવે મુઃ એવા
દમયતીના ઉમેદવારોને, આમે એ કંઈ ફાવવાના તો નથી જ એટલે,
તેમ વળી એવા તે શુ જોઈને દમયતી પોતાને વસ્ત્રે એમ માની આ
સ્વયવરમા આવ્યા હશે એ બતાવવા, પ્રેમાનંદે કુદ અને ઉપહાસપાન
આલેખી શ્રોતાજનોને (હવે તો વાચકોને જ ને) હસાવે છે કરે
તિરસ્કાર .. રીસ—આ એ રાગ્યોની કુદતા પડે મુગટ .
ઉઘાડાં શીશ—આ એમની ફળેતીનુ ચિત્ર હૃદય. .રેડા—અમોની
ગતિનુ મુદર ચિત્ર ૫ તે મળે . કરી—નીચે પડી ગયેલા એ અસ
વાર પછી ઘોડા ભેગા થતા જ નથી ! ૬ સાક્ષાત્કારક વર્ણન છમ—
પગના પૃથ્વીસ્પર્શનો અવાજ ૭ ડક—હૈયા ધ્રુમવના અવાજ
પ્રાણીમાત્ર.. .. જાન : ૭ જ સખ્દમા સર્વની મનોવૃત્તિનુ દેવ સચોટ
નિરૂપણ મિએ કર્યું ! ૮ તેડે—સત્કાર કરીને અદઃ લઈ ગય હ
વાંચી નામ—આ તો આજના જેવી બવગ્યા ! ૧૦-૧૭ : સ્વય-
વરમડપનુ વર્ણન ૧૨ ધૂનિ—ધ્વનિ. ૧૩ ભાવન—પ્રશન્તિગીત,
નિરદાવનિ. ૧૪ ઉવેખે—ધૂપદાનીઓમા અમિ પર ફેકે ને મુગધ
દેવાવે (ત્તિરુપતિ-ઉકિખવર્ધ-ઉખેવે-ઉવેખે) કાલણુ આ જ અર્થમાં
'ઉખેવે' વાતરે છે અલેખે—લેખા-હિસાબ વગરનો, ઘણો નદુઆ-
નર્તકી, નટો નરત—નૃત્ય કહાડે સરત—એકમેકની સ્પર્ધોમાં

જિનરે છે. ૧૫ પગ-પાનીએ ગ્રાભે ધરા—છે ન કવિની રસિકતા !
 ૧૬. નગરી અમરા—અમરાપુરી, દેવોની નગરી. ૧૮-૨૫ : કડીઓ
 ૪-૫ નું અનુસધાન. ખરી રીતે પ્રેમાનંદ ૪-૫ માં તો જરાક
 શરૂઆત કરી પણ પંજી તે બીજા વર્ણનમાં જિનરી ગયો. સ્વયંવર—
 મહાપમાં ઉપસ્થિત થયેલા તરફ તરફના રાજાઓની કેકડી ઉડાવવાનું
 ખરું કામ તે હવે શરૂ કરે છે. પ્રેમાનંદ એ રીતે પોતાના શ્રોતાજનોને
 હાસ્યરસની દહાણુ દરે છે. ૧૮ આક્રમણીય—અભેદી. વરમાં—
 ખેડોળ, દદરૂપાં (વિરૂપ). ૧૯. ખોડ—સકલ યડિયાં. વૃદ્ધા—૪૬.
 છેલ્લા ‘અ’નો ‘આ’ જેવો અર્ધપ્રાન ઉચ્ચાર ગાતી વેળા જરૂરી
 હોવાથી તેની ઉચ્ચારાનુસારી જોડણી ‘અદ્ધા’ને અનુકૂળ પડે તેવી,
 અત્ર કન્ઠમાં આવી છે. ૨૦. ધર અને કુળના જિંચાપણાના અભિ-
 માનીઓનો ઉલ્લેખ. વાંકા મુગટ...પર : માથે મુમટો પણ વાંકા
 મૂકાના હતા ખરા ! માનવસ્વભાવ તો સર્વત્ર સર્વ કાળે સરખો જ
 હોય છે. મૂક્યાં પર—પીંછાં ખોટ્યાં. ૨૧. વત્તાં—હમમન;—(વૃત્તિ—
 ધધો-પરથી, અર્થસંકેતથી ?). છર—અભા, (છુર). ‘ધરડા થયા
 નાના વર,’ ‘તનમન કન્ઠાને અર્ધજી’ અને ‘આગળથી ટાળે નહીં
 દર્પજી’—આ બધાંમાંનો વિતોદ પારખો. ૨૩. અંત—ચિત્ત. મળિયાં—
 સમાર્પ ખેસી ગયેલાં. પળિયાં—સંદેહ વાળ; (વલિત). પ્રેમાનંદ અહીં
 તેમની વૃદ્ધાવસ્થાને નહિ પણ એ ઉમરે તેમની લગ્નસ્થિતિ અને દમ્પતી—
 લોતુપનાને હસી રહ્યો છે. આવા ધરડામુદ્રા દર્પ જીવાન કન્યાના
 સ્વયંવરમાં આવે !—આવે પ્રશ્ન કરવાની જરૂર નથી. પ્રેમાનંદને રસ
 જમાવવો છે, અને સ્વયંવરમાં આવેલા મુરનિયાઓનું તેમને ભોગે
 વિગતે થોડું ઉપહાસમય આલેખન કરવું છે, એટલે એ આવું આવું
 લાવે છે. એટલું જ નહિ, એથી આગળ જઈને ૨૪ ને ૨૫મી કડીમાં
 બતાવ્યું છે તેવું વર્ણન પણ મળી ગયેલાં ને બોખાં ડાચાવાળા તથા
 માથે પળિયાંવાળા એ ધરડા ઉમેદવારો પાસે એ કરાવે છે. એમાં
 અનિશ્ચયોક્તિ છે જ, પણ હાસ્યરસ તો ધણી વાર એના પર જ

અવનખતો હોય છે ને ? જા જુઓ એમની લોનુપના ! મડપમાં તેઓ જોતોને હાથ ને પોતાની જામોતરી દેખાડે છે । ૨૫ દ્રેદ્રા—સોપારી (ફૂગવલ) ગલોહા—મોહા, માનની બખોલો

દમયતીના ઉમેદનારોની આરી જમાનને વર્ણવી 'પૂરણ આશાએ સર્વ પ્રાય એમ એમની આશાભરી વૃત્તિઓ દેખાડી પત્રી અર્ધા જ લીંગમા તેમના દુવાલિયા જેવા પ્રયાસોની વ્યર્થતાનો આપણા મો પર રિમ્મન દેખાવે એવો ખ્યાન, સામા પક્ષને એને કે દમયતીને એમની કશી પડી નથી—એ તો નગની જ પ્રતીક્ષા કરી ગ્દી છે એમ સૂચવોને, પ્રેમાનંદ આપે ■ 'પણ કન્યા નળની વાટ જોય' પ્રેમાનંદનો હાસ્યગ્રસ્ત મ્ચાનૈક રથૂગ હોય છે તો કેટલી વાગ સદમ અને માર્મિક પણ હોય છે એ આ મિત્ર પ્રે છે

૮૩૭ ૫૫

(દમયતીની મડપમા આચારની તૈયારી)

• શ્રીકાર-સુદ ૩ વાસનાર્ન—સુમધ વધારનાર મજન—લેપ અર્ચન સુખતાપરજન—મોતીનો વગસાદ પગનવન્ય ૪. ઉદ્યો—ગમ્યો ઉલ્લસો ૬ 'સ્વયવરના સુખ' છત્રવા ધરે સ્વામા સ્વાજ' એ સાજ તે આ કપક અનમર ૮-૯ : રાતમાન વગી નળી જોય—ગમ્યોની દમયતીર્ષનેાસુખતાનુ માનસદાસ્રીય ખરાપણાનાગુ ચિત્ર પ્રેમાનંદ માનવમનનો કેવો કશા જાના અને નિરૂપ છે ।

૮૩૭ ૫૬

(નળનું સ્વયવરમડપમા આવમન)

સ્વયવર—મડપમા આ-આ પહેના જ જોશે દમયતીનું દેખ સર દુર્ણ છે અને જે આ સ્વયવ મ દમયતીનો વિજેતા થવાનો જ છે એ નગનો પ્રભાવ વર્ણવવાર્થ પ્રેમાનંદ આ માણુ મડપ ખ ની નાચે

છે. મંડપ આખામાં દાક વાગી ગઈ, ‘ઓ નળ આવ્યો રે’, અને પછી તો કાંઈ નળરૂપવર્ણન નં. ૨ (નં. ૧ તો હસે દમયંતી આગળ કરેલું તે) જે સારી રીતે ગવાતું હશે તેવા આ કડવામાં લલકારે છે. નળતુ રૂપ-તેજ અને તેનો નિરાશ થના (પહેલાં દેવો પણ નળને જોઈ મનભંગ થયા છે) રાજાઓ પર તેમને ઝંખતી નાખતો પ્રભાવ કવિ ઉત્સાહથી વર્ણવે છે. સ્વયંવરને લગતી બીજી વિગતો નિરૂપ્યા બાદ હવે તો નાયક અને નાયિકાને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. તે કામ પ્રેમાનંદ આ અને આનો પછીના કડવામાં કરે છે. ૧. ભાગાં—કપાયાં; (મગ્ન પરથી). તાક—લક્ષ્ય, અભિધાન. ૨. ભાણુ—મૂર્ચ, (માત્ર) ૩. અંગ—શરીર ૪. વિદ્યાંત—વીજળી (ચિત્રુદ) ૫. જ્યોત ...લેહેકે—મહાકાવ્યોચિત વર્ણન. ૬-૭. કાચે...પથ : નળ સાથે ચાર દેવો પણ રડતા કડવામાં જણાવ્યું છે તેમ નળતુ રૂપ ધરીને આવ્યા છે, પણ આ એકસરખા પાંચ નળને કોઈ જોતું નથી, એકલી દમયંતી આગળ જ દેવો એ રીતે દેખાવાના છે. અદ્ભુતનરસપોષક અમલકારતત્ત્વ. ૮. કુંજરશુંડાકાર—દાથીની મંદ જેવા. પુરાણોમાં હોય છે તેવું વર્ણન. ૯ કુંજરકાળ—દાથીનો કાળ, સિંહ સિંહની ઢેડ (કટી) પાતળી હોય છે, નળની કટી એથીય પાતળી હતી. ૧૦. શાઈલ—વાંઘ. ગાત્ય, નરપત્ય—ગનિ, નરપતિ. ૧૧. એ તો દમયંતીના પ્રાણુ—કવિની ઉક્તિ, રાજાઓના મનની નહિ. તેઓ દમયંતીએ નળને પોતાનું ચિત્ત સમર્પ્યાનું ક્યાં જાણના હતા? જાણેય કેવી રીતે? ૧૩-૧૮ : આ કડીઓમાં નળને અનેક સુંદર ઉપમા—પુષ્પોથી વધાવ્યો છે. એમાં નળના બાહ્ય રૂપ પરથી કવિ એના ગુણો પર ઊતરી ગયા છે એ જુઓ. વાય—વાયુ. મેર—મેરુ પર્વત. કુબેર—દેવોના ભંડારી કે ધનપાત્ર. શિષિ—જેણે શરણે આવેલા કપોતને બચાવવા પોતાનું માંસ કાપી આપી દેવાની આકરી પરીક્ષા માનમેર પસાર કરેલી એ પુરાણખ્યાત રાજા. નીધુંશ (પાદાંતર નિર્ધુપ)—નદૂષ, જેણે સ્વર્ગ મેળવ્યું હતું. ૧૯. ફક—ફિકર, ચિંતા.

૨૦ ઊંચલી—ઊંચકી, (ઉત્તર+ચલ પરથી) ચાર દાસીઓ ઊંચકી ચાલે છે એટલે એ ‘આસન’ પાનખી જેવું હશે. સુકુમાર—સુકુમાર

કડવું ૨૭

(સ્વયંવર-મહાપ્રભા દમયંતી)

કવિએ નાયક પર આપણું ધ્યાન એકાગ્ર કર્યું ૨૬મા કડવામાં, તો અહીં નાયિકા પર એકાગ્ર કરે છે દમયંતીના રૂપનું વર્ણન કે તો પ્રેમાનંદ થાકતો ન હોય તેમ નારદ અને હમ પામે એવું વર્ણન કરાવ્યા પછી આ નીજ તક પણ પોતે લે છે આ નીજ વર્ણન વધુ મૂર્તતાવાળું અને ચિત્રાત્મક છે દમયંતીના અંગોનું સૌંદર્ય અને આભૂષણોએ તેમાં કરેલી અભિવ્યક્તિ રસ-ઉત્તરણતી કે રોચિત વાણીમાં અહીં પ્રેમાનંદ એવું અનુકૂળ વાહન બની શકે એવી હાસિયનની મુગેય ચાલમાં અદ્ભુત છગથી વણાવે છે સહૃદય એનો નસ માણતો એમાં લીન થતો ધડીબઝ બૂની જગે કે નિરૂપાતુ સૌંદર્ય કોઈ દમયંતી નામે સુદરીનું છે અને એ વર્ણન સત્તરમી સદીનો પ્રેમાનંદ-નામનારી એક ગુજરાતી આખ્યાનકાર કરી ગયો છે સનાતન પુરુષ-કર્તૃ નિશ્ચની સનાતન સુદરીના સૌંદર્યને અહીં સ્તરી ગલી છે એમ જ એ તો અનુભવે પ્રેમાનંદ એક રસિક આખ્યાનકાર હોવા ઉપરાંત તેના કુડીમધ પુરોગામી, સમકાલીન અને અનુગામી આખ્યાનકારો જે નથી તે, એક ઉત્તમ પ્રતિભાશાળી કવિ છે, એની પણ સચોટ પ્રતીતિ આ કડવું તેને (સહૃદયને) દાવે

આ કડવાની પદ્ધતિઓના અંતિમ સંસ્કૃતાભાસી શબ્દો ‘પૂરણ’ ‘ચૂરણ’ ‘ગોભય’, ‘લોભય’, ‘લેખય’, ‘ઉવેખય’, વગેરેની ગાનાનુકૂળતા, અદરના શબ્દાલકાર અને વર્ણવિન્યાસની ખૂબી અને પ્રેમાનંદનું ભાષાપ્રભુત્વ જુઓ શબ્દાનુપ્રાસ, અને ‘તનયા-મનયા’ ‘ઝગાકિત-ચગાકિત’ એમ પદ્યસત્તરગીત પ્રાસ તથા પદ્ધતિઓના અનિષ્ઠ

પ્રાસી યોગના કડનાના ગાન-પ્રયોગને ધરી ઉદ્ધાગક થાય છે ચાગ્ણી
 હોમા હોય છે તેની સમ્પ્રદાયની નામ-નીના અડી જેવા મળે છે

૨ગપૂજા, રૂમાનચૂણ, લક્ષણવતય ઈ સમ્પ્રયોગો માટે ચુ
 માનવુ ? એને માટે મે અનુમાન ધર્મ રાકે (૧) એ ચાગ્ણી હોમાની
 વર્ણનશૈલીને અનુસરે છે, (૨) મગ 'લક્ષણવતી અ', '૨ગપૂજા અ'
 ઈં હોય અને ગાવામા થતું ઉચ્ચાગ્ણી તક્ષમા લઈ એને 'લક્ષણ-
 વતય', '૨ગપૂજા' એમ વખનામા આવેન હોય 'કાન્દકર પ્રમથ'મા
 'રૂપિ ચતુરાડી અવિ સાદનડી' એ પદ (ખડ ૪)મા હા બીજી લીગિતે
 છેડે 'એ' આવે છે. ભાનણના પહેલા નગાખ્યાનના ૨૧મા કડવાની
 દરેક નીગિતે અતે 'અ' આવે છે આ 'એ' અને 'અ' છે ત્યાર
 પછીના કાગના 'ર' અને 'હ' જેવા ગેયતાપોષક વર્ણો એ 'અ'
 નો જ અર્થ ઉપયોગ થયો અનુમાનાય મને અનુમાન ખરા ન
 હોય તો મધ્યકાળમા થતી સમ્પ્રદાયભામી રચનાઓનો પ્રમગ આને
 ગણવેા જોઈ એ

૧ બનયા 'મની રની'મા 'મની'નો જે અર્થ છે તે જ
 અડી ન પહેની પકિત નામના (માનુષો નુદરીઓ) અને દેવાગના
 જેથી માનિનીઓના માનના (કામર્ગના) ચૂચૂગ કરી નાખે એવી ઉ
 લલિત લક્ષણવતય—પશ્ચિનીના ઉત્તમ મુદ્ધમાગ વસુદેવાણી.
 મનદિલ્લાસિક—ઉ નાસપૂર્ણ મનવાણી, અથવા, મનને ઉત્થમાનનારી
 વેણુવાસિક—સુવાસિન વેણીનાગી અલક્ષ મલતય—વાગ (કેશ)
 પરમાવતીનાગી ? (પાઠાતર—'અનકા ઉપમાનય'—નાળપર માગાવાણી).
 ૪ રાખડી, શ્રીગકુલ—માયાના આશ્રણ ઝાલ—કાને
 પહેરવાની પ રૂપક અનકાર—બહુ ..કુંજય—એ કુજ તે દમયતી
 કમળ તે એના મે (જુગ્મ) નિર્મળ (અમન) નયન ૬ અણિયાળાં—
 સભારો, હાવુ ૪, કડી ૧૩મી અને કડવુ ૧૫, કડી ૬ એવા નેત્રાના
 કટાક્ષમાણી 'શ્રી' રાગના દેશાં ત્રીધાર્ધને ધાયત થયા હાગ્યા હ નયન
 ઘેરે—ઘેરાં નયનથી રેરા નયનનુ માદક સૌદર્ય સૌદર્યપારખ પ્રેમાનદ

જાણે છે દીપક ..લીનય—આખો પગી હવે દમયતીની નાસિકાનું વર્ણન આ જુઓ કે પ્રેમાનંદ દમયતીનું સૌંદર્ય ને અવકાશો વર્ણવનાં તેના મન્ત્રકથી પોતાનું વર્ણન શરૂ કરી ત્યાંથી ક્રમશઃ નીચેના અવયવો પર આવેલો જઈ અને પગના નૂપુર ને અણુવટ સુધી પહોંચે છે દમયતીની સુવર્ણવર્ણી (રેમ) નાસા (નાસિકા) દીપકન્યોન જેવી, એ તો પ્રેમાનંદને જ સૂઝે! એવી નાસિકાએ કીર (પોપ) ના મન હરી લીધા ૮ નાક પગી દાન, ચિત્રુક (હડપચીને ખાડો) અને ત્રીનાનું વર્ણન. મધુકન્યાણ—નાના ભાગન મધુકરનાગ જેવું ચિત્રુક કે તેના પગનું છદ્ધ? હાર મુગતા—મોતીના હાર જુગતા બધમેસ્તા મુક્તા—જોડેના, એ ત્રણ મેરવાગા અવલાં અંધુજ—આ બધા ક્રમગ તે હાથેનીના? (ક્રમગને દડ નીચે હોય ને ક્રમગ ઉપર હોય, પણ અહીં ભુજાઓ ઉપર ને હાથેનીઓ નીચે, માટે કે 'અનના અણુજ' જેવા વાગના જૂનના બાજુ મધના ક્રમગ ?) ૯ રકણ—લુકતો. ૧૦. દગા...ફળી—સગળ વા, 'એના હાથની આગળીયુ જાણે ચોળા-મગની ફળીયુ' (લોખીન) પાનગી આગળીઓની મુકમાનના અને સીધાપાણ મધ્યકાલીન લોકકવિઓ કેવી સુદર રીતે વર્ણવે છે! નંગ—હીતા. કુમુમગુચ્છ—છાતી પર ઉદય પામેના એ અંતન (કુચ) કુમુમગુચ્છ જેવા અને હાથીનાં કુભસ્થગના આકાગના હવા (સભારો, ક-૮ ૪, કડી ૧૮) ૧૨ અલકાવલિ—માથાના વાગ વિશે તો સૌપદના ત્રીજી કડીમા આની મયુ, એટલે આ અહીં 'સમાવર્તિ'ના અર્થમા હશે? સલિતા—સરિતા 'ર' નો 'ન' અને 'ન'નો 'ર' જૂની ગુજગતીમા યના (મગ મુનનાન-સુરત્રાણ) હિન્દુ—મુદરીના ઉદના ઉપમાન તરીકે પોષણપાન સામગ જેવા મધ્યકાલીન કવિઓનું બહુ પ્રિય સાધન છે વિચિત્ર—મુદર લક —ક્રમ-નો વાક, વાક ૧૩ ૨૯૫—કદની, કેળ સ્ત્રીની જાળને કેળના યજ્ઞની ઉપમા આપવાનો કવિત્ર પ્રદાય ધણો જૂનો છે હુદી—પામે, નગદીક મોણે—માડમાંડ, અવસરતિએ, હળવ હળવે. ૧૩. વીંહીઆ, અણુવટ-પગના અગ્ર—આગળીના ધણેણા ઘનધોરય

રણકાર (ધન ધાર-૨૫) કરતી. ઘંભર—ધેરદાર. અંખર—રેશમી સાડી.
 કૃત્તેલ—કૃત્તની સુવાસવાળું તેલ. છૂટે દોરથ—છૂટથી વાપર્યું હતું.
 ૧૪ રાગથ—રાગતી, શોભતી હતી. ૧૫ ચંચ—એક વાદ્ય. વાગથ—
 વાગતાં હતાં. ૧૬. અંદણી—પ્રસસ્તિ ગાનારી સ્ત્રીઓ. જેષ્ઠિદાદાર—
 જડીદાર (જ્યેષ્ઠિકા=લાકડી, જડી). સંધાણુ—સંધાન. પંચ બાણ—
 મદન અથવા કામદેવ પુષ્પધન્વા અને પંચશર કહેવાય છે. એનાં પાંચ
 બાણ તે આ પાંચ પુષ્પોનાં; અશોક, અરવિંદ, આમ્રમંજરી, નીલકમલ
 અને નયમસ્તિકા. સંમોહન, ઉન્માદન, શોષણ, તાપન અને સ્તંભન
 (મર્યાદા) એ એના પરિણામ કે કાર્ય પરથી એ પાંચ નામ પણ
 કામદેવનાં પાંચ શરને આપવામાં આવે છે. ‘કરી સંધાણુ’નો કર્તા
 દોશુ, દમયંતી કે પંચબાણ કામદેવ, તે વિચારે ૧૬-૧૭. દમયંતીની
 અપૂર્વ સૌંદર્યમોહનીની રાગઓ પર અસર. ૧૮-૨૦. રાગઓની
 હાસ્યગનક એટાઓ. પ્રેમાનંદી વિનોદ. આડા ઊતરે, ખૂંખારા
 કરે...દમયંતીનું ધ્યાન પોતા લાગુ આકર્ષવા. ચિત્ર લખિયા—
 ચિત્રમાં આલેખ્યા હોય એવા સ્થિર-મૃદ. પૂંઠથી...ધરિય—
 ખસી ગયેલા મુગટ પાછળથી આવી તેમના એવક રાગઓને માથે
 મેડે છે. કાપે—પોતાના સુવર્ણાક્ષરોમાંથી? ને તે વખતે? કે કનક
 ...વાધે રે—ખીજ લીટીમાં છે તે શબ્દોથી દમયંતીની સાહેલીઓને
 સુવર્ણની લંચ આપીને વીનવના બતાવી રાગઓને પ્રેમાનંદે દેવા છુદ
 અને હાસ્યપાત્ર બનાવ્યા છે! પણ આમાં સ્વાભાવિકતા નથી. ભર-
 મંડપમાં આવી એટા સૌના ને દમયંતીના દેખતાં કઈ રીતે થઈ શકે?
 એવું, કાઈ ન કરે એવું આચરણ એ કરે છે માટે જ તો તેઓ ઉપહાસ-
 પાત્ર છે એમ પ્રેમાનંદને અતાવતું હોય તો જુદી વાત. ૨૦. આ વળી
 આગલી કડીવાળા રાગઓના વર્નન કરતાંય ચડી જાય એવું વર્નન!
 ડોક (કાટ) લાંબી કરી આગળ ધરીને ‘અમે કંઈ નરના (ઊતરતા,
 જેવાતેવા) નથી’ એમ કહી વરમાળા પોતાને પહેરાવવા દમયંતીને
 વિનંતિ કરનારાની લાલચુ ગરજે હરી લીધેલી અક્કલનું પ્રદર્શન કરાવી

પ્રેમાનંદ આપણને દસાવે છે. પડ્યા...કોપ રે—નવ ગ્રહ (ગણીતા સાત અને રાહુ-કેતીના કોપનો બોમ બન્યા હોય એવા. ૨૨. ગોરાં ગાત્રવાળા રાજાઓને તણખવાની તોલના દમયંતી મળે છે. તેમને જોઈ મોં મરડે છે. રોષ કે તિરસ્કારમાં આંખ તરડાવતી અનેકની ઉપેક્ષા કરતી, તે મંડપમાં આગળ વધે છે.

કડવું ૨૮

(નળને દમયંતીએ આરોપેલી વસ્ત્રાળ : કળિનો દપટીને પીકવાનો કૃત્સંક્રમ)

૧. સંઘ—યુક્તિ, પ્રપંચ. ૨. અવસ્થા—નકામું, મિથ્યા; (જટ્ટા). ધરા—પૃથ્વી ઉપર. ૩. તવ—(તતઃ પરથી), ત્યારે. વિપરીત—કશુંક વિવક્ષણ, વિચિત્ર. ૫. તું વિણ...કોપ—આ ચમત્કાર ધ્યાનમાં રાખો. શકે...આકાર : બીમકની આ શંકા સાચી જ છે. ૬. સંભારો, હંસની દમયંતીને એનવણી ને દેવોને ઓળખવાની તેણે તેને શીખવેલી રીત (કડવું ૧૩, કડી ૬) અંતરિક્ષ—ધરતીથી અદર. ૭-૧૦ : અહીં પાછો વિનોદરસિયો આખ્યાનકાર ઝળકે છે. એ હવે દેવોનેય છોડતો નથી. લોકોને દસાવવા જતાં, પ્રાકૃત જનોની માફક એકમેકને હડમેકી હાર પહેરવા ડોક આગળ ધરતા અને એકમેકને કુરૂપ બનવા શાપના દેવો દેવોના ગૌરવ વિનાના અને ગ્રામ્ય શુન્ન રાત્રીઓ જેવા બની ગયા, તેનો એને વાધો નથી. ૧૧મી કડીમાં 'રીંછ વાનર, શ્યાન, માંજર, કન્યા કહે વડા કડા ચાર' એ પંક્તિમાં દેવોની પ્રેમાનંદે બરાબરની ફજેતી કરી છે. તુલસીકૃત 'રામાયણ'માં 'બાલકાંડ'માં એક સ્વયંવરમાં મોહવશ ઉમેદવાર બનેલા નારદજીનું મોં ભગવાને વાંદરાનું કરી તેમની ફજેતી, તેમને ખરી ચીમકી આપવા સારુ, ક્યનો પ્રસંગ આવે છે. પ્રેમાનંદે અહીં દેવોનું જે આવું વર્ણન કર્યું છે તેને માટે 'મદાભારત'નો આધાર નથી અને બાલણ-નાકર-નયમુંદરનાં 'નળાખ્યાનો' માંય આમ નથી, તો પ્રેમાનંદને તુલસીકૃત રામાયણના એ પ્રસંગ સ્પર્શી આ કેમકું હોય ? તુલસીદાસજીનું રામાયણ સં. ૧૬૩૩માં

રચાઈ રતું અને પ્રેમાનંદનું આ આખ્યાન સં. ૧૭૪૨માં પૂરું થયું. વચ્ચેનાં એકસો નવ વર્ષમાં એ રામાયણનો પ્રચાર મોટા પ્રમાણમાં થઈ ગયો હોવાનો ખૂબ સંભવ છે. વળી રામચરિત નામના સાદું પ્રેમાનંદના ગુરુ હોવાની કહેવાની વાત સાચી હોય તો તેમની પાસેથી તેણે તુલસી-રામાયણ સાંભળ્યું હોવાનો અથવા તેમની જોડે ઉત્તર દિંદના પ્રવાસ વેળા તેનાથી તે માહિતગાર બન્યો હોવાનો સંભવ નકારી શકાય એવો નથી. એમ પણ હોય કે આ દીખળ પ્રેમાનંદનું પોતાનું જ મૌલિક હોય.

૮. સંચ...ફરી ફરી—દમયંતી ખરા નળને શોધી તેને માગા પહેરાવવામાં ફરી ફરી લાગ પામી નહિ. ૧૦. માંગરમુખો—નિસાડા ના જેવા મોં વાળો. કન્યા...ચાર—પ્રેમાનંદી હારથ. ૧૧ આધા-વેધ—હુંસાતુંસી, આપસ-આપસમાં વિરોધ. ૧૨. રાપમાં...ફેડ—પ્રેમાનંદની ચતુરાઈ. દેવોને કાયમ માટે કાંઈ માંગરમુખા અને વાનર-મુખા રખાય છે ! એટલે એ આ રીતે શાપનિવારણ દ્વારા પૂર્વવત્ સ્થિતિ આણી મૂકે છે. વચમાં થોડી ગમ્મત કરી લીધી એ એની ! પંચે નળી : ‘વળી’ સાથે પ્રાસ માટે ‘નળી;’ (સરખાવો, કડવું ૮, કડી ૯ ‘તત્ક્ષણ તજશે પ્રાણી. ’). ૧૩. ઉવેખીએ—અહીં તેમ ક. રાહની છેલ્લી એ કડીમાંનો ‘ઉવેખવું’ શબ્દ ‘ડવેલ’ પરથી છે. ૧૫. પ્રેમાનંદી વિનોદનો વળી અમકારો. ચારે દેવો ચીરમેનને પોતાનો બાપ કહે છે ! બાપનું નામ બીજું અપાય તો તો માને માથે ગાળ પડે. દમયંતીની લાલસા (લોભ) એમને એ પાપ મુખી લઈ જાય છે ! પ્રેમાનંદ પરિસ્થિતિને ખીલવી આબાદ જાણે છે. કરને ઘસે—નિરાશામાં. સખી...હસે—દેવોના જવાબથી. કથા રૂપને—કપડી વેશ-ધારીએને. ૧૮. નારદજી...લાવિયા—પરિસ્થિતિને વધુ રમણ બનાવવા કવિ પાછા નારદને અહીં લાવે છે. એ દીખળજોર કલહપ્રય મુનિ ચારે દેવોની પત્નીઓને એમના પતિદેવોનું પરાક્રમ જોવા તેડી લાવે છે ! દેવોની ખરી ફગેતી અહીં છે. તેઓ, ‘હું હું નળ’ કરતા

ડોકા આમળ ધનતા હોય અને દમયતી એમને દાદ દેતી ન હોય, આવી સ્થિતિમાં એમની પત્નીઓ એમને જુએ અને તેઓ પોતાને એ પારસ્થિતિમાં એ સ્વરૂપમાં પોતાની પત્નીઓ અતલિમ થી જોઈ નહીં છે એ જુએ, ત્યારે એ અગો-વાસ્પદ પગિસ્થિનિમાં તેમને કેની બોલ મળી થાય અને વાચકોને અને શ્રોતાઓને તેમને એ પગિસ્થિનિમાં જોઈ કેવો આનંદ પડે ? જેમ આ સ્વયંવરમાં આવેના રાજાઓને અને ખીજા બનાવગી સ્વયંવર વેગા સત્પુષ્પને, તેમ અહીં દેવાને પણ પોતાના આ આખ્યાનના દારકરસના નિશાન કે આલમન મનાવી કવિએ નગ જેવા અધિકારી સિંચાયાના દમયતીના હાથના ખીજા મવા લાલસુઓની નીક ફેંકેલી કરી છે

૨૦-૨૧ વન—વિનતિ, (વિનય પત્ની) પૂજનિક—પૂજ્ય તમે। પુત્રી સમાન—આ ઉદ્દગાર દેવાને મહાન છે એ અરખાવો, ભાવણના ‘નગાખ્યાન’ની ‘દેવ તદ્દમો પિતાને દા- પુત્રી સાથે ગો વ્યભિચાર ?’ એ પકિત ૨૦ હવે દેવ પ્રત્યક્ષ (પૂજ્ય) થાય છે એક તો પત્નીઓએ પોતાને કદગી પગિસ્થિનિમાં જોયા એથી અને ખીજુ દમયતીના આનાં વચનથી તેઓ સમ્ભાષા દમયતીની નગ માટેની અનન્ય પ્રીતિ જોઈને પ્રસન્ન થઈ તેઓ પ્રમદ થયા એમ ખડુ. પણ ‘મહાભારત’ની મૂળ કથામાં તેમ ભાનસ અને નયમુદરની કૃતિઓમાં એ જેટલું રકુટપણે દેખાય છે તેટલું અત્રી નથી દેખાતું બામ અને ભાલજે તો પાંચ નગને ત્યારે દમયતી જુએ છે અને એમાં નગ કયો એની એને ભારે (વમામણ થાય છે ત્યારે દમયતી પામે દેવોની આર્જવ ભરી પ્રાર્થના કરાતી છે, જે સભાગત જ દેવો પોતાના નગ રૂપે પ્રમદ થાય છે અને નગ-દમયતીના પત્ની થતા વિવાહને આશિષ આપી નગને બળે વરદાન આપી સ્વર્ગે સિધાવે છે દેવોને અદ-અદ-સાપ આપના, અને એકમેકને અળખા કરી ‘હું નગ’ કરતા ડોક ધ ના બનાવવાનું, અને ઉદ્ગણી આદિને તથા નારદને તે અથે વાલી આખી પગિસ્થિનિ દામ્યની હજવાસના લાભાર્થે ખીનવાનું પાકમ પ્રેમાનંદનું જ છે

૨૩. તુષ્ટમાન—પ્રસન્ન. ૨૪-૨૭ : નળને ચારે દેવોએ દરેકે બખ્ખે એમ કુલ આઠ વર આપ્યા તેની વિગત. આમાંથી કેટલાક નળને ખરા કામમાં આવે છે એ આ આખ્યાન આગળ જ્યાં બતાવશે. નળ કોઈકને બચાવવા જતાં અગ્નિથી દાઝે નથી તે અગ્નિના વરને પ્રતાપે. બાહુક ઋતુપર્ણને એક દિવસમાં કુંદનપુર પહોંચાડે છે તે ઈંદ્રના અધ્યક્ષને પ્રતાપે. બાહુકની દમયંતીએ લેવડાવેલી પરીક્ષા દેવોના આ વરોની જ પરીક્ષા બને છે. (જુઓ કડવું ૫૭). ૨૫. ધર્મ—યમ. ૨૬. જે કરશે...જાતના—એક રીતે આ ' નળાખ્યાન 'ની જ ક્ષત્યુતિ. જમ-જાતના—યમનું તેડું. જમજાતના (યમ-યાતના) પાંક સારો. ૨૭. અમૃતસ્રાવિયા—જેમાંથી સંજીવનપ્રદ અમૃત સ્રવે છે એવા. પાદાંતર. અમૃતસ્રાવી. ૫૭...કર—આ ઉમેરો પ્રેમાનંદનો છે. ' મહાભારત 'માં તેમ તેને અનુસરતા ભાલજુના ' નળાખ્યાન 'માં દમયંતીને આવું કોઈ વરદાન દેવોએ આપ્યું આવતું જ નથી. દમયંતીને વનમાં ત્યાગ કરવાનું બહાનું નળને આપના મત્સ્યપ્રહરણ-ભક્ષણના પ્રસંગ માટે પ્રેમાનંદે આ યોજના ગોઠવી છે. દમયંતીના હાથમાં અમી હતું એમ નાકર તેના ' નળાખ્યાન 'માં સૂચવે છે ખરો. તે પરથી જરા આગળ વધી આ કક્ષપના પ્રેમાનંદે કરી હોય. ૨૮. સાધુ—શુશીલ, ભક્ષા. રીત—શાસ્ત્રવિધિ, રિવાજ ઇ. ૩૧. નારદનાં પરાક્રમોમાં આ યોથું. પરિસ્થિતિ ગૂંચવાય અને પાત્રો વચ્ચે અયકામણી ગમે એમાંથી આનંદ કે ગમત મેળવવાનો આ ' કલ્પદ્રુમ ' ત્રીજાગળે પૌરાણિક પાત્રનો અદુષ્ટ હેતુ છે. અથવા, આમ સમજીએ તો ?—કે નારદ એ કહેવામાં આવ્યું ■ તેમ ભગવાનનું મન છે, બીજા શબ્દોમાં અહીં નિયતિનું સાધન કે તેની ' ઈચ્છા ' છે, અને એવા તરીકે તે નળ ને દમયંતીના લક્ષ્મી, નળને દેવો પાસેથી મળના વરદાનની અને કુળિએ નળદમયંતીની કરેલી હેરાનગતીની નિયનિનિધિન ઘટનાઓની સિદ્ધિમાં આ રીતે પ્રેરક કે નિમિત્ત બને છે ?

' મહાભારત 'ના ' નલોપાખ્યાન 'માં તથા ભાલજુના ' નળા-

ખ્યાન 'મા આ પ્રસંગ આમ છે. દેવો સ્વર્ગલગ્ની પાઠા જતા હતા તે વેળા કૃગિ અને દ્વાપર એમને સામા મળ્યા પોતે દમયંતીને વરવા જઈ રહ્યા છે એમ એમણે જણાવતા ઈન્દ્રે ખમગ આપી કે એ તો નળને વરી ગઈ એથી ખિન્નઈને કૃગિ નગ પર ખાગ રાખી નગદમયતીને સુખે ન સૂતા દેવાતો નિશ્ચય કરી દ્વાપરને પાસો બની પોનાની યોજનામા સહાય કરવા વિનંતિ કરે છે ૩૧ હુગકુચ્યો—હાકુજોહાકુજો ૩૨. કૃગિનુ એ જ બીગીમા દોરેલુ મિદામલુ ચિત્ર જુઓ એનો યાદ્ય દેખાવ એની દુઃખતાનુ પ્રતીક છે મનીશ—માણસ, (મનુષ્ય) કાતુ (કુત-કાપલુ પરથી)—મોટા છો ૩૫ પ્રભુપત્ની—દ્વદ સમાસ, પ્રભુ નગ, અને પત્ની દમયંતી ૩૭ પલુ .થાય—સત્ય અને ધર્મ-પાવનનો મદિમા નબ્ય—નવિ (ન અવિ), નહિ મહત્ત્વ વર્ધ—ભાનલુ કૃગિ પેમી ન શક્યો એ ગાળો યાગ વર્ધનો મૂકે છે, અને તે કેમ પેમી ન શક્યો તે માટે સ્વાની પ્રમના ધર્મપાવનની વાન વીગને કરે છે / જુઓ ભાનલુકન 'નગાખ્યાન' ૨૩૫ ૧૧) ૩૮. બાગકે આંગણુ—અર્થાત્-ચામ જેવુ મુઠ્ઠા યાકચ ૩૯ પાહાની —પાની, (વર્ણિ) પાગ-પગ ધોતા પાની ઠોગી રહી ગઈ તેથી કૃગિ નગના દેહમા પેમી ગયો શૈય અને સ્વચ્છમા જગકે ખામી કે શિયિનના પણ ભારે અનર્થને નોતરે એવો અર્થ અત્યાગના જમાનાના આપણે આમાથી તાગીએ તો ? 'મહાભારત'મા આ વાન જગ જુદી છે એક સધ્યાકાળે વધુસકા કર્યા પડી નળે પગ ધોયા નહિ અને માત્ર આયમન કરી સધ્યાવદન કર્યું, એટલે કૃગિ તેના દેહમા પેમી ગયો ૪૧ બ્રહ્મ—મન્નિષ્ટ પિત્રાઈ—કાકાનો દીયો પુત્ર

નગ-દમયતીના લગ્ન સુતીનો વૃતાન્ત કવિએ ૨૮ કડવા સુધી વિસ્તાર્યો. હવે એ દપનીને પડેલા દુ ખની જ કથા કહેવાની રહી. એટલે કવિ ઝડપ વધારી આ જ કડવામા એ વાન પર આવી, કૃગિનો દુ સ કડવ અને તેની સિદ્ધિ અર્થે તેને આગળી દીવેલો પ્રયાસ વર્ણવે છે.

કડવું ૨૯

(કળિત્રેયાં પુષ્કરન્તુ યિદ્યેયાં નળ પાસે દૂત રમવા આમમન)

નૈવધપતિ...તોલે રે—વિગ્રહેશી કળિ ને દ્વાપરનું પુષ્કરને સંબોધીને ઉચ્ચારાયેલું વાક્ય પુષ્કરને એમા કળિ પામે ' નૈવધપતિ ' કહેવડાવી (મેકમેય 'માં જેમ મેકસપિયર પેશી વંતરીએ પામે મેકમેયને ' રાગ 'નું સંબોધન કરાવી મેકમેયમાં ગજસોલનો કીડો સગવળાએ હતો તેમ) પ્રેમાનંદે પુષ્કરના ચિત્તમાં નૈવધપતિ થવાનો લોભ સળકાવવા ધાર્યું છે. ' એ નૈવધપતિ, તરણના તોવનો બની તપ કરવા બેઠો ? ' એમ આ સીધું પુષ્કરને સંબોધન છે એમ અર્થ ન કરવો હોય તો આ વાક્ય પુષ્કર સાંભળે એમ એને ઉદ્દેશીને સર્વિશ્વાસ કળિ-દ્વાપરમાથી એક જણ બોલનો હોય, એ રીતેય એને ઘટાવી શકાય. અસર તો બનેની એક જ થવાની, પુષ્કર ઉપર.

૩-૪મા કળિની પુષ્કરને અડામણી. ૬. આ પુષ્કરને બેઠીને તેના દેહમાં કળિના પ્રવેશવાની વાત પ્રેમાનંદનો ખૂબીદાર ઉમેરો પુષ્કરમાં કળિનો પ્રવેશ તરત થયો, નળમાં પ્રવેશ કંવા તો તેને ફાફાં મારવાં પડેલાં, તે ધ્યાનમાં આવ્યું ? ૭. પરઠી-નક્રી કરી, ગોઠવી નવ...ઝાંસા-ઝાંસા નાખ્યે (કાકલૂદી કયે ?) કંઈ મળવું (મળવાનું) નથી; ઝાંસા નાખીને, દીન બનીને, એને (નળને) મળવું નહિ કયો અર્થ વધુ સાચો ? હું... પાસા : સરખાવો, ' કળિ ઈવ પાસાનું રૂપ ધારણ કરી પુષ્કર પામે આવ્યો ' ' મહાભારત ' (વનપર્વ, અ પદ, શ્લો. ૬). [પાસો-પાશ પડ્યો] ૮ પોણુ કરજે—દાવમાં મકજે. પોણુ—દાવ, હોડ, (વળ પડ્યો) ભાલણુ ' પ્રણુ ' સખ્દ વાપરે છે. સરખાવો, ભાલણુકૃત ' નળાખ્યાન : '

‘ વેદેયો પુષ્કર કળિસુમે જઈ, આપે રહો ગોધલો યઈ;

અતિશે ઉત્તમલ સુદર અમ, રત્નજડિત હેમમય શિખ.’

આ દૃષ્યબની વાત આખી ગેરસમજથી આવી છે. મહાભારતમાંની

કલિદેવ ઘુપો મૂલિ ગવાં પુષ્કરમયગત એ પંક્તિના ગવાં ઘુપ નો અર્થ બાણજો તેને તરત સ્પર્શ્યું તેમ 'બગદ' એવો કરીને લખ્યું 'આપે રજો ગોધસો ધર્ષ' અને પછી તો એ ગોધવાનું ખીજી લીટીમાં મુંદર વર્ણન પણ એણે કરી નાખ્યું। ખરી રીતે જો નો અર્થ 'પાસો' અને ગવાં ઘુપ : નો અર્થ 'પાસામાં શ્રેષ્ઠ' એમ લેવાનો છે. બાણજો તેનો અર્થ 'વૃષભ' કયો ન એટલે નાકરે* અને પ્રેમાનંદ પણ પોતાના 'નળાખ્યાન'માં એનું અનુસરણ કર્યું છે. અક્ષયત એમાં થોડો વિગત-કર એ દેર છે. બાણજ કળિને વૃષભ અને દ્વાપરને પાસા બનતો વર્ણવે છે, તો પ્રેમાનંદ કળિને પાસા તથા દ્વાપરને પોડી (વૃષભ) બનાવે છે. બાકી 'મહાબારત'માં, નૈવધીવચરિતમાં કે ચલચંદ્રમાં વૃષભને સર્ષ પુષ્કર નળ પામે ઘૂન રમવા આગ્યાની અને ઘૂનમાં વૃષભ પરંપરાની વાત આવતી જ નથી. હ વાહી—છેતરી. એ ઘાટે...ગોડી રે—પુષ્કરને એ યોગનાની વાત ગોડી-ગમી સર્ષ. ઘાટ—યોગના. અભિ-લેખા—અભિગ્રાપા. જુગમ—એ (યુગ); 'જુગ એ' પાઠ પણ સારો. ૧૧ સંચે—રુચે, ગોઠે. ૧૩ ઉદર યોગીને શૂળ—પેટ યોગીને પીઝા. ૧૪ ઘૂન...ભાવી : ઘૂન રમવું સાઅનિષિદ્ધ છે (માટે તે તેને ગમવું ન હતું), તથાપિ ભાવી હતું ને? નળને કષ્ટ વેડવાં સર્જાયેલાં હતાં, એટલે એ પછીની કડી કહે છે તેમ 'ઘૂન રમવા બેઠો.' ભાવીપદારથ—ભાવિ ધટના. અહીંથી નળની માડી દસા આરંભાય છે.

+ પુષ્કરે ઘૂનમાં વૃષભ પરંપરાનો ઉમેરો નાકરને આધારે પ્રેમાનંદે કર્યો નોંધ એમ જણાવી એ ઉમેરો બાણજના નળાખ્યાનમાં નથી એમ જો સ્વ. અભાસાય બનીએ 'વૈશ્યકવિ નાકર' લેખમાં કહ્યું છે તે સાચું નથી. મૂળ બાણજો જ વૃષભની વાત કરી, નાકર બાણજને અનુસર્યો, અને પ્રેમાનંદ નાકરને કે બેકેને, આમ હકીકત છે.

• જુઓ એની પંક્તિ :

સોનાના સિંગ ને રૂપાની ખરી, પુષ્કર સાવ્યે ગોધસો મ્મ કરી.'

(નળની છૂતગા હાર અને વનગમનની તૈયારી)

૧ સત્ય : નળના જે સત્યની દેવોના હોતે 'નળને સત્યે મેઘ વૃષ્ટિ કરે, નળને સત્યે ધરા શેષ ધરે.' (ક. ૨૩-૧૦) એમ કહી દેવો આગળ પ્રસંસા કરી હતી તે સત્ય-સત્ય એનું એ ધર્માચારીપણું ગયું. ત્રાહે ત્રાહે : (ત્રાહિ ત્રાહિ-ઉમારો)—'ગજબ, ગજબ !' જેવો દુઃખ, ત્રાસ અને અકસોસનો ઉદ્ભાવ. ૨ એ વૃંદાવનમાં... ખોશોજી—દમયંતી આ ક્યાંથી ગણે ? અનર્થની એની સ્ત્રીસહજ શંકા વસ્તુતઃ કેટલી સાચી છે ! સંકરમ્બો—પેડો.

૨-૩ : આ હકીકત 'મહાભારત' તથા લાલણ પ્રમાણે તો નળ છૂતમાં ખૂબ આગળ વધી ગયો અને હારવા માંડ્યો ત્યારે બને છે. મંત્રીઓ અને નગરજનો નળને છૂતમાંથી વારવા આવે છે. દમયંતી નળને તેમના આગમનની ખબર કરે છે, તોય મતિભ્રષ્ટ નળ તેમને સળતો નથી, સાંભળે તો શાનો જ ? એટલે એ બધા ચાલ્યા ગય છે. નળ જ્યારે બધું હારી નગર બહાર ત્રણ રાત્રિ રહ્યો ત્યારે પુષ્કરની દાંડીથી, તેમજ નળે પોતાનું આવું અપમાન કરેલું માટે, નગરના લોકોએ નળનો સત્કાર કર્યો નહિ એમ 'મહાભારત' કહે છે. એ કથા મુજબ નળ અને પુષ્કરનું છૂત ધણા મહિના ચાલ્યું, દમયંતીએ પોતાના બંને બાળકોને પિયર મોકલી આપ્યાં, અને ત્યારબાદ નળ સર્વસ્વ હારી ગયો. છેવટે પુષ્કરે તેને દમયંતીને દાવમાં મૂકવા કહ્યું ત્યારે તે અટક્યો. લાલણ પણ મહાભારતને અનુસરી આ પ્રસંગના વર્ણનમાં બે કડવાં રોકે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ જેણે અત્યારસુધી વિસ્તાર પરત્વે ઠંડે પેટ નિરાંત રાખી હતી તે આ પ્રસંગ થોડી લીટીઓમાં જ પતાવી દે છે !

૪-૫ : આ તો 'મહાભારત'માંના શકુનિ અને યુધિષ્ઠિરના બીજી વારના છૂત વેળાની શરત જેવી શરત, વરસના આંકડાના ફેર સાથે ! 'મહાભારત'ના નલોપાખ્યાનમાં આવા 'પોણ'ની વાત નથી,

એટલે આ પ્રેમાનંદનો ઉમેરો છે અગોપ, અગુપ્તે—ગુપ્ત (‘અ’ અભાવવાચક નથી) પ્રાંત પડે—ઝાળખાઈ જાય ૬ વરસેયો વરસાદજી—ભાવિ અનર્થની આગાહી, ગીતાના શબ્દોમા, ‘વિપરીત નિમિત્ત’ વનઢૂળ—વનવાસને યોગ્ય વસ્તુ ૧૦ પીહર—(પિતૃહર—પિઠવર—પિઠહર—પીહર—પીયેર) ૧૦ મુહાયા—ગોબે ગોરે એવાને—સેવાને માટે સહી—નક્કી ૧૦ અને ૧૪મી કડીમા દમયતીના પતિ પ્રેમ અને સતીત્વનું દર્શન ૧૫ પીહર વળાવો આળ કે—‘મહા ભારત મા બાળકોને દમયતીએ નગ દૂતમા વડુ વધુ દૂમતો જનો હતો તે વખતે પીયેર પ્રેમની આપ્યા એમ છે પણ પ્રેમાનંદને આની પછીના કડવાનું હૃદયસ્પર્શી ગીત મૂકવાની તમ લેરી હોય એવું શું ?

કડવું ૩૧

(બાળકોને પ્રેમાનંદ વિદાય ક દી વેળા દમયતીને વિનાય)

૧ નમાયા થઈ વરતલે—ખરી દરલુતા સહેજે મામીની ગાળ—સમગ્રની ગુજગતી સસા નુ પ્રનિમિળ ગજગુજની દમયતીની ભોળઈઓ સામાન્ય ગુજરાતલો પે? બાણેજને મહેલો મારે એવું ગુજરાતો આખ્યાનમાર અડી નિરૂપી બે? છે ૧૨ પે—પેટનાં સત્તાનને ‘પેટ લાધવવાળો અર્થપૂર્ણ’ નાક્ષત્રિગુજાતી શબ્દ છે લો? બાપામા હજી એ વપગય છે દોહલા—મુરોન, (દુર્લભ પ થી) ૪-૩, ૬ માતાના હૃદયની વેદનાનું હૃદયસ્પર્શી નિરૂપણ ‘હયેથી નર જોતયા ૩’ અને ‘ફરી ફરી મુખ જોય’ એ શબ્દોની અસંગતતા જુઓ ૫ અમ જોગીના—પોતે વનમાં રહેવાના હતા મા ‘જોગી’ વજી—વત્સ, બાળકો દરણ હૃદયવેધક પરિસ્થિતિ વેળા આવા મુગેષ ભિમ્બીના પદો મૂકવાની પ્રેમાનંદની રીત જ છે સ ખાવો, ‘દશમ રકથે’ માના કૃષ્ણે કાન્તિદીના ધતામા ઝપના-સુત્યારે જગોદાના વિનાયનું દરણવત્સ-નીતગત્ત ગીત ‘માફ માણે’ રીસા-સુ ૩, શામળિયા આવે વખતે આખ્યાનક ૨ પ્રેમાનંદમા વસતો કવિ પ્રેમાનંદ ખગે ખીને /

છે. નળદમયંતીના પ્રેમ-લગ્નના સુંગાર પંખી તેમની દુઃખદ વીનકકયા શરૂ કરતાં પ્રેમાનંદે આરંભ આ કરણ ગીતથી કર્યો એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત છે.

કડવું ૩૨

(નાયકનાયિકાનાં વીતકોનો આરંભ : મત્સ્યસંજ્વનનો પ્રસંગ)

૨. આમાંની હકીકતને મદાભારતનો આધાર છે. જુઓ ૩૦મા કડવાની કડી ૩ પરનું વિવરણ. ૪. એક રાત રહ્યાં નગરમાં— નગરની બહાર તેની સમીપમાં જ ત્રણ રાત્રિ મુઘી માત્ર જળ પર નિર્વાહ કરીને નળદમયંતી રહ્યાનું મદાભારતમાં તો છે. બાકણ પણ એમ જ નિરૂપે છે :

‘ત્રણ દિન તે નીરસ રહી નમર કેરે પાસ,
વનમાંદે નીસર્ખાં તે ચર્ચ મને નિરાસ.’—(કડવું ૧૩)

૪-૫ : પુણ્યશ્લોકની...કડાડી—કળિ નાયકનાયિકાને દુઃખી કરી દમનાર ખલનાયકનું સ્થાન હવે લે છે. ૬ પત્ર—પણ, પાંદડાં. ૮. માનસરોવર : કોઈ પણ સરોવર કે તળાવને માનસરોવર કહેવાની આખ્યાનકારની ટેવ છે. જુઓ, ૬-૨, ૯-૨. ૧૦. શબ્દાનુ-પ્રાસ જુઓ. ૧૧. ઢીમર—માછીમાર; (ધીવર). મન્દ- (મત્સ્ય), માછલાં. સાધુ—ગિયારા, બાલા. શ્રમ કરતાં—મદા મહેનતે. ૧૨. પહેલી પંક્તિનો શબ્દાનુપ્રાસ જુઓ. વારુ—સારું, (વરમ પરથી). શું હોશે એટલા સારું ?—એટલાં શું પૂરતાં યાય? ૧૩. ભુજ—‘ભ’નું સંગીત સંભળાવવામાં પ્રેમાનંદે ‘હસ્ત’ ને બદલે ‘ભુજ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી નાખ્યો ! વસાં—વેળા. કળિભુજ...ખીહાવે—પ્રેમાનંદે કળિભુજની લીલા આ આખ્યાનમાં ઘણી વધારી મૂકે છે. માછલાં ન મળ્યાં તો એય કળિનો કામો ! અલગત એક વાત છે : શ્રોતાઓની નજર આગળ બધો વખત કળિ જ નળ-દમયંતીને પીડનાર તરીકે ખડો રહે છે, આથી. ખરી રીતે તો આવું પીડાડનાર અવદશા કે

દુર્દૈવને જ કળિમાં પાત્રરૂપ આપ્યું મણાય નહિ? પણ એ અવદયા છૂને કરી છે. છૂન જ કળિ-કવલ એટલે દુઃખનું કારણ છે, એ રક્તચક્ષુન કળિ છૂતના પાસા બન્યો હતો એ હકીકતમાં નથી? ૧૫ થઈ આઠમું વિપરીત—અણધારી આફત આવી, જોધું જ થયું. ૧૬. અમૃત-સ્ત્રવિયા...અબળાના : સંભારો દેવોનું એને વરદાન. ૧૭. વેવલાં વીણુ—ફાંફાં મારે. ૧૮. સ્વાતિભિંદુ શુ વરખે—આખ્યાનકારની કવિતા. ૨૦. કચાંહે—કચાં (છે?) ૨૧. દમયંતી ‘પાપણી મુખા’ પર દોષ દોળે છે. રાણા : નળને સંબોધન. દમયંતી પામે જૂઠું શું કામ બોલાવ્યું કવિએ? હવે પછીની માળા જ તેને સંભળાવવા અને નળને તેના ત્યાગનું કારણ આપવા જ ને? ખરી વાત તો આ જ, પણ શ્રોતા-ઓને મળે જિતરે એવું કારણ તો આપવું જોઈએ. એટલે પ્રેમાનંદ એ આપે છે ૨૪મી કડીની બીજી ક્ષીટીમાં: ‘સજીવ ..નવ માને.’ ૨૨. હંસની બીજી (નારીનો વિશ્વાસ ન કરવાની) શિખામણનો આ ઉપયોગ પ્રેમાનંદને કરવો હતો. ૨૩. શું આગ ..લાગી? કેવું સંભળવું પડે છે દમયંતીને? કશા જ વાંક વિના માથે બળ્લે વખન (એક અત્યારે, બીજો હિન્દુમતીના હારની ઠગિએ દરેકો ચોરી વેળા) આજ આવે એ તો દુર્દૈવની અવધિ. એ રીતે નળ કરતાં દમયંતીને જ વધુ સોસવાનું આવે છે. કરુણકથાના મુખ્ય પાત્રનો અવદયામાં તેનો કોઈ નાનકટો દોષ નિમિત્ત કે કારણભૂત હોય, (જેમ નળની બામનમાં છૂન), પણ તેના પર ફરી વળતું દુર્દૈવચક્ર પોતાના હાથમાં તેનાં નિર્દોષ પ્રિયજનને પણ લેતું જાય એ જીવનકારણ્યનું દર્શન પ્રેમાનંદ આ યોગનાથી કરાવે છે. ૨૪. હા હા—દુઃખવાચક, સંમતિસ્પષ્ટ નહિ.

૧૮-૨૩ : અમૃતસ્ત્રાવિયા કરતું દેવોનું વરદાન તો દમયંતીને સાપ કે આફત સમાન નીવડ્યું! દેવોએ નળને આપેલા આક વર નળને કામ લાગે છે, ત્યાં દમયંતીને મળેલું વરદાન દમયંતીને દુઃખી કરે છે. એ દમયંતીને નહિ પણ પ્રેમાનંદને કામ લાગે છે! આ મત્સ્ય-સંજીવનની વાત મહાભારતમાં નથી, ભાણુના ‘નગાખ્યાન’માંય નથી. એ

પહેલી દેખાય છે નાકના 'નળાખ્યાન'માં, અને આપણો કવિ એને વધુ ચગાવે છે પણ એમ કરતા એ દમયતીને માથે ભારે દરે છે અને નળના ગૌરવને નીચું ઉતારે છે જે દમયતી સ્વર્ગના અમરોના આમંત્રણને અચ્છીકારી તેને વરી હતી તેનો આવો ગાવિપ્રદાન સાથેના તિરસ્કાર નળના પાત્રને કઈ ગીતે ગોલા આપે એવો છે? પણ ઉરતાદ પ્રેમાનંદ 'આ તો કવિએ ઘેરેલા બુદ્ધિભ્રષ્ટ નળનું અનુદાત આચરણ છે, ખરા નળનું નાહ' એમ કહી છટકી જવાનો! મૂંઝા કથા કરતા યુજગતી આખ્યાન કેવી એક પોતાની જ ખૂંખી-ખામી ઓવાળી સ્વનત્ર ચચના બની ગયું! ૨૫. અમણતેડી—નળે કરેલા તેના તિરસ્કારનું સચ્ચન, એની અવદશાનું સચોટ ચિત્ર પીઠિ—પિપ્પુ, (પ્રિય પરથી)

કડવું ૩૩

(નળે કરેલો દમયતીનો ત્યાગ)

૨. ગત—ગતિ, પમતી શક્તિ ૨-૪માના નળના વિચાર ને બાધા દમયતીને ધણા અન્યાય કરે છે મહાભાગતો નળ અહીં એથી ગોંધવીન બને છે કાં જે—કારણ કે 'પ્રાચીનકાલ—અયુક્ત, અનુગત

* આથી જ શ્રી રામચાલ મોદીને કહેવું પડ્યું છે. '.. ખરેખર આ પ્રસંગ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં એક મહાકલકરપ છે. પ્રેમાનંદે તો એના (નાકરના મત્સ્યસંજવનના પ્રસંગનો) બહુ દુરુપયોગ કર્યો છે નળને સ્વળ માળીમાર જેવો જ ચીતર્યો છે નળની પાસે દમયતીને કહેવડાવેલ શબ્દો કાઈ ઉચ્ચ માણસના યુજગા શોભે એવા છે?' (ભાલસકૃત 'જે નળાખ્યાન'—પૃ ૧૬)

શ્રી રામનાગવણ પાઠકે પણ કહ્યું છે. 'અને એમાં સારસ્ય લાગતું નથી એ પ્રસંગે દમયતી જેવી હીન બને છે અને નળ જેટલો આશ્રમ બને છે તેટલા બીજે સાચે જ બને છે. કહેવું જોઈએ કે પ્રેમાનંદ એક રસનિરૂપણમાં એટલે સુધી ધસદાર્થ જાય છે કે તેનું ઔચિત્યભાન ઓળું ચઈ જાય છે પાત્રના સ્વભાવથી અસંગત વસ્તુઓ પણ તે ક્ષણિક રસ ઉત્પન્ન કરવા, અચુક ખડમા રસ ઉત્પન્ન કરવા, મૂંઝે છે.' ('કાવ્યની શક્તિ' પૃ. ૧૩૧).

દેવતાહું .. ગાજન—દેવે દમયતી પોતાના અમૃતઆવિષા
 દાયને લીધે માછલા જીવના ઘર્ષ પછીમા કૂદી પડ્યાની વાત જણાવે
 છે ૬ હુતી—ખની હતી તેથી ૭ કંગિયોગે નદિ—કંગિનો
 પ્રભાવ નરનારીનો આહુત—પોતે પતિપત્ની ધરાય એવો ભાગ—
 માસનો ૮ કોણ—કર્ષ (કરોડી—પ્રતિગ્રુખ, પી કેમ્બેની, (તપસ્વિ
 પત્ની) સગાઓ, ઉદ્દગી અનગા ઘર્ષ : પિયુને તે નાણી નમ
 રે' (લાનજ—'નગાખ્યાન') 'અનગા ઉદ્દગી ઘર્ષ, વજ નાખ્યુ નાય'
 (નાકર—'નગાખ્યાન') ૯ લાન્યાં લોચન—નગને નમ જોઈને
 ચતાયર પ્રતિ પણ રાગાર્થ કરી પ્રતિમા માનવભાવોરોપણ કરી
 કથનને ચોટલા જનાવવાનો કાવકુનો સનાનન ખામિયો અપદ્ધદિધે
 પીડયો : આ સપ્તધ્યોગ જગત નથી નગને જુએ—નૃપ્યા પો—
 પીડયો છે, જીભની સાનસાએ નાદ ૧૨ એ—એન્નુ એક કવિએ મરી
 નગની રજેતી ૧૨ સૂત્ર—સૂત્ર ૧૩ દમયતી . ગરી : નગ અર્થ
 દમયતીનો અદ્ય જનગે છે દમયતી પણ તેને નમ સ્વરૂપ નેઈ
 'પાછે રમતે ગઈ' ૧૪ ઉભે—ઉભેતીનથ ગોભે—વસ્ત્રવદારી ઉભા
 અવલંબિયાં—પાંડરા સતને આધારે આલ્યાં જાય—સુદૃ પદ્મ !
 ૧૫ જામગી—ગાઝ જરાની ગીચ ગાદી ધન—પર્જ, પદન. ૧૬
 મુખ શશી—દમયતીનું મુખ યા, જ્વાનિ અને બુખથી શીકુ પડી
 પૂતમના ચદ જેવુ લામતું દુઃ આ પ્રેમાનદે અમમ્નું નથી લખ્યુ
 આનમ દનાકારની દુષ મુશી લેજે લખ્યુ છે મૂર્ષ મયેરી દમયતીના
 આવા ૧૫ જા ચોટાને જોઈ મનના પ્રસન્ન પડી એનાથી આન દેરા
 નગનું હરપ નરમ અને આર્દ્ર મને એ પાંચિયિને એને સર્જવી છે ૧૮
 વમુધાવગ પડી—ઉવ રીધતી જા એને મુવ પડ્યુ હે કોટ—દમયતી
 ને, જામ અને યા થી કગાર્થ મયેરે ૧૯-૨૦ દેવે જ વન દમયતી
 વિરહના વિચારો નૃપ્યાનાં—નીગખ—હેલ્ડ—દ્યો કંગિએ મયે પ્રેમનદે
 નગના આ વિચારોની જવાબદારી નાખી છે એ વગી ગિક રે નદિ—
 'પુષ્પસોઢ' ને પગ ગાંધીને આવી માન્યતા પગપગે ૨૧ એને

માથે આવત જોકે તોય પ્રેમાનંદ દોરમાની સાથે છટકી શકેના નથી દારણ, કળિએ કરેના નળના બુદ્ધિવિકાસની વાત 'મહાભારત'નાર અને ભાનણ પણ કરે છે, જ્યાં એમને હાથે એ અવધ્યામા પણ નળને આટલો નીચો ઉતારવામાં આવ્યો નથી 'મહાભારત'માં અને ભાનણ-
 ૨૧ 'નળાખ્યાન'માં દમયંતી પોતાનો માથે દુખી થયે અને પોતે એને ડોડી જશે તો એ પીરે જશે એમ ધારી નળ ચાલે જાય છે એને આની બુદ્ધિ સુઠાડી કળિએ, એમ 'મહાભારત' કહે છે, પણ તોય એના મનમાં દમયંતી વિરો અર્ધ નિરૂપાય છે તેવો દુર્લાભ તો આવ્યો જ નથી, અને આમ દમયંતી પ્રત્યેની વાગણીથી પ્રેમઈને નળ એને ઊધની મૂકીને ચાલ્યો જાય છે તે પહેલાં થોડા સમયને અતરે વ્યાસે અને ભાનણે તેની અને દમયંતી વચ્ચે સ્વાદ કરાવ્યો છે તેમાં તો એ બંને પાત્ર એના દીપે છે પરંપત્ની પ્રીતિ અને અભિજ્ઞાત્યથી ।
 ૨૩ કાતુ—ખડગ, બીજી લીંગમા છે તે છુગિકાશસ્ત્ર કનિ કાતુ પણ બને છે । એને તો કાઈ બહાને દમયંતીને વિષ્ણુ પાડી દુખીદુખી કરવા છે મહાભારતમાં નળને જોકે ખડગ અનાયામે મળી આવવામાં કનિનુ કર્તૃત્વ નથી ૨૫-૩૧—દમયંતીને સુતી મૂકીને ચાલ્યા જતી વેળાની નળના મનની દિધા અને મયનનુ સુદર કેનાત્મક આલેખન ત્રિલોકમોહન—નણ લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ પાતાળ) ને મોહ પમાડનારી. રાનની—જગત (અરણ્ય-પરણ-રાન)ની અતર પરંપત્યો—અતરમાં ધણુ દામયો (પરજળવુ-પ્રગ્વલ પથી) કળિ તાણે ચઢ્યો—આગળની બામતમાં પ્રેમાનંદ મહાભારતને અનુસર્યો નથી, પણ અડી વનપર્વના ૬૨માં અધ્યાયના ૨૬-૨૭માં 'લોકોનું સીધું ભાષાનું છે પ્રકૃતિએ સુદર છે અને નળની પરંપરવિરોધી વૃત્તિઓના સર્ધર્થનું નિરૂપણ કલાત્મક છે-પણ એનો જરા પ્રેમાનંદને કે એવું જ સન્ન નિરૂપણ કરનાર ભાલજીને નહિ, પણ મહાભારતમાં જ જાય છે વિચારે ચઢ્યો—દિડોળો જેમ આગે ફોળાય અને વળી પાછો આવે તેમ તે વાગ્યાં ફરે જો અને પાછો દમયંતી પામે આવેના

હતો. 'વિચારનિધિ' અને 'હિરોળા'નાં રૂપક આકર્ષક અને અસર-કારક છે. સાત વાર આવ્યા ફરી ફરી—કારણ, 'નહી ન બાપે સદા મુંદરી.' સરખાવો, સિદ્ધાર્થના મહાભિનિષ્ક્રમણ વેળાનું સર એવિન આતોડે કહેલું વર્ણન.

And thrice he made to go, but thrice came back,
So strong her beauty was, so large his love.

સાધુ—સુશીલ, પતિવ્રતા. ૩૦ અંગી નવ કહે—નવ અંગીકરે—અંગીકરે નહિ. વમન—જીવદી. ૩૧ નેર—જરર હુંપે—હુધી, મારા કરતાં. ૩૨. ઉંવારે—ચાહે રખે. (કર્મન-વાટ, પછી, જેમ 'ઉંમાર્ગ' તેમ ઉવાટ). સાસોટ—આસબેર. 'મુકી દોટ' અને 'ઉંવારે દોડ્યો સાસોટ' તે દમયંતી નાગી જન્ય અને પાછળ દોડે, મારે. ૩૩. ધીશ—બુદ્ધિ (જી)ના સ્વામી. અત્યારે તો એતી બુદ્ધિ કશિમસ્ત હતી તો કવિએ શા માટે નજમે 'ધીશ' કહ્યો? 'ધાયો' સાથે 'ધ'નો સખ્તનુગ્રાસ સાધવા માટે જ ને? જાણ્યે હુકે—પોતે શું કરી નાખ્યું એનું હૃદયમાં જાન જમ્યું. ધીશ—સ્વિસ. કડીઓ રૂપ થી ૩૨ ના પ્રેમાર્નવના વર્ણન સાથે સરખાવી જુઓ બાલકૃષ્ણ વર્ણન;—

ગયા જેટલે જગલા સાત, હૈંડા શુ વીખારી વાત
'હવડા એ નારી જગરો, અમુદીઠે આરાધા ભાગરો
અખળાનુ અતિ ક્રોધજ મન, વિરહે પ્રાણ છોડશે ત
જેઠ, જગી રેતી, હશે, એવાને પગલે આવરો
એમ ચિતલી પાડેા વજ્યો, મુખ નિહાળી ઉપર લગ્યો,
નિદાવરા દીડી વલ્લભા, વળી નીસર્યો છોડી સભા *

* નજ તથા દમયંતી કોઈ ધર્મશાળા જેવા હતાતથાં આવી સદય ત્યાં દમયંતી સૂઈ ગઈ અને નજ વસ્ત્ર ફાડી ત્યાંથી ચૂપચાપ ચાલી ગઈ એમ મહાભારતમાં છે. બાલકૃષ્ણ એ હતાતરને સભા કહેલ છે.

આયેસે જઈને ચિતવે, 'લોચન માહારુ લાખું સવે,
 ભેડ, રહી હશે ટળવળી,' પુનરપિ આગ્યે પાછા વળી.
 નારી દીડી ચૂલી ભોમ, ચઢ્યો ઉકટો રોમેરોમ;
 'જેહને ન દેખતા સવિવાય, તે પડી ઉધાડી કાય!'
 એહવું કહી રા કરે રૂદન, નીહાળે નારી તણું વદન,
 વળી નીસરે, પાછા વળે, આણી દુઃખ રાખ ટળવળે.
 'કયમ રહેશે એ નિગધાર? વાધ, સિંહ કો કરશે આદાર'
 એ, પેરે કમ્તાં વારોવાર, કળિયુગે મન વેહેયું અપાર.
 તવ રાખ કઠિણ એ થયો, સુતી નાર તણને ગયો,
 તાંહાં થકી જે દીધી દોટ, વળતી કાં નવ વાળી દોટ.

('નળાખ્યાન' કટકું ૧૬)

ત્રેમાનંદની ૧૬-૨૮ કડીઓમાં ભાણસુની 'નારી દીડી.....
 નારીતણું વદન' એ પંક્તિઓની અસર દેખાય છે. પણ ભાણસુ
 મહાભારતને બધી રીતે અનુસરવા છતાં જે શુભરાત્રીમાં અણ-ઉનાર્ધું
 રાખ્યું તે ત્રેમાનંદ મહાભારતમાંથી સીધું શુભરાત્રીમાં ઉતારે છે.
 (કળિ તાણે.....હિંડોળે ચઢ્યો'). ભાણસુના આસેખનમાં નળના
 હૃદયની ડોમળના વિશેષ ઊતરી છે એ દેખાશે. ત્રેમાનંદે વળી પાછી
 'જેવું હાય વમનનું અન.....દુપે' વહાણું એહેને પેટ' એવી
 ઉક્તિ નળ પાસે બસે કળિનો પ્રભાવ દાખવવા પણ કરાવી તે એના
 ધૃતિમંથનથી ઊઠી મુંદર ડાખને થોડી બમાડી નાખે છે.

કટકું ૩૪

(નળનો વિલાપ: નળનો કર્કોટક પર ઉપકાર.)

'મહાભારત'માં નળ ચાલી ગયા પછી દમયંતીની જ કથા, તે
 જગી ત્યારથી તે ચેદિરાજને ત્યાં આશ્રય પામી ત્યાં મુધીની, કહેવા-
 ચેલી છે. નળની કથા સ્વારપછી આવે છે. ભાણસુ એમ જ કયું છે.
 ત્રેમાનંદે નળના દમયંતીત્યાગ પછી નળની જ કથા ચાલુ રાખી તે
 અતુપર્ણને ત્યાં રહ્યો સાંમુધીની કથા સર્ગગ કહી નાખ્યા પછી દમયંતીનું

શું થયું તેનું બ્યાન હાથ ધરું' છે. આથી તેના આખ્યાનને કશી ક્ષતિ થઈ નથી.

૧-૯ : નળનો આ વિવાહ પ્રેમાનંદનું સર્ગન. 'મહાભારત' નળનો આવો વિવાહ બતાવતું નથી. પ્રેમાનંદ કેવો રસસ્થાનો ઓળખનાર મુનિનો દોરો પોતાની સ્વતંત્ર રીતે ચાલનાર આખ્યાન-કવિ છે એ આ બતાવે છે. આ નળવિવાહ આચળનાં કડવાંએએ ખતાવેલ શૃંગાર અને હાસ્યરસના એના નિષ્પાદન જેવી જ ફાવટ વિખર્ચેલ શૃંગારના કર્ણના નિષ્પાદનમાં પણ પ્રેમાનંદને કેવી વરી છે એ દર્શાવે છે. દમયંતી પ્રથેના ૪૨ વર્નનથી નજે, સુભાવલા માંડેલી થોતાઓ-વાચોની સહાનુભૂતિ પ્રેમાનંદ આ વિવાહ તેની પામે કરાવીને ટકાવી સાથે છે.

કડવામાંની રાખાનુપ્રાસ અને અનર્થમકની લીલા ધ્યાનમાં આવી ૧

૧. વ્યાકુળ...પછાડે આપ : આ પંક્તિનો ઉપયોગ ગિરધર પોતાના રામાયણમાં રામને મુખને આવના મુમન્તના વિવાહમાં કર્યો છે. ૨. જીવ્યાની વળી અવધ્ય—એનું આલુધ્ય પૂરું થયું. અવધ્ય (જવધિ)—હદ. ૩. વિખ્યાદ—કસેય, વિરોધ. મનગમયંતી : બડે પ્રગલ્ભ કવિ છે પ્રેમાનંદ ! 'દમયંતી' સાથે 'લમયંતી'નો પ્રાસ આગળ મેળવ્યો છે તો અહીં 'મનયમયંતી' સખ્દ એ જ હેતુસર કવિત્વના સર્વસ્વાધીન હોમને ઉપયોગ કરી એ ધરી કાઢે છે. ૪. સૃષ્ટિદાહિની—મૃદિની સકલ મુંદરવાના દોહન (સાર) ૧૫. જુઓ, ૪-૭ અને ૧૫-૨૪, ૨૭. વિરહિણીવદ્દલલ—વલ્લભની વિરહલ્લી, સ્વામીનો જેને વિએગ પડ્યો છે એવી. દર્શનદુર્લભ—(કવે) જેનું દર્શન દુર્લભ બનવાનું, એવી. ૫. આવ્યાની વાટ—પોતાના આવ્યાનો, પોતે આવેલો તે, રસ્તો. એ દમયંતી પાસે પાછો જવા ચાહે છે, પણ ત્યાં તો કળિએ જમીન પર પડેલાં નળનાં પગલાં (ચરણ ધરણી) ખૂંસી નાખેલાં. નિરવાટ : માર્ગ/કે કેડીના નામ-નિશાન વ્યવસ્થા, નિર્વાટ. ૬. મોહધારણ કર્મ કારણ—મોહ ઉપ-

જાવનાર કર્મ (અદૃષ્ટ, પ્રારબ્ધ) જ આ બધી ઘટનાનું કારણ છે. ૭. કલપે—રોકકળ કરે, કલ્પાંત કરે. સુખસ્નેહ—સુખ (સુખના દિવસો) અને પરસ્પરનો સ્નેહ; અથવા, સ્નેહનું સુખ, સુખદ સ્નેહ. કલ્પ્ય... છેહ—એમ જ બનવું નિર્મિત (ભાવી) હશે તે મને કુબુદ્ધિ આવી અને દમયંતીના (માછલા ખાઈ જવાના) નાના (અલ્પ) દોષ (અન્યા—અન્યાય)ને માટે મેં તેને છેહ દીધો! ૯. પામી—કર્તા, મેં (નળે). નિર્મુખ—કશું ગેળગ્યા વિના, નિરાશ થઈને. ૯. સ્વયંવરસાથ...સુખ—સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓ પોતાને તરછોડી મને વરનારીની મેં કરેલી આ દુર્દશાની વાત સાંભળી રાજી થવાના. ૧૦-૧૫ કોર્ટકને નળે દવમાંથી બંધાવ્યાનો પ્રસંગ. પ્રેમજલ—આખમાં પ્રેમનાં જળથી ભરેલો, નળનું વિશેષણ. ‘લોહ (લૂછ) પ્રેમજલ’ પાક વધુ બધેએસતો. ૧૧. જાણી...સ્વર—એ વાણી દમયંતીની હશે અને રાઈ ગઈને એસી ગયેલો એનો આ સાદ હશે એમ માન્યું. રાજા—એ સ્વરની દિશામાં. ૧૨. દવાડા—દવ, દાવામિ. બ્યાલ—નાગ. ૧૩. વહ્નિ—વરદાન : સંભારો, ‘કહે અગ્નિ નવ દાઝે તું...’ (ક. ૨૮, કડી ૨૫.) ૧૪ જોજન દેહ પ્રમાણ—એક યોજન જેટલો લાંબો. એને જાંચકવાનું તો નળને ભારે પડી જાય ! ‘મહાભારત’માં નળ પોતાને જાંચકી દવમાંથી બહાર લઈ જઈ શકે માટે કોર્ટક એક અંગૂઠા જેવડો નાનો અને હળવો બની ગયાની વાત છે. (જુઓ ‘વનપર્વ’ અ. ૬૬, શ્લોક ૮-૯) શાતા...પ્રાણ—નામના પ્રાણને શાન્તિ વળી. ૧૫. પુણ્યશ્લોક વૈદર્ભિકાંત—નાગની ઉક્તિ. એણે કહ્યું, ‘ઋષિઓની કહેલી વાત (વિપ્રવાચા) ખરી પડી. તેમના કલા પ્રમાણે પુણ્યશ્લોક વૈદર્ભિકાંત નળ જ તમે મને મળ્યા !’

કડવું ૩૫

(કોર્ટકને નળે કંઈ નળનું બાહુમાં પરિવર્તન અને ઋણપણને ત્યાં ગમન).

૧-૨: ‘મહાભારત’માં નારદના શાપની વાત છે, સપ્તર્ષિના નદિ.

પ્રાચીન—પૂર્વજનના ‘પ્રાચીન’ (પ્રાચીન કરવું પડે તેવું પાપકર્મ) પાઠ પશુ સારો. ઉપર—પ્રાસ માટે ‘ઉપગ’નું અર્થ ‘ઉપર’. સરખાવે અખાના ‘કેર’ (કર), આદર (આદર), ધેર (ધર) જેવા પ્રયોગો ૪-૫. ઉશાષ (શાપનો અનુગ્રહ)—‘દર્શન યાશે.. શાંતિ પમાડશે.’ ૭ ‘નલોપાખ્યાન’માં તો એમ આવે છે કે કોઈકે નળને પોતાનાં પગલાં ગણતાં આવવા સૂચવી, તેટલામાં પોતે તેના પર કંઈક પ્રત્યુપકાર કરશે એમ કહ્યું. નળે તેમ કરવા માંડ્યું અને તેમાં એક, બે, ત્રણ, એમ કરતાં તેણે ન્યારે ‘દશ’ એમ ઉચ્ચાણું ત્યારે તરત જ કોઈકે દંશ માર્યો. આમ કોઈકે નળ પાસે જ ‘તું અને ડંશ (દશ—ખીનો પુરુષ, એકવચન, આગાર્ય)’ એમ બોલતી તેને દંશ કર્યો! ૭-૮—લાગી વિષજ્વાળ.....કટી બેવડ વગી—દૂબડા બની ગયેલા નળનું’ શબ્દચિત્ર ૯. કદુકુંભાર—દશપુત્રી અને કશ્યપ-પત્ની કદુના પુત્ર. કદુથી નામે ઉત્પન્ન થયાનું પુરાણ કહે છે. શાહી સમાન—કાળે ૧૦. નળના કટાક્ષનો નામે વાળેલો ઉત્તર. બહારથી ઉપકારને માથે અપકાર કર્યા જેવું લાગે પણ એમાં પોતે નળ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, અને નળને કાઈ ઓળખે નહિ એવો બનાવી ગુપ્તવાસના તરુ વરસની અનુકૂળતા આથી પોતે કરી આપી છે એમ જણાવી, નાગ તેને મૂળ સ્વરૂપ પાછું મેળવવા તરુ વલ્લ આપે છે.

‘મદાભારત’માં કોઈક આથી વધુ બોલે છે : નળને પીડતા તેના દેહમાં રહેલા કળિને પોતે આથી નિત્યના વિષદહનની શિક્ષા કરી છે અને નળને આ એક પીડનો નહિ એમ તે જણાવે છે. ઋતુપર્ણને ત્યાં જઈ બાહુક નામ ધરી સારથિ તરીકે રહેવાની સૂચના પણ ત્યાં અશ્વવિદ્યાના બદલામાં ઋતુપર્ણ પામેથી મળનાર અશ્વવિદ્યાના શાલની આગાહી સાથે નળને તે જ કહે છે. પ્રેમાનંદ કચારેક ‘મદાભારત’ની વાતનો ધણો વિસ્તાર કરી નાખે છે તો કચારેક આમ તેને ધણી દૂંકાવી ચ નાખે છે. પરિણામ : એનું આખ્યાન સ્વતંત્ર ગુજરાતી રચના બને છે. એણે વર્ણવ્યું—એ, કાળા, વર્ણથી. મૂલ્યનું—દર્શનું,

હતું તે. હસ્તપ્રતો 'મૃત્યુ' નોડણી દેખાડે છે. ૧૨. ખીચ
લીટીમાંના ચબ્દાનુપ્રાસની ખૂબી જુઓ. ૧૩-૧૬ : પાછી પ્રેમા-
નંદને વિનોદ કરવાની તક મળી જાય છે. 'સુદામાચરિત્ર'માં
દ્વારામનીમાં આવેલા સુદામાની જે દશા તેણે કરી છે, તેવી તે આ
બાહુકની અપોધ્યામાં કરે છે. માણસો બાહુકને જોઈ આડાંઅવળાં
નાસવા મડે છે. છોકરાંની ઘીંધ તેની પાછળ પડે છે ને તાળીઓ
પાડે છે, માણસો તેને જોવા ટોળે મળે છે ને ઉચ્ચારે છે 'એના રૂપે
તો હદ કરી છે!' ઋતુપર્ણનો દરબાર પણ એને હસે છે, અને
ઋતુપર્ણ પણ 'સ્વરૂપના ધામ' અને 'જાણે રૂપે ખીજે નળ' કહી
તેની મરકરી કરે છે! બાહુકના વેશમાં તેને જે વીતવું જોઈએ તે
પ્રેમાનંદ નળને બરાબર વીનાડે છે અને પોતાનાં આતાજનને હસાવે
છે. આખ્યાને થોડું જનમનરંજન પણ કરવાનું હતું સ્તો! દલીલ—
હદ, (છેલ્લા-રેખા પંથી). કામુરહાં—છોકરાં.

૧૫-૧૬—'જાણે રૂપે ખીજે નળ'માં તેમ 'જાણે છો સ્વરૂપના
ધામ'માં નાટ્ય-હાસ (Dramatic irony) નો સુંદર પ્રયોગ.
ઋતુપર્ણ તો મરકરીમાં આમ બોલી રહ્યો છે, પણ એ ચબ્દો ખરેખર
નળને 'સાચુ પડે છે એ વાંચનાર જાણે છે, અને ઋતુપર્ણ પાછળથી
જાણશે. ૧૭. એક દિવસે.....શત જોજન—આનું પારખું
દમયંતીના મિથ્યા—સ્વપંથરમાં ઋતુપર્ણને એક દિવસમાં બાહુક પડે-
આડે છે ત્યારે થાય છે. મોઢું...અસાધારણ—'આ તો ભારે વાત,
રૂપ ત્યારે આવું અને પાસે વિદ્યા આવી અસાધારણ!' ૧૮-૧૯—
મંત્રપાઠ.....પામ્યો એહ—નળ જ જે જાણતો હતો તે વિદ્યા
તને ક્યાંથી આવડે એવા ઋતુપર્ણના પ્રશ્નનો બાહુક—નળે ગોઠવેલો
ખુલાસો. 'રં. નહીં કરું'.....કરીને જમું—બાહુક છતાં અંદર
વસનો આત્મા તો તેજસ્વી નળનો છે. એનું ગૌરવ ને સ્વમાન કવિએ
બાહુક પાસે આ શરતો કરાવીને જાળવ્યું છે. (પણ પછી, કડવાં પડ
અને પેદમાં પોતાને માટે ગ્રાપેલી આ જૂટનો વધુ પડતો ઉપયોગ એની

પાસે કરાવી એ જ ગૌરવ એનું પ્રેમાનંદ નીચે પાડે છે, જનમનરંજક
નસાજમાયકતા તાનમાં.) રહો જેમ તેમ—તમને કાવે તેમ, તમારી
રસતોએ. ૨૨. હૃયદાસપતિ—હૃયદાસ એટલે અમ્બાકોનો પતિ,
એટલે ઉપરી. જયપિ...વાસો રહ્યો—નગની અવદરાનો કવિનિર્દેશ.
સંસ્કૃત શ્લોક—એના અર્ધગૌરવ માટે વખરૂંના લારવિના
‘કિરાતાજૂનીય’ મહાદાસના નવમા સર્ગમાંથી ચંદ્રવર્ણનનો આ
શ્લોક પ્રેમાનંદે ઉતાર્યો છે. એનો ‘નીચે આપેલો ગુજરાતી ભાવાર્થ’
કવિ દલપતરામનો છે. આખ્યાનની હસ્તપ્રતો એકસો સંસ્કૃત શ્લોક જ
દેખાડે છે. આ ‘નિચે રૂએ શ્લોક એક ભણી’ માટે પ્રેમાનંદને સ્વયં
‘મહાલારન’માંથી મળ્યું છે. ‘મહાલારન’ જણાવે છે કે નજ પ્રત્યેક
આયકાળે આ શ્લોક બોલતો હતો: ‘હુધા નયા નૃપત્તી પીડેન તે
મિચારી ધાકીને ક્યાં મૂતી હશે? અને તે મૂર્ખનું રમણુ કરતી કરતી
આગે આજીવિશ માટે કોની પામે જશે?’ આશ્ચર્યે એ શ્લોક આમ
લખ્યો છે:

‘બૂખી, વસી, ધાકી, નારી સૂતી હશે તેણે કામ;
સની કિંહાં રતી હશે? મૂરખે પ્રાપ્ત કામ!’ (નળાખ્યાન—ક. ૨૫)

જીવન જે નળનો જ ઋતુપર્ણને ત્યાં આવી રહેલો સારથિ હોય છે
પણ જે નળને આ આકૃષ્ટના વેશમાં ઓળખી શકતો નથી છતાં
આકૃષ્ટવેશી નળ જેને ઓળખે છે તેણે આ શ્લોકનો અર્થ પૂછતાં
આકૃષ્ટ તેને દમયંતીની ને પાને કરવા નેના ત્યાગની કયા નામ આપ્યા
વિના મલમ ગીતે કહે છે. પ્રેમાનંદે આ વિગતો ટાળી છે અને શ્લોક
તે બહારથી છુદો જ લઈ આવ્યો છે. શ્લોકમાં અલંકાર, અર્થાન્તરન્યાસ.
વચમાં સંસ્કૃત શ્લોક સકલાની પ્રથા અધ્યકાલીન આખ્યાનો—વાર્તાઓ
દેખાડે છે. સામળે ‘મદનમોહના’ નથા ‘નંદનત્રીસી’માં મંદન શ્લોક
મુકયા છે. આજીવિહારમણ—નાગકોને બીવડાવી મારે એવો. કદજને
વિભેગ તે કશો?—આવા કદપા પર વળી મોહી પડતી હતી કઈ
સી? ને એને લગ્નધૂપી મૂલ જ ન હોય તો, કુલ વિભેગરૂપી શાસ્ત્ર?

પડોશીઓ આમ વિચારે તે સ્વાભાવિક જ છે. તે સ્ત્રીઓ...વધુ—
પ્રેમાનંદનો હાથરસ. આવા કટાક્ષ એને કીક ફાવે છે. સરખાવા,
'જેણે કીધાં હશે ત્યાં તપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર'
('સુદામાચરિત્ર'). સુકિત—સુકૃત, મુષ્ય. વારુ...આપડી—આગલી
લીટીમાંના 'આ સ્વરૂપ'ના કટાક્ષનો વિનોદ જતો રહી આ લીટીમાં
બાહુક 'આ જૂત' બને છે ! પ્રેમાનંદ પણ એને માથે કંઈ ચીનાડે
છે ને ! 'આ જૂતથી એ છૂટી આપડી' એ શબ્દો દમયંતીને છોડીને
ચાલ્યા આવેલા નજને સંભળાવવામાં એક પ્રકારનો કાવ્ય-ચાલ
(Poetic justice) નહિ ? ૨૬. ૨૯. રહ્યા રીઝવી રે—નજ આવું
સંભળી ખીખતો નથી; એ કટાક્ષ નો પોતાના બાહુક-રૂપને કાચુ પડે
છે, પોતાને નહિ એ ભાનથીસ્તો.

કડવું ૨૬

(દમયંતીનો વિલાપ)

અહીંયાં પ્રેમાનંદ દમયંતીની અગાધ પછી શી રિધતિ થઈ તેની
કથા શરૂ કરે છે. એ હવે મણાં કડવાં સુધી સર્ગમ ચાલુ રહેવાની.
મહાભારતનો ક્રમ બદલવામાં પ્રેમાનંદના બે જૈન પુરોગામીઓ પણ
છે—નયસુંદર અને સમયસુંદર. બાલણુ અને મેઘરાજ મહાભારતને
અનુસરી દમયંતીનાં વીતકોની વાત પહેલી કરે છે અને પછી નજની.

પહેલી ત્રણ કડીઓ દોહરામાં છે. બાલણુના ખીખ નગાખ્યાનમં.
૪૯ કડીનું એક આખું કડવું (૨૬ મું) દોહરામાં છે. જૈન અપભ્રંશ
કાવ્યપ્રમંધોમાં માત્રામેળ છંદો અને દેશીઓનું મિશ્રણ હોય છે. જૈનેતર
આખ્યાનકારોએ બહુધા દેશીઓનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. આ જ્ઞેનાં
અપભ્રંશ પ્રમંધોની પ્રણાલિકાની કંઈક અસર દેશીઓ બેગા આ
દોહરાના પ્રયોગમાં ગણાય કે ? પ્રેમાનંદ એમ તો ભુજંગી અને હરિ-
ગીતની ચાલ પણ આ આખ્યાનમાં વાપરે છે.

૧-૩ : પહેલી કડીમાં દમયંતીના દુઃસ્વપ્નની વાત છે. અમંગલ

સાચીની આગલી કસ્ટું સ્વપ્ન 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં ઉપરાને અને 'નિષ્કાસ'માં મસોદરીને આખ્યાનું પ્રેમાનંદે નિરૂપ્યું છે. મુલકધાનો કે સાલણનો દમયંતીના આ સ્વપ્નને આધાર નથી. એક નયનુંદરે પોતાના 'નળદમયંતીરાસ'માં દમયંતીનું સ્વપ્ન વર્ણવ્યું છે ખરું. કારમા—કોમળ, પાદાન્તર કાચ્યાં—પોચાં, નમળાં. (સરખાવે 'કાચી ડાલીને માણસ' એ લોકભાષાનો પ્રયોગ). તમારે દુઃસ—નમારી મસોદરીથી. ૬. સમ—મરુ—ગાસ સમ, (નમને મસોદરી સમ છે પણ) દે મરી મરુસ સરખાવે ભાષણ: 'મિથુણા દસ કરો હો તદમે, ૬૫માં પ્રાણ હોડ્યું અદમે' ('નળાખ્યાન'—કડવું ૧૬). હાડ—હાડકા મુધી, હેલી હરે રાદ—કલેશ. કોમુ—નકમુ. અર્થ, (પોષ-ધન પરથી). જુઓ, 'એક કહે ચોરી કુતિ' (કડવું ૪૨ કડી ૭), 'શો કામળ વાનવો કુતિ' (મામેરુ). તાણી—તેથી, સાદ લંગાનીને. વસવસવું—(વિનય પરથી, દિર્ઘાવથી), વસોપાન કરવો. જ્ઞાત—જાનિ, સંદેહ, ખોટી સંકા.

દમયંતીવિશાળનું સાલણનું કડવું ત્રણ હરપરપર્યં છે. જુઓ, સાલણકૃત 'નળાખ્યાન'—કડવું ૧૭.

આ કડવાની વચલી માનુની દેશીમાં અંતર્મમકના કવિએ કરેલા કુશળ પ્રયોગે વાચકોનું મન ખેંચવું એર્થ એ.

કડવું ૩૭

(તળવિષે પક્ષવક્ત્રી વૈજયંતી વનપ્રમળ જનક, અમારી રાત અને એમાં વક્ષવક્ત્રી ભરતની દમયંતીનું વાક્ય નિરૂપ.)

આ કડવાની પહેલી પાંચ અને છેલ્લી પાંચ કડીઓ દમયંતીનું ચિત્ર આલેજે છે. છઠી ને સાતમી કડીમાં કોર, મિલિકસાડ, ચોક્કસૂંકા રસા, ટીંગાટેકરા, ખો, કૃત્યદિ દારા લંગવલી પ્રાકૃતિક જોગ વર્ણવાય છે. સાતમી નવમી કડી મુખીમાં વન પરુષદેસે ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. દસમી ને અગિયારમી કડીએ

વૃક્ષવેલાઓની માહિતી આપવામાં આવી છે આમ થાટા અરણ્યનું ચિત્ર વિગતે આલેખાયું છે. પ્રેમાનંદની ચિત્રશક્તિ પ્રશસ્ત છે.

૧ વન—વનમાં, અપ્રત્યક્ષ સંતતી. ૬. અશુદ્ધે...અરાડઃ વાધ અરાડા પાડતા હતા છતાં અશુદ્ધિને લીધે (ઐટલે શરીરનું) સાન-ભાન નહેતું રહ્યું તેથી) તે તેથી ઉધડકી (ચોંટા, જળા) ઊડતી ન હતી. ૭ રાફ—રાફડા. ઘોહ—ધો; (જોધા-જોમા-જો) ૯. શુકર—ભુંડ. ચિકારડાં—છીંકાગં હરણુ. ચીતરા—ચિતા. કાલુ—એક જાતનું શિયાળ. ૧૦-૧૧ : સન્ખાલો, કડવાં ૬ ને ૧૪માંનાં વનવર્ણન. ૧૨ ઝિંટાય—જારાય, અંદર ગૂંચવાઈ પડે. ૧૬ થાટ—પહાડમાં થઈ જવાનો મ્તો; નદીનો ધાટ.

કડવુ ૩૮

(દમયંતીનાં વીતકો : પ્રથમ અજબર અને પછી પાંદધીના પાત્રમાં.)

૧ : નાર, કુમાર—નારી, કુમારી. ૩ કટ—કટિ, કેડ. કડીએ : ૨, ૪ અને ૬માં દમયંતી ચિતાને, શાઈલને અને વૃક્ષને નળની ભાગ પૂછે છે. 'રામાયણ'માં વાલ્મીકિએ અને 'વિક્રમોર્વશીયમ્'માં કાલિદાસે અનુક્રમે સીતાવિરહે વ્યાકુલ રામને અને ઉર્વશીવિરહે વિહવળ પુરુરવાને આમ વર્ણતા આલેખ્યા છે. આમાં કથનની સરસતા અને ભાવની સચોટતા સધાય છે. ૩-૪માં નળની કટિ અને ગતિની એ નિમિત્તે પ્રશંસા પણ થઈ. ૫ પશુ-અરિ સિંહ (સાવજ) તો દમયંતીને વનદેવી માની રખે તે પોતાને પકડે એ બીકે નામી જાય છે. ૬. કહી—કયાંય. ૭ કહું—કયાંય. ૮ વિકાસી મુખભાગ—મોં ફાડીને. જાનુ—ઘૂંટણ. ચરી—ચડી. ૧૦ રીડ—ચીસ. ૧૧ ચક્ષુ—ચક્ષુ. ૧૨ કંઠે કાચકી—ગળું ટુંધાઈ ગયું. રસના—હૃદયે : ઝલથી ને હૃદયથી. ૧૫ દરણ—હથેલી, હાથ. દેહ મહી—એને દેહ મળ્યો-અમળ્યો. ૧૬ ભટ પ્રેમાનંદ—પ્રેમાનંદની નમના જુઓ. એ પોતાને સારો આખ્યાનકાર ભટ જ કહે છે, કવિ નહિ. તે સારો આખ્યાનકાર નથી,

પ્રતિભાશાળી કવિ પણ છે. પણ એની જોલા એની નમ્રતામાં છે. પછે ... સુંદરી રે—કવિ દમયંતીનાં હૃદય તો બીજાં વીતરોની કથા સંભળવા ઓતાએને તૈયાર કરે છે.

કડવું ૩૬

(દમયંતીના શાપથી પારંધીનો નારાઃ દમયંતી કલિ-તાપસના આશ્રમમાં)

૧. પહેલી લીટીમાંનો રાખ્દાનુગ્રાસ જુઓ. ૨. જુગને જીતી—જાણે દુનિયા આખી પર વિજય મેળવ્યો હોય તેમ. ૩. પામું—(પાર્થ), એ જાણુનો ભાગ. પારંધીના અગમરક્ષણમાં બીજાસ રસ. ૪. જીવાંતક—જીવોનો અંત આણનાર, હિંસક પારંધી. ૫. બ્યાંધ—બાંધ, પારંધી. ૬. રંગી-આનંદ; જુઓ, 'સરિંહ કાજ, મન પૂગી રહી' (કલાનંદે પ્રજાંધ-ખં. ૪, ક. ૨.). રીસે—પૂજા 'રમે,' પ્રાસ માટે 'રીસે' ૭. કવરધું—વાકું, કડવું. ૮. ઓસરવા—(અવનન પંચી) ખસવા, ઓડું—ખસે, નહક. (ભાજા પંચી) ખગ—આકાશ ? કે, ખમ (ખમ) ? ૧૦. એહેલા...ચૂકવાવાળી—મુખા, હું શીતમાં સ્પર્શન થવા હઉં એવી નથી. સંખાવો, 'નથી બાઈ તું ચૂકવાવાળી...' એ મુદેવના ઉદ્ગાર, કડવું ૪૮.

૧૧. વટેસારુ—વાટે જનાર [પાકાન્તર—'નવીનર જમપુરની વટે સંધારું' (શ્રી મંજુશાલ મળમુદારે કરેલા ૩૧ થી ૫૦ કડવાના સંપાદનમાં)] ૧૭-૧૮ : દમયંતીએ પોતાની ખરી પિતાજી આપી છે (જુઓ કડી ૧૦), તેથી જ પારંધીના આ ઉદ્ગાર. કર્મદિશા—ભાગ્યદશા. ૧૯. પહેલી લીટી : પારંધી 'અચરણચરણ'ની 'લીલા'નો મહિમા ગાવા મંડી જાય છે ! પ્રેમાનંદનો મુખ્ય વિનોદ. ૨૦. હું લોલી—કથા લોભે, 'નિર્મુણ' પાક સારો છે. ૨૧. કમળાપત્ય-હૃદયનીપતિ વિષ્ણુ (કમલા—કમલોદ્ભવતા હૃદયી). ૨૨-૨૩ : આનંદ દમયંતીની પ્રભુને પ્રાર્થના. વિહંગલ-ભગવાન વિષ્ણુ. ૨૪ માતૃપિત્રની મેવા કરવામાં એકાએક ભક્તિ પુરંકીકે તેને દર્શન દેવા આવેલા જમરનને

ઊભા રહેવા માટે ફેંટેલી ઇંટ (વિટ્ટિ) પર લક્તવણ લગવાન ઊભા રહ્યા તે વિદુષ-વિદોખા નામે પંદરપુરમાં પૂજ્યા; એ કથા જોનાં તીર્થયાત્રી સાધુસતો દ્વારા, કે ત્રીજી રીતે મહારાષ્ટ્રની વિદુષ-લક્તિ ગુજરાતને પરિચિત થયા પછી ગુજરાતી કવિઓ 'વિદુષ' શબ્દથી લગવાનને ઉદ્દેશ્યના ને સંબોધતા થયા. નરસિંહ મહેતાની કવિનામાં 'વિદુષ' શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. નાકર પણ એ વાપરે છે. પ્રેમાનંદના વખત સુધીમાં તો એ ખૂબ પ્રચલિત બની ગયો જણાય છે. વારે—વહારે, મદદે. મધુસૂદન—મધુ દેવને મારનાર, વિષ્ણુ. મામ-સાજ. આહુધી ...મદગાળ—ગજેન્દ્રમોક્ષના પ્રસંગનું સ્થાન. આહ—મગર. શાખ્યો—રક્ષો. વસિયા થંભ—મહાહને ખાતર નૃસિંહરૂપ ધરી ચાલ્યામાંથી પ્રગટી લગવાને દિશ્વચક્રશિપુનો વધ કર્યાની પુરાણવાતની ઉદ્દેશ્ય. હું વેરે—મારી સાથે, મારી બાબતમાં. ૨૪-૨૫. અસતથી હોઉં રવનંતર—અસત્યથી રવનંત્ર એટલે એને વંચ નહિ તેવી હોઉં તો. પંચ મહાભૂત—પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ અને આકાશ, જેનું આ ભૌતિક વિશ્વ બન્યું છે. આપ—શરીર. ૨૬ પગના નખથી—પારધીના. ૨૭. 'પ્રેમદા...શાપ'—દમયંતીના અંતરની સંસ્કારિતા. પારધીને શાખ્યાનો એને પરિણામ થાય છે. એણે તો પોતાને અજગરના મોંમાંથી બચાવી હતી! પોતે આવા ઉપકારીને શાપ આપ્યો તે એની મૃતમનાને હંમે છે. શ્રી મંજુસાહ મજમુદારે આની પછી એક લીટી કોઈ હાથપ્રતમાં જોઈ તે ઉપારી છે: 'એણે સર્પચક્રી મૂકાવી, એની વણે કીધી મેં આવી!' પણ 'ઉપકારીને દોષો શાપ'માં બહુ સખનાથી કહેવાઈ જાય છે, તેના આવા લાખ્યની જરૂર નથી, એટલે એ લીટી ક્ષેપક હોવાનો પૂરનો સંભવ છે. ૨૮. 'લૌકિક લાજન' અને 'લોકોના સંદેહ' ના મિથ્યા કલ્પકથીય અકળાતી અને નેને ધોઈ નાખવા દેહ પાડવાનો નિર્ણય કરતી દમયંતીનું આત્મગૌરવ, સતીત્વ અને સંભાવિના (સંભારે, સમાવિત્ત્ય ચત્તોર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે)નું દર્શન. પ્રેમાનંદનો ઉમેશ. ૨૯. પાંગરે—દોરી, અડી ચોટવાનો

એ ગાંઠ—શકમા, અધિમા ૩૦ હો વિષ્ણુ અવતરુ—સપ્તપાવે!
 'સ્થુવરા' માંથી મૂલો મૂલો મે જનમન્તરેજાપે ત્વેવ મર્ત્ય ન ચ
 વિશ્વોગ એમ પોતાને વચમા મોકનના પતિને સીનાએ મોકલેના
 સદેશમાંથી અનિમ કિંમત નગે વચ વાક નેને છાંડી છે ૭૫
 મરતી વેળા આપના હાથે તેની જ મરતી પોતાને બનાવના ભગવાનને
 માર્ગતી મ્યવતી આર્ષ સનીઓની કાગારીર ઉદારના અને કિતક
 પતિમકિતનું નમસ્કાર દર્શન મને છે ૩૨ કમિએ તેને મરણથી બચાવી
 લીધી અને ખૂબી માયા કીધી એમ નહિ તેજુ એવી માયા કીમી કરી
 ૩ તેનાથી નેજે દમયતીને મરણથી ઉગારી લીધી એ માયા તે એક
 તાપસ અને તેના આશ્રમનું દમયતીને યતુ દર્શન એ જોઈ દમયતીએ
 ગલિથી હાંમે કાઢી નાખ્યો ને તેને સસ્ક ચાવી ૩૨ નાસા પ્રહ્લ—
 અશ્વેદપશાન્ત મુગ્ધન કઈ નાહી ચાને છે એ એથ ૩૨-૩૩મા મહન
 ખનેનો કળિ નાથે નગેની દમયતી તો તે નહિ—એમ પૂછી તેના
 નથે કોના ત્યાગનું કમળ મરણની યાગના નળતે થોડ અચૂપમે
 (અપ્રીત) છે એમ સૂચવે છે ૩૪ જોમીએ પોતાના વિશેની આત્મની
 કહીકત કવી આપી એટલે 'એને ઈશ્વરના જ અવતાર માની દમયતી
 એને નળના સમાચાર પૂછે છે પ્રશ્ન કરેલ—નગની હકીકતની પ્રિયામા
 એ પ્રશ્ન છે 'એનું આવિકથન કરે' ૩૫ આ કમિનું તોફાન દમય-
 તીનો પ્રેમ નળ પડથી હાનવાનો દુરાસથ એનો પ્રેમ છે આગના
 વચનથી પોતા મદમયતીની ઘડા મેસકચા ખજી તે મન ફાલે તે કાવાનું
 એતે કથન છે છે આત્મા મુનીઆ દમયતીને કુખી કરવાનું તપા તેને
 વિષ્ણુ પાડવાનું કળિએ જે કઈ હતુ તેને મુકાનથે આ બપ હા છે
 અહીં તો તે એમનો પ્રેમ તેડના અને વેમનું કળત્ય વિનષ્ટ કરવા મથે
 છે ૩૫-૩૬ પણ કળિ ફાવતો નથી દમયતી તો નળના હેમકુસળના
 સમાચારથી હર્ષ પામે છે 'માત્ર પ્રાનુને કે કલ્યાણ' અને 'નહ નારી
 કરે રાગન, પણ માણવે તો નગનું પ્યાન' એ શબ્દો મળિતે કેવા મળના થા
 સમાચાર વાગ્યા હશે! હમે હા જ મીડ—નળ હેમકુસળ કે એ મરણ

પછી તેણે જગદ્ગણ લીધાં. ત્યાં સુધી તેણે મોમાં કશું નાખેલું નહિ. ૩૫-૩૬ અને કડી દમયંતીના પાત્રને ધણે ઊંચે લઈ જાય છે. ૩૮ ચાર ઘડીએ...કેાક રે : 'મહાભારત'ની નવકથામાં દમયંતીને ઉત્તર દિશામાં ચાલતાં ચાલતાં વસિષ્ઠ, ભૃગુ અને અત્રિ જેવા તપસ્વી-એથી શોભતું એક તપોવન દેખાયાની વાત આવે છે. પણ તેમાં કળિનું કશું કર્તૃત્વ નથી. ઋષિઓ દુઃખસંતૃપ્ત દમયંતીને નજ સાથેના તેના સમાગમની અને નગને પુનઃ યનારી રાજ્યપ્રાપ્તિની સુખદ આશ્વાસક ખાતરી આપી, પછી તરત પોતાનાં અમિહોત્ર અને આત્રમે સાથે અંતધાન થઈ જાય છે (જુઓ 'વનપર્વ'—અધ્યાય ૬૪મો). પ્રેમાનંદે આ બધી માયા કે લીલા કળિની કહી છે. એમાં કળિને તેના, દુરાશયમાં વધુ પ્રવૃત્તિ કરતો બતાવી તેના પાત્રને પ્રેમાનંદે સમકાલીન શ્રોતાઓના રંજનાર્થે વધુ સજીવ બનાવ્યું છે. એથી વધુ સારું કાર્ય એ નિમિત્તે જ એણે સાધી લીધું—દમયંતીની અનુપમ પનિર્લક્ટ અને એના શીલ કરતું પ્રદાસવર્તુળ દોરવાનું.

કડવું ૪૦

(દમયંતીનો ત્રિલાપ અને સૌર્યદર્શન)

૨. અકૃત—ન કરવા લાયક કર્મો. કવિએ આ કડીમાં દમયંતીના મુખમાં વેદનાનીગળતાં વાક્યો મૂક્યાં છે. ૩. ત્રિલોવનનાયક નરઃ ત્રિભુવનમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ. ૪. દેવો, ને સ્વયંવર વેળા નિરાશ થવાથી શત્રુ બનેલા લોકને આજે શૈત્રિક અને આનંદ યતાં હશે એવી કલ્પના દમયંતી કરે છે. એને માટે જેનું વર્તન જવાબદાર છે તે નગને માટે તે એક પણ કડવો શબ્દ ઉચ્ચારતી નથી. કલ્પદું 'લક્ષણવર્તે' શબ્દથી એને નવાજી તેણે આવું ગિયુઓને હસાવે એવું વર્તન કેમ કર્યું તેનો મૃદુ ઉપાસંભ આપે છે. ૫. હામણે—વારણે. ૬. શબ્દાનુપ્રાસ નોંધપાત્ર.

કડવું ૪૧

(વહનનાઓ વચ્ચે દમયંતી : અહીં પણ કવિએ પકડેલા એનો પીઠા) 'આખ્યાનદારને આવા સુગેય કડવા વખતે પોતાના કંઠની કળા

લોભને દેખાડવાનો તીક મેહો મળતો હશે

સામલરી—ધાસલરી વણુભરે. (વાણિજ્યકાર પત્રી) —
બળદોની પોઃ લઈ એક સંચયથી બીજો -યો જર્મ માવ વેચનાના
વેપારી જૂના વખતમા આપણે ત્યા એ જ ગીતે દેશના છેક જિલ્લાના
મામડા ઝુંબી પહોંચ્યો વેપાર થતો સાચુ નદીતીર છે. પાણી
આમળ જીમા છે, એટલે જૂઠું બોવણો નહિ 'અદ્ભુત મોડુ માત્ર
રે' થી 'એવા નૈવનનાથ દોહડા, વેપારી રે' સુધી દમયતી વણુભરે
આમળ નમનુ સ્વરૂપ વણુવે છે દમયતીના રૂપને પ્રેમાન દે એકથી
વણુ વખત, જ્યારે તક મળી ત્યારે, વણુવે છે નમનુવણુન એટની
બધી વખત ન થયાની ઊણપ આ વણુનથી ભગપાર્થ કરી નાવડ અને
નાયિકા ઉભયને સરખી પ્રશસા તેવે જોખી આપી છે કીડે.

જાત્ર એના દર્શને આસડે તીર્થની યાત્રા ચર્મસમજવી લાહેરિયુ—
મગાતું ધરણુ. આંખાની કાનળી—ડોની ચીન મુગટ, કુડગ,
લાહેરિયુ, આદિનો ઉપેખ 'સર્વ તણ એક વજ નખી જીઠ્યો નગ
જૂનાગણ' (કરતુ ૩૦)એ વણુન સાથેમુસમન નથી કૃત્યા—કાકણ
શાકજી—પિશાચિની કો કહિ. નેયે ઘણા—જાનવભાવતો ચનુ
નિરીક્ષક—નરૂપક પ્રેમાન દ વણુભરમાના માર્મ મસકમ અને માર્મ ધરખી
લાસાઓના ઉદ્દગર અને એજાએ અલી વણુવે છે, અને દમયતીને
તે વખતે કેવો માનસિક તાસ સદન રૂંવો પડતો હશે તેનો ખ્ય ન
આપણામા જગાડે છે મણા—ખામી, કમિના મુપુ મપ કે—જુદદથ
અપિ સુધારાને નનકયા કવી નલા છે ને? હાકમોહું. . મળી
ઊતરી—નાવમા જોવા લોભના સનુકમા ભચી જર્મ તે નાવમાથી
બહાર નીચે ઊતરી પા'તર મગદળી—જુદી કચડી બાજ (વાજ
પત્રી) વિવેકીન, અણુવણુ વગન પાપી—કર્મ ગજ—મળેએ

હાથીના ટોળાએ વણુભરને એના કચ્ચ વણુ કાકપાને પ્રસમ
'મદાભાગ'મા પણ છે, પરંતુ મનુ ચન્ય દથીએએ વણુભ ના
પાલેવા દાથીએ પન કોના અમળને કોને મળે જવાનના નાચુ

છે હાથીઓ પામે હલ્લો કાઢ્યો દુર્લભ, એમ 'વનપર્વ' (અ ૬૫, નો ૧૫) કહે છે, પણ ને કળિને નીચે નથી પ્રેમાન દે આ ઘટના માટે પણ કળિને જવાબદાર નિર્ણયો છે એણે સિદ્ધ થઈ હાથીઓને ખીચ્યા આ એ પ્રસંગમાય કવિએ દમયતીના સતીત્વનું મોશ્વ કરવાની તક નીચે જેમણે એ મતી પ્રત્યે કવેણુ કાઢ્યા હતા એમને એથી શિક્ષા મળી ગઈ

૪ અનિષ્ટતા—ઉપરી, ગે સાર્થકાદ જીવતો સાથ—
 નએના, જીવના મેંના સાથીઓ ૪૫ તુને જન્મ—પાઠાતરો જુઓ
 ૪૬ એવે કળિજીગ આવીયો—આ પણ પ્રેમાનદનો ઉમેરો
 તિથિપત્ર—નીપજી ૪૭ વ્યાપારી ન રહે—પાઠાતરો જુઓ
 ૪૮ ઉત્પાત—ઉપાત, વિનાશ ઝાલ—કાળ, મહાગના દેવ

કંઠુ' ૪૧

(દમયતીને પલ્લવતઓનો નાન અને નેત્ર માસીના નમરના આગમન)

ગાડના બે ઘડી—પ્રેમાનનું નખાણુ બધી નામતમા ઉત્કટ દમયતીને માથે ગુજરવામાય એ કંઈ જાણી ગયતો નથી ! કાંટા પડે —કાચકી પડે, તરસ ને શોષથી બંધન—વજનું ? કનુકીનું ? કેશના અબોડાનું ? રાખો—મોહો, મચાવો આપત અવસ્તા—આપતિની અનરથામાં પુરમાં પેઠી..કર આડો રહે—નગરમા ચોકો નથા બાળકોને હાથે ઘટી દમયતીની દુર્દશાનું ચિત્રાત્મક વર્ણન નમગ્લોક અને માળકોના વર્ણનને મહાભારતનો તેમ ભાવણુ અને નાકરનાં નળાખ્યાન નો આધાર છે માહુકની આવી રને અયોધ્યામા થયેલી

માસીએ જાળખી નહિ રે—એથી જ તો દમયતીની અવદશામાં હજી કંઈ જાણી રહ્યું હોય તેમ કળિનો છેલ્લો પ્રહાર—દ્વાગચેરીના આળનો—માસીને ધેડ એને પડવાનો, અને મુદેવ આવનાં ચના એના અભિજ્ઞાનનો પ્રસંગ અમરુતિવાગો મનવાનો

પ્રેમાનંદ ભાણેજી માશીને ઓળખી એમ નિરૂપે છે, પણ મહા-ભારતકથા દમયંતીને પણ માશીથી અજાણી રાખે છે અને એ વધુ સારું છે. અભિજ્ઞાન બંને પક્ષને એક સાથે થાય તે વધુ ચમત્કૃતિસાધક બને. વ્યાસ દમયંતીની માશીનું નામ છેક લગી આપતા જ નથી, અને તેની દીકરીનું નામ સુનંદા રાખે છે. પ્રેમાનંદ માશીને ભાનુમતી અને તેની દીકરીને ઇંદુમતી નામ આપે છે. એમ થોડીક સ્વનંતતા ન બતાવે તેા એ પ્રેમાનંદ શાનો? વક્ત્રણના હેલ્સા ચરણનાં પાઠાંતરો વિચારો.

કડવું ૪૩

(દમયંતીનો માશીને ત્યાં નિવાસ : હાત્તી ચોરીનો પ્રસંગ)

૧. અધાસ...તયો—ભાનુમતીનો મહેલ જોઈ અંતર્ધ ગયાનુ તે દેખાડતી ન હતી : તેના કરતાં વધુ ભય ને સમૃદ્ધિવંત મહામય એણે જોયેલ છે એટલે. પરભાવી—પરાભવી, દુ.ખી કરી. ૨. દમયંતીના રૂપ અને દેખાવનો તેની માશી પરપડેલો પ્રભાવ. પ્રથા—અથા. કર્મભાવે—કર્મને લીધે. ૫-૬ : પ્રેમાનંદની કુશળતા. માશીને દમયંતી એનની દીકરી જેવી જ લાગે છે, ક્યાંક એને જોઈ હોય એવી પણ એને લાગે છે, છતાં એની અવસ્થા જુદી જોઈ પોતાનો સંદેહ તે કાઢી નાખે છે. 'તેને નોહું અવસ્થા એહેવી'માં નાટ્યહાસ જેવું તત્ત્વ છે. જોકે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે : દમયંતી અને નગની મયેજી દુર્દેશાની વાત એને કાને હજી સુધી આવી જ નહિ હોય? ૭-૮. ગ્રેહ—ગૃહે, ઘરમાં. મામ-સ્વત્વ, પોતાપણું. દમયંતીની શરતોમાં 'નહિ કરું હું નીચું કામ' એના ગૌરવને જાળવી રાખે એવી છે. ભાણણ અને નાકર પણ આવી શરતો દમયંતીની વર્ણવે છે. નજે પણ ઋતુપૂર્ણને ત્યાં રહેતી વેળા આવી શરતો કરી છે. ૯. આમાન—આમાન્ન, કાચા રાંધ્યા વિનાના અનાજનું સીધું. ૧૦. વિદેશી વિપ્રને આમાન્ન આપવા પાછળ તથા ટોણિયાને બોલાવવા પાછળ તેનો હેતુ છે, 'નજ સ્વામી થાય છનો' એ. ૧૨. કળિની ચિંતા દમયંતીના મનમાંથી નગને એને કલાવેલો છે, નગથી

એને મનથી ચળાવતી છે, એટલા માટે નળ પ્રત્યે એને દ્વેષ-રોષ જાગાડવા છે. એ માટે એણે એને દુઃખ આપવામાં કંઈ ખાટી રાખ્યું નહિ અને છતાં ‘નળથી મન ચળે નહિ સતી’ ! કળિનો પરાજય આમાં જ છે. નળ-દમયંતીના સરીર પર એ ફેટકુંક નીનાડી શકે છે, નળના ચિત્તમાં પણ તે થોડો વખત વિચાર ઉપજાવી શકે છે, પણ દમયંતીની પનિપરાયણના અને સતીત્વનો દુર્ગ તો તેને માટે અમેઘ જ રહે છે. એના ઠોટકાંગરાની એક કાંકરી પણ કળિનાં અનેક દુઃખસાઓ ખેરતી શક્તી નથી. અમત્રા તેને માટે ખરેખર પ્રમત્રા નીવડી છે. અન્યોન્ય-પરાયણ પનિપત્નીનો દટ, ઊડો અને શુદ્ધ પ્રેમ અને તેનો વિચ્છેદ અને વિનાશ લાવે. એવાં દ્વેષ, રોષ, ગેરસમજૂતિ ને કલહને-કલિને ક્યારેય કાવવા ન જ દે. ૧૭. સ્વામી-દ્રોહી... કુંભીપાક—‘સ્વામીદ્રોહી કુંભીપાકમાં પડે એ હું જાણું છું’ આમ સૂચવવાનો આશય છે. કુંભીપાક—એક નરક. દમયંતી મોટા આળથી કેવી ધગી ગેરે છે !

કંડુ ૪૪

(ઇંદુમતી-દમયંતી સંવાદ; હાત્તી ચોરીનું આજ.)

પહેલી ૭ કડીઓમાં ત્વરિત ગતિથી ચાલતો ઇંદુમતી અને દમયંતીનો સંવાદ કુશળતાથી નિરૂપાયો છે. ૧. હસાવે—અડાવે : પાકાંતરો જુઓ. ૨. તરકર.....ઝાલે : વસ્તુ સાથે માણસ પેટગાય તો એને ચોર દરાવી બધાય, અમત્રા નહિ. પાકાંતરો વિચારો. ૪. અસાધવી... . . . પાણિ ? મને તમે એવી હલકા વર્તનવાળા કંઈ રીતે જાણી ? હું હાર ઉડાવી જતી હોઈ અને તમે હારવાળો મારો કાય પકડ્યો છે ? ૭. આપાપાકું—યોનપોતાકું. ચોરી ફાંસુ—ચોરીની વાત (એતું આજ) ખોટી છે. ૯. હું તો.....દાસ : ‘સતી કેમ પરાંસે (ભૂત કરે)’ અને ‘સતીને કેમ કહેવાશે’ એ પાકાંતરમાં તેમ જ અત્ર દમયંતીને કેવો મુંઝવે અર્થ અપાયો છે ! દાસ—

દાસી. નિવર્તે—મટે. હાસ—મશ્કરી, મમક. ૧૦. સરખે.
કૌતુક : (૧) સરખે સરખામાં આવી મશ્કરી થાય, એટલે એવી તે
કરી હોય તો નવાઈ નહિ. પણ હવે મશ્કરી મૂકી હાર આપી દે.
(૨) મશ્કરી સરખે સરખામાં હોય; રાગકુમારી ને દાસી વચ્ચે એવો
મશ્કરીનો સંબંધ હોય નહિ. માટે હાર લીધો હોય તો આપી દે
પાછો. મા તાણો—વધુ આગ્રહ ન કરાવ. 'રાગકુંવર' પાક વધુ
સારો. રિસાળ—ખીમળ, કોંધી. જાણવાણો—જાણ, જાણવાન.
૧૧. માળા હોયે.....ઉત્તર દીજે : પ્રેમાનંદનો 'ગુજગતી'
સ્પર્શ ! કોઈ આવેડ ગુજરાતજી નોકર બાઈને ફેસલાવતી હોય તેમ
લાક્ષણિક સ્ત્રી-ભાષામાં દલીલ કરી ભાનુમતી કહે છે : 'માળા આપણા
ધરની એટલે બાપના ધરની હોય તો તો બળી, એની કંઈ શોધાશોધ
ન કરીએ તોય વાંધો નહિ—એમાં કોણ પૂછે એમ હતું ? પણ આ
તો એના સસરાના ધરનો હાર છે, એ ક્યાં મધો એમ પૂછે તો
ઈંદુમતી એને શો જવાબ આપે ? આ એક જ વાક્ય એના પાત્રને
ટેલું સજીવ બનાવી દે છે । ૧૨. અપવાદ—આજ. ખીજી લીટી આવે-
શમાં બોલાયેલી છે. 'તમારો હાર મેં લીધો છે, બસ ! અને હવે
તમને આપી દર્શાવે ।' આવો કંઈક અર્થ છે. ૧૩. અમો.....
અભિલાષી : દમયંતીનું સ્વમાન અને આત્મગૌરવ. ૧૪. આકળી—
(આકુલ)—ખડાવરી. ૧૬. પછે.....જગદીશ રે : કોઈનું ન મળે
ત્યારે એ અનાથના નાથનું જ શરણુ લેવાનું રહે ને ?

કડવું ૪૫

(દમયંતીની આર્ત પ્રાર્થના : એના સતનો જય) -

દમયંતીએ અત્યાર મુખી વેડેલાં વીનકોની પરાકાષ્ટા જોયો આ
પ્રસંગ છે. નિર્દોષને દુનિયા આગળ ગુનેગારના પિંજરામાં ઊભા રહેવું
પડે છે, અને ન્યાય કોઈ આપી શકે એમ નથી, કશું, સત્ય કોઈ
જાણતું નથી. એના હૈયામાં વેદનાના ઓથ ઊછળે છે. ડસડસનાં હૈયા-

ની એ વેદના 'સત્યસંગાથી' દરિ, જેના એકના તરફ જ, નાખી નજર હવે તેની પહોંચતી હતી, તેની આગળ દાસવી, પોતાના દુઃખ અને આ અન્યાયની ફરિયાદ એ તેની આગળ વાંચનાર-સાંભળનારનાં હૈયાં હલાવી નાખે એવી વાણીમાં પેસા કરે છે, અને એ અનાથ-બંધુને પોતાની વહારે ધાવા વીનવે છે. એની માશીએ કહ્યું હતું તેમ એ 'નારાયણની દાસ' જ છે. તેથી એ અત્યારે એને જ કાને પોતાની ધા નાખે છે. કહ્યું હૃદયદાવક છે. તેવો જ તેનો ભાવાનુકૂળ શ્રાવણ છે.

૧. સત્યસંગાતી—સત્યના, સતિયાના, મેરુ. 'દરિ, હું કહીં એ નથી સમાની'માં કેટલી બધી કરજના છે ! અને વાન સાચી જ છે. અત્યારસુધીનાં એનાં વીનકેએ આ જ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે. ૨. કરેતું—કરૂંક, કર્મ, પાપ. ચોરી થકી શું નરેતું?—ચોરીના ખોટા આળ જેવું દુઃખ ખીલું કયું ? ૩. હું.....ધીર : હું દુઃખમાં સ્વસ્થ મહી શકું એવી નથી, દુઃખ ખમી શકું એવી નથી. ૪. હું હરખે હણાર્ધ...ગણાર્ધ : (૧) અહીં આશ્રય મળતાં હવે મારા દુઃખનો છેડો આવ્યો એમ માની હું દરખાઈ મર્ષ, પણ તેમાંથી જ અહીં તો ચોરડી ગણાવાથી માટે મરવાનું થયું; (૨) ત્રિભુવન-સુંદર નળે વરી હું દરખાઈ મર્ષ, પણ ત્યાં તો આ બધાં દુઃખોથી અને તેમાંય આ ચોરીના આરોપથી વાજ આવી મર્ષ છું, અધમર્ષ મર્ષ મર્ષ છું. હું કોની ને કોણુતણી : કોણ પિતાની હું પુત્રી, કોણ પતિની હું નારી ? ને મારી આ દશા ! અથવા, અત્યારે મારું કોણુ, સિવાય આપ ? ૬. સાધુ—સાધુને મહીણાં—મહેણાં. ૭. અંતરજામીએ—ઈશ્વરને પ્રાર્થ્યાએટલે તેણે જ દમયંતીને મુકાડ્યું. રાતી—પવાયેલી નિર્દોષતાના પુષ્પપ્રકોપથી લાલ. ૧૨. સાખી—સાક્ષી. ખાઈ.....ફાટી પડ્યો—સનીની કંકળની આંતરડી-ને શાપ. 'તુલસી હાય ગરીબકી કણુ ન ખાલી જાય' : એમ દમ-યંતીની આ હાય કળિને દગડો છે. 'મહાભારત'માં દમયંતી કળિને શાપે છે, પણ તે નળ તેને છોડી ગયા પછી થોડાં જ સમયમાં અને

એમ કહીને કે 'જેના મિત્રા દ્વેષી દુઃખપીડિત થયેલા નૈવધરાજ દુઃખ બોગવે છે તે દુઃખ આપનાર અમારા કરતાં અધિક દુઃખી યાઓ.' પ્રેમાનંદ દમયંતીનાં દુઃખોની સરોચ જેવા હારચોરીના આળના પ્રસંગે આ શાપ તેની પાસે હિચારાઓ છે. અલબત્ત, વયમાં તેને પારંધીને શાપવો પડ્યો છે, પણ તે તો એના બળાતકારક આક્રમણમંથી બચવા. જેવા જેવું આ છે કે દમયંતીનો આ શાપ હાર લેનારની જ સામે ફેંકાય છે, પતિને તથા 'પેતાને દુઃખ આપનાર સત્વની સામે નહિ, અને એટલે કળિ દાદી પડતો - નાશ પામતો - નથી, હાર ગળનાર ટોડો જ ફેટે છે ! પાછળ પડી પતિને તથા પેતાને દુઃખ દેનાર કોઈ હોવાની શંકા દમયંતીને આ આખ્યાનમાં આવતી નથી. તેમ વળી એનું હૃદય એટલું કોમળ છે કે શાપ તેના મોંમાંથી તરત નીકળી શકે પણ નહિ. પારંધીના નાશ પછી એનું અંતર કેવું ફેંકી જોડે' ! ૯. અડેડાડ .. ફાટયો—પાંતરો જુઓ. ૧૦. વરસ્યો.....વરસાદ : ધણા-બધા હારનો વરસાદ વરસ્યો એમ નહિ, પેલો ઈન્દુમતીનો હાર, જેમ વરસાદ અહરથી નીચે પડે છે તેમ, ટોડામાંથી નીચે પડ્યો, એવો અર્થ છે. અદકાં (અધિક-અડિયાતાં. ટગટગ જેતી—આશ્ચર્યમૂલક બનીને રિચર આંખે જેતી. પાગે—પગે. ૧૨ સાધ—સાધુશીખા, સાધી. ઓશિયાળી—અંબવાણી, શરમીંદી. વાળી—કેવીને

આ હારનો પ્રસંગ પ્રેમાનંદે કેવો વિગતે ખીચ્યો છે ! આ પ્રસંગ 'મહાભારત'ના નવોપાખ્યાનમાં નથી, લાલણના 'નળાખ્યાન'માં અને નયસુંદરના 'નળદમયંતીરાસ'માં પણ નથી. નાકગના 'નળાખ્યાન'માં એ પ્રથમ જગ્યામાં આવે છે. એ સંબંધમાં રામલાલ મોદીએ લખ્યું છે : 'નાકરના નળાખ્યાનની ૨૧. (હરિ-નારાયણ) આચાર્યની જૂની પ્રતમાં નથી. પરંતુ ગુજરાતી પ્રેસની પ્રતમાં છે, એટલે તે લેખક હશે એમ લાગે છે. તેમાં પણ માણીના ઘરનો પ્રસંગ નથી. પણ 'નળદમયંતી' વનમાં નીકળતાં કોઈ મિત્રને ઘેર રહે છે, ત્યાં કાળયુગ હાર ચોરીને યોગ્યતા પેસી જાય છે. પરંતુ

પ્રેમાનંદ જે રીતે ઇન્દુમતી પાસે મહેણાં મરાવે છે તે રીતે તેમાં નથી.' (ભાવભૂક્ત 'જે નળાખ્યાન'—ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૭).

આ ભોતાં કળિના દાર ચોરી ટોલ્લામાં સમાઈ જવાના પ્રસંગનું સૂચન પ્રેમાનંદે નાકરમાંથી લીધું છે, પણ એના વિસ્તૃત દત્તાત્મક નિરૂપણની જગ્યાદારી અને યશ એનાં પોતાનાં છે.

આ કડવાના પ્રસંગ સાથે દમયંતીના દુઃખના દહાડા પૂરા થઈ વળનાં પાણી શરૂ થાય છે.

કડવું ૪૬

(નળ તથા દમયંતીની જામકે કસાવેલી શોધ.)

દૂતમાં હાર્યા પછી નળ અને દમયંતીની અનુક્રમે શી સ્થિતિ થઈ તે ગયા કડવા સુધી વિગતે વર્ણવી આ કડવાથી આખ્યાનકાર તેમના પુનર્મિલન માટેની તૈયારી આદરે છે.

૧. સંભાગે કડવું ૩૧મું, તેમ જ 'બાળકાં વેળાબ્યાં વિપ્ર મંગાથે.' કડવું ૩૨, કડી ૧. ૨. દમયંતીની જે સાહેલીઓ પણ કુંદનપુર આવે છે. એમાં બીજાનું નામ સૌથી જૂની પ્રત શુ. ૧માં કેશિની છે, પણ બીજા દસ્તખતોમાં 'કેશવી' છે. જેમ પ્રાણવહોણી દેહ—અક્ષંદાર, ઉપમા. અધ્રુત—નળનું દૂતનું અકૃત અને તેનું અશુભ પરિણામ. ૪. છોરું, છેહ પામિયા—બાળકો માતૃપિતાથી છૂટા પડવાનું દુઃખ પામ્યાં. ૫ 'દેહી'નાં પાઠાન્તરે જુઓ. ૬. જાતાં... ...જાતું: આલ્યા ગયેલા જમાઈનું જોગી-વનવાસી થઈને જવું તેજે જાણ્યું. ૬. સહિજન—સ્વજન. ૮. માયા ઉતારી—બાળકો પરથી, દમયંતી પરથી નહિ: દમયંતી પરથી માયા ઉતારી નળ આલ્યો ગયાની વાત સુદૃઢ તે વેળા ક્યાંથી જાણે? ૯. શબ્દાનુપ્રાસ જુઓ. નિધાસેસૂકે: કવિશાઈ ઉત્કટ આલેખન; અવંકાર અનિશ્ચયોક્તિ. ૧૦. એ પરિસ્થિતિમાં સ્વાભાવિક એવું સૌનું ધર્મન જુઓ. સ્વયંવર—શ્રમિ ભરૂં જાણે નળ ને દમયંતીનાં પગલાં તાળ્યાં જ પડેલાં એમ ને એમ

હજી ટકી રહ્યા હોય તેમ એ જૂમિને નોંધ એ મુખદ પ્રસંગ આ
દુખની વેળાએ સૌ સભાગીને તાજે કરે છે માનવચિત્ત યાપારોના
કુશળી સાચા અને કનાકાર પ્રેમાનદતુ અહીં દર્શન થાય છે ૧૨
પૂજ્ય—જમાઈ ૧૦ માતાના હૃદયનું નિરૂપણ ૧૩ છેક—કેડો
૧૫ મેળાવો મેળાવ, (મેળાવ), સમાગમ હુરો—થશે. ૧૬.
સાડ—માવ અડાબે પાડ તેને ફવ ચડાયા, 'શુરુ તમ રિના
અર્થ ન સરે' એમ કહીને

કડવું ૪૭

(મુદેવને મળેલો દમયતીનો પત્તો મુદેવ-દમયતી મિત્ર ન)

૧ અટપુ—પગિઝમણ કળા પાડી—ચહેરા ને સરીરની કાનિ
જાખી હજી નાખી નરતુ ગાત્ર—સરીર પણ વગરુ—મેડોળ નામે એણું
કર્તુ ન પાત્ર જોખમ—જેને માયનનાની કે જેના બેનાવાતી
ચિન્ના ગખરી ન પડે એણું જોખમગદિન (તુમી) પાત્ર તેણે હાથમ નખ્યુ
હજી જ્યેષ્ઠિકા—નાઠી વસન—સસન, વસ્ત્ર કે નનાણુ—જનાશય
ઓવાન—પાડીવાટ ૪ સમનાય—સમુદાય શોશ વૂણો—એમા
કયાય દમયતીને ન દેખતા, નિરાશામા છે પાત્રનું—જધા પાઠાનરો
વિચારી મૌથી નધુ મધમેસનો પાત્ર નકી કરો 'યગનુ' મારો પાઠ છે.
પણ પછીની પશ્ચિ જોના 'પાત્રનું' ને 'પથનું' વધુ યોગ્ય લગે
આવી નજગય ૩ આમ કયા કયારેક આવાઓમાંથી નજગય
આવી મગે ૯ વાડય—ગાહણ ૧૧ અહુમેન—મર્વ ઝંકડ—
મડપ, વેત્તિની આસપાસનો લામ? ૧૦ રેણુ—ધૂળ, ૨૪ '૧૬
દુર્મળ રેણુએ મયો, જ્યેષ્ઠિકાએ તુમી ભરાજી' આ જેમજ પશ્ચિમ
હૃદયનું ચિત્ર કવિએ કેતુ ખડુ કર્યું છે। આ નરન કયાથી
આપ્યું પ્રેમાનદી વિનોદ વિપરીત-દશજાનો કટાક્ષ ૧૩ જનો
—જેવો (ચાલક-નિચ્ચો પરથી) જોડેલો—ચેલો, (જ્યોત્સક પરથી)
૧૩-૧૪ જમો-ધરથી, રેનિયા-ટહેવિયા, બદ-દેહના અર્થમક

નોંધપાત્ર. લિપ્તક...સંબંધ : દમયંતીની ભાગ દાટવા સ્ત્રીઓ તરફ
જ નજર ફેરવવાના એના વર્તનથી સુદેવને કેવું સાંભળવું પડે છે !
લોકો તો એવાને આમ જ કહે ને ? નિરૂપણ વાર્તાવિદ છે. ૧૫.
કલેવર—દેહ. ૧૬. નિમેષ...નયણે : નિમેષ—પલ્કાદય યતા અટકી
અથા, તેમની આંખો રિધર જની એકમેક પર મીટ માંડીને જોવા લાગી.
બેહુ—બેઠી. ૨૮. એંધાણુ : (અમિહ્નન—અદિપ્ત્વાણુ—અદિનાણુ—
અદ્દિહાણુ—એંધાણુ)—તેને આગખાવનારું લક્ષણ કે નિશાની. ભામ-
નાના...ભાણુ : દમયંતીના લગ્નાટ પર વિધિએ સૂચિ (ભાણુ) જેવું
ચિહ્ન (લાખું ?) મુકવું હતું. ગોપ—ગોપ્ય, ગુપ્ત, લોકગુપ્ત. ૩૧ કેરી
લટ—વાળની લટોમાં. ૨૦. નેત્ર ગળે જેમ નેવ—ઉપમા ગણીત.
છે પણ અહીં ધણી ઉચિત છે. ૨૧. વાતાર્—વટના.

કડવું ૪૮

(ભાનુમતીને ઘણું દમયંતીનું સાચું અભિજ્ઞાન.)

આ કડવામાં પ્રેમાનંદ પોતાનું સંવાદકૌશલ પ્રદર્શિત કરે છે.
એકે લીટીમાં દમયંતી અને સુદેવના સવાલજવાબ ૭ કડી મુધી ચાલે
છે, એમાં કેટલી ગંધી સ્વાભાવિકતા અને સજીવતા છે ! આમ ઉભય
પક્ષે હૃદય લાગણીમાં વહી રહ્યાં હોય ત્યારે વાકયો લાંબા ન હોય.
એકમેકના મોંમાંથી હિંગાર નીકળે ત્યાં બીજા પામે એનો જવાબ
તૈયાર જ હોય. સાર પછીની કડીઓમાં સુદેવ અને ભાનુમતી વચ્ચેનો
સંવાદ છે. (જુઓ કડવા ૨૨ની ૧૪-૧૭ કડીઓના વિવરણમાંની નોંધ).

૨૩...મુનિ—તમે અમારા ધરના પુરોહિત (મુનિ) સુદેવ તો નહિ ?
સૂત્રી (શત્રુ)—ગાળી. માડી—વાતસલ્યસચ્ચક. સરખાવો તાત શબ્દનો
સંસ્કૃતમાં ધતો એવો જ પ્રયોગ (દા. ત. ન હિ કલ્યાણઠ્ઠર્થદિદ્ દુર્ગતિ તાત
મચ્છતિ ।) વાછળ—(વાતસલ્ય), પ્રેમ, વહાલ. હું...સૂડી : દમયંતીનો
ઉત્તર જુઓ. પતિનો લે કરો વાક કાઢતી નથી, ‘મારો કંઈક દોષ મયો’
એમ કહે છે. ‘નથી બાઈ તું મુકવાવાળી’ એના એને પૂરી આગખના
સુદેવના આપણું વાચકોનુચ અનુભવન મેળવી જતા હિંગારનો તે દુસ્ત

જ્યામ ત્રાં છે 'નાક (અન્ના) વિના (દાણા) એ અને તજ નહિ' પનિનું જગ જેટલું મસાતું મોનવાની એની અનિચ્છા આ સતીના પાત્રને કેવું ઉદાર બનાવે છે ! 'માનવિના જે તાહારા—' એમ જોવીને સુરેવ કઈક આગમ વધવા જમ ત્યા તેને નામ્ય પૂરુ થ પ્રવા દીધા વિના દમયતી મોની જો છે 'હા એ મિત્રાગ એધાર આસુમે ગુના દશે હુ જાણુ ને' આમ સવાદ ત્વગિ ગનિથી આગળ વધે છે અને પૂરો છવન્ત બને છે 'પીઠસ્થી આગ્યો બની' એમ સુરેવ કહે છે ત્યારે દમયતીનો પ્રશ્ન 'માગ માળકો કેમ છે?' એવો જ અપેક્ષાય ને! છતાં જુઓ, એના મોમાથી પહંતુ વામ્ય કપુ આવે છે!—'શુ પ્રગટવા નેવધપનિ?' 'હા, નગની ધર્ષ છે ઝાધ' એમ પેનો એને આશ્વાસન આપવા મ્હે છે તો દમયતી કહી નામે છે 'એ તો તમે મને ખોટું આશ્વાસન (પ્રતિશ્ઠા) આપો છો.' 'હા નિબળ નગ પ્રગટ' એ ઉત્તરને એનો જવાબ છે 'તમારી નાણીમા કપ' છે, તમે ખોટું મ્હે છો' છઠ્ઠેને આશ્વાસ એ નામ્યને તો તે શો જ્યામ આપે? એવે તેમના મનનિ જ પૂરે છે, 'જો નમાયા કહી સવાદ દમયતીના પાત્રને રિગેઠ કામગે છે

ત્યાજ—ત્યાગ 'ના' 'ને' —પ્રાસના મેળ ખાત જ મુખ્યા છે, અર્ધની દૃષ્ટિએ એની અગત્ય નથી નરસી—હેતુર્ધ (સાવ અધા મા જ ગ્હી માગ એ ગપગમા) ભાનુમતીને યના દુ ખનું આતેખન પ્રેમાન દ આરુ કપું છે ગૃજકૃત્ત—નુમાદુ અતીરો—અનિચ્છા.

૨૩૩ ૪૬

(મારીનુ દુખ અને દમયતીનુ આશ્વાસન)

ખનુ માગીના ઉમાથી શાં થાય તે આગળ મ ચ દાથે જા. મેરે છે આથી તેની પહેલા 'જ્ઞકાન્તેદન' નથા એક પ્રમા મગની તજ મી સેપા હોવા સહાર છે. એણુ અન્ન જોગન પામિયાં રે અમનીન નુજરાનરો નોમ નાઈ એને જે રીતે મે તેવા વર્દનનો ભાનુમતીને મુખે એ ના મ્હે એના

રાજસોડામાં ઘસીમાણસને પેટ પૂરતું ખાવા આપવાની તાણ હોય !
 પાત્રોનું ગુપ્તરાતીકરણ પ્રેમાનંદ કહે છે તે આ રીતે. વસતું લેખ્યું
 વન—વસતી(વસતું)ને તે વન ગણ્યું, વનમાં જ પોતે વસતી હોય
 એમ તે ગણ્યું-કર્તું (એટલે થોડું ખાવાનું મળ્યે તે સતોષ માન્યો).
 શ્રી. મંદુલાક્ષ મજમુદારે છાપેલો પાઠ 'મુકાણું વદન' અર્થે પ્રેસાડવાની
 ભાંગાડ રહેવા દેશે નહિ, પણ એ પ્રેમાનંદીય સાગનો નથી. 'આધું
 આધું' અન્ન' ને 'વસતું લેખ્યું' વન'માંના સખ્દાનુપ્રાસ નેધિપાત્ર.
 એ તો પ્રેમાનંદને સહજસિદ્ધ છે ૩ છળીલી—કાન્તિમતી; (છવિ+લ
 પરથી). પરાધીન—સખ્દાનુપ્રાસની કરામત. પછીની લીટીઓમાં પણ
 એ દેખાશે. પિંડ—શરીર. જ. 'દીકરી' ને 'ડીંકરી' ના પ્રાસ માટે
 જુઓ 'મામેરું' : 'ધડા કૂટ્યે જેવી ડીંકરી, મા વિના તેવી દીકરી.' ડનેહુરી
 —માથામાં નાખવાનું તેજ. નાહું—અંગોડે બાંધવાનું. ૭ ઢાધું...ટાડું
 —ભાનુમતીની અંતરવેદના. ફૂલફૂલી—ફૂલ જેવી, પુષ્પમુકુમાર. સરં
 'એક કટકી કાપડું' નવ પામી પુત્રી મારી ફૂલાલી છ.' (મામેરું). ગોઝારી
 —ગોહત્યા કરનાર તે ગોઝારું, પાપી. ૯. છછોરી—હુદ, છોકરમનવાળી,
 ઉર્જાળી. બીજી લીટી : હું જૂડી એવી વાત હવે જન્માન્તર સુધી
 આલ્યા કરશે, કારણ, મેં 'ચડાવી હારતી ચોરી' 'હું' ને બદલે
 'એ'નો પાઠ પણ છે, તો 'આ વાત હવે આલ્યા કરવાની,' એવો
 અર્થ થશે. ૧૦ રૂપકની કવિલીલા : જુઓ. મુતસરજને—ભાનુમતીના
 પુત્ર (મુત) રૂપી સ્પર્શને. સારંગપાણ—શાર્દૂર્મ (ધનુષ્ય) જેના હાથમાં
 શોભે છે તે, વિષ્ણુ ૧૩. માન્યો—સન્માન્યો. મુનિજન—સુરેવ. ૧૬
 છાં—છા, છે. ૧૭ ખેડી—ચણાવી. મુખપાલ—પાલખી. રાખે—
 રાખજે (સરખાવો, આગલી કહીતો 'કરે' = કરજે).

કડવું ૫૦

(દમયંતીનું પિતૃગ્રહે આગમન.)

પ્રેમાનંદની ચિત્રો ખડાં કરતી વર્ણનછટા અને માનવીના અંતરના
 ભાવોના કલાત્મક નિરૂપણનો પરિચય કરાવતું આ કડવું તેના દાળને

લીધેય આકર્ષક બને છે. ઔત્સુક્ય અને ઉત્સાહના મહીં જોવા કરવાના વાતાવરણ અને લાવેલું આ દેશી રેલું અનુકૂળ વાદન બને છે ! પ્રેમાનંદની કવિપ્રતિભા અહીં ખરાબર ખીલી છે.

૧-૩ : હરખભર્યાં મુદેલનું દમયંતીને સંબોધન. દમયંતીને તેના પીયરના નગરના મહાના કાંગરા અને સાંકળે બાંધ્યા (લાંબાં) હાંપીઓ તે દેખાડે છે. ૪-૯ : આ દમયંતીના ઉદ્ગાર. એની સ્વાભાવિકતા તથા દમયંતીના અંતરમાં જીભરાની સાગણીઓની અનુરૂપ અભિવ્યક્તિ જુઓ. ધરની નજીક આવતી જાય છે તેમ એ જે કંઈ જુએ છે તેનો હરખથી નિર્દેશ કરતી જાય છે અને સાથે પોતાની સાગણી વ્યક્ત કરતી જાય છે. ધરની વાડી જોતાં એને પ્રથમ પોતાનાં બાળક, પછી જે સાહેબડી, અને પછી માતા યાદ આવે છે. એમની સ્થિતિ હરખની એમને સંભારે છે ત્યાં તે પનિદારીટુંદ જુએ છે, પોતાના બાપુના અથોનો હણકણાટ સાંભળે છે. નજીક આવતાં પોતાના સ્વયંવરના મંડપનું સ્થાન જોતાં દેવોએ દેવપણું મૂકીને દાખલેલું મનુષ્યોચિત્ત વર્તન તે યાદ કરે છે. ત્યાં તરત એને વનચરનાં પોતાનાં વૌતો અને તે પડથી નળ, સાંભરી આવે છે. એના વિના પીયરનું સુખ પોતાને જે-સ્વાદ લાગશે, પિયુ વિના પીયરિયુ પોતાને ખાવા ધાતુ અને ઉત્તજડ જેવું લાગશે એ લાગણી એ છેલ્લે વ્યક્ત કરે છે. એની અનન્ય પતિ-પરાયણતાનું કવિ આપણને ધડીભર પણ વિસ્મરણ થવા દેતો નથી. ૧૩-૧૬ : સ્વગ્ગનોના હર્ષભર્યા ઔત્સુક્યની દેવી લાધવજરી મુંદર ને ચિત્રાત્મક અભિવ્યક્તિ. ૧૪. લગ્નના વીસરી—સાનુસસરાની હાજરીમાં પનિઓ સાથે હોડતાં ન જવાય એ સિદ્ધાંતાર ભાઈઓ એમી જ દમયંતીને મળવા બહાર નીકળી પડેલી ભોળાઈઓ અત્યાયે બૂરી મર્ઝ. મને—મન મૂકીને, સ્થિતી. જુએ...ગળે—કાઈ ચિત્રદારને લાયક દસ્ય ! ' ભારી માવડી...દુખળી' : માના મોંમોથી આવી થો તેવો જ વાતસલનીતરતો પ્રથમ 'શુ' પૂછતું... દળી :—પિયુની પ્રીત તો જ એને સુખ, એ ત્રીજી તો દુઃખ જ. (ભડોને જેમ વિષદ વિસ્તરમેતિ

સપન્નારાયગદ્યત્તિ: હોય છે તેમ જ). એ દુઃખથી એ કેમ દુઃખી ન બને? અહીં ફરી એની નળહક્તિનું દર્શન. દાસીવેષનાં... મુકાવિયાં— એ તો માસી ભાનુમતીને ત્યાં જ ગયું ન હોય, નીકળતી વેળા કે તેનીય પહેલાં? ઉત્કટના સારુ જ આવું આલેખન.

કંડયુ' ૫૨

(નળની આરભાવેલી શોધ: મુદેવની ટહેલનો બાહકે આપેલા હત્ર.)

૨. અશાંત—અશાંતિ, અ—શાન્તા. ૪-૮ પનિવિજેગણુ દમ-યંતીનું કાણુ તપ. નાય કયાંક બટકના હોય ત્યારે સનીતે પોતાને પીપર ખાનપાન કેમ ભાવે? સંન્યાસ—તપશ્ચર્યા, મનનિયમ. અલ્પવણુ-મીઠા (લવણ) વિનાનું, અણુનું. પેર—ઉપર. આખડી—આધા, મન. ૯-૧૨: વર્ષાઋતુનું તેમજ નેમાં વધતી દમયંતીની વિરહવેદનાનું વર્ણન. ધારણુ—આશ્વાસન, ધીરજ. શબ્દ—કોઠિલા ને બપૈયાના ટહુકાર. અંગ—દમયંતીના હૈયાને. સાંગ—એ નામનું શસ્ત્ર. શત્રુ—પતિવિરહને લીધે દુઃખદાયક. ૧૩. પાપી—‘પનિવિયોગ’નું વિશેષણ. અરદ—ખિરુદ, ટેક, મન. ૧૬. હેતરની—હિતેશુ, હિતકર્તા. કાજ...કરવું રે—જુઓ પાકાં તરો. ૧૭-૨૦: મુદેવની નળની શોધની પ્રવૃત્તિ. મહાભારતકાર અને બાલણુ નળનો પતો શોધી લાવનાર બાલણુનું નામ પર્ણાદ બતાવે છે. પ્રેમાનંદે આ કામ પણ મુદેવને જ મોખું છે. પ્રેમાનંદ પ્રમાણે, નળને સ્વયંવરનું નિમંત્રણ તથા દમયંતીનો પત્ર આપવા આવનાર મુદેવ છે (ક. ૧૬-૧૭). દમયંતી જેની સાથે પોતાનાં બંને બાળકોને પોતાને પીપર મોકલે છે તે ‘મંદિરના ગુરુજી’ મુદેવજી છે (ક. ૩૧). દમયંતીની બાળ મુદેવ જ કોઠી લાવે છે. નળની શોધમાં પણ આ મુદેવ જ ટહેલિયો બનીને નીકળે છે અને છેવટે ઋતુપર્ણને ‘દમ-યંતીના ખોટા સ્વયંવરની કકોતરી આપવા જાય છે પણ આ મુદેવ જ પ્રેમાનંદ મુદેવને ઘણી કામગીરી સોંપી છે! પાત્રની આટલી બધી કરકસરની પ્રેમાનંદ જેવા પ્રેમાનંદને કેમ જરૂર પડી હશે? ૨૦-૨૨: મુદેવની ટહેલ. આ ટહેલ ‘મહાભારત’ અને બાલણુના ‘નળા-

ખ્યાન'માની દમયતીએ શોધ કરનારા પ્રાહ્લ્યોને શીખવેલા ટહેલના
 ટોચ કરતાં ભુદી છે એ ટહેલમા નહે કરેલા દમયતીના ત્યાગનુ
 વધુ અપ્રમુખ્ય અને નજને મૃદુ ઉપાનસ છે અહીં એનું દીકેનુ મુખ્ય
 છે, પણ દમયતી પામે પોતાને અનુભવ વસ્તુ' અને 'રતન' કહેવાની
 ધૃષ્ટતા પ્રેમાનંદે કરાવી નાખી છે (જુઓ 'દમયતીએ શીખવ્યો દીકે,
 ટહેન સરમે કંતો કે, કડી ૧૭) ભાનુની પર્ણદિ ઉચ્ચારની માથા
 આની માથે સગાવના કદાચ તે આના કમા વધુ ગુણ લઈ જાય.
 ધર્મધોરી ૨૨—ધર્મધુધર, ધર્મની પુરાના ધર્માર-વહનાર આ
 સખોધનમા નળની ધર્મધુધરનાં દીક છે જાત—નરોરતિયાની
 જાત નેરે રે—એ પોતાની જાત ૧૦ મયેલ છે વસ્તુ—પેની
 અવસ્થ વસ્તુ, દમયતી વહોળતીઆ—માલક પાર્થનરો વિચારો.
 ૨૦ કુળી .. ઓંખો રે આ વધુ સખન અને સીધો ઉપાનસ ૨૩
 મરમાળી—મર્મવાળી, મહમય વાળી—જાનો, સામે ૨૫-૨૬ :
 બાહુવનુ વર્ણન જુઓ અને સમ્માનુગ્રામ પણ ખરેરે—લોકને
 માનિશ કવાનુ સાધન મારી ખખારી—ખખારી મારી, ખખારો
 ખર્ષ પાતર 'ખારે'—ખીજમા તરેરે—દોષાવિષ્ટ ૨૭-૩૦ બાહુકે
 ટહેલનો વાળેનો જવાન એમા સન તો કાચ સમાન તત્ત્વરહિન નીવડ્યાનું
 અને તેને પિયુ કંતા પેર વહાનુ હાવાનુ કહે છે પ્રસ થાય કે ઝઝમા
 ઝડવાના નળના વિનાય તથા 'કણુધ આવી, મન લાવી, અન્યાયે
 દીવો હેલ' એ શબ્દો માથે આ કેટલે અગે સુસમન ? દમયતી માટેનો
 એનો સશય અને રોષ નો પછી ચાલેનો મથો હોવો જોઈએ, બ્યારે
 અહીં એ યથાપૂર્વ આનુ દેખાય છે જેમ બાહુકને નાકે સડકા તણાવી,
 આખો મયમચાવડાની રીસનુ જાગુ હોવાનો દેખાવ કરતો ખનાવવામાં,
 તેમ તેની પામેથી આવો ઉતર અસાવવામાં, પ્રેમાનંદ ઔચિત્ય કરત્ય
 શ્રોતૃમનજનને જ આગળ કરી મેરો છે એ સ્પષ્ટ છે બાહુકના
 અસુપર્ણ સાથેના પગમા ઝડવાના અને ત્યારપછી દમયતીની
 સાહેલીઓ અને ખુદ દમયતી સાથેના વર્તનમા તો સવિશેષ ઔચિત્ય

—અનુભવ અને તજજ્ઞાન મોત્તવનું દેખાશે ૩૧ સાંસારમાં—સશયમા
(સશય-સમમ-સાક્ષી) ૩૨ હાઈ અનાદ્યુત—અસ્પષ્ટ આત્મ મેસાડાય
અનાદ્યુત-વગર મોનાવેવા તેણે દેહનું હાઈ (મર્મ) તો જગત- પદ્મ
છે પામનારો જુઓ ૩૩ તપુ વગર આપ્યો સમર્પન 'ત' ધ્યાનમાં
રાખો ૩૪ બાહુકના આ તરો લક્ષણોની માહિતી દમયતીને એના નગ
હોવા વિશે સશય-હેવા દેજે નહિ ૩૬ મ'ભાગ—ભાગ, પતો 'ભાગ'—
બીજો પા' ૩૭-૪૦ પ્રેમાનંદ વાન ખીનવે કે બાહુકના માત્ર મુન્ને
મુન્ને વર્ણન કરે છે ૪૧-૪૨ બાહુકના ઉત્તર મુન્ને પોતાની ભાષામાં
કરેનું કથન મુન્ને બાહુક વિશે મેળવેનો માહિતી તો દમયતીને વહી
નહિ! એ દેહથી જોઈતો હતો ૪૩ મર્મવચન—માત્રનું

કડવું ૪૦

(બાહુકને કદનપુર જોવાવવાની દમયતીની વાતના)

વાણીનો—બાહુકની વાણીનો આંતર ૩૫ની—એક એના
કપડું જે વર્ણન કર્યું તે કઈક વહેમ કે સકાળ-માવેએવું છે કહેણે—
કેઈએ આપ્યો—આચ.શુ, વર્તન પા'તન, 'આસંગ' બોલે

મારના — દેહલના એકે એક બોલો મજાડ .કિત્તે આપવા
ગોડારિયો—અધ્યાત્મક ઘાત—રીત જીવન—કે'નો ગવો ભાવ આ
સખ્દમાં દમયતીએ ભર્યો છે! જુઓ ત્રીજી લીનીમાનો સખ્દ 'જીવન-
પ્રાણધાર' પણ પરીક્ષા આણે—પુણ્ય'લોક નળનું પારખુ એ કે
એ એક દિવસમાં અહીં આવો પહેલએ હવે કાં ?—દમયતીની અધી
રાઈ એ માટે—દમયતીએ ફરી સ્વયંવર માંડવાની વાતમાં કાગ—
બાહુકને અહીં લાવવાનું પ્રયત્ન—નવાવરી, જોડું

કડવું ૪૩

(કદનપુર સ્થળે બાહુકનું કદનપુરમાં આમમન સ્થાપન બનેલો પોતાની
વિદ્યારો વિનિમય નવી વિવાને પ્રતાપે ઈન્દ્રી નજના દેહમાંથી વિદાય)

આ કડવું આખ્યાનમાં નવામાં નજ છે પણ લાલુ હોવા છતાં

સાથે એક સારથિ આમ મોની શકે એને 'નિર્નય' 'છકેરો' અને 'નિયતી', તથા હસન્યા જેવી દમયતી આગળ તો એ કામડા (વાયસ) જેવા, એમ પણ ભરસામા તો રાજાએ છે પણ અત્યારે ગગનને એની ગજા છે એટલે માત્ર તત્ત્વમાં સાચા એવા વાક્યો આવી ગાળો માથે નિમગ્ન થઈ નાખે કે તલ્લખા—તનસે છે ૧૭ મનુષ્ય મધુ મગો મય છે, ને સામે ગરમનો માર્યો દમયતીના હાથની લાનચથી દીન બની તેની ખુશામત કરે છે જુઓ એનું સમોધન 'હયપનિ' અને પડીની લીંગના રમ્ભો માહાત્મી વતી —મારે ખાતર નહ—નહ પ્રેમાનન્દો હાથગસ માત્ર દમયતી માટે પોતાનીય ઉમેદવારી નોધાવે કે નન મોસે છે, 'વગ તમે પરથમ' રાજા આમ કહેતા હમે કે પણ વાત તો એ જ સાચી છે અને ખરે-ખર બનવાનુય એમ જ કે નાનપદાસ ગગનને તો અત્યારે એક જ તાનાવેની છે 'ત્યા તર્થ મે ત્યમ ત્યમ' આમાં આપરે કામ તો પાકવાનું છે માત્ર અને આ શુ જોઈને આટલી નધી અધીગર્હ દેખાડેનો હશે એ જિયાડે પણ રાવકાને હસવું આવશે.

શ્રી મહેનોરાયણ વિ પાકે આ પરિસ્થિતિમા નહના હાત્યા—
શીનું સારુ પથકગ્ગ નીચેના રામ્ભોમા કુર્ છે —

અટી જે જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાંથી હાથના જે પ્રવાહો મેળા નગી વહે છે એક તો રાજા કમવિહનલવામા પોતાના નોકરની કેસો હીન બની ખુશામત કરે છે અને નોકર પણ તપ્નો રાજા લઈ એનું અપમાન કરે છે, તે ગગનજી રાજા મૂંગે મોસે જુડુ તલન થી લે છે એ પરિસ્થિતિ અને ખાજ એ ૨ મનુષ્ય જાલતો નથી અને આપને વાચનાર નહીએ છીએ કે આ બાહુક એજ નજા ૩ અને અધીગે યથેના મનુષ્ય માન નળદમ-યતીના મેળાપને માટે ને યોગવા ત્યાર્થ છે તેનું જ સાધન બને છે ૧ બાહુ કના રામ્ભોમા મનુષ્ય ને અર્થ નથી જોતો તે અપણે જોઈ રામ્ભોએ છીએ. મનુષ્ય ને માન ગગનને લીધે બાહુકનું વરપણું બહાનથી સ્વીકારે છે એ તપણું જ સાચું છે અને સાચું નીવડવાનું છે એ ખાતરીથી બાહુકની હોસી

કરનાર ઋતુપર્ણ એવો હાસીપાત્ર થાય છે

(' પ્રેમાનન્દો હાસ્યરસ નાગખ્યાન *)

૨૭-૩૦ ખીની સકાય તેવી પરિસ્થિતિનો પૂરતો લાભ ઉઠાવી
જાણનાર પ્રેમાનન્દે ગોપ્તેવો ઋતુપર્ણ ને તેની ગણીનો સવાદ
ઘરદાણ—પ્રથમ લમણુ ગૌરવ જેમાં નથી હોતુ એનું કુલીન સ્ત્રી
પુરુષો જે નથી કમતા તેનું, પુનર્લભ નાતરુ પગલુડી—પતિએ જેન
છોડી દીધી છે એવી પાકાતર—'પત્ની થઈ—થઈ ને—ક્ષેમ—શ્રેય,
હિત નહ કાઈ એક ગોરી મુઘ—એ ગોરીમા કંઈક કંઈવાપણુ (મુઘ
—મુઘ્ય—મુઘ્ય—મૂ દોષ, ખામી) હોતુ જોઈ એ કેશવનાન કુલે
'કાઈ એક કારણુ મૂઢ' એવો પાઠ કર્યો છે, તેને કાઈ હસ્તપ્રતનો
ટીકા નથી બાહુક દૂર ને તમારે બાહુકની મદદથી એને પગલુડી
છે ! વાહ, વાહ, (૧) તમારું દૂધ એટલે કુળ આથી જીજળુ બન્યું
છે ! (કટાક્ષમા) (૨) 'જીજળુ એટલું દૂધ નાંદ, પણ તમે તો દૂધ
એટલે જીજળુ જ એમ માની લીધું ! (દમયંતી જેવી રૂપમતી શીન
વતી જ છે એમ માની લીધું) ગદ્ હોઈ—હોય, થયે થકો—
ધોઈ નાખી, માગી જુઓ ઋતુપર્ણની મુલ્તા ૩૦ ઋતુપર્ણની ૩૩૨
પોતાને એ ભ્રમ કહ છે અને એવો પોતે કરોડો કુસુમને સવવાના
એમ જણાવી રાણીને કહે છે તુ તુ કગવાની હતી ? તારે માથે તો
જોતી રહે હવે, વીજળી સરખી વેદર્થી નાવી સોકયનુ માન બાળીગ'
૩૨-૩૩ બાહુકે કુદનપુત્ર જવા માટે રથને જોડવા પસંદ કરેલા ચાગ
ધોડાનુ વર્ણન સભારે નરસિંહ મહેતાની વર્ણનુ 'મામેરુ' માનુ
વર્ણન વાણ—વોડા રાટા—વાંકા, વગેલા જુગ્યા—કાન વગરના
જેડેલા નાડવાળા પણ અહીં 'કરડકણા'ના વિરોધમાં 'જોખા' અર્થ દર્શાવે
૩૪ દેવની વેદ—દેવે ય વે પતાવવા ધડી નાખેના ૩૫ ઓળખો—
—(૧) અશ્વની જાત તો ઓળખો (૨) અશ્વની જાત એ જાણો છો ?
૩૬ એ અશ્વ હાકો—મરણુ ઋતુપર્ણ નમતુ જોખુ ૩૭ ૪૧

એક તકતો પતી એટલે માનુક ખીજી જીભી કરે છે રાજ રથ પર
 પહેલો ચડયો એટલે ગણ ને પરીણો પગડી તે ડટમી દડીના
 ચમ્દો મોલ્યો આતીવાન—આટની વખત આંખુચ—અખપટ. (પગ)
 મા મૂં' એમ હુ મોલ્યો નહિ 'ઝોચ' ખીજી લીંગમા જોઈ તેની
 જોડે પ્રાસ મેળવવા 'મુક' નો 'મ્ય' પગી પ્રેમાનદે કે વહિયા
 જોએ કરી નાખ્યો હોય (જેમ 'મૂધ' સાથે પ્રાસમેળ માધવા 'મૂદ'
 નો 'મૂધ' કર્યો લાગે છે તેમ) આમ ચલવે? ડટ વિનય—વિનયિ,
 આજીજી જનય ફરતો—કેવુ હસામણુ દરય. ૩૯ પ્રણિપત્ય—
 પ્રણિપાત. ગળા કેવો નમી પડે છે. ૪૦ હુ એ ભર્યો છો
 કોડે—કેટલુ માસુ. નળનેય દમ્યતીને મળવાની નીજ ઉતકંઠા છે
 ૧૪ જેમ 'મેસીએ મેલુ જોડે' (કડી ૪૦) એમ ક્યુ તેમ બને
 એક સાથે રથના સામસામા પેડા (ચક) પમ્ડી ચ્થ પર ચડયા!
 આમ બનેલુ રહુ. ટાઈ આગળ નહિ, ટાઈ પાછળ નહિ!
 'પ્રેમાનદે હારથજમાવટ મારે માનુકની પામે માનિશ અનાદીવેડા
 કગન્યા છે એડી પડિયા—એક એક હાથેપાદક મનાવ!
 ૪૨-૪૩ અહીં ધણી અશ્વોને હાકતા હાકના માનુક 'ધણી-સુચા'
 (જેનો ધણી મરી ગએન હોય એવા) ખી ગાળ આપી, ફરી
 ણી પડતાનુ > તા અશ્વોને 'જેલુ અન્ન એવા જ હોય ને નિર્મળ
 થોડા?' એના ઉદગાર સાથે ખીજીખીજીને ખેચી ગખે (ખાચે) છે!
 બિચારો મરતુ રાજા કહે છે, 'એ વિના ગાળ લો ખીજી!'.
 ૪૫-૪૮ હાગના પ્રસંગે ઉપજાવેલુ મીના-વાચકોનુ હારથ પૂરુ
 ચાય ન થાય ત્યા પ્રેમાનદ આ વયોડાનુ ઝર્જન કરી, ફરી પેલા
 અશ્વોની ચેષ્ટાઓ નિરૂપી, હાથનુ વધુ જોરદાર મોણુ ફેલાવે છે
 ૪૬ જોગ સારથીના જોડા—એને જ મેઝ્ય (જોગ) સારથિની
 જોડી હતી માલુકે 'જઘપિ નરા જાનુ મેસીએ બેલુ જોડે' એવી
 રાગત ઋતુપર્ણ આગળ સ્વીકારાવી હતી ને? ભજ્યો—ગોબ્યો ૪૬-
 ૪૭ જાન જરા આવળી જાય ત્યા ચારે થોડા પોતાની બીના દેખાડે

છે ! હાસ્ય વણ્યબ્યું ચાલુ જ રહે છે. જૂંસરા—ધૂંસરી. ૪૮.
 એકે—એકે. સરવી—સિદ્ધ થવી. બાહુક.....વરવી : અહીં
 બાહુક પૂરતી મંબીરતાથી દમયંતીને વરવાની પોતાનીય ચિંતાની વાત
 કેરે છે ! આ પણ વાચકોના મુખ પર સ્મિતલહરી ફરકાવડાવે એવો
 ઉદ્ગાર. ૫૧ ભૂપતિ—બાહુકવેશી નળરાજ. ઉત્પત્યા—જીએ ક્રૂધા,
 ક્રોડયા. ઉચ્ચૈઃશ્રવા—સાગરમંથનમાંથી મળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક,
 ઈંદ્રનો અશ્વ. અહીં ચમત્કારાવલંબી અદ્ભુતરસ. હાસ્યમાંથી અદ્ભુતમાં
 પ્રેમાનંદ કેવો હળવેથી સરકી ગયો ! ૨૫ પડતા રાય—ઋતુપર્ણને
 બાહુકની સ્થના. ૫૨-૫૩ : ઋતુપર્ણ ને મુદ્દેવ એકમેકને વળગી
 પડ્યા. એવો હવે રથનો વેગ થયો. વરે કન્યા—(૧) મને (ઋતુપર્ણને);
 (૨) વરુઆને. પહેલો વિકલ્પ કવિને અભિપ્રેત લાગે છે. વરુ-
 આમાં—એકાગ્ર બાહુકમાં. વસીકર્ણ—વસીકરણ, જાદુઈ.
 શક્તિ આ લીલીનો શબ્દાનુપ્રાસ ધ્યાનમાં આવ્યો હશે. ૫૪. 'કામણ-
 ગારો કાળિયો'ની નળપ્રશંસા દાહુઆં—દહુ. દાપડાં. પંખાળ—
 પાંખવાળા, પંખીની જેમ ક્રોડના પપ. વાંછવિદ્યા—અશ્વવિદ્યા.
 જે રહે ..રુકુરણ—પાડાંનો જુઓ. ૫૭. કાઢે ગેહુલાં—ગાંડાં કાઢે;
 હરખમાં કંઈ કાણુધેનુ' બોલેચાલે. હસ્તમેલાપક—હાથેવાળો, હાન.
 રત્નિ—અનુગમ, પ્રેમ, તાસાવેશી. ૫૭. ઓસરે—ઓછી થાય, ખૂટે.
 ૬૧. ચેહુકેતા—ધસ્યે જતા. જોડો—જોડી. ૬૨. હાં હાં...જોજન :
 રથના વેગનું સ્થન. ૬૩-૬૪ : બાહુક ઋતુપર્ણને હીચો પાડવાની ને
 બાડવાની દરેક તક સે છે. આવી એક વધુ તક એને અહીં મળી.
 ઋતુપર્ણે કહ્યું : 'દમયંતી પર પામરી ઓવારી' તો બાહુક કહે છે :
 'દમયંતી પર તો હું તારા જેવા કરોડોને ઓવારી નાખું.' હાસ
 તરીકે યાચક થવાના અગૌરવમાંથી જનને બચાવી લેતી નગની તેજ-
 સ્વિતાનું ખીછ રીતે તેને ગ્રામ્ય બનાવી દેતા વર્તન દ્વારા પ્રેમાનંદ
 કરાવેનું દર્શન અત્ર નોંધપાત્ર છે. ૬૬ ૬૪મી બાહુકના જ ઉદ્ગાર
 છે : પહેલો લીટી મોં મરડી ને ચાળા પાડીને બોલાઈ કંપાય, '

સરોષ જીએ સાટે. ૬૫. બાહુકનું આ વર્નન પણ રાગને વિચારમાં
 નાખે છે. તેને યાય છે : ‘આ કોઈ રંક કે મામૂલી માણસ ન હોય.
 રંક હોય તો આ પામરીથી નરત લક્ષ્યાય, પણ મોટા એથી રાનો
 બોળવાય ?’ અંતને માટે રાગને ચોડાક તૈયાર કરવાનું કવિ અહીં
 કરે છે. ૬૬. ગુણે વળિયો છેક—ગુણની અવધિ આવી રહી. છેક—છેડા
 ૬૭. ‘બેદાનો’ ના ‘દ’નો ઉચ્ચાર મૂર્ધન્યનર—‘દ’ (ડ) જેવો છે.
 ‘બેહેડાં’ જેવો. હસ્તપ્રતો ‘બેદા’ એમ લખે છે, ‘ચડયો (ચડયો)
 લખે છે તેમ. ૭૦. તંતોતંત—અગ્રનર દક્ષાં દક્ષાં તેટલાં જ. ૭૪—
 ૭૫. ખીણ ત્રિઘાના પ્રવેશને લીધે નળના દેહમાંથી બહાર નીકળતા
 કળિનું સ્વરૂપ. કવિ એટલે પાપરૂતિ. એનું મૂર્તરૂપ કવિ આવું
 કુત્સિત અને બિહામણું જ કહેવે ને? ૭૬-૮૦ : કળિને નળના આવા
 ગ્રેષ અને મારતો ભોગ બનાવી વાયકોની કાવ્ય-ન્યાયની અપેક્ષા પ્રેમા-
 નદે અહીં સંતોરી છે. અલેખે—લેખાં-હિસાબ વગર, બહુ. અરથ—
 અસ્થિ-હાડકાં, દેહ. ઋતુપણું નવ રહે—એને નળના ખરા સ્વરૂપથી
 દહાડ કેટલોક વખત બિનવાકેફ રાખવો છે, માટે. અહીં અહુતપોષક
 ચમત્કાર આવે છે. ૮૨. છેદન શાતા—શાતા—શાન્તિનો ઉચ્છેદક. ૮૪.
 વળતી—પછી. ભાગ્ય—પાત્રવગોઈ—બગાડી દીધી છે, નિંદાપાત્ર
 બનાવી છે; (વિગ્રહ પરથી, નરસિંહરાવ પ્રમાણે). ૮૬-૧૧૨ : કળિ-
 યુગના અવગુણોનું તેને સ્વમુખે વર્ણન. ૮૮. મુધ—શુદ્ધ. પાકાંતર
 ‘સાધુ.’ સ્નાનશીલિયો—શૌચપરાયણ, શીતલવંતો. ભખળ—આચાર
 બદલ. ૯૬. ઉન્માદગ—ખોટા પંથ, અનીતિના મારગ. ૯૨. વિષે—
 વિષથી. ૯૨. શું ત્રિયા માંહાં—હસ્તપ્રતોના પાક જુઓ. પાકાંતર
 ‘પુત્રી માયા માંહાં’—માયાની પુત્રી એટલે સ્ત્રીમાં. ૯૩. ઘત-
 રતાં—? છેતરતાં? ૯૪. હેલામાં—રમનમાત્રમાં. માઝ—માંલ.
 લાંઠ—લુચ્ચા. ૯૫. હરિહર—વિષ્ણુ ને મહાદેવ (ની ભક્તિ). ૯૬.
 આપણાં—મારાં, પોતાનાં. ૯૭. ખોટી—અસલધર્મી, દાનનની
 ખોટી. ૯૭. કારણી—અર્થ સ્પષ્ટ નથી. ‘પ્રપંચી’ જેવો અર્થ લાગે.

છે. પાંતર 'દ્રોહકારણી'—દ્રોહ કરનારી, ખેવડા. પરદાર—પાંતર
તર 'ખારોખાર'—ખાસ્તાર, ચેરૂં. ૯૯. લખલખતી—લખલખતી.
૧૦૦. સાધુમુઠા—સાધ્વી સતીના જેવી, નિર્દોષ ચહેરાવાળી. સૂતા,
સ્વામીને વેચે—સ્વામીને અજ્ઞાનમાં રાખી પાછળથી એનો દ્રોહ
કરે. પેચે પેચે—કપટથી, સુક્રિયથી. ૧૦૨. નવેણ—સ્ત્રોત, જ્યાં
નાથા વગર જવાય નહિ. ૧૦૪. તાં—ત્યાં. ૧૦૫. સ્વાગત—સ્વા-
ગતા, સેવા. ઉપસર્પણ—સેવા માટે કે સુગ્રામીએ જતું તે. ૧૦૬.
પાંતરો જુઓ. ૧૦૭. કિયા—અગ્ર—પ્રેતભોજન. દુરભક્ષ—દુકાગ,
(હિમિલ). કળિયુગનાં આ લક્ષણો જેમ દરેક તેમ અત્યારના જમાનાને
પણ લાગુ પડતાં દેખાશે. દરેક જમાનો એની યાદી અલગ અલગ
શકે : માનવીની નબળાઈઓ, વિકાસ અને અસહ્યુતિ કેટલુંક ગર્ભ
આચરણ દરેક જમાનામાં એની પાસે કાવતું જ હોય છે, તેથી.
પુરુષોનાં કળિવર્ણનો મધ્યકાલીન યુગવાતી સાહિત્યનાં તથા દ્રુક્ષે-
નમાયણમાંના કળિવર્ણન સાથે સરખાવવા જેવાં છે. આવાં કળિ-
લક્ષણો બહુધા સમકાલીન યુગર્જોતું જ મિત્ર આપતાં હોય છે.
૧૧૫. ઉન્માદ—કે, જુલમ. ૧૧૮-૧૨૦. કળિના એના બધા
અવસ્થાઓનું સાદું વાણી આપતાં જે ગુણ : જ્ઞાન અને જ્ઞાનની
સીમલક્ષણિના. ૧૨૧. માયા—દયા, સહાનુભૂતિ. ૧૨૩. નહિ...
વાસ : કળિ ને જ્ઞાનને સંબંધ આ આખ્યાને બતાવ્યો જ છે. કળિ
જ જ્ઞાનને મુખ્ય પાસાં બન્ને હોતા. જ્ઞાતથી જ કળિ એટલે કલહ ને
દુઃખ જન્મે છે. જ્ઞાનના પાસાં બેહેડાના ફળના બન્ને. અર્થી
કળિને અહીં પુરાણકારને અનુસરી આખ્યાનકારે બેહેડાના ઝાડ-
માં વાસ કરવા જણાવ્યું છે. ભાવણના 'ન્યાખ્યાન'માં નળના
નગરમાં ને તેના દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો લાગ જોતો કળિ બાર વરસ
વાડીના બેહેડાના ઝાડમાં વાસ કરીને રહતું આવે છે. ૧૨૪. જ્યાં
કથા હોય ગાહુરી : આ તો આ આખ્યાનની ટોંકથી ક્ષેપણ
જ ને ? ૧૩૫. ઋતુપર્ણ સમયો નહિ—કારણ, તે કળિને બેઠ

શકનો ન હતો. જાણે પ્રેમસરિતા વહી—ઋગુપર્ણ અને બાહુક બનેના અંતરની દમયંતી માટેના પ્રેમની સરિતા પણ જોડતી વહેતી હતી. રથની ગતિ એનું જ પ્રતીક હતી.

કડવું ૫૪

(દમયંતીની બાહુક-પ્રતીક્ષા અને હિત્યુક્તા : ઋગુપર્ણ તથા બાહુકનો કુદનપુરમાં પ્રવેશ.)

૪. અવિનય—અવશુભ, વાંક. વસ્ત્યા—એમના (નળરાયના) મનમાં. પ્રભુ...ઘર : કે સ્વામીએ (પ્રભુ) ફરી ઘર તરફ જોયું નહિ, તેની કરી સારસંભાળ લીધી નહિ. ઘર—કુટુંબ. ૭. વાયસ—કાગડો. એ બારણે બોલે એ કોઈ સ્વજનના આખ્યાની વધામણી ખાવા, એમ મનાય છે. આપણા લોકકવિઓએ આ માન્યતાનો કવિનામાં સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. ૮. ડાખી આંખ ને ડાણું અંગ ફરકે તે સ્ત્રીઓને માટે શુભ આનંદકર બનાવની આગાહીરૂપ ગણાય છે. ગયો જડશે સંજોગ—બોલાયેલો સંજોગ (અમારા સંજોગ-મિલનના દિવસો) પાછો મળશે (જડશે). ૧૩-૧૪. નળ આખ્યાની વધામણી આપનારને પોતે શાતાથી નવાજશે એની વાત કરે છે. એના હૈયાનું ઔત્સુક્ય, નળ-દર્શનના આનંદની અપેક્ષા ઈન્નું દર્શન દિવિ અહીં દૌશલપૂર્વક કરાવે છે. ૧૫. બારીએ.....નિહાળીએ : દમયંતીની હિત્યુક્તા. ૧૬-૨૦. ધમધમ કરતા આવતા ગયનું દમયંતીમુખે સાક્ષાત્કારકે વર્ણન. ૫૩લી—ડાખસાનો અવાજ. એ હાંકણીમાં છે વિચાર—રથની આ હાંકણી (સારથ્ય)માં કંઈક રહસ્ય-ખૂબી છે. આ હાંકણી તો નળની જ! ૨૦. કુરૂષ બાહુક નજ હોવા વિશેની ચંકા ૨૧. ઋગુપર્ણે સ્વ-ચંદરનાં કર્તા ચિહ્ન નગરમાં દેખ્યાં નહિ, એટલે એ ‘દુખિયો થાય ર.’

કડવું ૫૫

(ઋગુપર્ણની ચંકાનું સમાધાન.)

૧-૩. ઋગુપર્ણે મુદેવ આમળ બ્રહ્મા કરેલી ચંકા. અવેવ—

ચિહ્નો, લક્ષણો. તાંડવ—નૃત્ય. ૪. છાનું—ભીમકથી. કોણે—કોઈકે,
'ભીમકે નહિ. પાડાંતર 'કોઈને'—(કોઈકને જ). ન ભાંજશે ભીમકને
'ભર્મ'—'ભીમક આગળ આ વાત કહેશે નહિ.' દમયંતીએ ઋતુપર્ણને
ભીમકથી ગુપ્ત રીતે 'અર્થ'ના પત્રથી જોવાવ્યો છે. ૫. પૂઠથી—થોડી-
વાર પછી, મારી પાછળ. ૮. જાણે જીએ નળ : બાહુકના ૩૫ પ્રત્યે
મુદેવથીય વિપરીત-લક્ષણવાળો કટાક્ષ ક્યાં વિના રહેવાયું નહિ ! જ્યાં
વાન કેટલી સાચી છે ! એ જ પ્રેમાનંદનું કવિકૌશલ. પરીક્ષાને—
'ને' = 'ને મારુ.' ૧૦. ત્રણે રાજકુંવર—દમયંતીના ત્રણ ભાઈઓ,
દમન, દંતુ અને દુર્દમન. (જુઓ કડવું ૩, કડી ૧૮). ૧૧. બેઠી
'થઈ'—આદર આપવા ઊભી થઈ.

કડવું ૫૬

(ઋતુપર્ણનો ભીમકે કરેલો સત્કાર.)

૧. ભક્તિ—મીઠી વાણીનો સત્કાર. ૨. સંસારવીત્રેક—વીત્રેક
= અતિરેક = ઉત્તમ (જુઓ કડવું ૧૪, કડી ૧૦). સારથિના ૩૫ પ્રત્યે
ભીમકનોય કટાક્ષ. અટપટું—ન સમજાય એવું, બેદપૂર્ણ. (ઉપરનું
બધું, સૈન્ય વગરનો એકલો યાકેલો ઋતુપર્ણ, દૂબળા થોડા, આવો
વિચિત્ર સારથિ, બધું જ). ૩-૫ : કડી ૩ની પહેલી લીટી બાહુકની
ઉક્તિ. અહીં આખ્યાનકાર ઓનાઓને હસાવવા બાહુક પામે ગાંડી
એટાઓ દરાવે છે. એ હમતો (નદુક) આવો હોય અને ઋતુપર્ણ એનો
રૂપર્શ દાળવા આદ્યો ખસતો હોય, એ દસ્ય કેવું હસાવે ! પમી કડીમાં
બાહુક આહીને 'વિવાદને હવે શી વાર છે ?' એમ સૌ સાંભળનાં પૂછે ને
ઋતુપર્ણ તેને ધંધારાથી અટકાવે તેમ તેમ ખંખારોને નેરથી બોલે, એ
પણ કેવું હસાવે ! પણ આનું હાસ્ય માણી લીધા પછી આપણને તરત
અન્ન યાય જ કે આમાં નળનું ગોંચ શું ? હવે તો કળિ તેના દેહમાથી
આલ્સો મેલે છે એટલે એના વર્તનમાં કેશી વિલક્ષણતાને અવલોક
નથી રહ્યો. પ્રેમાનંદને ઔચિત્યવિવેક જોવાવનાર છે આખ્યાનકારનો

ધધો તેને પ્રાકૃત રુચિના જનમમૂલને ખડખડાટ હસારી ગીઝવો જે
 ૬ ઉપગમ્યો—ઉપાન્યો મેળે તે જેથી કામ લાગ્યો કે
 ભીમનો ખીન્ને કટાક્ષ ૭ રાણા—ઋતુપર્ણને સમોધન કોહો
 ભરાણા—ભીમનો આ પ્રશ્ન ઋતુપર્ણને મૂઝવે એવો છે, પણ એ
 સમયોચિત ઉત્તર આપી જાય છે ૮ મૃગયા—મૃગયા માટે, અથવા
 મૃગયામાં ૯ મહેજે પરણા—અણધાર્યા આવી ચડેના અતિથિ
 ૧૦ હુલિહલિ—સતકાર માટેની તત્વીજ આ આપનૈવેદી—
 ઋતુપર્ણની ઉમ્મિ એ (જૂપ) બાહુન્ના એ આચાર્ય તો જાણના (મેદી)
 હતો ને? આપનૈવેદી—સ્વયંપાત્રી (સભારો, ‘સ્વયંપાત્ર કરીને જમું’
 કડવું ૩૫) ૧૧ અન્ન વમન મુગાળા કે—ભીમની ઉપહા-
 સોમ્મિ ‘એના દર્શનથી જ જોનગી ધાય એનું તો મહાગયનું ૩૫ જે ને
 પાછા પોતે આવા મુગાળા કે ખીન્નનું નવેલું કે અડનું ખાવ નહિ!’

કડવું ૫૭

(દમયંતીએ દાસીઓ દ્વારા બાહુકના નળ લક્ષણોની શ્રાવેલી પરીક્ષા)

નળને મળેના દેવોનાં વ દાનની અડી પરીક્ષા નળના અભિજ્ઞાન
 માટે યાગ છે બાહુક પામે દાનો હુલ દાન અને પાત્રો નૂંવ મા
 આવે છે, પણ પાણી અમિ, કડકો વગેરે ઈદાપૂર્વક મૂંવમાં
 આવના નથી મેક્ષણ—લાગો કડકો ૬ ‘રૂપાળાને—વિનેદ જુએ
 ‘કર્ણકોડ’ ને ‘અપકકોડ’ (કડી ૭)માં પણ એવો જ વિનેદ ૮ સાપુ-
 ગટ તાણી—પાનવનો છેડો મો આગળ ખેચી ૯ હેરીને—નીર-
 ખીને, (જવનષ્ટ પ થી) ૧૦ બાહુનું દમયંતીની નજરે પડેનું અવરૂપ
 ૧૧ હીડળગુડળ—અસ્ત યસ્ત લયરપથ હીડતા કાળી
 ગ્રેમ નહી અતિશયોક્તિ! વાડુ—સુદર (કટાક્ષમાં) ૧૩-૧૭ દમય
 તીની ભોળાઈઓની ઉક્તિ દમયંતીના મનને પાણુ પાડી નાખે એના
 એ ઉદ્દગાર છે દમયંતીના પતિપ્રેમની આ પણ એક કમેળી છે પણ
 દમયંતીના અતરને એ પ્રશ્ન અડતો જ નથી અત્યારે તો બાહુની

પરીક્ષામાં જ એને રસ છે. એ નળ જ હરે તો એની કૃપના એને નડવાની નથી—એને માટે કોઈ પ્રશ્ન જ ઉભો કરવાની નથી. ઉપાગે—ઉપાગે—ઉપાગે? પ્રાસે કરાવેલી લીલા? ગજગામી—દમયંતીને સંપ્રોધન. ૧૮. શિક્ષા—શીખ, મૂચના. ૧૮. કેશિનો ઘણી પ્રતોમાં એનું નામ ‘કેશની’ છે. સ્વીકારેલો પાક સૌથી જૂની પ્રત ગુ. ૧ નો છે. હુકે ભરાયું—નળના અંતરનું ખરું દર્શન. દાસ—દાસી. ૨૦. ધોખો—મુંઝવણ. ચોક્કો—અચોટ. ૨૨-૨૩ : ઉધાડા દેહવાળા બાહુકનું વર્ણન. ૨૩-૨૫ : ખીજી ત્રણ (પહેલી, કડી ૧૬માંની) પરીક્ષામાં બાહુકે નળપણું દેખાડ્યું. ૨૭. રમતી...ગાત્ર—રમનિયાળ મુવનીઓના હાવનું મળનું વર્ણન. ૨૮. પાક નીપાળ્યો—સોઈ કરી; નીપાળ્યો (નિષ્પાદિત પરથી). ૩૨. રવાદ ..નિશ્ચે—નળ પાક-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો. નલગઢ નામે પાકશાસ્ત્રનું એક સંસ્કૃત પુસ્તક પણ છે. ૩૩. ‘વાજ, વૃક્ષ ને જંગ અનળ એ ચાર પરીક્ષા મળી,’ પછી આ સોઈની પણ મળી, હવે એક ડગલું આમળ વધી બને બાળકોને બાહુક પાસે મોકલાવે છે. એનું ધાર્યું પરિણામ આવે છે : ‘બાહુકે દીકાં બાહુઆં, આંખડી જળે ભરી રે.’

કડવું ૫૮

(પોતાનાં બાળકોને જોઈ બાહુકને ધ્યેયું દુઃખ : બાહુકને દમયંતીનું નિમત્રણ.)

બાહુક ત્રણ વરસથી નબાપાં ઘઈ ગયેલાં પોતાનાં દામણાં બાળકોને જોઈ રડી પડે છે તેનું પ્રેમાનંદ કરેલું વર્ણન કરણ અને હૃદયસ્પર્શી છે. ૧. ઊલટયું અંતઃકર્ણ—તેનું હૃયું દ્રવીને ઊછળ્યું. દામણાં—દયામણાં, ગરીમડાં. ૨. કલ્પાંત—કેર, જુલમ. ૩. ‘ઊલટયું અંતઃકર્ણ’ જેવું જ સુંદર વર્ણન. સંજોગસાગર—જે જે બનાવો જે સંજોગોમાં જ-યા હતા તેનાં રમણોનો સાગર. ૪-૭. બાહુક બાળકોને ભેટવા આવ્યો, ત્યાં બાળકો એનું નિહામણું સ્વદપ જોઈ ચીસાચીસ કરી મૂકે, દાસી એમને બાહુકના હાથમાંથી ખેંચી લઈ બાહુકને નિર-

રકારે, એમ પ્રેમાનંદે પ્રસંગ બસાબસ જમાવ્યો છે. ૮. બાહુક આપી
 ખીજતે કયો જવાબ આપી શકે એમ હતું? આ શબ્દોમાં કેવું
 કારણ બધું છે! ૯. કાળો કરે આંધુપાત—બાહુકના વંચિત
 અને અવરુદ્ધ પિતૃવાત્સલ્યે લીધેલો કલ્પાંતનો મર્મ. કાળો કોના
 વિશેષણ તરીકે વધુ સારું—બાહુકના કે કલ્પાંતના? વિચારો ૧૦. હવે
 દમયંતીને બાહુક જોડે જ સૌથી વાન કરી જોવાની રહી. તે કલ્પા એ
 પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૧. સતી...શિક્ષા—ભીમકની દમયંતીનાં શીલ, સતીત્વ
 અને વિવેકબુદ્ધિને અંર્જલ ૧૩. ઓહોલાસ—ઉજ્જ્વાલ. ૧૪-૧૬ :
 અહીં ઔચિત્ય—અનૌચિત્યનો વિચાર નેવે મૂકી પ્રેમાનંદ પ્રસંગ ખીમવવા
 બાહુક પામે જેવુંતેવું બોલાવી તેને મોઢો થતો દેખાડે છે. વડવા...
 વહાલ—‘વંદારતું’ વર્ણસંગીત. વાત કરતાં...આલિંગન—
 આ શબ્દો દ્વારા પ્રેમાનંદને હસાવવા ધાર્યું હશે પ્રેમાનંદે, પણ જો-
 ત્વને કેવું પ્રાકૃત ચીતરી તેની નાહક બદનક્ષી તેણે કરી નાખી છે તેવું
 તેને બાન રહ્યું નથી. પાડે—શીમપ્રદ કરે. ૧૭ દાસીનું હાસ્ય બાહુક-
 ના શબ્દોથી હસનાર પ્રેમાનંદના વાચકોના હાસ્યનું પ્રતિનિધિ છે. ૧૮.
 બદરી...વાન—એના હાથનાં આપેલાં બેર પણ કાંઈ ખામ નહિ,
 એવો તો ભાર્મશહેજના વપુનો વાન છે. કર્મડા—? પાકાંતરે જુઓ.
 કાં નો પાક ‘કર્મ’ લક્યાં—કર્મ ફળ્યાં. ૧૯. બાહુકર—માંલ
 (જાતુ પરથી)—હાથ પકડી આગળ દોગના અથવા સાથે લઈ જનાર.
 ૨૦. પાછા અહીં પ્રેમાનંદવેડા! બાહુક અહીં નાટકો અને ચક્ર-
 ચિત્રોના વિદ્યુતક જેવો બની ગયો છે. ૨૨. વૈદલી...અગ્નિકર્મ
 —તને વરવા પહેલાં તો એ અગ્નિમાં બળી મરે, અથવા, નિલ
 અગ્નિપૂજા (અગ્નિકર્મ) કરનારી ધર્માચારી દમયંતી તારો ધર્મ
 શાનો લાગે? ‘વૈદલી’ તને ક્યમ નહી વરે’ એ પાક સ્વીકારીએ તો
 ‘કરે અગ્નિકર્મ’નો અર્થ ‘અગ્નિ તો તારું કામ કરે છે’ એમ કરી
 શકાય. તો એ વાક્ય કટાક્ષમાં બોલાયું ગળાય. ૨૨. ફરી ગયાનો—
 પાછા ફરીને જવાનો. કંબાડ—પાકાંતર ‘કપાટ’. બેઠોનો અર્થ, ‘આરણ્ય’.

૨૫ માંડ્યાં વિષયનાં ચિહ્ન—બાહુકના વિદૂષક-વેડાની પરાકાષ્ટા !
 એ આ નાટક શું કામ કરે છે ? દસાવવા જ ? પ્રેમાનંદ પ્રત્યે
 ફૂંળા રહેવું હોય તો એક ખુલામો આનો આપી શકીએ. તે એ
 કે નગ અહીં પોતાનું ખરું પોત-છુપાવી, આવું નજના કરનાં બંધી
 રીતે વિસદૃશ વર્તન દમયંતીને દેખાડી, તેના પ્રેમના જોડાણ અને દત્તના-
 ની કમેરી કરી જોવા માગે છે. ચક્ર—પડો, આડચ. લિન્નાલિન્ન—
 ભેદભાવ. ‘ચિત્ત મળ્યું’ તથા ‘નથી લિન્નાલિન્ન’ એ શબ્દોમાંનું
 બાહુકનું ધૂષ્ટ સૂચન જુઓ. પાદાન્તર ‘વિવધી’. ચિહ્ન—
 ચિહ્ન, ચાળા.

કડવું ૫૬

(દમયંતીએ ગદ્દ પાણીમાં નજને આપેલા કપડા અને તેને સ્પર્શાવેલી
 પોતાની વીતક-કથા)

આ કડવામાં લોકસાહિત્યમાં જોવા મળતી કવિતાની દમ્બન
 અમુક પ્રમાણમાં દેખાય છે. ૨. દમયંતીની કુલમરજાદ અને એનું
 મૌરવ. પ્રગટે—સામે બેસીને. ‘પરપુરય’ પાઃ (‘પુરય’ મારે) વધુ
 સારો, જો કે એ પાછળની પ્રતો છે. ૪. ચરે—કરે, તોરમાં હીડ...
 નરે—અર્થ રપટ નથી. ‘નારીને છોડી ચાલ્યા જાય’ એવો અર્થ દર્શો ?
 પછીની કડી એમ અટકાવ કરવા પ્રેરે છે. લાભે...શબ્દવટે—રાજ-
 વટને આ ન રીતે એમ એને થાય નહિ. ૫. નજને સખત ઉપાસંભ.
 માંને—મનમાં; પાદાન્તર ‘મનના’. ૬-૧૧ : નવે કરેલા પોતાના ત્યા-
 ગનું સોપાનંભ સૂચન. ૭-૮ : પહેલી ત્રણ લીટીમાં પુરુષનું પ્રથમ સ્નેહ
 વેગાનું વર્તન ને એથીમાં દુઃખના દહાડામાં તેનું એથી જુદું જ વર્તન.
 ૯. સ્ત્રીનો પ્રીતિભાવ. ૧૦. બાગકો છોડ્યાનો ઉલ્લેખ. ૧૨. પ્રિયતા
 અને બે સંતાનની માનાના પુરમે કરેલા ત્યાગનો ઉલ્લેખ. ૧૩. પ્રભા-
 જ્યા—પ્રસાદજ્યા. અખે ‘પ્રસાદ’ને ‘પ્રભા’ જ લખે છે. ચતુર
 પુરય ચૂકે અને નારીને તજે તોયે રખે પોતાની એ વેલ સુકાઈ જાય

એ ચિતાથી (પ્રેમનુ) પ્રગટાળ તો વહેતું નકે પણ આ તો ફગી આવી
 દેખો જ નહિ! ૧૪ જે સ્થળનું જ્યા પીજો—જેની પ્રીતનો (ક
 જેના સૌદર્યનો) ઉપભોગ કરીએ ‘શવા તા’ પાક દીક. ગાલા—
 રાસ્યા, શિલા ૧૪-૧૬—૬પકો, નળને. ૧૮ પાવલીએ—પગે
 (પાદ પન્થી) ૨૦. બીજી લીગતો કર્તા, ‘સદ્ આમી’. ૨૧. તેણે—
 શેષભિશ્ચિન વટમા. ૨૨ ચોરી—વાક ‘લપટ લોડો દામી’ તે વણ-
 જાગમાના કેટલાક ૨૫ નકેટ—નકેટ નીચપણું.. નેટ—આ માણે
 કોને? શકે આમીને? કે પોતાને દામીજણુ કંચુ પડ્યું તેના આત્મ-
 નિન્દાગ્રમા પોતાની જાનને? ૨૬. ભાગો ગિર ઈંવણુધોરી—અર્થ
 અપહૃ માથા પર લાકડા ફાડો તોય અગોરી નાથ જાગે નહિ? ધોરી—
 બળદ? ‘નાથ’ને આ માળ? પામતો બહુ મદદ કરતા નથી ધીર—
 કંઈ વજકીર—વજનો મટો. ૨૮ કહેતાં...આવડે—દિવની વરાળ
 દાખવતા આવડની નથી ૩૨-૩૩ બધા પર રાપ એણે ભવાને—
 નિર્દેષને દુઃખ આપ્યું છે માટે, જેમ ફાવ્યું તેમ (કર્માધર્મો) વિધિભેષ
 લખે છે માટે, ધગ્મા કયેશ ધાલે છે માટે પ્રભવી—પગભવી,
 હેનન કરી

આ કડવામાં વણે ગ્યલે અર્થ બેસાડના મુશ્કેલી પડતી અનુભ-
 વાગે કવિ દરેક કડીના ચારે ચરણના અનિમ રાખેના પ્રાસની જે
 ગમઝદ મોવાવે છે એમા અર્થ—રેશદને આંચ આવરો એ તેણે જોયું
 નથી બધી વાન કમપુરસગ સીધી દંતાતી આવે એ રીતે મુકાર્ધ નથી.
 કડીઓ બીજી સાથે અણમધાયેલી ગ્હે છે પણ ત્રણ વર્ષે મગવાનું
 થયું છે તો પોતાની નિર્દેષતા છના વેડવાં પડેલાં દુઃખ ને ત્રાસનો
 ઉકળાટ દમયતીથી આમ દેયાના ઊભગ તરીકે વ્યક્ત થઈ જાય છે.
 ને લાગણીના ઊભગ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવીને ઝોછા જ દવવાય છે?
 કડવામા પુગ્ધને પ્રેમદાએ માણે ધણી આપી છે અને દપમે પણ દમ-
 યતી જેની સાધીને આ અનુદાતના સોભે? પણ જેમ બાહુક દમય-
 તીની કસોટી કરવા મથનો હનો એવો ખુલામો એના વિનસણ વર્નનનો

આપણે આગળ ધર્યો, તેમ દમયતી પણ બાહુકને આના કાલુ વચનોથી ઉશ્કેરી તેને પડમાં આનવા લવચાવવા ઈચ્છે છે અથવા તેની કમોળી કરવા માગે છે એમ અનુમાન થાય

કડવું ૬૦

(બાહુકનો ઉત્તર અને દમયતીની ચિનતિથી તેનું નગરપે પ્રગટ થક)

આ કડવાના સખ્યાક તથા સામગ્રી માટે જુઓ ' પાતતરો ' —કડવું ૬૦, આરભનો ક્રકરો

૧ ભાર—ભાર્યા તરીકેના લક્ષણો અજ્ઞાન—ભોળિયો, પત્ની (ભારગ) ને ઓળખી ન શકતો ૨. કર્તા ' ભાગ્ય ' બાહુકને દમયતી માટેનો ગર્જિત ઉદ્દેશ્ય ૩. જો કળિએ પૂર્યો—આગવી લીંગીમાં પોનાનાથ વીનક નિર્મશી બેઠેલા વીતળ માટેની જવાનદારી કળિની હોવા વિગેની માહિતી નળ દમયતીને આપે છે ૪. દમયતીને હવે પૂર્ણ ખાતરી થઈ કે બાહુક તે જ નળ છે લાગી—જાણ લાગી, સ્વગી ગઈ ' અતરપદ દૂર થયો ' એ અર્થ છે ૫ વિપરીત વેષ —બાહુકનો વિતક્ષણ સ્વાગ ૬ ' વિયોગ ' ને એ ત્રણ વાર ' વેરી ' કહ્યો છે એ યાદ હશે ૮-૧૦ : નગ-દમયતી મિનનનું હૃદયસ્પર્શ વિગ્ર વનવેન, પરસેવા—નાયક અને નાયિકા મેળેને લાગુ પડે ૧૪ સાલકે—સાળાએ ઓળખાવ્યો—સગુપર્ણને તેજ અસ્ત્ર ઝગુ-પર્ણનું રાય—સગુપર્ણ ૧૭ કસ્પના—દુખ ૧૮ ઉપમા—પ્રશસા.

કડવું ૬૧

(બાહુક-દમયતી પ્રશ્નોત્તર અને બાહુકનું નળમા પરિવર્તન)

આ કડવું ભુજગી હદની ચાનમા લખાયું છે ભુજગીની ચાલ પ્રેમાનદે ' ન્યાયન ' માં ૧૩ મા તથા ૨૧ મા એમ મે કડવામાં અને ' દશમસ્કંધ મા ઉપગમધન અને નાગદમનના કડવામાં વાપરી છે

એ ચિનાથી (પ્રેમનુ) પ્રવાહન તો વહેતુ મૂકે પણ આ તો ફરી આવી
 હૃદયો જ નહિ ! ૧૪ જે સ્થળનું જગા પીજે—જેની પ્રીતનો (ક
 જેના સૌદર્યનો) ઉપભોગ કરીએ ‘ચના તા’ પાક દીપ ગાલા—
 શત્યા, શિના ૧૪-૧૬—૧૫કો, નળને ૧૬ પાવલીએ—પગે
 (પાદ પ થી) ૨૦ ખીજી વીગીનો દર્તા, ‘સા આમી’ ૨૧ તેણે—
 રાષભિશ્ચિન વડમા ૨૨ ચોરી—વાક ‘લપટ લોકો દામી’ તે વણ-
 જાનમાના કેટલા ૨૫ નફેટ—નફેટ નીચપણું નેટ—આ ગાલો
 કોને ? શા આમીને ? કે પોતાને દાસીજીવ કવુ પડ્યું તેના આત્મ-
 તિન્કાગમા પોતાની જાતને ? ૨૬ ભાગો ગિર ઈશ્વરોયોગી—અર્ધ
 અપર માથા પર લાલ્લાફાડો તોય અમેરી નાય જાગે નહિ ? ધોગી—
 બળદ ? ‘નાથ’ને આ ગાળ ? પામરો બહુ મદદ કરતા નથી ધીટ—
 મળ વજકીટ—વજનો મળો ૨૮ કહેતાં આવડે—દિનની વરાળ
 દાનના આનડની નથી ૩૦-૩૩ જાલા પર રોષ એણે જાનને-
 નિદોષને દુખ આપ્યું છે માટે, જેમ ફાવ્યું તેમ (કર્માધમા) વિધિએખ
 લખે છે માટે, ધમા દનેશ ધાલે છે માટે. પ્રભવી—પરાભવી,
 જનન ફરી

આ કડનામા ઘણે ગ્રંથે અર્ધ ખેસાડત મુકેની પડતી અનુભ
 વાગે ધ્રુવિ દરેક ડીના ચારે ચ વના અનિમ શબ્દોના પ્રાસની જે
 રમજટ મોતાવે છે એમા અર્ધ-વૈશદને આય આવશે એ તેણે જોયું
 નથી બધી વાન કમખુ સ્વ સીધી દતાની આવે એ રીતે મુકાઈ નથી
 કડીઓ ખીજી સાથે અણમધાયેથી રહે છે પણ ત્રણ વર્ષે મગવાતું
 ચ્યુ છે તો પોતાની નિર્દોષતા જાન વેડવાં પડેતા દુખ ને ત્રાસનો
 ઉખળ દમયતીથી આમ હૈયાના ઊભા તરીકે વ્યક્ત થઈ જાય
 ને લાગણીના ઊભા ચવરિયન રીતે ગોઠવીને ઓછા જ દનવાય છે ?
 કડવામા પુરખને પ્રેમદાએ ગાજો ઘણી આપી છે અને દપકો પણ દમ-
 ચતી જેની સ્ખીને આ અનુદાતાના શોભે ? પણ જેમ બાહુક દમય-
 તીની કસોળી કરા મથનો હતો એવો ખુતામો એના વિવક્ષણ વર્તનનો

આપણે આગળ ધર્મો, તેમ દમયતી પણ બાહુકને આનાં કાંઈ વચનોથી ઉશ્કેરી તેને પડમાં આવવા વચાવવા ઈચ્છે છે અથવા તેની ક્રોધની ક્રિયા માગે છે એમ અનુમાન થાય

કડવું ૬૦

(બાહુકનો ઉત્તર અને દમયતીની વિનંતિથી તેનું નજરે પ્રખર ધડ)

આ કડવાના સુખ્યા તથા સામગ્રી માટે જુઓ ' પામતરો '
—કડવું ૬૦, આગળનો કહેરો

૧ બાહુ—ભાર્યા તરીખનાં લક્ષણો અજ્ઞાન—ભોજિયો, પત્ની (ભાગ્ય) ને ઓગળી ન લાકતો ૨. કર્તા ' ભાગ્ય ' બાહુકનો દમયતી માટેનો મર્મિન ઉત્તરે ૩ બે કળિએ પૂર્યો—આગતી લીગમા પોતાનાય વીન નિર્મશી પ્રેરના વીનના માટેની જવામદારી મળિની હોવા વિશેની માહિતી નજ દમયતીને આપે છે ૪ દમયતીને હવે પૂરી ખાતરી થઈ કે બાહુક તે જ નજ છે લાગી—જાણ લાગી, સ્વગી મર્મ ' અતરપટ હુ થયો ' એ અર્થ છે ૫ વિપરીત વેપ —બાહુકનો વિવક્ષણ સ્વાગ ૬ ' વિશેષ ' ને એ નજ વાર ' વેરી ' મળો છે એ યાદ હશે ૮-૧૦ : નજ-દમયતી મિત્રનું હૃદયપ્રસારી ચિત્ર ધનવેન, પાસેવા—નાય અને નાયિકા બેઠેને લાગુ પડે ૧૪ માલકે—માળાએ ઓગળાવ્યો—સતુપર્ણને તેજ અસ્ત સતુપર્ણનું નાય—સતુપર્ણ ૧૭ કર્તવના—કુખ ૧૮ ઉપમા—પ્રસાદ.

કડવું ૬૧

(બાહુક દમયતી પ્રશ્નોત્તર અને બાહુકનું નજમા પરિવર્તન)

આ કડવું બુજગી હદની ચાતમાં લખાયું છે બુજગીની ચાલ પ્રેમાનંદ ' ઇચન ' મા ૧૩ મા તથા ૨૧ મા એમ બે કડવામાં અને ' દશમકંધ મા ઉખગનધન અને નાગદમનના કડવામાં વાપરી છે

આગળ કહ્યા ૨૭ માં પ્રેમાનંદે જદ હરિગીતની ચાલ વાપરી છે. આ સંબંધમાં નસિંહરાવ દીવેટિયાએ લખ્યું છે: 'નળાખ્યાનમાં છંદની ચાલો વાપરી છે તે સારું જ ક્યું' છે-ખીજ દેશીઓ જોડે ગુદ છંદ આવત તો કદંગો દેખાવ થાત.' ('રેઝનીરી'—ના. ૪-૪-૧૧).

ગુ. ૧, ગુ. ૪ અને ગુ. ૫ સિવાયની પ્રતોમાં આ કડવું ૬૦ માં કહ્યા તરીકે પદમા પછી તરત આવે છે. ગુ. ૫માં આ કડવું નથી. ગુ. ૧ ને ૪ માં ૬૧મા તરીકે આ આપ્યું છે. અનુમાન એમ થાય છે કે ગુ. ૫ તો ૬૦ મે કડવે અંત આવે છે (જુઓ, પાઠાન્તરો, પૃ:૨૨૧) તે લખાણ પ્રેમાનંદની સૌથી પહેલી રચના હોય, અને પછી નળ-દમયંતી-મિત્રનનો પ્રસંગ વધુ ખીજવવા જેવો લાગતાં તેણે પદમા કહ્યાની પદંતરે કહેવાયેલી દમયંતી-ચીનક-કથાને ફરી વિશેષ રસિક રીતે આ કડવામાં રજૂ કરી હોય (ગુ. ૧ ને ૪ પ્રમાણે). સં. ૧૭૪૨ વાળા એ સંસ્કરણનો કડવાનો ક્રમ સં. ૧૭૬૨ વાળા સંસ્કરણમાં સંદર્ભ વિચારી પ્રેમાનંદે કે ખીજ આ આખ્યાનનો ગાવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરનારાઓએ બદલી આ કડવાને પદમા પછી તરત ૬૦મા તરીકે મૂક્યું હોય.

૧. રાયે-પુધિગિરે. ૨. પ્રમ્મ ક્યું—જદદ્યતે. ૩. હીસે—હર્ષથી ઉત્સુક થાય. ૪-૫. દમયંતીની બાહુકપ્રસંસા ૬-૯. રૂપવંતા પણ મૂર્ખ અને રૂપહીન પણ ગુણવાન એવા એ પુરુષનો બેદ બનાવી, કદરૂપા બાહુક તરીકેનાં એનાં ગુણગુણોને કૂલ ચડાવી, દમયંતી અનુકંષથી નળને જ એના રૂપવંતા નક્કરરૂપ પર સુકાદો આપવા વિનંતિ કરી, પોતે એની સામેનું તહોમતનામું કહી સંલગ્નાવે છે. ૬. સીય... ખોટા—પાઠાન્તરો જુઓ. ૭. જેમ...કરિયા—પાઠાન્તરો જુઓ. ૮. ધૂગમાં: રજુ-દારામાં (ખીજ પાઠ મુજબ). ઈંદ્રવારુણીનાં—ઈન્દ્રવારુણાં દેખાવે સુંદર ને મોહક પણ ખાવે ઝેરી હોય છે. આ નળને કઈ રીતે લાગુ પડે એ દમયંતી ૧૦ મી કડીથી કહેવું શરૂ કરે છે. ૧૧. નિત્ય પ્રત્યે—નિસપ્રતિ, રોજ. ૧૨. તપન—સૂર્ય. ૧૩. મર્ત્ય બાલક—નળ. ૧૪. વિદાપી—દોષ વિનાના (વિ-ગલટા અર્થ માટે). ૧૬.

ફંદ—મગ. ૨૮. કાં, પેલો 'પુરુષ' ૨૯ ગયા હૃડ—પોત પ્રકાશ્યુ
 ૨૨. શાનખડ ..વિજેગના શમ્ભી માગ મો મો ટુકડા તેણે ફગી નાખ્યા.
 ઉદ્યાન—વન. ૨૪ શીહારી—સદિયાગી (વેસ્થા) ૨૭ નાખ્યાં
 —કાદયા. ૩૨. ક્રેબ્ડ—મોટુ ૩૪-૪૭: બાહુકનો ઉત્તર. દમયંતીની
 મર્મવાણીથી અતગમાં એ પ્રસન્ન થયો, પણ એની 'પ્રીત વિગેષ'
 જોવા બહારથી એ ખીમચેનાનો દેખાવ કરે છે. ૩૬. પ્રભવતી ત્રેહજવા-
 ણા—સમ પહેના, નાગદ પામેથી દમયંતીની રૂપપ્રશંસા સાબળીને.
 ૪૨-૪૪. નગનો પોતાના વીનકનો ઉત્તેષ અપવાદ—ગાગ. કહ્યો .
 હુત જેવો—કાં. 'કાઈ કે, 'લેકોએ, 'પેલી ત્રીએ' નહિ કોણ
 કોનાં...સામું જોગે—અસ, આ જ સાચો જવાબ છે બનેતો, એક-
 મેકને સમજુ માણસ તો આમા કર્મનો પ્રભાવ જોગે પડ થયું ભેટવા
રે ફાટી—બાહુક નગ જ છે એવી પ્રતીતિ થતાં જુઓ દમય-
 તીનું વર્તન. એ જ કીટીમા એની પતિમિલનની ઉત્સુકતા કવિએ રવી
 સુંદર વર્ણવી ! પ્રેમભાતી—પ્રેમમત, પ્રેમમસ્ત ૫૩ અપગથ ..
 જોયે—હેતુ અસગદગદ ક્ષમાપન, નગને ગમે તેવો રાગ પણ પીમળાવી
 નાખે એવું ૫૪ છે ..સાખી—મે માઠ્યા ખાધા છે કે નહિ તે તો
 ભગવાન જ જાણે છે. ૫૫ રેહુ ઘાતું—ધૂળ ઘાતુ, ધૂળ ખાઉ
 ખાઉ તે ધૂળ બગનગ ૫૭ નથી રૂપનું...અર્ધ તાહારાં—દમયંતીન
 પાત્રની ઉચ્ચતમ ઉગ્ગતવળના અઢી છે એને નગના બાહુકરૂપનો ભય
 નથી એની પ્રીતિ દેહના આલેખની પાગ આત્માના મોહ્ય સુધી
 પહોંચી ગઈ છે નગ પહેલાનો રૂપાજો નગ નહિ ગહે તોય એના જ
 ચરણની દામી બની ગહેવામા એ કૃપાર્થતા માનવાની દમયંતીના આ
 ઉદ્ગારમા સનીતવનો, આર્થ સ્તીતવનો અને દાપસપ્રેમનો આદર્શ એક
 સાથે સ્થિત યાય છે આખો હોન તો ભાભીઓને દમયંતીએ આ જ
 ઉત્તર આપ્યો હોત. પણ એનો ઘટનો પ્રસંગ અઢી જ છે તે વેળા
 તો મૌન જ એને માટે ગૌન્વારપદ હતુ

આવી સર્વોંનિ હવે વધુ વખત તવાવાનુ હોય નહિ નગ પણ

એવો જ એનો વિજેગી હતો. દમયંતીના આવા દિદગાર સામળનાં એનુય અતઃ દમયંતીને જેટલા મેમ ન કીજો? તે તત કર્મોક્તે આપેના સ્ત્રિનો ઉપોગ કરી ‘મૃગયુ રૂપ’ પારણાની નળગપે પ્રગટ થાય છે અને દમયંતી ‘જેમ તમામ પૂરે વીટાયે વેતી, તેમ કથતે વગગી લી ગણેનો’

માદુક અને દમયંતીનો સત્તા પ્રેમાનદે પોતાની સ્વતન્ત્ર ગીતે મોલયો છે. ૫૮મા ઇલાકે માજ પર નૂનીએ તો આ વડનામા એ સના જે ગીતે એણે ચનાવ્યો છે તેમ કશું આપણને અપ્રસન્ન કરે એવું આવતું નથી. ઉનદુ પ્રેમાનદનું કરિવાતુર્થ એમાં પ્રતીત થાય છે મહાભાગના માન્ય-દમયંતી મિનનના પ્રસંગનું નિરૂપણ આથી જુદું છે. માદુકે પોતાની પિઠણ આપ્યા બાદ દમયંતીને નવા સ્વ-મચન વિગે પૂજા તેની અશ્વવિદ્યાનું પારખુ દાણ તરીકે દમયંતીએ ધર્મ અને વાયુદેવે આમશવાણીથી એની સાક્ષી પૂના માદુક કહે છે. દમયંતી વચ્ચે પડેરી નગ મની ગયો. મહાભાગના આ નિરૂપણમાં એક પ્રસંગનું નીધાપણ અને શાન્ત ગૌરવ છે ભાવણ એના ‘નગાધ્યાન મ મહાભાગને જ અનસરે છે (જુઓ ૩ ૩૧-૩૨) પ્રેમાનદ આ સ્વાદને ગમિત મનાવના અને નગના અભિનાનના પ્રસંગને પોતાની રીતે અમત્ત પૂર્ણ અને ગ્ભાત્ત મનાવના મધ્યે છે.

૮૬૨ ૬૦

(નળ પ્ર ૧૮ થયથી તત્ત્વદળમાં તથા ના આ ફેલપનો આનદ)

૧-૦ સાહેલીઓનો હાથે ૪ સૈન્ધવી-દાસી ૬ ભૂપને —નગાગમ માટે ૮ પ્રગટક—પ્રગલ્ભયાની ક્રિયા ૧૦ જાજુલમાન—ગ્નત્વન્યમાન ૧૩ ગાવક—આગા ગાળાહેડી—સાગાઓની પત્નીઓ ૧૪ નળ—દમયંતીના યુગને ‘લક્ષ્મીનાગયણ’ અને ‘શિરકિમયા’ની ઉપમા કેવી મુયોગ્ય છે.

૬૩૩ ૬૩

(ઋતુપર્ણનો પશ્ચાત્તાપ)

જઈ. સાગરમાંહે—ઋતુપર્ણ તો મત્તાની તૈયારી કરે છે !
 પ્રેમાનંદનુ ઉત્કટ આલેખન મેરુતુલ્ય—મેરુ પર્વત જેવડો ગણિ
 થાય તેટલા તે પેટભરી...ઘેર અન્ન : આ પણ પેલી ભાનુમતીની
 માફક ખોસે છે ગળને ત્યાં ખાવાનું પૂરું ન મળે ? પણ સામાન્ય
 ગુજરાતીઓની મર્યાદાઓનું આરોપણ પ્રેમાનંદ દેવેભાંય કરે છે તો
 રાગઓ અને રાણીઓમા કેમ ન કરે ? ૧૧—૧૬ નળરાય જેવી
 વિશ્રુતિ પોતાને ત્યાં આવી ચડી અને પોતાથી મુગ્ધથી એની દશી
 દિમન ઘઈ નહિ એનો ઋતુપર્ણનો સખેદ પશ્ચાત્તાપ અવંધાર, દર્શન
 કે ઉપમા ? શ્રાવણકીટ—અગશિષુ ધરાધર—પૃથ્વી (ધરા)ને ધારણ
 કરનાર ગેરનાગ લિક્ષાને—લિક્ષા માટે માહેશ—મહેશ, ચક્ર.
 ચંડકલી—ચરકલી, ચકલી. અવપતનીતણાં..સંસાર રે આધ-
 ણાની પત્ની ગમે તેટલા આભૂણ પહેરે પણ તે નકામા છે, કારણ
 તેનો પતિ કંઈ એ જોવાનો નથી, કે એથી એાપના પત્નીના સૌંદર્યને
 વખાણવાનો નથી ભૂર—(૧) ધણો, (ભૂગ), (૨) મૂર્ખ. વારુણી—
 મહિરા એદના—દુ ખ, ગર્ભાન કૃતકર્મ—કરેલા (નહી) કર્મ
 હળાહળ—ચિ

‘મહાભારત’ના ‘નમોપાખ્યાન’મા ઋતુપર્ણ બાહુક નગમન
 છે એ જાણતા ધણો રાજ ઘઈ નગ પાસે એના અગાતવાસમા પોને
 કર્યા હોય તે અપરાધની ક્ષમા માગે છે અને નળ તેના મનનું સમા-
 ધાન ત્રણ લોકમા કરી પોતાની પામે એની ચાપણરૂપે રહેલો અશ્વ-
 વિદ્યા એને આપે છે એટલું જ આવે છે (અશ્વવિદ્યા ચાપણરૂપે એટલા
 માટે કે કુદનપુર આવતા રસ્તામા જ્યારે પોતાની ગણિતવિદ્યાનો ઋતુ-
 પર્ણ એને પ્રશ્નો કર્યો અને તેણે અને બાહુકે પોતપોતાની વિદ્યાનું
 પરસ્પરને જ્ઞાન આપતા હમચ્ચુ લ્યાં તેણે પાસાની વિદ્યા બાહુકને

શીખતી, અશ્વત્થિષ્ઠા પોતે તેની પામેથી નિશંતને વખતે લેશે એમ ઠહી તે તેની પામે પોતાની યાવણ તરીકે રાખવા ક્યું હતું). પ્રેમાનંદ એ સાદા પ્રસંગને ઉત્કટ બનાવી અને રંગ ચડાવી તેનાં બે કડવાં બનાવે છે. આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદ કોનું નામ ?

કડવું ૬૪

(નૈપથનાદે ઋતુપર્ણના ચિત્રનું કરેલું સમાધાન)

પ્રેમાનંદે ભલે બે કડવાં ઋતુપર્ણનાં ક્ષમાપન-સાંત્વનનાં બનાવ્યાં પણ તેમાં આગસામાંનાં પેલાં સુંદર ને સચોટ દૃષ્ટિાથી અને આ કડવાંમાંના નળના ઉદ્ગારોથી ધાય છે કે એ લેખે છે.

૧. ન...પ્રાણી—રાજન (નાયક), એમ હૈયું (પ્રાણી=પ્રાણ) પોયું ન કરીએ ૩. નીરલી—નિર્બંધ પરથી; નભાવડાવી, સહેવડાવી, ભોગવાવી. જે જલુનીનું...હીધું : તમે તો મા કરનાં વધુ મુખ આપ્યું છે મને. કઈ રીતે ? જુઓ કહી ૪. મા તો દશ મહિના જ પેટમાં આશરો આપે છે, એથી વધુ ધાય તો ‘આ ઠોણ મૂવું પેટ પડ્યું છે’ એવું કહે છે, ત્યારે તમે તો ત્રણ વરસ લગી મને આશરો આપ્યો છે. ૫ અનુભવે નળને શીખવેનું સસ, અર્થાન્તર-ન્યાસનો સારો પ્રયોગ. ૬. જે લોભના લીધા (હ્રસ્વ) પ્રેમ કરતા આવે (માયા મોડે) તેમની પરીક્ષા દુઃખને દહાડે થઈ જાય છે. ઉધાડી તક્ષતાર દેખતી વેળા ક્ષત્રિયના પાણીની પરીક્ષા ધાય છે; સૂંડા મિત્ર બીડ (આપત્તિ)વેળા આપણને છોડી જાય (છોડે). ૬-૭ : કહી ૫ ના અનુભવવચનનાં સમર્થક ઉદાહરણ. ૮. તે દુઃખસાગરની આવે છે લહેરી : એ દુઃખસાગરનું સ્મૃતિ-મોજું (લહેરી) અત્યારે આવે છે. ૧૦. કદપ—આર યુગનો સમય. સોવલીપાન—સોમવત્સીના રસ (મોમરસ)નું પાન. શરણાગત-વાઇલ—શરણાગત-વાત્સલ્ય. ૧૩-૧૪ : ઋતુપર્ણની મૃતના પશ્ચાત્તાપ માટે પોતાનો આ બીજો અપરાધ બોળી રાઠે છે. ઉપક્રીતિ—અપક્રીતિ (સર. ઉપવાસ-અપવાસ). આ એને

અધ્યાયામાં જ સક્રયું હોત તો ? પણ તો વાન અહીં લગી પહોંચ્યાન જ ક્યાંથી ? એહેવી... થકી—એવી અપુણ્ય અધર્મિન વાત હું અધ યદા થઈ. બુધ્ધ—કામના, ઈચ્છા.

કડવું ૬૫

(ઋતુપર્ણું દમયંતીની લગ્નીજ સાથે લગ્ન અને એની વિદાય : નળનું નૈવધદેશ પ્રતિ ગમન અને રાત્ર્યપ્રાપ્તિ : આખ્યાનની સમાપ્તિ.)

આ કડવાનો રાગ ધવલ ધન્યાસી છે. ‘રણયજ્ઞ’ તથા ‘મામેરુ’ માં છેલ્લા કડવામાં પ્રેમાનંદે આ જ રાગ વાપર્યો છે. આખ્યાનની પૂર્ણાકૃતિને માટે એ એને અતુલ લાગતો હતો !

૧-૩. પરણવા આવેલો વર કન્યાને પરણી ન શકાયું તો તે જ ગામમાંથી બીજી કન્યાને પરણીને પાછો ઘેર જાય છે. એમાં એના સ્વંમાનનો પ્રશ્ન હોય છે. આ આચાર ગુજરાતને પરિચિત છે. દમયંતીને પરણવા કોડલર્યો આવેલો ઋતુપર્ણ અત્યારે ઝંખવાણો પડી ગયો છે. એ એમ ને એમ પાછો જાય એ પેલા આચારની જાયામાં શ્વતા ગુજરાતને નહિ ગમે એમ માની એ ગુજરાતની વ્યવહાર-શુદ્ધિવાળા એના આ આખ્યાનકાર-શિગમણિએ પોતાના પ્રતિનિધિ નળરાય દ્વારા વ્યવહારુ માર્ગ દાઢી પ્રસંગ બરાબર સાચવ્યો કે સંભાળી લીધા (‘વેળા વાન સંભાળી’) છે. ઋતુપર્ણ સાથે ‘દમયંતી શું બીજી’ એવી એની લગ્નીજને વરાવવામાં આવે છે ! આમ કરી, બીજી રીતે સુખાન્ત બનતી આ કથામાં બનીને પાછા જવાની સ્થિતિમાં મુકાયેલા ઋતુપર્ણને ક્ષેત્રીમાંથી બચાવી પ્રેમાનંદે તેને પણ અતે સુખસંતોષ આપી વિદાય કર્યો છે. ખરી રીતે દમયંતીએ બાહુકને કુંદનપુર ખેંચી લાવવા ઋતુપર્ણને સાધન જ બનાવેલ છે. તેને ક્ષેત્રીની શિક્ષા ઘટે નહિ. નળને માથે ૬૩મા કડવામાં નળે જ જેનો સાહાર સ્વીકાર કર્યો છે એવો ઉપદાર કરનારને

હાંસી નહિ પણ આવો જ બદલો ઘટે, એવી પ્રેમાનંદની કાન્ય-
ન્યાયની કોઈ મદમ સમજે પણ એના ગુજરાતીપણા જોડેલો આમાં
ભાગ ભજવ્યો હોય. અનંગઅંગના—કામદેવની પત્ની, રતિ.
૫. આપી અદેવિધાયણ : આ વર્ણન મહાભારત પ્રભાણે,
(જુઓ ૬૩મા કાવ્યાના વિવરણનો અંતભાગ) પણ ‘ માંદોમાંદો મંત્ર
આખ્યા ’ (કડવું ૫૩, કડી ૭૪) એની જોડે અસંગત.
૭. પ્રીતે પાથે પલાય રે—પ્રેમથી પગે ચાલીને (પાથે) સામે
આવતો હતો. પુષ્કરનું કળિએ પોતાની લીલા સંકેલી લેતાં હવે
પત્વિર્વન થઈ ગયું છે. ૮-૧૧. કળા...કેકાણુછ—ગણી ન શકાય,
સંખ્યા જાણી ન શકાય તેટલા ઘોડા (કેકાણુ); અથવા, કળ ન પડે
એવો ઘેંધાટ. પ્રખળ...પ્રાણ—જુઓ પ્રગજનોનું આ વર્ણન અને
સરખાવો છૂનમાં હારેલા નળ પ્રત્યેનું એમનું જ વર્ણન. એ વખતે
પુષ્કરની ધાક હતી એ એક ખુલામો એમના એ વખતના વર્તનનો છે
ખગે. ૧૦. પટહ—પડો. ૧૧. શું ઉદ્ધિ...માટણ : રૂપક અને
ઉત્પ્રેક્ષાની સંસૃષ્ટિ. નળરૂપી પૂર્ણ ચંદ્રને માટે (એટલે, એના આકર્ષ-
ણથી) પર્વણી એટલે પૂનમનો ઉદ્ધિ જાણે ભરતી ઉઠાજનો હોય એમ
દેખાતું હતું. આ ઉદ્ધિ તે માનવીઓનો. સરખાવો, ‘ માનવમહા-
સાગર ’, ‘ માનવમહેરામણ ’ જેવા અભારે યના રાષ્ટ્રપ્રયોગ. આખું
વર્ણન ચિત્ર ખડું કરે એવું છે. ૧૩. મિધ્યાચિરોંધવિચાર છ—
તમારો એનો વિરોધ કરવાના વિચારનું, અથવા, એના મારા પ્રત્યેના
અરિભાવ (વિરોધ) નું તમારું અનુમાન બરાબર નથી. કળિ હવે ચાલ્યો
ત્રયો છે એ નળ જાણે છે તેથી કહે છે, ‘ પુષ્કરનું...કળિવિકાર છ. ’
૧૬. એમ ગોષ્ઠિ કરતાં—નળ તેના સાળાઓ સાથે આમ વાનચીન
કરતો હતો ત્યાં. પુષ્કર.....મન સાધણ—પશ્ચાત્તે પુષ્કરનું
વર્ણન. એ હાથ બાંધીને દંડવત પ્રણામ કરતો કરતો આવે છે !
૧૮. મરતક સૂંધી—વડીલો નાનેરાંને મળે ત્યારે પોતાનું વહાલ
ને વાતસલ્ય બતાવવા તેમનું મરતક સૂંધના એવું વર્ણન સંસ્કૃત

પુરાણસાહિત્યમાં ઘણું મળે છે. ૧૬ શીમે કામ વસંતશુ—વસંત એ કામદેવનો મિત્ર છે. કામદેવ જેવા રૂપવંતા નગ પાસે વસંત જેવો પુષ્કર શોભતો હતો. સુંદર વર્ણન. ૧૬—૨૦ પુષ્કરનાં પશ્ચાત્તાપનાં વચનો. 'સાન સમુદે...મુખ શુ' એ શબ્દો શેકરપીયરના 'મેકમેથ' માંના ભેડી મેકમેથના 'All the perfumes of Arabia will not sweeten this little hand Oh, oh, oh,!' એ શબ્દોનું સ્મરણ સાહિત્યરસિકોને કસકસો.

પુષ્કરનું પરિવર્તન પ્રેમાનંદનું સર્જન છે. 'મદાભાગત'માં તો પુષ્કર હતો તેવો જ હોય છે અને એની સાથે ઘૂન રમી નવી શીખેલી દૂતવિદ્યાને પ્રનાયે નાગને એનું જીવો અને ગાદી પરથી દૂર કરવો પડે છે. પ્રેમાનંદનો મુધારો જગમ વાંધાભર્યો નથી. 'રણયજ્ઞ' માં રાવણ અને કુંભકર્ણનાં પાત્રોને રામાયણ કરતાં મુધારવામાં એણે જે કુશળતા દેખાડી છે તેવા જ પ્રકારની કુશળતા અને દષ્ટિ તેણે અહીં દેખાડ્યાં ગણાય નહિ? લોકો પર પાત્રનું આત્મ નિરૂપણ વધુ અસર કરે એમ પણ ખરું કે નહિ?

૨૭-૩૩ : નળના ધર્મરાજ્યનું વર્ણન પ્રેમાનંદનું આદર્શ રાજ્યનું ચિત્ર. નળના રાજ્યમાં પુરતકને જ બંધન હતું; કોઈ મનુષ્ય યુના કરના ન હતા કે તેમને બંધનમાં નાખવા પડે. હંડ સંન્યાસી (ધીપાનના) જ હાથમાં રહેતો; રાજાને કોઈને હંડ એટલે શિક્ષા કરવી પડતી નહિ ૨૮. કંપની હતી માત્ર ધન જ, લોકો નહિ. કુળધર્મ એકલા પામ્પીએ જ મુક્યાં હતાં, પારધીઓએ જ શિકાર ને જીવહિંસા બંધ કર્યાં હતાં, લોકોએ કુળધર્મ છોડ્યા ન હતા. ૨૯. ભય એક ચોર (તરકર) ને જ રાજાનો વર્તતો; લોકોને નહિ. વિયોગ બે ખારજીને (કપાદતો) જ નિત્યનો વેકવો પડતો; નળના રાજ્યમાં પ્રજા ચોરીના ભય વિના 'ઉરાડે ખાર' સૂઈ શકતી); નરનારીઓને કે મિત્રોને કે માતૃપિતાને અને સંતાનોને વિયોગદુઃખ હતું નહિ. નળના રાજમાંહાં ..વિલેગ શુ

—આ પંદિતઓમાં શ્લેષમિત્રિન પરિસંખ્યા અલંકાર છે. બીમકના રાજ્યને પણ લગભગ આવી જ રીતે કવિએ વર્ણવ્યું છે (કડવું ૧૪, કડી ૮-૯) પ્રેમાનંદના એ અને આ વર્ણનમાં ભાલણની અથવા 'કાદંબરી'ની એના પર અસર હોવાનું અનુમાન થાય એવું છે. જુઓ, ભાલણનું 'કાદંબરી' કડવું ૨, કડીઓ ૧૧-૧૫ અને કડવું ૭ કડીઓ ૩૮-૪૦ (અનુક્રમે શ્લોક અને તારાપીઠનાં ધર્મરાજ્યનાં વર્ણનની). ૩૦ શૂરી—તીવ ધારવાળા જ્ઞાન-ખડ્ગના ઉપયોગમાં. દેહગુહ...તે વારંછ—દેહરૂપી ધરમાં છ (ખટ) ચોર (કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ ને મત્સર) કોઈને પીડી શકતા ન હતા : આગલી લીટીમાં વર્ણવાયેલ 'તીવ જ્ઞાનખડ્ગ'ને પ્રતાપે. ૩૧. બોલે...ગુપ્ત દાનછ—કોઈ બોલું બોલતું તો તે ગુપ્તદાન કરીને જ, સિવાય નહિ. ૩૪. ગુણધામ—ગુણભંડાર, નળનું વિશેષણ ૩૬-૩૮. બૃહદશ્વ-યુધિષ્ઠિર સંવાદની પૂર્ણાહુતિ. એહેવા : નળ ને દમયંતી જેવાં. એ દુઃખ...રોય છ—મહાભારતના 'નલોપાખ્યાન'નું પ્રયોજન અહીં સિદ્ધ કરાય છે. જુઓ ૧લા કડવાની ૨૦મી કડીનું વિવરણ. ૪૦-૪૧. આખ્યાનની ફલશ્રુતિ. આપે પુસ્તક—આ આખ્યાનની પોથી-નું દાન કરે ૪૧. સરખાવો, કર્કેટવક્ત્ર્ય નાગસ્ય દમયંત્યા નલસ્ય ચ । ઋતુર્ણસ્ય રાજર્ષે કીર્તન કલિનાશનમ્ ॥ (મહાભારત-વનપર્વ-અ. ૭૯, શ્લો. ૧૦). પ્રેમાનંદે યાદીમાં સુદેવનું નામ દાખલ કર્યું. એટલો એનો ઉમેરો. ૪૨-૪૫ આખ્યાનકારનો આત્મપરિચય અને આખ્યાનની પૂર્ણાહુતિની મિતિ ૪૩. કાલાવાલા—વિનાંતિ કે આજીજી; આગ્રહ (અર્વાચીન સૂરતી ભાષામાં); કાલીવેલી વાણી. ત્રીજો અર્થ જ કવિને અભિપ્રેત સરખાવો, 'કાલાવાલા માની લેજો' ('ઓખાદરણ'ની પૂર્ણાહુતિ વેળા). ૪૪. આ કૃતિ સૂરતમાં આરંભાઈ અને નંદરખારમાં પૂરી થઈ. આ નંદરખાર તે ખાનદેશનું નંદરખાર કે જગનલાલ વિધારામ રાવણે સૂચ્યું છે તેમ ચાણોદ નજીક કરજણ નદીના કિનારા પર આવેલું નંદોદ ? 'ત્યાં કવિના વખતમાં (તેમ હાલ

૧૭) રામનું રામ્ય હતું ને લાંબા રામને નંદપુરનો રામ અને તેના દરબારને નંદ-દરબાર કહેતા.* આ 'નંદ-દરબાર' માંથી 'નંદ-બાર' થયું હોય. 'રણયજ્ઞ'ની પૂર્ણાહુતિની 'કથા' કરી એ નંદાવતી મોઢા... એ પંક્તિનો 'નંદાવતી' શબ્દ આ 'નાંદાદ'ના અનુમાનને ટેકા આપે. ૪૫. 'નળાખ્યાન'ની પૂર્ણાહુતિની મિતિ માટે જુઓ પાદાંતરો. સં. ૧૭૩૩, ૧૭૪૨ અને ૧૭૬૨ એ ત્રણ રચનાસાક્ષ એની મળે છે. જુઓ કડવા ૬૧માં વિવરણ પૃ. ૩૪૬. ૪૬-૪૭. સાધ-તરત. પાદાંતર, '૫૬'.

* 'સાહિત્યકાર'નો 'એમાનંદ અક'-વડોદરા સાહિત્ય સભા-પૃ. ૧૬૬.